

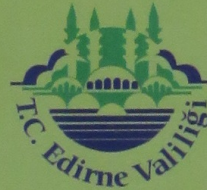

SÂLNÂMELERE GÖRE

İdârî, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla

EDİRNE SANCAĞI

Halûk Kayıcı

Sâlnâmelere Göre
İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla
EDİRNE SANCAĞI

EDİRNE VALİLİĞİ
KÜLTÜR YAYINLARI

EDİRNE KİTAPLIĞI :12

Edirne Kitaplığı Danışma Kurulu
(Kültür Konseyi adına)
Kurul Başkanı
Dr. Metin Eriş

Kurul Üyeleri:
Prof. Dr. Cevdet Küçük
Prof. Dr. Korkut Tuna
Prof. Dr. Kâzım Yetiş
Prof. Dr. Selçuk Mülayim
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vefa Çobanoğlu

Sâlnâmalare Göre
İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla
Edirne Sancağı
Halûk Kayıcı

Kitap Tasarımı
Tüba Likoğlu

Birinci Baskı
Kasım / 2013

ISBN: 978-605-149-485-2

Baskı Cilt

Deftter Kültür ve Turizm Hizm. Kitap Kırtasiye Basım Yayın Dağıtım Tic.
Bahçeler Arası Sok. Marmara Ap. No: 5/C Bostancı / Kadıköy / İSTANBUL
Tel: (0216) 373 70 11 - 12

Tüm Hakları Edirne Valiliğine Aittir.

Sâlnâmelere Göre
İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla
EDİRNE SANCAĞI

HALÛK KAYICI

İ Ç İ N D E K İ L E R

Önsöz / 11

Sunum / 13

Giriş

Edirne'nin Tarihine Kısa Bir Bakış / 19

Sâlnâmeler ve Araştırmada Başvurulan Kaynaklar / 25

Birinci Bölüm / İdarî Yapı

Osmanlı Devleti'nde İdarî Teşkilât / 33

Taşra İdaresi : Tanzimat Öncesi / 33

Yerel Yönetimlerin Başlangıcı: Tanzimat ve Islâhat Fermanı / 35

Kanun-ı Esasî'de Taşra İdâresine Ait Hükümler (1876) / 39

Edirne Sancağı'nın İdarî Yapısı / 40

Yönetim Birimleri / 40

Sancak Yöneticileri ve İdâre Meclisleri / 40

Edirne Şehri / 42

Edirne Sancağı'nın Kazaları / 46

Edirne Sancağı'nın Nâhiyeleri / 47

Edirne Sancağı'nın Köyleri / 48

Edirne Sancağı'na Bağlı Mahalleler / 51

Edirne Merkezi'nin Mahalleleri / 53

Müslümanların Yaşadığı Mahalleler / 55

Rum Mahalleleri, Ermeni Mahalleleri, Kıbtî Mahalleleri, Yahudi Mahalleleri / 56

Belediyeler / 57

Edirne Belediyesi / 59

Belediye Hizmetleri / 61

Belediyenin Gelir ve Giderleri / 63

Uzunköprü Belediyesi / 65

Havsâ Belediyesi / 66

Dimetoka Belediyesi / 67

Cisr-i Mustafa Paşa Belediyesi / 67

Ortaköy Belediyesi / 68

Kırcaali Belediyesi / 68

İkinci Bölüm / Sosyal Yapı

Sancağın Dinî , Etnik ve Meslekî Yapısı / 73

Müslümanlara Ait İbâdethâneler / 74

Edirne Kazasında Bulunan Câmiler / 74

Selâtin Câmileri / 75

Sultan Selim Câmii (Selimiye), Bayezid Câmii, Üç Şerefeli Câmii, Muradiye Câmii, Dârül-Hadîs Câmii, Eski Câmii, Yıldırım Câmii, Kilise Câmii, Halebî Câmii, Şücâeddîn Câmii.

Hayr Sahipleri Tarafından İnşâ ve İmar Edilen Câmiler / 80

Gâzi Mihal Bey Câmii, Hoca İlyas Câmii,
Şeyh Sadık Dede Zâviyesi-Câmii, Süleymaniye Câmii,
Evliyâ Kasım Paşa Câmii, Gülşeniler Zâviyesi,
Süle Çelebi Câmii, Ayşe Hatun Câmii, Şeyhi Çelebi Câmii,
İbrahim Paşa Câmii, Çokalca Câmii, Taşlık Câmii,
Sittî Sultan Câmii, Defterdar Câmii, Lârî Câmii, Hacı Alemüddin
Câmii, Selçek Hatun Mescidi, Debbâğ Hacı Ramazan Câmii,
Şeyh Fazlullah Efendi / Bostancıbaşı Süleyman Ağa Câmii, Mezd
Bey Mescidi, Ali Paşa Câmii, Dâye Hatun Câmii,
Firuz Ağa Mescidi, Şeyh Mesud Efendi Câmii, Beylerbeyi Câmii,
Noktacı Câmii, Koğacılar Câmii, Tahtakale Câmii, Muradiye
Küçükpazarı Mescidi, Demirtaş Câmii, Esmâ Sultan Câmii,

Cisr-i Mustafa Paşa Kazasında Bulunan Câmiler / 90

Kırcaali Kazasında Bulunan Câmiler / 90

Dimetoka Kazasında Bulunan Câmiler / 91

Uzunköprü Kazasında Bulunan Câmiler / 91

Ortaköy Kazasında Bulunan Câmiler / 92

Havsâ Kazasında Bulunan Câmiler / 92

Gayrimüslimlere Ait İbâdethâneler / 93

Edirne Şehrinde Bulunan Kiliseler / 95

Rum Milletine ait Kiliseler

Ermeni Milletine ait Kiliseler

Bulgar Milletine ait Kiliseler

Edirne Şehrinde Bulunan Havralar / 96

Tekke ve Zâviyeler / 96

Kâdriyye / 96

Kâdirihâne Dergâhı, İsmâil Rûmî Efendi Dergâhı, Topçu Baba Tekkesi,
Kaplan Baba Tekkesi, Horasanlı Güzelce Ali Baba Dergâhı, Osman Dede
Zâviyesi, Hacı Memi Efendi Zâviyesi, Diğer Kâdirî Dergâhları

Halvetiyye / 99

Âşık Efendi/Gülşenî Dergâhı, Gülşenî Velî Dede Dergâhı, Uşşâkî Zâviyesi,
Şeyh Hâmid Efendi Dergâhı, Salı Zâviyesi, Çoban Ali Efendi Dergâhı,
Şerbetdâr Zâviyesi, Nûreddin Dergâhı, Diğer Halvetî Dergâhları

Rifâiyye / 103

Kabûlî Dergâhı, Rifâî Dergâhı, Diğer Rifâî Dergâhı

Nakşibendiyye / 104

Celvetiyye / 105

Saçlı İbrahim Efendi Dergâhı

Mevleviyye / 105

Murâdiye Mevlevihânesi

Bektâşiyye / 105

Hıdırlık Makamı, Murtazâ Çelebi Zâviyesi

Cisr-i Mustafa Paşa Kazası, Kircaali Kazası, Dimetoka Kazası / 106

Uzunköprü Kazası / 107

Sancağın Demografik Yapısı, Eğitim ve Kültür / 108

Osmanlı Devleti Nüfusu ve Nüfus Sayımları / 108

Edirne Şehri'nin Tarihî Nüfusu / 111

Sâlnâmelere Göre Edirne Sancağı'nın Nüfusu / 114

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına (93 Harbi) Kadar Sancağın Nüfusu / 114

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Edirne Sancağı'nın Nüfusu / 119

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Edirne Sancağı

Nüfusunun Değerlendirilmesi / 126

Edirne Sancağı'nda Ortalama Bir Sene İçerisinde Meydana Gelen

Doğum-Ölüm Oranları ve Elde Edilen Nüfus Hâsılatı / 126

Eğitim Kültür ve Sancağın Eğitim Kurumları / 127

Sivil Mektepler / 132

Sıbyan ve İbtidâî Mektepleri, Rüşdiyeler, İdâdiler, Öğretmen Yetiştiren

Kurumlar (Dârül-muallimîn Sıbyan), Meslek ve İhtisas Okulları (Hamidiye Mektebi),

Medreseler / 153

Askerî Mektepler / 158

Askerî İbtidâî Mektebi, Askerî Rüşdiye Mektebi, Askerî İdadî

Gayrimüslim Mektepleri / 168

Rum Mektepleri, Musevi Mektepleri, Ermeni Mektepleri,
Bulgar Ortodoks Cemâati Mektepleri

Özel Mektepler / 168

Bulgar Katolik Mektebi (Polonya Azınlık Okulu “Polak Mektep”),
Avusturya Kız Mektebi (Soeurs de Charité de Ağram Mektebi),
Numune-i Terakki Mektebi

Kütüphâneler / 172

Matbaalar / 175

Edirne Vilâyet Matbaası / Asker Matbaası / Özel Matbaalar

Neşredilen Kitaplar / 178

Gazeteler / 179

Resmî Gazeteler / 179

Özel Gazeteler / 180

Sağlık ve Sosyal Yardım Kuruluşları / 181

Edirne’de Bulunan Hastahâneler / 186

Darüşşifa, Gurebâ (Belediye) Hastahânesi, Hapishâne (Cezaevi)
Hastahânesi, Nisâ Hastahânesi, Rahibeler İdâresinde Olan Hastahâne
“Saint-Louis” (Fransız Hastahânesi), Dimetoka Gurebâ (Belediye)
Hastahânesi, Uzunköprü Hastahânesi

Askerî Hastahâneler / 194

Edirne Merkez Hastahânesi (Eski), Edirne Merkez Hastahânesi (Yeni),
Demirtaş Hastahânesi, Dimetoka Asker Hastahânesi, Cısır-i Mustafa
Paşa Asker Hastahânesi, Kırcaali Asker Hastahânesi,
Ortaköy Asker Hastahânesi.

Melce-i Eytâm “Yetimhâne/İslahhâne” / 209

İmaretler / 210

Eczâhâneler ve Eczâcılar / 211

Etibbâ-Tabîb-Doktorlar / 213

Üçüncü Bölüm / Ekonomik Hayat

Ticaret ve Sanayi / 219

- Edirne Sancağı'nda Ticaret ve Sanayi / 226
Geleneksel Üretim ile Elde Edilen ve Ticareti Yapılan Ürünler / 227
Küçük İşletmeler ve İmâlathâneler / 230
Fabrikalar / 236
Çarşılar / 239
Ali Paşa Çarşısı, Haffaflar (Arasta) Çarşısı / 239
Bedestenler / 239
Hanlar / 240
Pazar Yerleri / 242
Kapanlar / 243
Panayırlar / 244
Kırkpınar (Pehlivan) Panayırı, Dimetoka Panayırları, Ortaköy Panayırları, Uzunköprü Panayırı, Cısır-i Mustafa Paşa Panayırı, Kırcaali Panayırı, Kırklareli ve Pınarhisar Panayırları

Tarım / 247

- Edirne Sancağı'nda Tarım / 249
Edirne Kazası, Üsküdar Nâhiyesi, Çöke Nâhiyesi, Ada Nâhiyesi, Cısır-i Mustafa Paşa Kazası, Kırcaali Kazası, Dimetoka Kazası, Uzunköprü Kazası, Ortaköy Kazası, Havsa Kazası
Tarım Faâliyetlerinden Alınan Vergi (A'sâr) / 261

Hayvancılık / 262

- Edirne Sancağı'nda Hayvancılık / 263
Büyükbaş Hayvancılık, Küçükbaş Hayvancılık / 265-267
Yük ve Yolcu Taşıma Amacıyla Kullanılan Hayvanlar / 269
Hayvancılık Faâliyetlerinden Alınan Vergiler / 270
Ağnâm Rüsûmu / 271
Canavar (Domuz) Rüsûmu / 273

Sancağın Gelir- Gider Kalemleri: Bütçeler / 275

- 1869 Senesi Edirne Sancağının Bütçesi, 1876 Senesi Edirne Sancağının Bütçesi, 1883 Senesi Edirne Sancağı Bütçesi, 1892 Senesi Edirne Sancağı Kazalarının Bütçesi, Cısır-i Mustafa Paşa Kazasının Bütçesi, Dimetoka Kazasının Bütçesi, Kırcaali Kazasının Bütçesi, Uzunköprü Kazasının Bütçesi, Ortaköy Kazasının Bütçesi, Havsa Kazasının Bütçesi, 1902 Senesi Edirne Sancağının Bütçesi

İncelenen Dönemlere ait Sancak Gelirinin Değerlendirilmesi
İncelenen Dönemlere ait Sancak Giderinin Değerlendirilmesi

Ekonomik Hayata Yön Veren Kuruluşlar / 287

Meslek Kuruluşları / 287

Zirâat Komisyonları, Zirâat Odası, Ticaret Odası,
Ticaret, Zirâat ve Sanayi Odası

Bankalar / 291

Osmanlı Bankası / Zirâat Bankası

Düyun-ı Umûmiyye İdâresi / 295

Reji Nezareti İdâresi / 298

Sonuç / 303

Kaynakça / 307

Dizin / 343

Lügat / 333

Osmanlı İmparatorluğunun asırlar boyu süren devlet geleneğinin yazı ve arşiv medeniyeti olduğu çoğu defa göz ardı edilir. Hâlbuki hâlâ büyük bir kısmı günümüz diline aktarılamamış on binleri aşan Osmanlı arşivleri üzerinde sadece bir an düşünülse, bir başka cepheden Osmanlı'nın yüzyıllara hitap eden kalıcılığının sırrı bütün vuzuhu ile ortaya çıkmış olur. Oysa dikkatli bir gözün bakışıyla bilinecektir ki fermanlar, arzlar, mühimme defterleri, vakfiyeler devletin varlığı içerisinde Osmanlı yazılı medeniyetinin temel unsurlarıdır. Bunların arasında salnâmelerin ayrı bir yeri vardır. Özellikle yakın tarihimizi ve bağlı olarak Osmanlı'nın inhitat dönemindeki devletin idarî teşkilâtını ve genelde sosyo-kültürel yapısını tanıyabilmek bakımından salnâmeler ülkenin yapısı açısından önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkarlar. Salnâmelerin gündeme geldiği dönem Tanzimat sonrasıdır ve ilki, 1846/47 yıllarında, Devlet Salnâmesi olarak hazırlanmıştır. Bu yazılı belge ile devletin genel idarî yapısı ortaya konulmaktadır.

Salnâme anlayışı giderek gelişir ve daha donanımlı hâle gelirken Vilâyetler açısından da önem taşımaya başlayacaktır. Mektupçuların kontrolü altında yapılan Vilâyet Salnâmeleri, Vilâyetin idarî olduğu kadar sosyo-kültürel yapısının unsurlarını teferruatlı olarak ortaya koymuşlardır. Bu anlayış çerçevesinde Edirne Sancağı için de Salnâmeler hazırlanacaktır. İlkinin yayın tarihi 1870, sonuncusunun ise 1903 yıllarıdır. Bu zaman dilimi içerisinde Edirne için 28 adet Salnâme neşredilmiştir.

Değerli genç araştırmacımız Halûk Kayıcı, Trakya Üniversitesi için hazırladığı “Salnâmelere Göre İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı” Yüksek Lisans Tezini kitap hâline gelecek tarzda yeniden düzenlerken, genelde Osmanlı devletinin son dönemleri açısından, özelde ise Edirne'nin idarî ve sosyo-kültürel yapı bakımından fevkalâde öneme haiz bir çalışma ortaya koymuştur. Gelecekte yeni çalışmaları için başarılar diler, bu değerli incelemesinden dolayı kendisine yürekten teşekkür ederim. Diğer bir teşekkürümse Edirne Kitaplığı çalışmaları konusunda yol güzergâhındaki adımların atılmasını sağlayan Kültür Konseyi tarafından şekillendirilmiş Danışma Kurulumuza ve onun başkanı dostum, ağabeyim Dr. Metin Eriş'e dir...

Hasan Duruer
Edirne Valisi

Takdim

Her ne kadar şehir tarihi bir bilim dalı olarak henüz üniversitelerde yer almasa da, yakın zaman içerisinde şehir tarihi üzerine yapılan çalışmalar, tarih araştırmaları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Siyasî bir tarihin önemli bir parçasını oluşturan sancak ve şehirler, tarihimizi bütün ahlinde oluşturma hususunda önemli bir unsurdur. Devletin merkez teşkilâtının taşradaki örneği olmalarının yanı sıra sosyal ve ekonomik tarihimizin ortaya konulması bakımından sancak ve şehirlerin araştırılması, sonuçların ortaya çıkarılması genel olarak Türk tarihine katkı sağlayacaktır.

Konumu itibariyle her dönem iskân için tercih edilen bir bölge olan Edirne, çeşitli medeniyet ve kültürler, farklı din ve dillere sahip topluluklara yüzyıllarca ev sahipliği yapmıştır. Şehrin gelişimine ivme kazandıran olay, Osmanlılar tarafından fethedilmesidir. Bu vakadan sonra hızla büyüyen gerçek bir Türk-İslâm şehri hüviyeti kazanan Edirne, bir dönem Osmanlı Devleti'ne Pây-ı tahtlık yapmasının yanı sıra, 19. Yüzyıl'da bugün neredeyse Trakya topraklarının tamamı ile bir kısmı Bulgaristan'da, bir kısmı ise Yunanistan'da kalan geniş bir bölgenin de idarî merkezi olmuştur. Bütün bunlarla birlikte tarihin en acımasız işgâllerinin de bu coğrafyada gerçekleştiğini, Edirne'nin bu işgâllerin yıkıcı etkilerine maruz kaldığını da hatırlatmak tarihe karşı bir vazifedir.

Çalışmanın esasını, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırladığım Yüksek Lisans Tezi teşkil etmekle birlikte, yeni ilâveler yapılarak genişletilmiş ve günümüzde kullanılmayan kelimeler için de bir lugât hazırlanarak kitabın sonuna eklenmiştir. Dönemin yer isimleri ile özellikle Gayrimüslim şahıs adları içerisinde okuyucuyu yanıltmamak adına alfabeden dolayı tam olarak tespit edilemeyen kelimeler (...) işareti ile gösterilmiştir. Bu çalışmayla, Cumhuriyet öncesi Edirne Sancâğı'na bağlı idârî bilimlerin, 1869-1902 dönemi idârî konumuyla birlikte sosyal ve ekonomik yapısı ortaya çıkarılmıştır.

İç şehirken, serhad şehrine dönüşmesinden olmalıdır ki, Bursa ve İstanbul ile birlikte Osmanlı'nın önemli bir şehri ve ikinci başkenti olan Edirne, esasında tarih incelemelerine çok da konu edilmemiş, unutulmuştur. 19. Yüzyıl'ın son 30 senesi ile 20. Yüzyıl'ın ilk senelerini kapsayan dönemde de Edirne Sancâğı hakkında ilmî nitelikte önemli bir araştırma neşredilmemiştir.

Çalışmamızda önce , 28 defa neşredilmiş Edirne Vilâyeti Sâlnâmeleri'nin tümü incelenmiş, yine Edirne için önemli arşiv belgeleri ile basılı eski ve yeni eserlerden faydalanılmıştır.

Ana kaynağı sâlnâmeler olmak üzere üç bölüm olarak hazırlanan bu çalışmanın, I. Bölümünde öncelikle Edirne şehrinin fetihi ile başlayan tarihî süreç içerisinde yönetilme tarzı ve Edirne Sancağı'nın idarî durumu ele alınmıştır. Sosyal hayat başlığını taşıyan II. Bölümde dönemin Edirne Sancağı'nın nüfusu ile eğitim ve sağlık durumu ekonomik açıdan konumu ve yapılan faaliyetlere ayrılmıştır.

Çalışmanın kitap olarak neşredilmesinde emeği geçenlere ve varlıklarıyla destek aldığım eşim Sibel ve oğlum İlteriş Bumin'e şükranlarımı sunarım. Bu çalışma, büyüdüğüm, olduğum, yaşadığım ve en önemlisi sevdiğim Edirne'ye armağanımdır. Eksik bıraktığım, yazmadığım şeyler olabilir. Ancak incelenen döneme ait görebildiğim, bulabildiğim, ulaştığım her bilgiyi yazmaya çalıştım, daha fazlasını da yazmayı isterdim. Bu kitabın, Edirne Sancağı örneğinde şehir tarihçiliğinin gelişmesine azda olsa katkı sağlanmasını temenni ederim.

Halûk Kayıcı

KISALTMALAR

a.g.a.	: Adı Geçen Ansiklopedi
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.l.	: Adı Geçen Lûgat
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.s.	: Adı Geçen Sözlük
ATO	: Ankara Ticaret Odası
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.Ü.	: Boğaziçi Üniversitesi
C.	: Cilt
C.Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi
Çev.	: Çeviren
DİE.	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DTCF.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
E.Ü.	: Erciyes Üniversitesi
F.Ü.	: Fırat Üniversitesi
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
H.Ü.	: Hacettepe Üniversitesi
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Gös. Yer.	: Gösterilen Yer
IRCICA.	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İĞİAD.	: İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği
İSAM.	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İTO.	: İstanbul Ticaret Odası
İ.T.Ü.	: İstanbul Teknik Üniversitesi
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
M.	: Miladi
M.Ü.	: Muğla Üniversitesi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nu.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R.	: Rumî
s.	: Sayfa
s.s.y	: Sayfa Sayısı Yok
S.	: Sayı
SVE.	: Sâlnâme-i Vilâyet-i Edirne
T.B.M.M.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
T.Ü.	: Trakya Üniversitesi
U.Ü.	: Uludağ Üniversitesi
y.t.y.	: Yayın Tarihi Yok
Yay.	: Yayınlayan
YKY.	: Yapı Kredi Yayınları

Edirne Karakol Binası - 1904

GİRİŞ
Edirne'nin Tarihine Kısa Bir Bakış
ve
Sâlnâmeler

EDİRNE SANCAĞI HARİTASI
SVE-H. 1301/1884

Edirne'nin Tarihine Kısa Bir Bakış

Edirne adı, incelenen dönem içerisinde kazaları ile beraber sadece bir sancak adı ile sınırlı olmayıp, bir şehri, köy ve nâhiyeleri ile birlikte bir kazayı ve aynı zamanda sancakları ile beraber büyük bir vilâyeti ifade etmektedir.

Balkanlar ile Anadolu'yu birbirine kavuşturan geçiş yolları üzerinde bulunan Edirne Sancağı, 1864 Vilâyet Nizâmnamesi sonucu oluşturulan Edirne Vilâyeti'nin (Bkz. sayfa 29) merkez sancağıydı.¹ Kuzey yönünde Şarkî Rumeli hududuyla, doğusunda Kırklareli ve Tekirdağ, güneyinde Gelibolu ve Dedeağaç, batısında Gümölcine Sancakları bulunuyordu.² Sancağın o dönem hükmettiği alanın bir kısmı günümüzde Bulgaristan ve Yunanistan toprakların içerisinde kalmıştır.

Edirne şehrinin en dikkat çekici özelliği kurulduğu yerdir. Meriç, Tunca ve Arda nehirlerinin birbiri ile birleştiği ve çeşitli yönlerden gelen yolların kavşağında, yerleşmeye ve savunmaya elverişli bir noktada kurulmuştur.

Edirne şehrinin, ne vakit ve kimin tarafından kurulduğuna dair esaslı bir ma'lûmât bulunmamakla birlikte,³ Edirne'nin, bölgede bilinen en eski ahâli olan Trak kabilelerinden Odrisler ve Bettegeriler tarafından iskân edilmiş olduğu ihtimâl dâhilindedir.⁴ Daha sonra bu bölgede hüküm süren Makedonyalılar şehri Orestlerin kolonisi haline getirerek merkeze *Orestia*, varoşlarına ise *Connoi* adını verdiler.⁵

1- Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilâtı*, İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1945, s. 161.

2- Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, C. II, İstanbul 1306, s. 811

3- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 25.

4- Arif Müfid Mansel, “İlkçağda Edirne”, *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 21-22; Petko Slaveykov (1827-1895)'ün belirttiğine göre; *Edirne'nin kuruluşu çok eskilere uzanır ve Trakya'nın bu köşesine yerleşmiş olan Agamemnon'un oğlu Orest'e kadar dayandırılır. Ancak bu denli eski olmasına karşın, antik Yunan tarihinde kentten neredeyse hiç söz edilmez. Karasal ve Trak ocağı olduğundan, Yunanlılar için ele geçirilmesi güç bir kenttir. Edirne yakınında yaşamış olan eski halklardan Odrisler anılır ve bunların ilk başkenti Vize'dir.* Bkz.: Hüseyin Mevsim, *Bulgar Gözüyle Edirne*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 33.

5- Şevket Aziz Kansu, “Edirne'nin Tarihöncesine Ait Araştırmalar”, *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 14; Şevket Aziz Kansu *Connoi* olarak belirtirken M. Tayyib Gökbilgin, *Gonnoi* olarak yazmıştır. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 425.

Roma İmparatoru Adriyan döneminde (117-137) Edirne şehri, *Antik Ukudama*⁶ mahalline inşa edilmiştir. Bunun evvelinde *Oreiste* veya *Orestiya* olarak bilinen Edirne'ye⁷, farklı kaynaklarda *Odrisya*, *Ores-Tas*, *Uscudama* adlarının verildiği de belirtilir.⁸ Şehri genişleten ve şenlendiren İmparator Adriyan'dan dolayı şehrin adı, onun namı ile *Andrenopoli* olarak da anılmış ve ünlenmiştir.⁹

Ortaçağ başlarında Edirne önemli bir Roma kalesi, bir *castrum*'dur. Roma hâkimiyeti zamanında İmparator Diocletianus zamanından (284-305) başlayarak bu sahada teşkil eden *Haeimimontus Vilâyeti*'nin başşehri olan Edirne'de, 4. Yüzyıl'da silâh imâlathânelerinin bulunduğu bilinmekle birlikte eski kaynaklarda buranın adı daha ziyade askerî hadiseler dolayısıyla geçmektedir.¹⁰

Roma İmparatorluğu'nun bölünmesinden sonra Edirne şehri Doğu Roma sınırları içinde kalmış ve Pây-ı taht'dan (İstanbul) sonra ikinci şehir sırasına yükselmiştir.¹¹ Bu dönem boyunca Edirne, Gotlar ile Hun, Avar, Peçenek ve Bulgarların akınlılarına maruz kaldı.¹² Edirne yakınında, 9 Ağustos 378'de, Gotlar ile İmparator Valentinianus arasında, 40 bin kişinin ölümüyle sonuçlanan savaş yapılmış, İmparator, saklandığı bir samanlıkta yanmıştır. Savaşın sonucunda ise Gotlar kenti kuşatır, ama ele geçiremezler.¹³ 5 - 6. Yüzyıl'larda Bizans'ın ileri karakolu durumuna gelen Edirne, 586'da Avar Türklerince kuşatıldı. Avarlar'dan önce, buradan Hunlar geçmiştir. 424 - 454 seneleri arasında Batı İmparatorluğu'nun ömrünü 30 sene uzatan *Aetius* Hunlara rehin diye verilmişti. Edirne bir iskân ve kale kenti olarak, zaman zaman el değiştirdi. 813 ve 914 senelerinde Protobulgar Türkleri kenti birkaç kez ele geçirmesine rağmen, yine

6- Uscudama olarak bilinmektedir. Ancak sâlnâmelerde Ukudama şeklinde yazılmıştır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 25; SVE-H. 1310, s. 136.

7- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 25; SVE-H. 1310, s. 136.

8- M. Tayyib Gökbiçgin, "Edirne", *a.g.a.*, s. 425.

9- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 25; SVE-H. 1310, s. 136; Sâlnâmelerde bu şekilde belirtilmiştir. Ancak genelde Roma İmparatoru'nun adı *Hadrianus*, şehrin adı da *Hadrianopolis* olarak bilinmektedir. Bkz.: M. Tayyib Gökbiçgin, "Edirne", *a.g.a.*, s. 425.

10- Semavi Eyice, "*Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler*", *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 40; M. Tayyib Gökbiçgin, "Edirne", *a.g.a.*, s. 425-426.

11- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 25; SVE-H. 1310, s. 136.

12- Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul 1939, s. 9.

13- Hüseyin Mevsim, *a.g.e.*, s. 33.

Bizans'a iade etmişlerdir. Bundan sonra Peçenek Türklerinin eline geçtiyse de, uzun süre ellerinde kalmadı.¹⁴

Edirne yakınlarında gelişen bir başka önemli olay, 970 senesinde Ruslarla Bulgarların Bizans'a karşı yaptığı savaştır. Bizans üstün gelir ve düşmanını püskürtür. Bundan otuz sene sonra Bulgar Çarı Samuil, Basileios'un Tuna boyundan Bulgaristan'a ilerlemesini önlemek için Makedonya'dan hareket ederek bir den Edirne'ye saldırır, kenti yağmalar ve döner¹⁵.

İstanbul'un Lâtinler'in eline geçmesi üzerine onlara karşı meydana gelen ayaklanmalar sırasında 1205'te Latin ordusu Bizans-Bulgar müşterek kuvvetleri tarafından burada yenilmiştir. Bunun ardından 14. Yüzyıl'ın ilk yarısında Bizanslılar şehri Bulgarlar'a karşı savunmak zorunda kalmıştır.¹⁶

Yuannis Paleologos ile Kantakuzenos arasındaki mücadeleler sırasında, 1342-1343 senelerinde, Aydınoğlu Umur Bey, Kantakuzenos'un müttefiki sıfatıyla Trakya'ya geçmiş ve Edirne Tekfuru'nun hücumlarına karşı koymuştur. 1352'de yine Kantakuzenos'un müttefiki olarak Trakya'ya geçen ve Bulgar-Sırp kuvvetlerini bozguna uğratan Osmanlı şehzâdesi Süleyman Paşa, Kantakuzenos'un birliklerine Edirne'de katılmıştır.¹⁷

Edirne'nin fethinden önce Aydınoğlu Umur Bey'in Rumeli gâzalarını anlatan *Düsturnâme-i Enverî* adlı eserde, şehrin adı *Edrine*, *Edriyana* şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla Türkler'in lisanında bugünkü adına benzer ilk isim Enverî'nin ifadelerinde kendini göstermiştir. Artık şehir, yaygın olarak Edirne tarzında adlandırılacağı döneme girmiştir.¹⁸ Şehrin adı İslâm kaynakla-

14- Muzaffer Tufan, "Tarih Açısından Edirne'nin Yeri", *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Edirne Valiliği Yayını, Edirne y.t.y., s. 3; Edirne en çok, daha ilk gelişinde kenti ele geçiren Bulgarlardan çekmiştir. Bunların saldırılarına karşı Anastasius sadece Konstantinopolis'in önünü kapatır ve bir anlamda Edirne'yi gözden çıkarır. Tabii ki, Araplar İstanbul'u kuşattığında ve Bulgarlar bunları püskürtmeye geldiğinde, Edirne çalkantılı günler geçirir. Kent en çok, onun alınmazlığına son veren Krum'dan çıkar: Edirne yakınlarında 814 senesinde, Krum, Bizans'a karşı parlak bir zafer elde eder ve İmparator Rangabe son anda kentin surlarına gizlenir. Aynı sene Temmuz ayında Krum, Edirne'yi kuşatır, sonbaharda ise ele geçirir ve papazıyla beraber on bin kişiyi tutsak ederek Bulgaristan'a yerleştirir. Daha sonra Bizans'a geçen Edirne'yi yüz yıl sonra (914) Bulgar Çarı Simeon geri alır ve ölümünden sonra, Sursuvul'un Romanos ile imzaladığı antlaşmayla Bizans'a iade edilir. Bkz.: Hüseyin Mevsim, *a.g.e.*, s. 33-34.

15- Hüseyin Mevsim, *a.g.e.*, s. 34.

16- M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *a.g.a.*, s. 426.

17- Gös. yer.

18- Feridun M. Emecen, "Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M. Sabri Koz, İstanbul 1998, s. 51.

rında *Edrenos*, *Edrenaboli* yazıldığı gibi I. Murad zamanında *Edrene* adı benimsenir ve uzun süre şehir bu şekilde anılır. *Edirne* adı ile anılması muhtemelen 18. Yüzyıl'da ortaya çıkmıştır.¹⁹

Edirne'nin Osmanlılar tarafından ne vakitte fethedildiği çok net olmayıp, tartışmalı bir husustur. Çeşitli kaynaklarda fetih tarihi ile ilgili olarak farklı tarihler verilirken, fetih hakkında yazılmış eserleri karşılaştırmalı olarak değerlendiren Halil İnalıcık'a göre Edirne, 1361 senesi içerisinde, Meriç nehrinin taşkın olduğu mevsimde I. Murad'a teslim olmuştur.²⁰

Sâlnâmelere göre ise Osmanlı Ordusu'nun Edirne Kalesine dayanması sonucu kaçmaktan başka çaresi kalmayan Edirne Tekfuru, Meriç nehrinin de taşkın olduğu bir gecede sala bineyerek Enez'e firar etmiş ve H. 763 (1361/1362) senesinde kalenin anahtarlarını alan Osmanlılar, kapıları açan ahâliye zarar vermeden kaleyi teslim almışlardı. O dönem Edirne mamûr olmadığı ve Dimetoka'nın suyu ve havasının makbûl olmasından dolayı Lala Şahin Paşa Edirne'nin muhafazasına memur edilmiş, Dimetoka ise *Pây-ı taht-ı Saltanat* kabul edilmiştir.²¹

Başka bir rivayette fetih belirtildiği gibi bu kadar kolay olmamış, Edirne kalesi Osmanlı askerine uzun süre direnmiştir. Hacı İlbey, bir gün ansızın ordudan kaçarak kale duvarına gelmiş, kötü muameleye uğradığını belirterek sığınma isteğini Edirne Tekfuru'na bildirmiştir. Onu kabul eden Tekfur iyi muamele göstererek Hacı İlbey'e görev verirken, daha önceden kararlaştırılan bu durum sonrasında Osmanlı ordusunun komutan ve askerlerinden bir bölümü de yavaş yavaş kaleye kaçıp sığınmaya başlamış ve kalede küçük bir Osmanlı topluluğu oluşturmuşlardır. Uygun bir zamanda Hacı İlbey'in emri ile kale kapılarından birine içeriden hücum edilerek kapı açılmış ve sonrasında kale teslim alınmış ve bunun hemen ardından Tekfur Enez'e firar etmiştir.²²

19- M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *a.g.a.*, s. 425.

20- Halil İnalıcık, "Edirne'nin Fethi (1361)", *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 137-159; Edirne'nin fethi ile alakalı olarak ayrıca bkz.: Hoca Sadettin Efendi, *Tacü'l-Tevarih I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s. 114-117; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Tercüman 1001 Temel Eser 5, Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul 1972, s. 40-41; Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Ankara 1983, s. 96-97; Hüseyin Nihal Atsız, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, MEB, İstanbul 1970, s. 58; Aleksandır Burmov, "Türkler Edirne'yi Ne Vakit Aldılar?", *Belleten*, C. XIII, S. 49, Bulgarca'dan Çeviren: Hasan Eren, Ankara 1949, s. 97-106.

21- SVE-H. 1310, s. 141.

22- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 5-6.

H. 768 (1366/1367)'de, Tunca Nehri kenarına Eski Saray ve Hisar (Kale) haricinde hâneler ve birçok mescit, medrese ve imâret inşa edilmesinden sonra Edirne şehri şenlenmiş, gerçek bir Türk beldesi olmuş ve bundan sonra Sultan Gâzi I. Murad, Edirne'yi Pây-ı taht edinmiştir.²³ Bundan sonra Edirne, Osmanlı kültürünün ilk evresinin veya oluşum aşamasının büyük bir kısmına ev sahipliği yapacaktır.

Edirne'nin fethi, Balkanlar ve Avrupa tarihi için bir dönüm noktası olduğu gibi İstanbul'un fethini de kolaylaştırmış, ayrıca Edirne Rumeli'nin fethi için harekât üssü olarak kullanılmıştır. İstanbul'un alınması ile ilgili plânlar da Edirne'de yapıldı. Ordular hazırlandı, Bizans'ın tarih olmasını sağlayan büyük İstanbul yürüyüşü, Edirne'den başladı. Osmanlı orduları II. Mehmed'in komutasında Edirne'den çıkarak İstanbul'a yürüdüler.

Edirne, gerçek bir başkent olma özelliğini II. Murad'ın yönetiminde 1424–1439 senelerinde kazanmıştır. Şehir giderek gelişmiş, Edirne'den çıkan ordular devletin sınırlarını çok ötelere taşımıştı. Bu dönem Edirne *Dârüs-Saltana* unvanını kazanmıştır. Edirne, kendisine verilen *Der-i Saadet* unvanını da hak etmiştir. Mutluluk dönemlerinde bir *Şenlikler Şehri*'dir. Şehir, 15. Yüzyıl'da şenliklerini İstanbul'a kaptırmadan, II. Murad'ın düzenlediği şenlikleri tatmıştır. Zafer kutlamaları ve sünnet şenliklerini II. Mehmed'in (Fatih) evlilik töreni izlemiştir.²⁴

H. 770 (1368/1369) senesinde İkinci Pây-ı taht olan Edirne, 89 sene bu ünvanını H. 859 (1454/1455) senesinde bunu İstanbul'a bırakmıştır.²⁵ Başkent İstanbul olsa da devlet Edirne'den kolay kopamamış, Edirne unutulmamıştır. Gerek av dolayısıyla, gerekse sonu gelmeyen Rumeli seferleriyle. Osmanlı Sarayı'nın Edirne'yi sevdiği muhakkaktır.

Bu şehri, büyük Türk hakanı Yavuz Sultan Selim Han'da canı gibi severdi. Mısır'a girdikten sonra Nil kenarında at koştururken, Tunca, Arda ve Meriç'in ninnileriyle uyuyan Edirne'yi hayalinde canlandırmış ve *iki gözüm Meriç ve Tunca gibi her yana akma!* mısralarıyla başlayan bir şiir yazmıştı. İbn-i Kemal, Yavuz Sultan Selim'in Edirne'ye olan hayranlığını Şahnâme'sinde şöyle anlatır: *Dârül-mülk Edirne'de ikâmet muhtarlarıydı; seferden feragat hengâmında, ol yerde ârâm etmek mizac-ı şeriflerinin muktezasıydı.*

23- SVE-H. 1310, s. 142.

24- Kürşat Bumin, "Dünden Bugüne Edirne", *Edirne*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 22, 50.

25- SVE-H. 1310, s. 142; Peremeci, 1367 senesinde Edirne'nin Pây-ı taht olduğunu yazmıştır. Ancak Halil İnalçık'a göre 1402 senesine kadar Osmanlı Devletinin merkezi Bursa'dır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 12; Halil İnalçık, "Türkler (Osmanlılar)", *İA*, C. 12/2, İstanbul 1988, s. 290.

Tab-ı lâtiflerinin rızası, onda karar etmekte idi. Fezası hurrem, havası hoşdem, suyu hoşgövar, nesimi müşkübdır. Sayd-ü şikâra bıkayd, seyr-ü sebzeâra ol diyarın kenarları münasib ve mülâyimdir! Deyu anarlar ve öğerlerdi. Yine İbn-i Kemal'in söylediğine göre, kendisine Edirne için bir şiir yazmasını emretmiş. O da; *Geldi yâdına fezâ-i dilküşâ-i Edirne* mısrasıyla başlayan bir gazel kaleme almıştır.²⁶ Yavuz Sultan Selim'in Edirne sevgisi, torunu II. Selim'e de intikal etmiştir. Sarı Selim, Mimar Sinan'a yaptırdığı Selimiye Camii ile bu kente Müslüman-Türk armasını bütün ihtisamıyla takmıştır.

Edirne, IV. Mehmed'i de unutamaz. Bu farklı Osmanlı sultanı da Edirne'yi hiç unutmamış, Edirne'den hiç kopmamıştır. Neredeyse tüm sanat dallarına ilgisi bulunan Avcı Mehmed, Edirne Sarayı'nda birçok kasr, havuz, çeşme yaptırmış, Edirne sarayını da durmadan onartmıştır. Edirne sarayının en iyi ve süslü dönemi IV. Mehmed'in pâdişahlığı sırasındadır. 1675'te çocukları Mustafa ve Ahmed (III.)'in sünnet düğünü için yapılan şenlik dillere destandır. 1675 senesinde, 14 Mayıs Pazar günü başlayan şenlik, 29 Mayıs Pazartesi günü sona ermiştir.²⁷

Fatih Sultan Mehmed'den III. Ahmed'e kadar, pâdişahlar zaman zaman Edirne'ye göçerek buradaki yazlık kışlık saraylarda oturdular; üç pâdişah (II. Ahmed, II. Mustafa ve III. Ahmed) Edirne'de tahta geçmiştir.²⁸

Osmanlı tarihinin dört yol ağzı diyebileceğimiz Edirne, çok şâşaalı günlerden sonra, zaman olmuş ters dönen talihinin kara günlerini de görmüştür.²⁹ 19. Yüzyıl'a gelinceye kadar birçok badireler atlatan şehir, aynı yüzyılda Ruslar tarafından 1828-1829 ve 1877-1878 savaşlarından sonra iki defa işgale uğradı ve yüzyıllardır Türk-İslâm kültürünü ve eserlerini bünyesinde toplayan şehir bu değerlerini yitirmeye başladı. Osmanlı coğrafyası içerisinde Balkanlar'da bir iç şehir konumundayken yavaş yavaş serhad şehri olmaya doğru giden Edirne, 26 Mart 1913'te Bulgar, Temmuz 1920'de ise Yunan işgaline maruz kaldı. 25 Kasım 1922'de işgalden kurtarılan Edirne, Cumhuriyet ile beraber günümüzde de sıkça kullanıldığı gibi *serhad* şehri olmuştur.

26- Cevdet Türkay, "Serhad Şehrimiz Edirne ve Tarihi Önemi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 36, İstanbul 2000, s. 45-46.

27- IV. Mehmed, aynı sene kız kardeşinin düğünü içinde uzun süren bir şenlik hazırlatmıştır. Edirne'de düzenlenen bu şenlikler için bkz.: Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1987, s. 42-142.

28- Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası (1907-1908)*, Denizkültür Yayınları No: 21, İstanbul 2007, s. 57.

29- Sâmiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları I*, 2. Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul 1977, s. 248.

Sâlnâmeler ve Araştırmada Başvurulan Kaynaklar

Osmanlı Devleti'nin idârî teşkilâtı, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı, dinî kurumları, eğitim programları, adalet, haberleşme, ulaşım sistemleri gibi konularının araştırılıp incelenmesi alanında arşiv belgeleri, kronikler, özel tarihler, hatıratlar, dergi ve gazete gibi kaynakların dışında *Sâlnâme*'ler de önemli yer tutmaktadır.

Genel olarak sâlnâmeler, bir veya çeşitli konularda bir yıl içerisinde olup bitenlerin belirtildiği yayınlardır ve ³⁰ Türkçeye Tanzimat'tan sonra girmiştir. Farsça sene demek olan *sâl* ile yine Farsça *mektup*, *kitap* mânâsına gelen *nâme* kelimesinin birleştirilmiş şeklidir. Bu tabirin bugünkü karşılığı *yıllık*'tir.³¹

Osmanlı'da ilk sâlnâme *Devlet Sâlnâmesi* olarak İstanbul'da H. 1263 (1846/1847) senesinde neşredilmiştir.³² Bu devlet sâlnâmesi, yıllık bir takvimi, nâzırları, yüksek devlet görevlilerini, Avrupa devletleri liderleri ile elçilerin adlarını, çeşitli malî bilgileri, posta ve deniz ulaşımına ait cetvelleri kapsamaktaydı ve giderek daha da geliştirildi. Merkez tarafından ayrıca farklı senelerde Sâlnâme-i Askerî, Bahriye Sâlnâmesi, Hâriciye ve Maârif Nezâretine ait sâlnâmeler ile Rasathâne, Rüsûmat ve İlmiye sâlnâmeleri neşredilirken³³, devlet, resmî kurum ve kuruluşlardan başka, özel konulu veya kişi ve kuruluşlara ait sâlnâmelerde neşredilmiştir.³⁴

Vilâyetler içerisinde ilk sâlnâme neşreden *Bosna Vilâyeti* olmuştur. H. 1283 (1866/1867)'te neşredilen bu sâlnâme, emsal olup ondan sonra vilâyet-i saireden bazıları dahi sâlnâme tertibine başlamıştır.³⁵ Vilâyet sâlnâmeleri, ilgili vilâyetin idârî bölünüşü, memur listeleri, mahallî tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticarî ve ekonomik faaliyetleri, nüfus, okullar, kütüphaneler gibi pek çok bilgi verir.

Vilâyet mektupçusunun denetiminde hazırlanan sâlnâmeler, Osmanlı kentlerinin tarihi için öncelikle başvurulacak kay-

30- Hasan Refik Ertuğ, "Osmanlı Devrinde Sâlnâmeler", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 7, İstanbul 1973, s. 15.

31- Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Sâlnâmeler ve Nevsaller)*, IRCICA, İstanbul 1982, s. 17.

32- SVE-H. 1310, (Giriş), s.s.y.

33- Nuri Akbayar, "Osmanlı Sâlnâmeleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985, s. 1247.

34- Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Kültür Bakanlığı, C. I, Ankara 1999, s. 10.

35- SVE-H. 1310, (Giriş), s.s.y.

nak niteliği taşımaktadır.³⁶ Edirne Vilâyeti'nde ilk defa H. 1287/1870 senesinde sâlnâme neşredilmiştir. Bu sâlnâmede vilâyetin H. 1286/1869 senesine ait bilgileri bulunmaktadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında sâlnâme neşrine bir süre ara verilmiştir. Vilâyet için neşredilen son sâlnâme ise 1319 Malî (1903) senesine aittir. Çalışmamıza esas teşkil eden ve tümünü incelediğimiz 1870-1903 döneminde neşredilmiş sâlnâme sayısı ise 28'dir.

TARİH	DEFA	SAYFA SAYISI	BASIM YERİ
H. 1287 (1870)	1.	175	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1288 (1871)	2.	184	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1289 (1872)	3.	199	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1290 (1873)	4.	320	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1291 (1874)	5.	1+158	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1292 (1875)	6.	152	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1293 (1876)	7.	136	Vilâyet Matbaası-Edirne
1293 Malî (1877)	8.	173	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1300 (1883)	9.	247	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1301 (1884)	10.	285	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1302 (1885)	11.	277	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1303 (1886)	12.	286	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1304 (1887)	13.	288	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1305 (1888)	14.	293	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1306 (1889)	15.	280	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1307 (1890)	16.	278	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1308 (1891)	17.	281	Vilâyet Matbaası-Edirne

36- Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1997, s. 293.

H. 1309 (1892)	18.	5+258+380	Vilâyet Matbaası-Edirne
H. 1310 (1893)	19.	4+699	Vilâyet Matbaası-Edirne
1310 Malî (1894)	20.	1+265	Vilâyet Matbaası-Edirne
1311 Malî (1895)	21.	233	Vilâyet Matbaası-Edirne
1312 Malî (1896)	22.	255+3	Vilâyet Matbaası-Edirne
1313 Malî (1897)	23.	258+2	Vilâyet Matbaası-Edirne
1314 Malî (1898)	24.	262	Vilâyet Matbaası-Edirne
1315 Malî (1899)	25.	1+277	Vilâyet Matbaası-Edirne
1316 Malî (1900)	26.	277+2	Vilâyet Matbaası-Edirne
1317 Malî (1901)	27.	531+2	Vilâyet Matbaası-Edirne
1319 Malî (1903)	28.	2+1144+4	Vilâyet Matbaası-Edirne

İlk acemilik dönemlerinden sonra kazanılan tecrübeler ile sâlnâmeler her geçen sene daha iyi şekilde düzenlenirken, tüm bu sâlnâmeler içerisinde özellikle H. 1309/1892, H. 1310/1893, 1317 Malî/1901 ve 1319 Malî/1903 senelerine ait olanlar diğerlerine göre çok daha iyi ve özenle hazırlanmıştır. İncelediğimiz sâlnâmelerde dikkat çeken bir husus da rakamlarla ilgilidir. Öyle ki sayısal bilgilerin verildiği bölümlerde yapılan rakam hatalarından dolayı, verilen bu kayıtlar yeniden incelenmeli ve sâlnâmeler diğer kaynaklar ile karşılaştırmalar yapılarak kullanılmalıdır. Osmanlı şehir tarihlerinin kendi kaynaklarına dayanılarak yazılmasında sâlnâmeler önemli bir yer tutarken, şehir tarihlerinin ortaya çıkarılmasında payları büyüktür. Bundan dolayı araştırmalarda sâlnâmeler dikkate alınmalıdır. Aksi takdirde araştırılan yerin tarihinin yetersiz ve eksik olma ihtimali mevcuttur.

Araştırmamızın ağırlık noktası olan sâlnâmeler dışında Edirne şehir tarihi için önemli görülen bazı arşiv belgeleri de çalışmamız içerisinde kullanılmıştır. Ayrıca, 19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı yazarları ile seyyahların ve çağdaş araştırmacıların eserlerinden faydalanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden olsa da Edirne hakkında neşredilmiş özgün eserlerin miktarı az olup, bunların bir kısmı da güvenilir değildir.

Edirne hakkında yazılmış ve incelenen eserler içerisinde en çok dikkat çeken H. 1309/1892 senesine ait sâlnâmenin II. Bölümünün, Ratıp Kazancıgil ile Nilüfer Gökçe tarafından, *Dağdevirenzâde Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları* adı ile neşredilmiş olmasıdır. Adı geçen sâlnâme, bu eserin birinci bölümünü oluşturmaktadır. Ancak incelemede karşılaştırmalar yapılmadığından olsa gerek mevcut hatalar tekrarlanmıştır. Fakat her şeye rağmen düşüncemiz, salnâmeler ve şehirlerimizle ilgili çalışmaların artarak devam etmesi ve ülkemizin sosyal yapısı hususundaki düşüncelerin belirlenmesidir...

EDİRNE VİLÂYETİ
(1869)

EDİRNE VİLÂYETİ
(1883)

1. BÖLÜM

İDARÎ YAPI

“Bir başkent dâima başkenttir.
Ne kadar susuturulursa susturulsun
yine konuşur.”

Ahmet Hamdi Tampınar

Osmanlı Devleti’nde İdarî Teşkilât

Taşra İdâresi: Tanzimat Öncesi

Osmanlı taşra idâresi temelde *Tımar*³⁷ sistemine, diğer bir ifadeyle askerî sisteme dayanıyordu. Kuruluştan itibaren uygulanan bu askerî sistem, Osmanlı idarî sistemi ile arâzî (toprak) rejimini oluşturmuş, bundan dolayı devletin taşra idâresinde arâzî ile idarî, askerî ve malî sistem birliktelik göstermiştir. Osmanlı’da Tanzimat dönemine kadar merkeze bağlı olan taşra teşkilâtının en büyük birimi *Eyâlet*³⁸’tir. Başka bir ifadeyle, ülke temel olarak eyâletlere bölünmüştü. *Beylerbeyi*’nin yönetiminde olan eyâletler, *livâ* ya da *sancak*³⁹ adı verilen bölümlere ayrılmıştır. Özel statüdekiler ile doğrudan Beylerbeyinin yönetiminde olan ve *Paşa Livâsı* diye adlandırılan Merkez Sancağın dışındaki sancaklara yönetici olarak, niteliği askerî komutan

37- Türkçe’de dirlik (dirilik) ile eş anlamlı kullanılan timâr (tumar) kelimesi sözlükte *bakım, ilgi* anlamına gelir. Terim olarak, Osmanlı merkez vilâyetlerinde bir süvari birliğini ve askerî-idarî hiyerarşiyi desteklemek amacıyla yapılan ve tevarüs yoluyla geçmeyen tahsisatı ifade eder. Tımar sistemi, devletin sadece askerî-idarî teşkilatlanmasının temel direği olmakla kalmamış, aynı zamanda mîrî arâzî sisteminin işleyişinde, köylü çiftçilerin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve devletin klasik çağında (1300-1600) tarımsal ekonominin yönetiminde esas belirleyici faktör olmuştur. Bkz.: Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 117-134.

38- Eyâlet, Osmanlı taşra teşkilâtında bir beylerbeyinin idâresi altında bulunan en büyük idarî birimdir. Eyâlet tabirinin resmen kullanılışı XVI. yüzyıl sonlarında olmuştur. III. Murad zamanında (1574-1595) Osmanlı Devleti’nin eyâlet adıyla idarî birimlere ayrıldığı görüşü yanlış olmalıdır. Çünkü bu kelimeye dönemin belgelerinde rastlanmamaktadır. Bunun yerine daima *Beylerbeyilik* ve *Vilâyet* tabirleri kullanılmıştır. Bkz.: Halil İnalcık, “Eyâlet”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 548-550; Eyâletler, özellikle yönetim işleri bakımından merkeze bağlı değildi. Ancak bu sistemin *yerinden yönetim* olarak anlaşılması yanlıttıdır. Bunun nedeni, eyâlet yönetiminin bir tüzel kişiliği bulunmadığı gibi ayrı bir yönetim organından yoksun olmasıdır. Gerçekte genişletilmiş yetki, eyâletteki en yüksek yönetici niteliğindeki beylerbeyinin pâdişah’tan aldığı ve onun adına kullandığı merkeze özgü güçtür. Bkz.: Muzaffer Sencer, “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”, *Amme İdaresi*, C. 17, S. 2, Ankara 1984, s. 28.

39- Osmanlı’dan önce Türk-İslâm geleneğinde sancağın, hutbe ve sikkelerde hükümdarın adının geçmesiyle beraber bağımsız bir siyasi otorite sembolü olduğu bilinmektedir. Sancak teriminin tam ne zaman idarî bölge birimi manasında kullanılmaya başlandığını saptamak zor olmakla birlikte, XV. yüzyılda artık kumanda manasına göre daha yaygın olduğu belirtilebilir. Sancakların, Osmanlı merkez idâre düzenince en önemli alt idarî birim olarak görüldüğü, devlet merkezinin ülkeyi idâre etmek için yaptığı yazımların, tahrîr defterlerinin, sancaklar için ayrı ayrı düzenlenmiş olmasından en açık şekilde anlaşılmaktadır. Bkz.: İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 15-18; Sancak, genel olarak bir dirlik veya daha belirgin olarak bir hâss’ı (yılda 100.000 akçadan fazla hasılatı olan dirlik) ifade eder. XIX. asrın başlarında Osmanlı’da bulunan 25 eyâlete dâhil 290 sancak vardı. II. Mahmud, ayanlığı ortadan kaldırmaya sancak veya livâ kesin olarak birer idarî bölge mahiyetini almıştır. Sancak veya livâ taksimi 1864 ve 1871 Nizâmnameleri ile yeniden düzenlenerek muhafaza edilirken, 1921’de Büyük Millet Meclisi sancak veya livâları ortadan kaldırmıştır. Bkz.: J. Deny, “Sancak”, *İA*, C. 10, Eskişehir 1997, s. 186-189.

olan Sancak Beyleri atanmıştır. Sancak ya da livâ, askerî, idârî ve malî yönden Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminde ana birimdir. Taşra'da idârî örgütlenmenin diğer bir aşaması ise *Kaza*⁴⁰dır. İdârî teşkilâtlanma içerisinde sancakların altında yer alan kazalar, *Kadı* ve *Subaşı* tarafından yönetilmiştir. Kadı, hukukî otoriteyi temsil ederken, subaşılar ise malî ve güvenlikle ilgili görevler verilmiştir. Köyler ile kırsal alanların yönetiminden *Tımarlı Sipahiler* sorumluydu. Sipahiler, zıraî denetim ve askerî yükümlülüklerin yanı sıra kamu düzenini sağlamakla sorumludurlar. Osmanlı taşra teşkilâtının temel ilkesi yetki genişliği olmuştur. Doğrudan merkeze bağlı olan yöneticilerle merkez yönetimi taşra üzerinde sürekli otorite sağlamıştır. Tımar rejiminin bozulmasıyla birlikte, taşra yönetimi merkezî yönetim gibi temelden sarsılarak çözülmeye başlamıştır. 16. Yüzyıl'dan itibaren yaşanan bu olumsuzluğu durdurmak için III. Selim döneminden itibaren çeşitli girişimlerde bulunulmuş, II. Mahmud ile devam eden bu yeniden yapılandırma girişimlerinden istenilen neticeler alınmazken, Tanzimat'ın ilanından sonra da merkez ve taşra teşkilâtlarını düzenlemek adına yeni girişimlerde bulunulmuştur⁴¹.

40- 1842 yılının Mart ayında yapılan düzenlemeyle birkaç köyün bağlandığı köyle sancak arasında idarî yeni bir birim olarak *kaza* oluşturuldu. Bu düzenlemenin en belirgin özelliği, kazanın idarî bir birim olarak taşra teşkilatında yer almasıdır. Bu tarihe kadar kaza denildiğinde mahkemenin bulunduğu yer söz konusu olup adli birim olma niteliği önde geliyordu. Bkz.: Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 61, 231-232; Kazalar, herhangi bir yargı bölgesinin askerî işleri hariç olmak üzere diğer idarî, hukuki ve mahallî işlerinin kadılar tarafından görülmesi sebebiyle idarî teşkilata girmiş ve devam etmiştir. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1988, s. 91.

41- Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi taşra idâresi hakkında bkz.: Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 83-122; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007, s. 250-260; İ. Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 15-29; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)", *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı I)*, S. 31, Ankara 2000, s. 430-441; Ancak Mustafa Akdağ'a, memleketi büyük vilâyetlere, vilâyetleri sancaklara, sancakları da kazalara ayrılmış olarak göstermenin doğru olmadığını belirtir. Akdağ'a göre kabul edilen bu vilâyet-sancak-kaza suretindeki düzen ayrımı, tamamıyla askerî ve biraz da asayiş düzeni ile ilgili bir anlam ifade etmektedir. Yazar'a göre hükümet idâresi, başkente bağlı tek bir bölüm olmak üzere sadece kazalardan ibarettir. Böylece Osmanlı geniş topraklarını idâre ederken memleketi yüzlerce kazaya bölmüş, buralara mahsus belirli idarî-kazaî örgütler kurarak hükümet yönetimini halk tabakalarının derinliklerine iletmiştir. Bkz.: Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, YKY, İstanbul 2010, s. 425.

Yerel Yönetimlerin Başlangıcı: Tanzimat ve Islâhat Fermanı

Türkiye’de yerel yönetimlerin ortaya çıkması ve gelişimi ile ilgili çoğunluk görüşü Türk idâre tarihinde yerel yönetim uygulamalarının *Tanzimat Fermânı*⁴² ile beraber Avrupa’dan örnek alınarak düzenlendiği şeklindedir. Bu konu ile ilgili kaynaklar, Tanzimat’tan sonra vergi toplamak amacıyla merkezden atanan vergi memurları (muhassıl) için oluşturulan *Muhassıllık Meclisleri*’ni, yerel yönetimlerin ilk örneği ve başlangıcı olarak kabul etmektedir.⁴³ Ancak Muhassıllık uygulamasından istenilen sonuç alınamamış ve 1842 tarihinde Muhassıllık Meclisleri yerini *Memleket Meclisleri*’ne bırakmıştır. 1 Ocak 1849’da yayınlanan yeni bir ta’lîmât ile memleket meclisleri de *Eyâlet Meclisleri* adını almıştır.⁴⁴ Eyâlet Meclisi Başkanı’nın hükümet tarafından vâlî derecesiyle gönderilmesi Edirne’nin yanı sıra Bursa ve Trabzon gibi yörelerde Meclis başkanı ile eyâlet vâlîleri arasında yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda merkezîyetçi uygulamaların yürütüldüğü Eyâlet Meclislerinde 1852’de yeni bir ta’lîmâtname düzenlenerek belirli merkezlerde merkezden atamaya son verilmiş, Eyâlet vâlîleri yeniden Eyâlet Meclis başkanlığına getirilmiştir.⁴⁵

1856’da yayınlanan *Islâhat Fermânı*⁴⁶’nın özellikle taşra yönetimi bakımından önemi, özellikle Gayrimüslim cemâatlerin vilâyet ve nâhiye İdâre Meclislerinde temsilci üyelerinin olmasıdır.⁴⁷ Fermândan hemen sonra 22 Eylül 1858 tarihinde ilân edilen bir diğer ta’lîmât ile vâlî merkezî hükümetin bütün yetkili kalemlelerinin mahallî temsilcisi haline getirilmiş ve artık alt memurların

42- Mustafa Reşit Paşa’nın, 3 Kasım 1839’da günümüzde Gülhane Parkı (İstanbul) dediğimiz yerde Pâdişahın “**irade-i seniyye**”si olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nu okuması, Osmanlı’da yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Bu dönemde, reform niteliğinde başka fermânlar da çıkartılmış fakat Tanzimat Fermânı deyince hep Gülhane Hatt-ı Hümayunu anlaşılır.

43- Muhassıllık Meclisleri için bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayın, Ankara 1985, s. 33-45.

44- Memleket ve Eyâlet Meclisleri için bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 215-224; Eyâlet Meclisleri’nin uygulanmasına başlanılan ilk eyâletler Edirne ve Hüdâvendigâr’dır. Edirne’de oluşturulan meclisin başkanı eski Zaptiye Mektupçusu Sadrettin Bey’dir. Mekke-i Mükerrreme payelilerden Hüsameddin Efendi üye, Karesi eski kaymakamı İhsan Efendi birinci Kâtip olarak hükümet tarafından görevlendirilmiştir. Bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*s. 219.

45- Musa Çadırcı, “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 2, S. 5, Ankara 1993, s. 5-6.

46- Islâhat Fermânı için bkz.: Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, II. Basım, Agorakitaplığı, İstanbul 2005, s. 53-83; Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 11-14. 15-21; Bülent Tanör, *a.g.e.*, s. 95-97; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 137-139; Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 101-106; Musa Gümüş, “Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 Islâhat Fermânı’nın Tam Metin İncelemesi”, *BLLİG*, S. 47, Ankara 2008, s. 215-240.

47- İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000, s. 46.

devlete karşı sorumluluğu vâlinin aracılığıyla ve onun üzerinden olmuştur. Birkaç sene sonra yayınlanacak vilâyet nizâmnâmesinin habercisi hükmündeki bu on dokuz maddelik ta'limâtla vâlî, ilk defa hükümetin taşradaki yegâne vekili olmuştu.⁴⁸ Ayrıca bu düzenleme ile ülkede idârî bölümler eyâlet, livâ (sancak), kaza ve köy olarak kabul edilmiş ve bu birimlerden her birinin sınırlarının büyültülüp küçültülmesi mutlâka Pâdişahın emrine bağlı tutulmuştur.⁴⁹

İslâhat Fermânı, gerek Müslümanlar gerekse Gayrimüslimler arasında bir memnuniyetsizliğe sebep olurken, özellikle Balkanlarda (Bosna-Hersek, Sırbistan, Niş), Suriye ve Lübnan'da ayaklanmalar başlamıştı. Avrupa devletlerinin de müdahalesiyle Dürzîler ile Marunîler arasında yaşanan anlaşmazlık ve çatışmalar bir iç sorun olmaktan çıkarak uluslararası bir boyut kazandı. Bunun sonucunda Osmanlı hükümeti ile İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya'nın katılımıyla oluşturulan komisyon 9 Haziran 1861 tarihli *Lübnan Nizâmnâmesi*'ni hazırladı. *Gerçekte, bu Nizâmnâme Lübnan'a neredeyse bağımsızlık statüsü (otonomi) tanıyan bir yapıdaydı.*⁵⁰ Ülkede ortaya çıkan karışıklıklar ve dış baskılar, Osmanlı devlet adamlarını yeni düzenlemeler yapmak zorunda bıraktı. Yeni bir Vilâyet Nizâmnâmesi hazırlanması, Osmanlı için olumsuz bir gelişme olan Lübnan örneğinin yaygınlaşmasını önlemek amacını taşıyordu. Bunun göstergesi ise 1864 senesine ait vilâyet nizâmnâmesinin 6 Eylül 1864 tarihinde, yeniden tanzim edilen Lübnan Nizâmnâmesi'nden kısa bir süre sonra çıkarılmasıdır.⁵¹

7 Kasım 1864 tarihli bu vilâyet nizâmnâmesi ile eyâletler kaldırılmış, yerine livâların oluşturduğu vilâyetler kurulmuştur.⁵² Açıkça

48- Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908*, 2. Basım, Klasik, İstanbul 2008, s. 24.

49- Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 116; 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858) tarihli ta'limâtın tamamı için bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 116-128.

50- Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilâyeti Nizâmnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 2, Ankara 1996, s. 68; Bu nizâmnâme için ayrıca bkz.: Cenk Reyhan, "Cebel-i Lübnan Vilâyet Nizâmnâmesi", *Memleket Siyaset Yönetim*, S. 1, Ankara 2006, s. 171-181; Erkan Tural, "Minyatür Bir Tanzimat Ülkesi: Lübnan ve 1861 Lübnan Vilâyet Nizâmnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 14, S. 2, Ankara 2005, s. 65-91.

51- Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarzı İdare Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Yayınları, Ankara 2007, s. 103.

52- İşbu seksen bir senesinde (1864-1865) Devlet-i Âliyye'nin icrâsına teşebbüs eylediği islâhât-ı mülkiyye cümlesinden birisi Anadolu ve Rumeli kut'alarında bulunan ba'zı eyâlât ve elviyeden müceddeden vilâyetler teşkili mâddesidir ki, bunun evvel-emirde müzâkere ve icrâsı için Niş Vâlisi Midhat Paşa sene-i sâbıkada me'zûnen İstanbul'a gelerek, def'atle olunan müzâkerât üzerine, tensikât-ı cedîde-i mülkiye nâmiyle o esnâda icrâsına şüru' olunan islâhât ve idâre-i umûmiyyeye dâir tasavvur olunan mevâdd, esbâb-ı mücibesıyla berâber kaleme alınan beyân-nâmenin i'lânı ile cümleyle bildirildi. *İcraât-ı mutasavverenin*

Fransızların *departman* yönetmeliklerine, ya da onların özetine başvurularak hazırlanan nizâmnâmede vilâyetler birçok sancağa, her sancak kazalara, her kaza köylere bölünmekteydi. Nizâmnâme, köy ve nâhiyenin üst birimlerle ilişkileri noktasında biraz belirsizlik taşımasına rağmen, bir bütün olarak, Pâdişah'tan kırsal topluluğa kadar o ana kadar yürürlükte olandan daha bütüncü bir hiyerarşiyi temsil ediyordu.⁵³ Vilâyet yönetiminin düzenlenmesinin ilk belgesi olan ve Tuna Vilâyeti'nde uygulanmaya başlanan 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi, Osmanlı yönetim sistemi ve toplumu için farklı, yeni bir yönetim tarzıydı.⁵⁴

Tuna Vilâyetinden sonra bu biçimde örgütlenen ilk yerler Erzurum, Edirne, Bosna, Halep, Suriye ve Trablusgarb olmuştur. Bir yıl içerisinde bütün devlet Bağdat ve Yemen dışında, en azından kâğıt üzerinde bu tarzda örgütlenmiştir.⁵⁵ Uygulamanın vilâyetlerde başarılı olmasından sonra, 1867 senesinde *Vilâyet-i Umûmiyye Nizâmnâmesi* ilân edilmiştir. Bu nizâmnâme yeni bir metin

hülâsası mevâdd-ı âtiyeden ibârettir. Eyâlât ve elvîyenin yoluyla taksîmiyle berâber; eyâlet idâresinin elvîyye ve elvîyenin kazalara olan nezâreti bir sûret-i sahîha ve kavîyyeye konulması. Mecâlis-i mevcûdenin islâhi ile envâ'-ı mesâlih ve de'âviye göre tefrîki gibi şeylerdir. Bkz.: Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, TTK, C. X, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Ankara 1988, s. 126; ayrıca bkz.: Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, TTK, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 199-200; Yeni Nizâmnâmelerin hazırlanmasında Niş valisi Midhat Paşa'nın düşünce ve çalışmasından yararlanılmıştı. Çünkü Paşa kısa süren Niş valiliği sırasında başarılı bir yönetim örneği vermiş ve eyâletin karışık durumunu düzene koymuştu. Yeni Nizâmnâmeyi hemen bütün devlette uygulamaya cesaret edemeyen Babîâlî bir ön uygulama alanı seçmek kararındaydı. Bu nedenle Midhat Paşa'nın katıldığı kurul, Nizâmnâmede çok az değişiklik yaparak, (hemen hemen başlık ve bazı terimlerle sınırlı) Tunâ Vilâyeti için ayrı bir Nizâmnâme hazırladı. Tuna Vilâyeti eski Niş, Vidin ve Silistre eyâletlerinin birleştirilmesiyle kurulmuştu; yani Edirne dışında bütün İkinci Ordu mıntkasını içine alan bir bütündü. Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi gibi daha sonra Bosna ve diğer yerlerdeki uygulamalarda da aynı yol izlendi. Komisyon "Vilâyet Nizâmnâmesi" başlıklı ve genel uygulamayı emreden bir tasarı hazırlamış ve onaylanmıştı ama önce kısmî uygulama için Tuna Vilâyeti seçilmiş ve bu bölge için de farklı olmayan aynı nitelikte bir Nizâmnâme hazırlanmıştı. Bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde ...*, s. 53-54; Taşra idâresi hakkında kanunlaştırmanın ilk adımı olup 8 Ekim 1864 tarihinde ilan edilen Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi için bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 137-143; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 51-67; Mehmet Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864-1868*, Libra, İstanbul 2010, s. 47-63.

53- Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 153.

54- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7. Baskı, TTK, C. V, Ankara 1999, s. 191.

55- Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 165; İlber Ortaylı; Tuna Vilâyetinde başarılı olunmasından sonra Halep, Edirne, Trablusgarb ve Bosna vilâyetlerinde nizâmnâmenin uygulandığını belirlerken, Abdülhamit Kırmızı; ilk olarak Tuna Vilâyetinde uygulanan nizâmnâmenin daha sonra her kıtadan birer pilot vilâyetinde uygulanmaya başlandığını ve 1865'te Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da Bosna, Erzurum ve Şam Vilâyetleri'nin yeni uygulamaya dahil edildiğini belirterek Edirne Vilâyetinden bahsetmemiş, Selda Kılıç; Tuna'dan sonra uygulamanın ikinci olarak Bosna, üçüncü olarak ise Edirne Vilâyetinde başlatıldığını daha sonra da sırasıyla Halep, Suriye, Trablusgarb ve Erzurum vilâyetlerinde yeni nizâmnâme hükümlerinin uygulanmaya konduğunu belirtmektedir. Bkz.: İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilâtı...*, s. 429-430; Abdülhamit Kırmızı, "19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayın No: 2, Editör: Erol Özvar-Arif Bilgin, İstanbul 2008, s. 305; Selda Kılıç, "1864 Vilâyet Nizâmnâmesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, Ankara 2005, s. 103.

değildir, bütün ülkede uygulanmak için yayınlanmıştı ve çok küçük tâdîlâtları dışında *Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi*'nin (ya da 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi'nin) aynıydı.⁵⁶

Önceki nizâmnâmede gerekli görülen değişikliklerin yapılması ve eksikliklerin ilâvesiyle, 22 Ocak 1871'de İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi yayınlandı. Nizâmnâme'ye göre ülke yönetiminde yapılan en önemli değişiklik *Nâhiye* adı altında yeni bir idârî birimin kurulmasıdır. Artık taşra idâresi vilâyet, sancak, kaza, nâhiye ve köy olarak kademelendirilmişken, vâliler vilâyetlerin, mutasarrıflar sancakların, kaymakamlar kazaların, muhtarlar ise köylerin en büyük mülkî yöneticileridir. Yeni oluşturulan nâhiyelerin yönetimi ise müdürlere verilmişti.⁵⁷

1871'deki nizâmnâme, İstanbul dışındaki yerleşim merkezlerinde Batı'daki anlamıyla belediye örgütü kurulmasının yasal temelini oluşturmuş ve Osmanlı yönetiminde klâsik dönemden beri yönetimin en alt ve temel unsuru olan mahalle ve köyler merkezîyetçi yaklaşımla yeniden düzenlenmiştir.⁵⁸ 1871 Nizâmnâmesi Osmanlı, vilâyet yönetiminde 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılan kanuna kadar yeni bir döneme girmiştir.⁵⁹

1864, 1867 ve 1871 düzenlemelerinden sonra 25 Muharrem 1293 (21 Şubat 1876)'te İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Hakkında *Tâ'limât* adı ile yeni bir kanun çıkarılmış⁶⁰ ve tüm vilâyetlere gönderilmiştir⁶¹. Kırk maddelik bu ta'limâtın otuz iki maddesinde özellikle vâlilerin, diğer maddelerde ise mutasarrıf, kaymakam, hâkim ve meclislerin vazifeleri kesin çizgileri ile

56- İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 62; 1867 tarihli vilâyet nizâmnâmesi için bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 146-148.

57- İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi (29 Şevval 1287), *Düstür*, Tertip I, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289, s. 625-651; 1864 nizâmnâmesine göre ise Vâli vilâyetin, Kaymakam livânın, Müdür kazanın ve köy muhtarın yönetimindeydi. Bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 137; Abdülhamid'in Valileri ... s. 31.

58- Bekir Parlak, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Taşra Yönetimine İlişkin Anayasal-Yasal Gelişmeler ve Cumhuriyete Yansımalar", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 11, İstanbul 2002, s. 42.

59- Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri I", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 5, Ankara 1996, s. 90; 1871 nizâmnâmesi için ayrıca bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern ...*, s. 69-99; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri II", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 6, Ankara 1996, s. 89-99].

60/62- Ahmet Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 135-136. İdâre-i Umûmiyye-i vilâyâta dâir kırk madde ve fusûl-i müte'addideyi hâvî tanzîm olunan ta'limâtın birer nüshası makaâm-ı sadâretten tasîr olunan mufassal ve meşrûh mücib-nâmelere leffen bi'l-cümle vilâta tisyâr olunmuştur. Bkz.: Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, TTK, C. XV, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Ankara 1993, s. 74.

belirtilmiştir.⁶² 1876'da yapılan diğer önemli bir değişiklik ise nâhiyeler için düzenlenen *İdâre-i Nevâhî Nizâmnâmesi*'dir. Yirmi sekiz maddelik bu nizâmnâmeye göre; nâhiye meclisleri etnik ve dinî grupların temsili esas olmak üzere kurulacaktı. Yani üyelerin yarısı Müslüman diğer yarısı ise Gayrimüslim olacaktır. Seçimle gelecek ve okuma yazma bilmesi şartı aranan nâhiye müdürü çoğunluk üyeleri içerisinde, müdür muavini ise nüfusça azınlıkta kalan millettense seçilecekti. Nizâmnâmeye göre Osmanlı uyruğundan olan, otuz yaşını geçmiş ve senelik yüz kuruş vergi verenler seçme ve seçilme şartlarını taşımaktadır.⁶³

Nizâmnâmede belirtilenler hususlar o dönem için demokratik usul olarak nitelendirilmiştir.⁶⁴ Ancak Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın vermiş olduğu notalar sonucunda hazırlanan bu nizâmnâmenin hükümleri, Osmanlı devlet adamlarını ürkütmüş ve uygulanmamıştır. Dönemin hukukçularından İsmail Hakkı Bey'in belirttiğine göre; *Memalik-i Osmaniye'de nâhiyelerin ahâlince müntehib bir heyet tarafından idâresini temin için neşir buyurulan 11 Rebi-ülevvel 1293 tarihli İdâre-i Nevâhî Nizâmnâmesi yalnız bir iki vilâyette icraya konuldu*⁶⁵.

Kanun-ı Esasî'de Taşra İdâresine Ait Hükümler (1876)

Kanun-ı Esasî hazırlanırken ülke yönetimine ait konular tekrar gündeme gelmiş ve böylece Kanun-ı Esasî'ye, yönetimle ilgili hükümler konmuştur⁶⁶. Kanun-ı Esasî'nin birinci maddesinde tüm Osmanlı Devleti topraklarının imtiyâzlı eyâletleriyle birlikte bölünmez bir bütün olduğu ve hiçbir şekilde ayrılığın benimsenmediği belirtilmiştir.

Vilâyetlerin yönetimi vâlilerin yetki genişliğine dayanmakta bunun yanı sıra işbölümü ve görevlerin ayrılığı ilke olarak kabul edilmektedir (madde 108). Vilâyet, livâ ve kaza merkezle-

62- İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Hakkında Tâlimat (25 Muharrem 1293), *Düstür*, Tertip I, C. III, Matbaa-i Âmiri, İstanbul H. 1293, s. 24-33

63- İdâre-i Nevâhî Nizâmnâmesi (11 Rebi'ülevvel 1293), *Düstür*, Tertip I, C. III, Matbaa-i Âmiri, İstanbul H. 1293, s. 33-37.

64- *Bu demokratik usulün, 20. yüzyılın karışık nüfuslu bazı ülkelerinde (Kanada, Belçika, Hollanda, Lübnan, Kıbrıs) uygulanan kotalı demokrasi (démocratie consociative) modelini çağrıştırmaması imkânsızdır.* Bkz.: Bülent Tanör, *a.g.e.*, s. 109.

65- Hıristiyanların yönetime katılması ve nâhiyelere özerk statü verilmesi Özellikle Avusturya-Macaristan'ın Bosna'ya ve Rusya'nın Bulgaristan'a el atma amaçlarına uygun gelişmelerdir. Bu nedenle bahsedilen bu iki devlet verdikleri notalar ile amaçları için nâhiye nizâmnâmesinin yayınlanmasını sağlamışlardır. Bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete ...*, s. 96-97; ayrıca bu nizâmnâmeye göre nâhiye teşkilat ve idâresi ile yeni nizâmnâmeye göre kurulan nâhiyeler için bkz.: Vecihi Töntük, *a.g.e.*, s. 202-211.

66- Kanun-ı Esasî'nin tam metni için bkz.: Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 36-51.

rinde toplanacak *İdâre Meclisi* ile yılda bir defa toplanan *Vilâyet Genel Meclisleri* üyelerinin seçim şekli, özel bir nizâmnâme ile düzenlenecektir (madde 108). İstanbul ve taşrada seçim ile oluşturulacak belediye meclisleri ise belediye işlerini yerine getirecektir (madde 112). Kanun-ı Esasî’de daha önce yayınlanan vilâyet nizâmnâmelerinde belirtilmeyen bir meclis kurulması da öngörülmüştür. Kazalarda her cemâatin kendi içinden kuracağı bu meclis, taşra idâresine bağlı olarak vakıf ve hayr işlerinden sorumlu tutulmuştur (madde 111).

Yetki genişliği ve görevler ayrılığı ilkelerinin yer aldığı Kanun-ı Esasî’de dikkat çeken diğer bir husussa yeni bir teşkilatlanmaya gidilerek belediye işlerinin, yönetim işlerinden ayrı tutulmasıdır. Cumhuriyet döneminden önce taşra idâresi hakkında düzenlenen son kanun (*İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyat Kanun-u Muvakkatı*) 1913’te yayınlanırken, T.B.M.M.’nin ürünü olan 1921 Anayasası’nda da yerel yönetimlerin muhtariyeti ve yerel görevlerin asliliği kabul edilmiştir.⁶⁷

Edirne Sancağı’nın İdarî Yapısı

Yönetim Birimleri

1864 Vilâyet Nizâmnâmesi’nin uygulanması sonucunda kurulan Edirne Vilâyeti’nin⁶⁸ sancaklarından birisi olan Edirne, Sancağın sınırları içerisinde ve vilâyet merkezi olarak yer almaktadır. Edirne Sancağı, aynı zamanda Merkez Sancak (merkez-i livâ) konumundadır. İncelenen dönem içerisinde yapılan idârî düzenlemeler, sancağın yönetimi ile birlikte sancak sınırlarının alanında değişikliklere sebep olmuş ve sancağa bağlı idârî birimlerde de (kaza, nâhiye ve köyler) farklılıklar yaşanmıştır.

Sancak Yöneticileri ve İdâre Meclisler

1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ile gerçekte çok pratik olmayan ve uygulanamayan merkez sancağı *mutasarrıf*⁶⁹ ve kaymakam-

67- Bekir Parlak, *a.g.m.*, s. 44-46.

68- Bu nizâmnâmeye göre Edirne Vilâyeti’nin sancakları, Edirne, Filibe, Gelibolu, Tekirdağ ve İslimiye’dir. Bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 161.

69- Mutasarrıf kelimesinin sancağa veya livâyâ gönderilen idâreci anlamını kazanması XVII. yüzyıl başlarından itibaren meydana gelen gelişmelerle alakası vardır. Mutasarrıflığın, sancak idârecisi olarak kesin biçimde kurumsallaşması 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi ile oldu. Sancağın idâresi mutasarrıfa verildi. Mutasarrıf, vilâyet nizâmnâmelerinde belirtilmiş olan mülkî, idârî, malî konular ile güvenlik hususunda görevlerini yerine getirirdi. Bkz.: Ali Fuat Örenç, “Mutasarrıf”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 377-378;

likları kaldırılırken⁷⁰ ilk defa vâlî muavinliği tesis edilmişti.⁷¹ Şöyle ki, neşredilmiş ilk iki sâlnâmeye göre Edirne merkez sancağı'nın üst yöneticisi mutasarrıf değil, aynı zamanda merkez vilâyet memuru da olan *Vâlî muavini unvanıyla merkez sancağına memur* edilmiş Raif Bey'di.⁷² Vâlî muavini Raif Bey, Sancak İdâre Meclisi'nin de başkanıydı.⁷³ 1871 nizâmnâmesinde yer almayan merkez sancak mutasarrıflığının yanı sıra, aynı nizâmnâmeye göre merkez sancağı idâre meclisi de yürürlükten kaldırılmıştır.⁷⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası neşredilen H. 1300/1883 senesine ait sâlnâmeye göre Edirne Sancağı'nın yöneticisi Mutasarrıf Vassa Efendi'dir. Mutasarrıfın başkanlığında sancak idâre meclisi'nin varlığı yeniden belirtilmiştir.⁷⁵ Bu kayıtlara göre daha önce yürürlükten kaldırılan merkez sancak mutasarrıflıkları ile merkez sancak idâre meclislerinin yeniden idârî sistem içerisine katılmış olduğunu belirtebiliriz. Merkez sancak mutasarrıfı (bu dönem için Vassa Efendi), gerekli hallerde vilâyet vâlisine vekâlet ederken, merkez kaza kaymakamına ait görevleride yerine getiriyordu.⁷⁶

21 Haziran 1884'te Edirne Sancağı mutasarrıflığına getirilen Nikolaki Efendi⁷⁷, görevine 29 Temmuz 1886 tarihinde Edirne merkez mutasarrıflığı lağv edilene kadar devam etmiştir.⁷⁸ Edirne Sancağı mülkî amîrînin mutasarrıf olduğu görülen son kayıt H. 1303/1886 sâlnâmesine aittir.⁷⁹

Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, TTK, C. VIII, Ankara 2000, s. 310.

70- İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde ...*, s. 64; İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete ...*, s. 62.

71- Mehmet Seyitdanlioğlu, *Yerel Yönetim Metinleri (VI):...I*, s. 90.

72- Edirne Sancağı başlığı altında *Merkez Livâ Memurları* olarak Vâlî muavini Raif Bey'den başka belirtilen memurlar ise Nâib Abdurrahman Efendi, Müftü Hafız Mestan Efendi, Muhasebeci Mehmed Emin Efendi, Tahrîrât Müdürü Salih Bey ve Tercüman Kostaki Efendi'dir. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 30-35; SVE-H. 1288, s. 35.

73- Başkanın yanı sıra bu meclisin 1871 senesi sâlnâmesine göre azaları şunlardır: Nâib Efendi, Müftü Efendi, Muhasebeci Efendi, Tahrîrât Müdürü Efendi, Eşref Bey, Şerif Efendi, Mihaylov Ağa, Kırkor Ağa. Hüseyin Efendi ise meclisin kâtibiydi. Bkz.: SVE-H. 1288, s. 35.

74- Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 179; H. 1287 ve H. 1288 sâlnâmelerinde Sancak İdâre Meclisine ait kayıtlar bulunurken, nizâmnâmede belirtilen hükümlere uygun olarak H. 1289, H. 1290, H. 1291, H. 1292, H. 1293 ve 1293 Malî senesi sâlnâmelerinde idâre meclisine ait bilgi mevcut değildir.

75- 1883 sâlnâmesine göre idâre meclisinde üye olarak Müftü Hafız Mestan Efendi, Reşid Bey, Muhasebeci İbrahim Hakkı Efendi, Tahrîrât Müdürü Ahmed Galib Efendi, Salih Bey bulunuyordu. Bunlardan başka Rum Metropolidi ve Hahambaşından başka 3 gayrimüslim de idâre meclisindeydiler. Meclisin kâtibisi ise Asaf Bey'di. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 74.

76- Mefâhir Behlülîl, *İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz*, BDS Yayınları-Özal Matbaası, İstanbul 1992, s. 147.

77- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 15; SVE-H. 1301, s. 82.

78- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 17.

79- SVE-H. 1303, s. 84.

Merkez mutasarrıflığı kaldırıldıktan sonra vâli muavinliğine atanan⁸⁰ son mutasarrıf Nikolaki Efendi'nin vâli muavini unvanı verilerek belirtildiği, 1887 senesi kayıtlarında ise sancak idâre meclisi'nin başkanı Edirne Vilâyeti Vâlisi Hacı Ahmed İzzet Paşa'ydı⁸¹. Bu durum 1888 ve 1889 senelerinde de devam etmiş ve Vilâyet Vâlisi (Hacı Ahmed İzzet Paşa) diğer görevleri ile birlikte Edirne Sancağı İdâre Meclisi başkanlığını da yürütmüştür.⁸² H. 1306/1889 senesine ait bu kayıt, sancak idâre meclisine ait son kayıttır. Bu seneden sonra neşredilmiş sâlnâmelerde adı geçen meclis hakkında bilgi verilmemiştir.⁸³

Günümüzde vâliliğin bulunduğu merkez ilçenin il vâlisi tarafından yönetilip diğer kazalar gibi kaymakamı bulunmaması durumuna paralellik arz eden bu hususa göre, merkez sancağın yönetimi de dönemin vilâyet vâlisinin uhdesine geçmiştir.

Edirne Şehri

İstanbul'un fethine kadar devletin merkezi, sonrasında ikinci şehridir Balkanlarda ki Osmanlı fetihlerinin hareket üssü olan Edirne'nin idârî statüsü ise *Rumeli Eyâleti*'nin oluşturulması ile doğrudan ilgilidir. *Kâtip Çelebi "Cihannümâ" da, Rumeli memleketlerini zikrederken, "İklim-i Rum" u "Yunan-ı Rum" ve "Anadolu" olarak ikiye ayırmakta ve İstanbul Boğazı'ndan, "Halic-i Kostantiniyye", batı ve şimaldeki kıt'anın fetih esnasında "Rum-ili" unvanıyla şöhret bulduğunu bildirmektedir. Bu tâbir; başlangıçtan itibaren, coğrâfi bir bölge adı olarak kullanıldığı gibi, idarî taksimatta da, vüs'ati gittikçe büyüyen bir idarî birliği ifade etti. XIV. asır ikinci yarısında, Rumeli'de fütuhat başlar başlamaz burası bir beğlerbeğilik yapıldı ve bu vazifeye Lala Şahin Paşa tayin edildi. Bu esnâda, hudut boyundaki memleketler ise birer uç itibâr ediliyor ve diğer belli başlı ümerâya veriliyordu. İlk olarak; Gâzi Evrenos Beyin uç beği yapıldığını görüyoruz. Dikkate şayandır ki, ilk zamanlarda Rumeli için "eyâlet" denilmediği gibi (küçük kaleler ve muntakaları, Aşık Paşa-zâde ve Neşri, daimâ birer vilâyet olarak zikretmektedir: Dimetoka vilâyeti, İpsala vilâyeti, Hayrabolu vilâyeti,*

80- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 17.

81- 1887 senesi kayıtlarına göre Sancak İdâre Meclisin diğer üyeleri; Müftü Hacı Süleyman Efendi, diğer dinlerin Ruhani Reisleri, Artin Ağa, Bakkalbaşı Yorgi Ağa, Reşid Bey, Ali Bey, Salih Bey ve Ceridoğlu Panoyataki Ağa'dır. Bkz.: SVE-H. 1304, s. 46.

82- SVE-H. 1305, s. 48; SVE-H. 1306, s. 48.

83- Merkez sancak mutasarrıflığı ile merkez sancak idâre meclisleri hakkında incelenen dönem içerisinde değişiklikler yapılmış olduğu sâlnâme kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Yapılan bu değişiklikler farklı bir çalışmaya konu olabilir.

Çorlu vilâyeti... gibi) livâ veyâ sancak tâbirleri de yoktur. Bu teşkilâtın tedricen XV. asırda tamamlandığını ve idarî bölgelerin ve isimlerinin bu esnâda taayyün ettiği ve vuzuh kazandığı anlaşılmaktadır. Fethedildiği andan itibaren, Osmanlı devleti için, kazandığı büyük ehemmiyet göz önüne alınırsa Rumeli idâresine ve kuvvetlerinin başına en muktedir ve en güvenilir devlet adamlarından ve kumandanlarından birinin getirileceği âşikardır. Nitekim XV. asır birinci yarısında, Timurtaş Paşa, Bâyezid Paşa, Sinan Paşa, Şehâbeddin Paşa gibi devlet kadrosu içinde birinci derecede rol almış şahsiyetlerin bu bölgenin idâresinin başına getirildiği görülmektedir.⁸⁴

I. Murad tarafından fethedildikten sonra *Mahrusâ-i Edirne* resmî adıyla Osmanlı Devletinin *Pây-ı taht-ı sânisî* olan Edirne'nin fethinden sonra⁸⁵, Rumeli Eyâleti teşkilâtı oluşturulmuş, bu eyâletin başına önce Lala Şahin Paşa daha sonra ise Timurtaş Paşa *Beylerbeyi*⁸⁶ olarak getirilmiştir. Bunlar aynı zamanda Edirne Muhafızlarıydı. Fetih Balkanlarda geniş bir alana yayılınca o döneme kadar *Paşa Livâsı* olan Edirne, bu unvanını yeni fethedilen Sofya'ya bırakmıştır.⁸⁷ Bundan sonra Edirne, devlet merkezi olduğu için buraların Livâ Merkezi Rumeli eyâletini teşkil eden 24 livâdan biri olan Çirmen olmuş, devlet merkezinin İstanbul'a nakledilmesinden sonra da Çirmen Livâ Merkezi olarak kalmaya devam etmiştir.⁸⁸ *Tapu-Tahrîr defterlerinde Edirne'ye ait bazı müselleme ve vakıf köylerinin Çirmen'e bağlı olmasından dolayı, bu sancağa bağlı birer nâhiye gibi görülmeleri, daha çok askerî bir teşkilâtlanmayı yansıtmakta olup,*

84- M. Tayyib Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyâleti, Livâları, Şehir ve Kasabaları", *Belâten*, C. XX, S. 77-80, Ankara 1956, s. 247; Osmanlılar, Avrupa kıtasında fethettiği memleketlere "**Rumeli**" ismini vermişlerdi. Rumeli'nin sınırlarını tamamıyla tayin ve hududunu tarif etmek zor olup bu hudut Osmanlı fetihlerine göre değişmiştir. Eflak, Boğdan, Bulgaristan, Sırbistan, Bosna, Hersek, Karadağ, Arnavutluk ve Mora gibi bölgeler için kendi özel isimleri kullanıldığından, Rumeli ismi bu bölgeler dışında kalan yerlere yani eski Trakya ve Makedonya ile Teselya ve Yunan'ın Mora yarımadasından başka kara kısmına ve bazen yalnız Trakya ve Makedonya yani Edirne ve Selanik Vilâyetleriyle Manastır ve Üsküp cihetlerine verilirdi. Bkz.: Şemseddin Sami, *Kamüsü'l-lâm*, C. III, Mihran Matbaası, İstanbul H. 1308, s. 2376.

85- Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 57.

86- İlk Beylerbeyi merkezi Edirne'dir. Bkz.: Halil İnalçık, "Rumeli", *İA*, C. 9, İstanbul 1964, s. 771.

87- M. Tayyib Gökbilgin'e göre Edirne'nin Paşa Livâsı, yani Beylerbeyi hassı olduğuna dair açık bir belge olmamakla birlikte Edirne Muhafızlığı'nın yanı sıra Rumeli Beylerbeyi olan Lala Şahin ve Timurtaş Paşa'lar ile daha sonra sadece Edirne Muhafızlığı görevinde bulunmuş Şah Melek ve Saruca Paşa'ların Edirne'de bir hassı veya zeameti vardı. XVI. yüzyılda dahi Edirne'de bulunan zeamet varlığından dolayı, ilk zamanlarda Edirne'nin Paşa Livâsı olduğu tahmin ve kabul edilebilir. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, s. 6.

88- Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *Malî Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmud Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 11.

ayrıca vakıf gelirlerinin tamamının bir arada gösterilmesi de amaçlanmış olabilir. Hatta 385 numaralı Tapu-Tahrîr defterinde Nâhiye-i Ergene başlığından sonra tâbi-i Kaza-i Edirne ile başlanması bu nâhiyelerin Çirmen'le idârî açıdan ilgisi olmadığını ima etmektedir.⁸⁹ Bu durumu doğrulayan başka bir kayıta göre 1530 senesinde Edirne, Çirmen Livâsı'na idârî olarak bağlı olmamakla birlikte dönemin Paşa Livâsı olan Sofya'ya bağlı (sağ kol) kaza merkeziydi⁹⁰.

Edirne ve civarını içine alan Edirne Kadılığı ve Bostancıbaşılığı, ilk zamandan itibaren vilâyet teşkilâtlanması yapıncaya kadar Bostancıbaşı idâresinde ayrı bir statü ile idâre olunmuştur⁹¹. Şehrin amîri bostancıbaşı, kadısı da, dört önemli şehirlerin başında olduğu için 500 akçeli molladır.⁹² Edirne şehrinin bu şekilde yönetilmesinin ana sebebi, İstanbul fethedildikten sonrada Taht Şehri kimliğinin değişmemesidir. Bu özelliğinden dolayı Edirne'ye vâlî atanmamış, ilmiye sınıfının üst derecelilerinden olan Edirne Kadısı ile Bostancıbaşısı şehrin yönetim, güvenlik ve yargı işlerine bakmışlardır.⁹³

18. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Çirmen Mutasarrıfları, Edirne'yi korumak amacıyla alınan önlemlerin yerine getirilmesiyle görevlendirilmiş böylece Çirmen'in idârî bakımdan Edirne'ye olan hâkimiyeti, 1829 senesine kadar devam etmiştir. 1829'da Rus işgali yaşayan ve ikinci Pây-ı taht özelliği kalmayan Edirne şehri, bir süre Vidin Sancağı'nın merkezi olurken⁹⁴, bu tarihten sonra görevlendirilen idârî memurlar Edirne Mutasarrıfı veya Vâlisi unvanıyla Edirne'de ikâmete memur edilmiş⁹⁵

89- Siddık Çalık, *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar'da Osmanlı Düzeni* (15.-16. Yüzyıllar), Bosna Hersek Dostları Vakfı, Ankara 2005, s. 31-32.

90- 370 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rum-İli Defteri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 55 Defter-i Hakani Dizisi: VII. Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2001, s. 4.

91- Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, 3. Baskı, TTK, C. 1, Ankara 1992, s. 1.

92- P. L. İnciciyan-H. D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, İstanbul 1974, s. 30.

93- Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyıl Başında ...*, s. 57; Başka bir kayıta göre ise şehrin idâresi ve asayişin temini görevi ilk zamanlar kadı ile birlikte su-başıya verilmiştir. XV. yüzyılın ilk yarısında Hacı İvaz Paşa ve Zaganos Paşa gibi önemli devlet adamları bu vazifeyi yapmışlardır. İstanbul'un fethinden sonra Edirne şehrinin idâresi bostancı-başılara havale edilmiş ve su-başlarının önemi azalmıştır. XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyıl başlarında su-başlarının varlığı görülmektedir. Öyle görünüyor ki, bu esnada su-başılık teşkilatı, Evliyâ Çelebi'nin bostancı-başı tarafından nasbedildiğini bildirdiği ve şehir zâbiti diye gösterdiği voyvodoya tekabül etmektedir. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *İA*, C. 4, Eskişehir 1997, s. 125.

94- Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyıl Başında ...*, s. 57.

95- Mutasarrıfların Edirne'de ikamete memur edilmelerinden önce gönderilen fermânlarda, elkâb olarak önce kadılar sonra da bostancıbaşı ve Edirne âyanının zikredilmesi şehirde idarî sorumluluğun bostancıbaşılara ve buna ek olarak da bahsedilen dönem içerisinde âyanlara verilmiş olduğunu göstermektedir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Edirne'deki Bostancı Ocağı da 1826 tarihinde kaldırılmıştır.

ve ilk olarak Aliş Paşa 1830'da Edirne Vâlisi olmuştur⁹⁶. 1831 yılında yapılan genel nüfus sayımı ile oluşturulan yeni eyâlet merkezleri düzenlemesine göre ise Edirne, Silistre Eyâletine bağlı Çirmen Sancağı'nda bir kaza merkeziydi⁹⁷.

Çirmen Sancağına bağlı olan Edirne, 1836 senesinde idârî örgütlenmede yapılan düzenleme ile yeni olarak *Edirne Müşirliği* adı ile kurulan ve müşirliğine Mustafa Nuri Paşa'nın atandığı **Çirmen Sancağı**, *Yanbolu, Kızanlık, Çırpan, Yeni ve Eski Zağra, Filibe, Pazarcık, Babaeski, Cisir-i Mustafapaşa, Uzunköprü, Dimetoka, Havsa, Uzuncaabâd-ı Hasköy, Hayrabolu, Burgaz, Çorlu, Silivri, Malkara, Keşan, Enez, İpsala, Şarköy, Tekirdağ, Ferecik, Kırklareli, Gümülcine, Yenice-i Karasu ve İncecik kazalarından* oluşan geniş bir eyâletin merkezi yapılmıştır.⁹⁸ Tanzimatın ilânından sonra fermânın uygulanmaya başladığı yerlerden biri olan Edirne⁹⁹, yönetim bakımından değişiklikler yapılmasına rağmen, Eyâlet merkezi olma özelliğini korumuştur. H. 1263 (1846/1847) senesinde ilk olarak neşredilen Devlet Sâlnâme-sine göre de Edirne, merkez sancak haricinde Vize, Kırklareli, Gelibolu ve Filibe sancaklarından oluşan Edirne Eyâleti'nin yönetildiği şehirdir.¹⁰⁰

1864 Vilâyet Nizâmname'si'ne göre kurulan beş sancaklı büyük Edirne Vilâyeti'nin de merkezi olan şehir¹⁰¹, incelenen son sâlnâmenin neşredildiği 1903 senesinde 27 kaza, 112 nâhiye ve 2000 köyün bağlı olduğu merkez Edirne Sancağı ile birlikte Kırklareli, Gümülcine, Dedağaç, Tekirdağ ve Gelibolu sancaklarından oluşan Edirne Vilâyeti'nin merkezi olma özelliğini korumuştur.¹⁰² Şehir, bu özelliğini Cumhuriyet dönemine kadar devam ettirmiş, sancakların günümüz illeri haline getirilmesi üzerine sadece merkez livâ (sancağın) sahasından ibaret kalmıştır.¹⁰³

Bkz.: Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 11-13.

96- Tevfik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s. 2.

97- Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 14; O dönem Osmanlı eyâletlerinin durumu için bkz.: Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Bellekten*, C. XV, S. 60, Ankara 1951, s. 617-628.

98 - Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 16; Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 15-16.

99- 1840 senesinde ki yönetsel bölünmeye göre Edirne Eyâleti 5 muhassılıktan oluşmaktadır. Edirne şehrinin de idarî birim olarak kazası olduğu Edirne Muhassıllığı'nın 11 kazası mevcut iken, diğer muhassılıklardan Filibe'nin 6, Vize'nin 11, Suyolu'nun 5, Gelibolu Muhassıllığı'nın ise kaza sayısı 13'tür. Bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde ...*, s. 212.

100- H. 1278 (1861/1862) senesinde ise Edirne şehrinin merkezi olduğu Edirne Eyâleti; Kaza-i Erbaa (merkezi Terkos), Silivri, Tekirdağ, Gelibolu, Zağra-i Atık, Filibe ve İslimiye Livâlarından oluşmaktadır. Bkz.: Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 110, 129-130.

101- Tevfik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s. 2.

102- SVE-1319, Malî Senesi, s. 906.

103- Besim Darkot, "Edirne Coğrafi Giriş", *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2.

Edirne Sancağı'nın Kazaları

Edirne Sancağı, incelenen dönem içerisinde farklı kazalara sahip olmuştur. Dönemin şartlarına göre oluşan bu idârî değişiklikler, ancak Osmanlı-Rus savaşı sonrası istikrara kavuşmuş ve bundan sonra mevcut kazalar aynı kalarak Edirne Sancağı'nı oluşturmuştur. Sâlnâmeler neşredilmeden önce sancağın 1864 Vilâyet Nizâmnamesi'ne göre kazaları şehir merkezi ve nâhiyelerini kapsayan Edirne merkez kazası ile Babaeski, Dimetoka, Kırklareli, Cısr-i Mustafapaşa ve Uzunköprü'dür.¹⁰⁴

Edirne Sancağını 1869 senesinde oluşturan kazalar, Edirne kazası başta olmak üzere Dimetoka, Kırklareli, Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü, Babaeski, Pınarhisar, Havsa, Kızılağaç'tır¹⁰⁵. Belirtilen bu kazalar Osmanlı-Rus savaşı öncesine kadar Edirne Sancağı'na bağlı kaza birimi olarak kalmış, ancak bu dönem içerisinde yeni olarak 1875'de Ferecik kazası ve Cısr-i Mustafa Paşa kazası Çirmen ile birlikte Edirne Sancağı kazası olarak belirtilirken, 1877'de Ferecik kazası Makri ile birlikte sancağın kazası olarak gösterilmiştir.¹⁰⁶

Savaş ve Rus işgali sonrası, 1882'de merkez kaza Edirne ile Cısr-i Mustafa Paşa, Havsa ve Uzunköprü, Edirne Sancağı'nın kazalarıdır ve bu 1883 ve 1884'te de aynı şekildedir.¹⁰⁷ Ancak H. 1302/1885 sâlnâmesinde belirtilen nüfus kayıtlarına göre yukarıda belirtilen kazalar ile birlikte Dimetoka ve Ortaköy'de Edirne Sancağının kazalarıdır.¹⁰⁸ 1886'da merkez kaza ile Cısr-i Mustafa Paşa, Dimetoka, Ortaköy, Uzunköprü ve Havsa Edirne Sancağı'nın kazaları durumundayken¹⁰⁹, 1887'den itibaren bunlara Kırcaali kazasının da katılımıyla 1903'e kadar bu kazaların Edirne Sancağı'na bağlı kaza birimleri olduğu kayıtlarda belirtilmiştir.¹¹⁰

Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 11.

104- Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 161.

105- SVE-H. 1287, s. 40-53; Toplanan vergilerin bulunduğu listelerde Kızılağaç kazası Hatunili ile beraber gösterilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1290, s. 198.

106- SVE-H. 1288, s. 35-53; SVE-H. 1289, s. 41-55; SVE-H. 1290, s. 40-54; SVE-H. 1291, s. 46-56; SVE-H. 1292, s. 46-56; SVE-H. 1293, s. 47-55; SVE-1293 Malî Senesi, s. 94-102.

107- SVE-H. 1300, s. 93-102; SVE-H. 1301, s. 101-112; SVE-H. 1302, s. 102-114.

108- SVE-H. 1302, s. 254.

109- SVE-H. 1303, s. 102-126.

110- SVE-H. 1304, s. 98-122; SVE-H. 1305, s. 100-126; SVE-H. 1306, s. 100-126; SVE-H. 1307, s. 100-126; SVE-H. 1308, s. 100-126; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 104-130, II. Bölüm, s. 193-223; SVE-H. 1310, s. 298-406; SVE-1310 Malî Senesi, s. 119-143; SVE-1311 Malî Senesi, s. 102-126; SVE-1312 Malî Senesi, s. 102-126; SVE- 1313 Malî Senesi, s. 105-129; SVE-1314 Malî Senesi, s. 105-129; SVE-1315 Malî Senesi, s. 105-130; SVE-1316 Malî Senesi, s. 104-131; SVE-1317 Malî Senesi, s. 115-148, 367-397; SVE-1319

Edirne Vilâyeti'nin de merkezi olan Edirne merkez kazası, şehir ile birlikte nâhiyeleri kapsıyordu. 1864 nizâmname ile sancağın kazaları olan ve incelenen son sâlnâmeye kadar da bu idârî konumunu devam ettiren Cısr-i Mustafa Paşa¹¹¹ ve Uzunköprü birinci sınıf¹¹², Dimetoka ikinci sınıf¹¹³ kaymakamlar tarafından yönetilirken, daha sonraki süreçte sancak kazası olan Havsa üçüncü sınıf¹¹⁴, Ortaköy ikinci sınıf¹¹⁵ ve Kırcaali birinci sınıf¹¹⁶ kaymakamlıklardandı.

Edirne Sancağı'nın Nâhiyeleri

Edirne Sancağı'nın merkez kaza hariç olmak üzere diğer kazalarına bağlı olan nâhiyeler, 1869 ve 1877 seneleri arasında neşredilen kayıtlarda belirtilmezken aynı dönem içerisinde Edirne merkez kazasının nâhiyeleri Ada, Üsküdar, Manastır ve Çöke'dir.¹¹⁷

Ancak 1883 senesinden sonra özellikle müdür, muavin ve azalardan oluşan nâhiye meclislerine ait kayıtlar verilmek suretiyle diğer kazalara bağlı nâhiyeler belirtilmiştir¹¹⁸. Buna göre Havsa'nın Kırcaalîh adıyla bir; Cısr-i Mustafa Paşa'nın üç; Uzunköprü'nün üç; Dimetoka'nın dört; Ortaköy'ün beş ve Kırcaali'nin sekiz nâhiyesi bulunuyordu¹¹⁹ (Tablo 2).¹²⁰

Malî Senesi, s. 711-746, 975-1007.

111- SVE-H. 1310, s. 305; SVE-1319 Malî Senesi, s. 976.

112- SVE-H. 1310, s. 360.

113- SVE-1319 Malî Senesi, s. 996; Dimetoka, bir dönem Edirne Vilâyeti'nin sancaklarından birisiydi. Ancak Dedeagaç'ın, önem kazanan bir ticaret merkezi olması dışında o yöre sahillerinin de güvenliği açısından sancak merkezi Dedeagaç'a nakledilmiş 13 Mart 1884'ten itibaren Dimetoka kazaya dönüştürülmüştür. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 17.

114- SVE-1319 Malî Senesi, s. 1003.

115- SVE-1319 Malî Senesi, s. 985.

116- SVE-1319 Malî Senesi, s. 980.

117- SVE-H. 1287, s. 136; SVE-H. 1288, s. 139; SVE-H. 1290, s. 147; SVE-H. 1291, s. 119; SVE-H. 1292, s. 117; SVE-H. 1293, s. 111; SVE-1293 Malî Senesi, s. 154; Manastır Nâhiyesinden H. 1300/1883 senesine ait sâlnâmeden başlamak üzere bahsedilmezken, Edirne merkez kazasının nâhiyeleri incelediğimiz son sâlnâmenin neşredildiği 1903 senesine kadar Ada, Çöke ve Üsküdar olarak belirtilmiştir.

118- İlk olarak Havsa olmak üzere sırasıyla Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü daha sonra Dimetoka, Ortaköy ve son olarak da Kırcaali kazasının nâhiye bilgileri belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 99; SVE-H. 1301, s. 105; SVE-H. 1302, s. 111; SVE-H. 1303, s. 112, 116-117; SVE-H. 1305, s. 107-108.

119- SVE-H. 1305, s. 104, 107-108, 114, 118, 122, 126; SVE-H. 1310, s. 301-302, 318-319, 337, 357, 378, 394; SVE-1315 Malî Senesi, s. 109, 112-113, 117, 122, 126, 130; SVE-1319 Malî Senesi, s. 720-721, 727-728, 976, 980, 996, 1003.

120- H. 1310/1893 senesine ait sâlnâme dâhil olmak üzere Çalı ismiyle belirtilen nâhiye, ilk defa 1310 Malî Senesi (1894) Sâlnâmesi ile birlikte Çöp Nâhiyesi olarak kayıtlarda verilmeye başlanmış ve sonrasında da bu isimle belirtilmiştir. Bkz. SVE-1310 Malî Senesi, s. 132.

		KAZALAR					
		HAVSA	CİSR-İ MUSTAFA PAŞA	UZUNKÖPRÜ	DİMETOKA	ORTAKÖY	KIRCAALİ
NAHIYELER	Kırcasali	Çirmen	İbriktepe	Karacahâlil	Sarıhıdır	Selmanlar	
		Selbük-en	Ada	Kulelibergos	Mahmudlu	Osmanpaşalar	
		Lefke	Çalı/Çöp ¹²¹	Kara Kilise	Timurlar	Hocalar	
				Saltık	Kabağaç Arnabud	Yahyalı	
					Mandariçe	Kırağılar	
						Şaban	
						Gabrova	
						Kurucaviran	

Edirne Sancağı'nın Köyleri

Sancağın farklı yıllarda değişiklik göstermiş olan kaza sayılarına göre köy mevcutlarında da değişiklikler yaşanmıştır. 1869'da sancak genelindeki köy sayısı 860'tır. Bu toplam içerisinde 335 köy; Ada, Üsküdar, Çöke ve Manastır nahiyelerinin köyleri de dâhil olmak üzere Edirne kazası sınırları içerisinde. Diğer kazalardan Kızılağaç'ın 33, Dimetoka'nın 208, Uzunköprü'nün 76, Havsa'nın 20, Babaeski'nin 25, Kırklareli'nin 35, Pınarhisar'ın 27 ve Çirmen ile beraber Cisir-i Mustafa Paşa ka-

zasının 101 köyü vardır.¹²¹ Yaklaşık 20 yıl sonra özellikle Osmanlı-Rus savaşı sonrası oluşan idârî değişiklikler sonucunda Edirne Sancağı'nın toplam köy sayısı 530 olurken¹²², merkez kaza Edirne'nin köy sayısı 154'tür.¹²³

Sancağın köy miktarının 513 olduğu 1902 senesinde Edirne merkez kazasının toplam köy sayısı 113 olarak belirtilirken¹²⁴, bu köylerin 32'si Üsküdar¹²⁵, 42'si Çöke¹²⁶ ve 35'i ise Ada Nâhiyesi'nin¹²⁷ sınırları içerisindeydi. O dönem varlığı belirtilen köylerin birçoğu günümüzde aynı isimlerle varlıklarını devam ettirmektedir. 1902'de Cısr-i Mustafa Paşa'nın 53¹²⁸,

121- SVE-H. 1287, s. 142-143; Edirne Sancağı'na bağlı olan tüm köylerden toplanan Vergi-i Senevi, Bedel-i Askerî, A'şâr ve Ağnâm vergilerinin miktarları ile köylerin isimlerine ait listeler için bkz.: SVE-H. 1290, s. 168-200.

122- SVE-H. 1307, s. 258.

123- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 192; SVE-H. 1310, s. 164.

124- SVE-1319 Malî Senesi, s. 907.

125- 1893 kayıtlarına göre Üsküdar nâhiyesindeki köylerin, 17'si İslam, 10'u Bulgar, 3'ü Rumlara ait olup 2 köyde ise farklı dinlerde karışık nüfus ikamet etmektedir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 291; Üsküdar Nâhiyesinin merkezi Üsküdar köyüdür. Nâhiyenin 1903 senesinde varlığı belirtilen köyleri şunlardır: Üsküdar, Evciler, Kayı, Budakdoğanca, Kemal, Karabulut, Uzgaç, Sarayakpınar, İsmailçe-i Kebîr, Mihalic, Kirecci Hasköy, Gaffur Hacı, Avarız, Fakih, Bereket, Eser Sultanî, Hamidiye, Kadın, Ahi, Paşa Mahalle, Büyükdöllük, Değirmenyeni, İğnesi, Hatib, Muradçalı, Çömlek, Suakacağı, Osmanlı, Darülhayr, Yünlüce, Virantekke, Tevfikhamidi, Söğüt. Çiftlik olarak belirtilen yerler ise; Yahşifakih, Cendioğlu, Karaismailce, Akcaibrahim, Kösehamzalar, Ekmekçi, Kırşehirî'dir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 967-968. Üsküdar nâhiyesi köyleri hakkında ayrıca bkz.: SVE-H. 1290, s. 168-170; SVE-H. 1310, s. 291-292; SVE-1317 Malî Senesi, s. 360.

126- Çöke Nâhiyesinin merkezi Hacıdanışmend köyüdür. 1903'te ki köyleri; Hacılar, Büyüköğünlü, Süleymandanışmend, Çaldere (diğer ismi Eserhamid), (...) Paşa, Vaysal, Küçüköğünlü, Sarıdanışmend, Kalkansöğüt, Taşlımüsellim, Domurcalı, Ömeroba, Demir, Çömlekakpınar, Pravedi, Taşlısekan, Samurcalı, Kavaklı, Dombay (diğer ismi Hamidabad), Korucu, Hıdırağa, Karayusuf, Hüseyinpınarı (diğer ismi Bünyanhamid), Hasanağa, Demirhanlı, Söğüldüdere, Sülecik, Don, Hanlıyence, Kayapa, Ortakçı, Tatarlar, Yağcılı, Hamzabeğli, Çatma (diğer ismi Hamidiye), Menekşesofular, Küçükdöllük, Geçkinli, Arnabud, Musabeğli, Habiller'dir. Çiftlik olarak belirtilen yerler ise Hacıumur, Gerdelli, Hacıbaba Tekkesi, Köşen, Muhiddinbaba Tekkesi'dir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 970-971. Ayrıca Çöke nâhiyesi köyleri için bkz.: SVE-H. 1290, s. 172-175; SVE-H. 1310, s. 293; SVE-1317 Malî Senesi, s. 362-363.

127- Ada nâhiyesinin merkezi Ahur köyüdür. Nâhiyeye bağlı köyler şunlardır; Sofular, Umurbey, Şahince, Kiliseli, İğneoğlu, Bosna, Yelburgos, Yücesultan, Düdükçüyenî, Yazarlı, Kurukulaklı, Saltuklu, Sekban, (...), Doğancaaras, Çürük, Mezmiş, Karaağaç, Demirtaş, Ecesultan, Sıgırcalı, Yarpotatar, Karaishaklı, Emirli, Saçlımüsellim, Doyran, Üyükütatar, (...) tatar, Azatlı, Karakasım, (...), Hamid, İskender, Pamukdere, Elçili. Çiftlik olarak ise Tayahatun, Kum çiftlikleri vardır. Ayrıca Elçili, Ahur, Doğancaaras, (...) tatar ve Yelburgos çiftlik olarakda belirtilmektedir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 974. Ayrıca Ada nâhiyesi köyleri için bkz.: SVE-H. 1290, s. 171-172; SVE-H. 1310, s. 296; SVE-1317 Malî Senesi, s. 366.

128- Yahşibeğli, Kıradlıhacı, Yeniabağ, Demirhanlı, Kostî, Aladağ, Kocayakublu, Derviştepe, Nusretli, Lefke Zimmi, Dimitri, Lefke Müslüman, Karahıdır, (...) paşa, Çirmen, Karaağaç, Bıldıır, Kadı, Oriş, Koyunlu, Epceli, Kulaklı Çiftliği, Sadırlı, Dîvâneilyas, Hasbekli, Kumarlı, Pehlivançayırı, Mezik, Karabağ, Burgucan Çiftliği, Yaylacık, Gölcük, Beştepe, Hamzac, Kırazlık, Selbüken, (...), Adaçalı, Yuvabük, Kurt, Devedere, Sarıyar, Bektaşlı, Lamboş Manastırı, Kozlubük, Gürgen, Köseler, Menguf, Koçaş, Yatacık, Batıcık, Alioğulları, Mustafahoca. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976, 978-979; Cısr-i Mustafa Paşa kazasının köyleri için ayrıca bkz.: SVE-H. 1290, s. 187-191 (Çirmen ile beraber verilmiştir); SVE-H. 1310, s. 313; SVE-1317 Malî Senesi, s. 369-370.

Kırcaali'nin 100¹²⁹, Ortaköy'ün 74¹³⁰, Uzunköprü'nün 65¹³¹, Dimetoka'nın 42¹³² ve Havsa'nın 32¹³³ köyü bulunuyordu.

129- Devirhanlar, Karalarhoroslar, Tuzluk, Azablar, İshaklar, Aşıklar, Himmet, Boyacı, Süle, (...), Karamanlar, Durbalı, Kademler, Emiroğulları, Selman Cemâti, Yaylacık, Sofular, Yahşiler, Doğançılar, Müsellimler, Karayahnili, Yuvalar, Osmanbeşeler, Karaahadlar, Tepealtı, Eğricili-i Kebir, Eğricili-i Sagir, Hisaraltı, Selmanlar, Kayaaltı, Yelciler, Kayacıklar, (...), Kayaviran, Ayvacık, Akçaalan Mehmedce, Hocalar, Kocakışla, Kırşit, Hotaflar, Tepecik, Dereler, Rüstemler, Çöplüce, Hasanbabalar, Hasanbabalar Yenimahalle, Boğacıklı, Ahlatlı, Köprülü, Kirazlı, Dağ, Çataklar cedid, Çataklar atfık, Yahyalı, Bey, Hısmımlar, Alembegler, Göklemezler, Doğançılar, İdrisli, Kırğılar, Esmerli, Çiftlik, Kırğılar Dere mahallesi, Aydoğmuş, Akçakayrak, Çakırlar, Kalfalar, Karagözler, Maksudlar, Karaköy, Elmalı, Hallaclar, Fındacık, Uludere Karamanlar, Durak, Kumrular, Şeremetler, (...), Molla (...), Karatarla, Kuşaliler Yenimahalle, Kuşaliler, Kiraztarla, Kılağuzlar, Şaban, Üçtepe, Kuzgundere, Gökviran, Karademir, Dağharmanlısı, Şahinler, Yaşlı, Gazioğulları, Çamdere Karamanlar, Doyranlar, Başviran, Kırtılı, Hacı Mahalle, Kayabaşı Yağmurları, Kurucaviran. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 980, 982-984. Kırcaali köyleri için ayrıca bkz.: SVE-H. 1310, s. 331-332; SVE-1317 Malî Senesi, s. 373-375.

130- Mandarıçe, (...), Gökçepinar, Akalan, Hallaçlı, Gedikler, Manga, Öğük, Yunusviran Tiryaki, (...), Kozluca, Çekirdekli, Soğanlık bala, Soğanlık zir, Karakilise, Kızıılçal, Balıcbüyük, Göcekler, Sur Naran, Kabağağç Arnabud, Deremüsellem, Kurfallar, Boğacılar, Yörüklerhoca, Kütüklü, Araflar zir, Araflar bala, Yörükler zir, Yörükler bala, Gabis, Rahmanlar, Çukur, Dutlu, Papas, Bulgar Yenimahalle, Demirler, Atarı, Karatepe, Ömerviran, Kızılcamüsellem, Ketenlik, Sipahiler, Palavin, Topuzlu Cemâti, Armudlu, (...) viran İslam, (...) viran zimmi, Hisarlık, Fuğla, (...), Göleler, Sarıhıdır, Balçılar Çavuş, Helvacı, Efram, Çengelli, Çulhalarveyis, Kazaklı, Akçaalan, Alabayır, Saçanlık, Demirciler, Mahmudlu, Bağlıca, Dırabaşine, İlica, Simavina, Vidiçavuş, Doğanca zimmi, Kabaöyük, (...), Şademan, Hamidiye, Doğanca müslüman, (...), Yunusviran Hatib. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 985, 987-989; Ortaköy'ün köyleri için ayrıca bkz.: SVE-H. 1310, s. 388-389; SVE-1317 Malî Senesi, s. 378-379.

131- Akarca, Ermeni, Beykonağı, Bildir, Çöp, Canbazdere, Çavuşlu, (...), Harmanlı, Hasanpınarı, Dere-i Kebir, Danişmend, Süleymaniye, Sultanşah, Sipahi, Şahin, (...), Eski, Paşa Yenicesi, Çakmak, Çiftlik, Çalı, Hamidli, Diragaş, Rahmanca, Sirem, Arnabud, Kurttepe, Kurdu, Karahamza, Kavaklı, Karayayla, Subaşı, Turnacı, Doğan, (...), Ömerbey, Ulufeci, Gazi Mehmed Ağa, Kavacık, Kır, Karabürcek, Kadimüsellem, Kestanboli, Malkoç, Mandıra, Mestanlar, Kırkkavak, İbriktepe, Karayusuflu, Gemici, Kiremitcisalih, (...), Valideyeri, Yenice-i Karlı, Yakub Bey, Yenice-i Güreci, Alıç, Altuntaş, Salarlı, Gazihalil, Kurtbey, Kadıgebran, Karaca Ali, Lalacık. Çiftlikat'lar ise; Demircili, Çakmak, Babalar, Valideyeri, Salarlı, Çatalkırı'dır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 991, 994-995; Uzunköprü köyleri için ayrıca bkz.: SVE-H. 1290, s. 191-194; SVE-H. 1310, s. 373-374; SVE-1317 Malî Senesi, s. 384-385.

132 -Kulelibergos, Uğurlu, Lütfi Paşa, Taşçı Arnabud, Söylemiş, Pırangi, İshak Paşa Çiftliği, Sekban Çiftliği, Lala Çiftliği, Kapıcı, Tavşan Koru, Saltık, Karabegli, Hisar Begli, Mandıra, (...) pınarı, Başkilise, Karacahalil, Bulgar, Korucu, Çobanlı müslüman, Çobanlı Rum, Divânemusa, Kadı, Kızılçık, Karlı, Aksakal, (...), Canbazlar müslüman, Canbazlar Rum, Karakilise, Hacıali, Hekimli, Akpınar, Kireçarnabud, İnceğiz, Çavuşlu, Subaşı, Karapınar, Çalı, Tokmak, Abdullah. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 996, 999-1001. Dimetoka köyleri için ayrıca bkz.: SVE-H. 1290, s. 177-185; SVE-H. 1310, s. 351-352; SVE-1317 Malî Senesi, s. 389-391.

133- Osmanlı, Hasköy, Musulca, Arpaç, Küküler, Burunsuz, (...), Tahal, Bahşiler (diğer ismi Hayriye), Çukur, Süleoğlu, Gerdelli, Dolhan, Tekke Şeyhler, Bostanlı, Hazinedar, Hamidiye (diğer ismi Yolageldi), Fethiye (diğer ismi Taplık), Necatiye (diğer ismi Mandarıçe), Naib, Kabağağç, Hızırca, Pavli, Sazlımalkoç, Zalif, Aslıhan, Meyşeli (diğer ismi Gazitepe), Şerbetdar, Abalar, Oğulpaşa, Selimiye (diğer ismi Kuzucu), Sultaniye (diğer ismi Kalabalar) Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 1003, 1006-1007; 1893'te belirtilen köyler için kullanılan diğer isimleride belirtilmiştir. Ayrıca bu seneye ait sâlnâmede 1903'te verilmemiş olan halen Havsa'nın köyü olan Köseömer köyüde belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 406; Ayrıca Havsa kazası köyleri için bkz.: SVE-H. 1290, s. 197-198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 396-397.

Edirne Sancağı'na Bağlı Mahalleler

Osmanlı şehir yapılanmasında fizikî bir birim olan mahalle, birbirlerini tanıyan, birbirlerinin davranışlarından sorumlu ve aynı zamanda sosyal dayanışma içerisinde olan toplulukların yaşadığı yerdir. Osmanlı dönemi tanımına göre ise genellikle aynı mescitte ibâdet eden cemâatin aileleri ile birlikte oturdukları şehir kesimidir.¹³⁴

Osmanlı dönemi şehirlerinin fizikî yapısını belirleyen en önemli etkenlerden biri, eski bir Türk geleneği olarak mahalleler oluşturmaktı. Bu şekilde şehirde mahalle karakterinin bütünlüğünün oluşması, etnik ve dinî kökenleri ayrı toplulukların oluşturduğu mahallelerin kurulması, yeni oluşturulan mahallelerle konut alanlarının genişlemesi ile yeni bir şehir görünümü sağlanmıştır.¹³⁵

Osmanlı kentindeki dokuyu, bütün İslâm dünyasında olduğu gibi mahalle olarak adlandırılan küçük cemâatler oluştururken, bunlar başlangıçta ayırıcılar ve her biri dinî bir yapının çevresinde düzenlenmiştir. Osmanlı'nın kuruluş ve ilk yayılma döneminde, kentleşme yeni mahallelerin oluşumu süreci ile eş anlama gelmekteydi. Köylüler ve göçebeler, etnik kökenlerine veya aynı toplum, meslekî veya dinî gruplara ait olmalarına göre az aileli topluluklar halinde yerleşerek yeni mahalleler kurarken, içlerinde çoğunlukla bir kurucu, karizmatik dinî lider veya sadece serveti ya da otoritesi için saygı duyulan bir figür bulunurdu. Mahalleler asırlar boyunca yer adlarının da şahitlik ettiği gibi başlangıçtaki aynı etnik, kabile ve dinî yapıları sayesinde özelliklerini korumuşlardır.¹³⁶

19. Yüzyıl'ın ilk yarısına kadar üst yöneticilere karşı mahallenin sorumlu yöneticisi imam veya haham veya papazdı. İmam mahallenin başı olup, her şey onun bilgisine ve iznine bağlıydı. Birisinin mahalleye yerleşebilmesi için, mahalleden birinin ve imamın kefâleti şarttı. İmam böylece zincirleme olarak birbirine kefil olan mahalle halkının hepsinin kefilidir. İmamın en önemli görevi, mahalle sakinlerinden istenilen vergiyi paylaş-

134- Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Editörler: Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 10.

135- Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Bursa 2003, s. 99.

136- Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, 2. Baskı, YKY, Çeviren: Aslı Ataöv, İstanbul 2001, s. 71.

tırmak ve toplamaktı.¹³⁷ İktisadî, malî ve idârî yönden kapalı bir ünite olan mahallenin tanınması 19. Yüzyıl yönetim reformlarıyla başlamıştır. Bu yüzyılda yapılan değişiklikler sonucunda kurulmaya başlanan muhtarlıklarla muhtar imama göre daha yetkili bir yönetici konumuna gelmiştir.¹³⁸

Edirne Sancağı'nın 1869 senesinde toplam mahalle sayısı 318 dir. Bu sayıda mahallenin 277'si nâhiyeleri ile beraber Edirne kazasında, 2'si Kızılağaç Nâhiyesinde, 10'u Dimetoka kazasında, 7'si Uzunköprü kazasında, 2'si Havsa kazasında, 2'si Babaeski kazasında, 9'u Kırklareli kazasında, 3'ü Pınarhisar kazasındadır. Cıs-î Mustafa Paşa ile birlikte Çirmen'de bulunan mahalle sayısı ise 6'dır.¹³⁹ 1886'da ise sancakta varlığı belirtilen 318 mahalleden 134'ü Müslümanlara, 76'sı Rumlara, 16'sı Ermenilere, 10'u Katoliklere, 47'si Bulgarlara, 3'ü Protestanlara, 25'i Yahudilere ve 7'si ise Kıbtî'lere aittir.¹⁴⁰ 1890'da sancakta bulunan mahalle sayısı 364'e yükselirken¹⁴¹, bu mahallelerin 306'sı Edirne kazasındaydı¹⁴². 1869 senesine ait mahalle miktarları ile daha sonra verilen kayıtları karşılaştırdığımızda, merkez kaza haricinde diğer kazalarda da mahalle sayısında artış yaşanmıştır. 1891'de Ortaköy 4¹⁴³, 1892'de Cıs-î Mustafa Paşa 8¹⁴⁴, Havsa 4¹⁴⁵, Kırcaali 6¹⁴⁶ mahalleden oluşurken 1902'de Uzunköprü'de 11¹⁴⁷, Dimetoka'da 22¹⁴⁸ mahalle vardı.

137- Geleneksel Osmanlı şehirlerindeki mahalle; henüz sınıf ve statü farklılıklarının biçimlendirmedeği bir fiziki mekândır. Bir paşanın konağının karşısında, basit bir evkaf kâtibinin aşiboyalı küçük evi, ilmiyye ricalinden bir efendinin kaşânesinin yanı başında mahalle suylucusunun kulübesi bulunur. Bütün bu insanlar birbirleriyle her gün karşılaşır, etiket farklılıklarına rağmen muhatab olurlar. Paşanın vekilharcı ile müderrisin damadı, suylucu ile evkafın küçük kâtibi aynı kahvehânedeki toplanıp görüşürler. 18. ve 19. yüzyıllarda büyük şehirlerin mahallelerinde bile toplumsal sınıflaşmaya göre biçimlenmiş, belirgin bir mekân farklılaşması yoktur. Geleneksel mahallede, dinsel farklılık dışında devletin her sınıf ve her bölgesinden insanlar belirli kurallar ve etiket çerçevesinde birlikte yaşarlar. Mahalle mescidi ve kahvehane bir toplantı ve tartışma yeri olup, kamuoyunun oluştuğu merkezlerdir. Bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete ...*, s. 100-101; Osman Ergin, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı No: 3, İstanbul 1936, s. 103.

138- Muhtarlık kurumu için bkz.: Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 2, S. 3, Ankara 1993, s. 3-11.

139- SVE-H. 1287, s. 143.

140- SVE-H. 1304, s. 257; 1887 senesine ait sâlnâmeye göre Edirne Vilâyetinde toplam mahalle sayısı 567'dir. Edirne Sancağı'nda 318, Gümülcine Sancağı'nda 42, Kırklareli Sancağı'nda 43, Dedeâğaç Sancağı'nda 14, Gelibolu Sancağı'nda 71 ve Tekirdağ Sancağı'nda ise 79 mahalle bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1304, s. 263.

141- SVE-H. 1308, s. 258.

142- SVE-H. 1310, s. 164.

143- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 217.

144- Câmî Şerif, Bayındır, Konaklı, Karanikola, Kilise, Gebran ve Kıbtî mahalleleri. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 312.

145- Hacıgazi, Helvacı ve Hacı İsa mahalleleri Müslümanlara aittir. Hıristiyanların yaşadığı kesim ise Varoş mahallesi idi. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1003.

146- SVE-H. 1310, s. 320.

147- SVE-1319 Malî Senesi, s. 991; Uzunköprü'de bulunan bazı mahalleler şunlardır: Pir, Rıza, Habib Hoca, Muradiye. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 360-362.

148- SVE-1319 Malî Senesi, s. 997; 1877'de Dimetoka kaza merkezi 18 mahalleden oluşuyordu. Bkz.: SVE-H. 1293, s. 93.

Mahalle sayılarının yükselmesindeki sebeplerden birisi, dönemin mahalle olarak adlandırılan idârî birimini oluşturan hâne sayısının oldukça az olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Diğer bir sebep ise, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası yaşanan göçlerdir.

Edirne Merkezi'nin Mahalleleri

Aynı zamanda sancak merkezi olan Edirne şehri, Osmanlı'nın fethinden önce, iki üç Kilise ile beş on mahallenin yer aldığı Kaleiçi ve Mihal Köprüsü'nün diğer tarafındaki *Aina* adlı yerleşim yerinden ibaret küçük bir şehir görünümündeydi. Osmanlı fethi ile şehir hızla gelişmeye başladı ve kale dışına taşarak bu kesimde yeni mahalleler ortaya çıktı. 15. Yüzyıl'dan itibaren büyük gelişme gösteren ve 17. Yüzyıl'da en geniş sınırlarına ulaşan Edirne, başlıca dokuz ana yerleşim bölgesine ayrılmıştı. Bunlar, şehrin nüvesini teşkil eden ve Bizans devrinde beş on mahalleli olduğu tahmin edilen Kaleiçi, Kaleiçi'nden sonra ilk iskân sahası olan Debbâğhâne, yine ilk yerleşim bölgelerinden Kirişhâne, İstanbul Yolu veya diğer adıyla Ayşekadın semti, Kıyak, Saraçhâne-Horozlu Yokuşu, Gâzimihal, Yıldırım, Yeni İmaret'tir. Belirtilen bu semtlerde 1528'de 144 Müslüman, 19 Hıristiyan mahallesi ile 8 Yahudi cemâati yer alırken, mahalle sayısı 1609'da 147 olarak kaydedilmiş, 1636 senesinde ise aynı sayıyı korumuştur.¹⁴⁹

149- Kaleiçi'nde XVI. yüzyılın başlarında 10 Müslüman mahallesi vardı. Debbâğhâne kesimi, kalenin güney tarafında ve Tunca Kıyısındadır. Kaleiçi'nden sonra ilk iskân sahası olan bu semt, Darülhadis Medresesi dolayısıyla ulem yerleşimi olmuş ve bunlar tarafından mahalleler kurulmuştur. Kale dışında ilk kurulan diğer bir bölge ise güneydoğu yönünde Kasımpaşa Burnu denilen yerden Kirişhane'ye kadar uzanan ve bu adla anılan semttir. II. Murad devrinde Vezir Sarıca Paşa'nın hanımı Gülçiçek Hatun tarafından câmi ve medrese yaptırıldıktan sonra iskâna açıldığı anlaşılan bu kesim, Tunca sahilinde uzanan bahçeleriyle şehrin en güzel yerine teşkil etmiştir. Kalenin İstanbul Yolu adlı kapısından başlayarak doğuya doğru uzanan ve kale kapısına nispetle İstanbul Yolu ve Ayşe Kadın olarak adlandırılan semtte Ayşe Kadın, Şarabdar Hamza Bey ve Kadı Bedreddin mahalleleri bulunurken, şehrin bir başka semti ise Kıyak (Kıyak)-Buçuktepe'dir. Kıyak adı rivayete göre, Edirne'ye ilk girenlerden olup daha sonra adına bir zâviye ve türbe yaptırılan Kıyak Baba'dan gelmektedir. Fatih Sultan Mehmed devrinde baruthane ve yeniçeri ortalan da bu semtte bulunuyordu. Burası XVII. yüzyıldan itibaren daha da gelişti. Edirne'nin kuzeydoğusundaki yerleşme sahasını, Menzilahırı, Muradiye ve Tekkekapi bölümü oluştururken, Saraçhane ve Horozlu Yokuşu kuzeybatı'da Tunca üzerindeki Saraçhane köprüsünün civarında bulunan bir diğer yerleşim bölgesiydi. Gazi Mihal, Yıldırım, Yeni İmaret, Tunca'nın batısında bulunan mahalle grubunun teşkil ettiği iskân bölgesi olup bunlardan Yıldırım veya Eski İmaret XIV. yüzyıl sonlarında, Gazi Mihal veya Orta İmaret XV. yüzyılın ilk yarısında ve Yeni İmaret (II. Bayezid İmaret) XV. yüzyılın sonlarında teşekkül etmişti. Mihaloğlu

Evliyâ Çelebi'ye göre 17. Yüzyıl'da Edirne'de 414 mahalle vardı! Kaleiçi'nde Rumlar 10 mahallede, Yahudiler ise 4 mahallede ikâmet ederken, biri Pehlivanlar Tekkesi, diğeri Topkapısı civarında ki 2 mahalle Müslümanlara aittir. Şehirde 5 mahallede ise Kıbtî'ler yaşıyordu.¹⁵⁰ Farklı bir kaynağa göre aynı yüzyılda Edirne, 160 mahalleden ibarettir.¹⁵¹

H. 1115/1703 tarihli nüfus kayıt defterlerine göre, Edirne'de çoğu birbiriyle birleştirilmiş olarak kayıt altına alınan 65 mahalle bulunurken, bu mahallelerin 47'si Kaleiçi semti ile buradan doğuya doğru yayılan alanda yer almaktadır. Geri kalan 18 mahalle ise nehrin diğer yakasında Yıldırım Bayezid ile II. Bayezid'in yaptırdıkları külliyelerin ana merkezleri oluşturduğu bölümdedir. Gayrimüslimler 26 mahallede Müslümanlarla beraber otururken, yoğun olarak buldukları mahalleler kaleiçinin Güney tarafı ile Tunca nehrinin karşı tarafındadır.¹⁵²

19. Yüzyılda ise Edirne Merkez'inde 162 mahallenin bulunması, 1703 sayımında birleştiren mahallelerin gerçekte ayrı olarak telâkki edildiğini gösterir. Ayrıca Ahmet Bâdi Efendi 41 mahallenin de ortadan kalktığını yazmıştır.¹⁵³

Külliyesi'ne daha sonra Şah Melik Paşa ile hanımı Bezirci Hatun'un tesislerinin ilâve edilmesiyle ikinci bir yerleşme alanı daha ortaya çıkmıştı. Hıdırlık semti ise bir tekkenin bulunduğu batı tarafında bir tepelik sahayı içine alıyordu. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *a.g.a.*, C. 10, s. 427-428.

150- Evliyâ Çelebi'nin isimlerini vererek belirttiği Edirne mahalleleri şunlardır: Hünkâr, Saray, Muradiye, Taşlık, Kıyık, Selimiye, Eski Câmî, Üçşerefeli, Arasta, Mahkeme, Fildamı, Kasımpaşa, Timurtaşpaşa, Kızılminare, Eşekadın, Darülhadis, Katrhanı, Beylerbeyi ve Saraçhâne. Bkz.: Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İkdâm Matbaası, C. 3, İstanbul 1314, s. 455; Feridun M. Emecen; Evliyâ Çelebi'nin verdiği bu mahalle sayılarının özellikle XVI. yüzyıl kayıtlarına uygun olmadığını, 1568-1570'te Kaleiçinde ki mahalle sayısının 13, 1590'larda ise kaleiçinde 8, sur yakınında 12 mahallenin kayıt edildiğini, kaleiçinde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin beraber oturduğunu ve kaleiçinin en az 30 mahalleden oluştuğunu Rumeli Eyâleti İcmal Defterlerine dayanarak belirtmektedir. Ayrıca o dönem Kaleiçi'nde varlığını yazdığı mahalleler ise, Firuz Ağa, Hoca Sinan/Mescid-i Sinan, Yahşi Fakih, Kara Hacı, Hoca Ömer, Takyeci, Köhne Kadı, Darbhane ve Kâhtalu'dur. Bkz.: Feridun M. Emecen, *a.g.m.*, s. 61.

151- Edirne'nin 160 mahalleye ayrılmış olduğunu P. L. İnciciyan, Mûderris Abdurrahman'ı (Hibrî) kaynak göstererek belirtmektedir. Bkz.: P. L. İnciciyan-H. D. Andreasyan, *a.g.m.*, s. 30-31.

152- 1703 tarihli nüfus kayıt defterinde kayıt altına alınmış 65 mahalle şunlardır: Sevindik Fakih, Kösec Balaban, Hâfız Ahmed, Hacı İslâm, Şeyhî Çelebi, Yancıkçı Şahin, Turgud Bezirgan, Bevvâb Sinân, Fatma Hatun (Der Kurb-i Tahte'l-Kal'a), Şeyhî Çelebi, Fındık Fakih, Hasan Paşa, Hacı Hallâc, Kürd Hoca, Alem-dârân, Zenne Firuz, Zen-i Sarıca Paşa, Evliyâ Kasım Paşa, Kazzâz Salih, Hacı Mercimek, Kunduk Osman, Hoca Bâli, Kızıl Minare, Sakça Murad, Beylerbeyi, Beyce, Devletşah, Kiremitçi Hacı Halil, Çakır Ağa, Arpacı Hacı Hamza, Hacı İvaz, Molla Fahreddin, Gazi Hoca, Çavuş Bey, Şah Melek, Zincirlikuyu, Sitti Hatun, Demir Biga, Medrese-i Şah Melek, Saçlı Ali, İbnü'l-Arab, Kurb-i Şah Melek, Attar Hacı Halil, Mihâl Bey, Bezirci Hatun, Şeyh Süca'eddin, Debbâğ Hacı Halil, Sultan Bayezid-i Veli, Bülbül Hatun, Yıldırım Bayezid, Hacı Sarraf, Ma'ruf Hoca, Şehabeddin Paşa, Nâib Çelebi, Hâs Murad, Emir Şah, Hacı Kılağuz, Hatice Hatun, Sefer Şah, Mü'min Hoca, Malkoç, Sinan Bey, Emir Mescidi, Hadım Firuz, Hacı Hoşkadem. Mahalleleri belirten listede Şeyhî Çelebi Mahallesi iki ayrı mahalle olarak belirtilmiştir. Bkz.: Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara: 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, TTK, Ankara 1989, s. 1415-1424.

153- Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *a.g.a.*, C. 10, s. 428.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde Edirne şehrinde 204 mahalle bulunurken¹⁵⁴, 1892'de mahalle sayısı 201'dir. Ancak sâlnâmelerde farklı milletlerin bir arada yaşadığı mahalleler, her millet için ayrıca belirtilmiş olduğundan şehirdeki mahalle sayısı 201 olarak gözükmektedir. Bu mahalleleri var oldukları şekilleriyle değerlendirdiğimizde Merkezdeki mahalle sayısının 174 olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu mahallelerde Müslüman, Rum, Ermeni ve Kıbtî'ler ikâmet ederken, dikkat çeken bir husus, 1893 senesine ait Sâlnâmede toplam nüfusun 9.289 olarak belirtilmiş, bu toplam içerisinde Osmanlı vatandaşı olan Bulgar erkek sayısı 4.890, kadın sayısı ise 4.365'tir. Ayrıca yabancı olduğu belirtilen Bulgar sayısı ise 20 erkek ve 14 kadından ibarettir.¹⁵⁵ Bulgarların yaşadığı mahalleleri ayrıca belirtilmeyecek Rum mahalleleriyle birlikte verilmiş olmasıdır¹⁵⁶.

Müslümanların Yaşadığı Mahalleler

Hıdır Ağa, Sultan Selim Taş Odaları, Hazinedar Sinan Bey, Kubuzcu Ali Bey, Yahya Bey, Üsküfcü Hızır, Yakub Kiları, Sarıca Paşa, Mahmud Ağa, Medrese-i Ali Bey, Kösec veya Kevsec Balaban, Hacı Safa, Şehabeddin Paşa, Kuşdoğan, Hadım Balaban, Tekye-i Ali Paşa, Gülbahar Hatun, Sofu Bayezid, Sofu İlyas, Daye Hatun, Mezid Bey, İsmail Ağa, Kadı Bedreddin, Abdurrahman, Darüssiyade, Külahduz, Kebeyayıcı, Turgud Bezirgan, Cedid Kasım Paşa, Şeyhi Çelebi, Yancıkçı Şahin, Bevvab Sinan, Hacı İslâm, Hafız Ahmed, Sevindik Fakih, Mehmed Ağa, Sabuni, Çavuş Bey, Arpacı Hacı Hamza, Molla Fahreddin, Gazi Hoca, Zincirlikuyu, Kıncı Firuz, Balaban Paşa, Muradiye, Kiremitçi Hacı Halil, Çakır Ağa, Veled-i Veliddin, Mîrîmiran, Sıkca Murad, Kızıl Minare, Katib-i Cev, Yaya Timurtaş, Selçuk Hatun, Teftin Ağa, Kuşcu Doğan, Hadım Timurtaş, Arif Ağa, Feyzullah Paşa, Hocaki, Baba Timurtaş, Altuni, Hoca İvaz, Karaca Ahmed, Noktacızade, İmaret-i Mezid Bey, Kasab Abdülaziz,

154- SVE-1293 Malî Senesi, s. 92; 1869'da şehirde ki mahalle miktarı ayrıca belirtilmemiş olup, dört nâhiyesi ile birlikte Edirne kazası sınırları içerisinde toplam 277 mahalle bulunuyordu. 1877'de gördüğümüz mahalle sayılarına göre Edirne Kazası genelinde şehir harici kalan nâhiyelere ait kesimde 73 mahalle bulunmaktadır. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 143; 1873'te İstanbul'da neşredilmiş Çitalište (Okuma Yurdu) adlı dergide dönemin Edirne'sinin merkez ve banliyö olarak ikiye ayrıldığı belirtilmiştir. Yıkık surlarla çevrili ve dış kapıları geceleri kapatılan merkezde daha çok Rum, Ermeni, Bulgar, ayrıca birkaç Yahudi ve çok az sayıda Türk yerleşmiştir. Banliyölerin sayısı ise dörttür: Kentin kuzeybatısından güneydoğusuna, Tunca'ya doğru uzanan ve Türklerle Ermenilerin yaşadığı Atpazarı; güneybatıda bulunan ve Türk, Bulgar, birkaç Rum, Ermeni ve Yahudi'nin yaşadığı Kirişhane; ağırlıkla Türklerin yerleşmiş olduğu Kıyık ve daha çok Rumların yaşadığı Yıldırım. Bkz.: Hüseyin Mevsim, *a.g.e.*, s. 31.

155- Bkz.: SVE-H. 1310, s. 255.

156- Müslüman, Rum, Ermeni, Kıbtî ve Yahudilerin ikamet ettiği mahalle kayıtları için bkz.: SVE-H. 1310, s. 288-290.

Şerbetdar Hamza Bey, Kadı Ali Bey, Kavaklı, Eskici Hamza, Kürd Hoca, Alemdar, Hacı Hallac, Hoca Bani, Hacı Mercimek, Fındık Fakih, Hasan Paşa, İbn-i Arab, Attar Hacı Halil, Ahi Hasan, Şeyh Şücaeddin, Debbâğ Hacı Halil, Çokalca, Meydan, Berkuka, Nişancı Paşa, Süle Çelebi, Kazzaz Salih, Zen-i Sarıca Paşa, Fındık Osman, Derviş Abı, Şah Melek Paşa, Hadım Firuz, Umur Bey, Emir Şah, Sultan Bayezid, Hacı Hoşkadem, Mümin Hoca, Vize Çelebi, Câmi-i İbrahim Paşa, Gazi Mihal Bey, Bezirci Hatun, Karabulut, Mirahur Ayas Bey, Hacı Kılâğuz, Yıldırım Bayezid, Zen-i İbrahim Paşa, Evliyâ Kasım Paşa, Papasoğlu, Timurbiga, Malkoç, Has Murad, Emir Mescid, Ak Mescid, Nâib Çelebi, Bülbül Hatun, Karaca Bevvab.

Rum Mahalleleri

Papakaçanos, Ayanikola, Hacı Ömer, Meydan Vakıf, Geniş Vakıf, Akmescid, Şeyhi Çelebi, Meydanoğlu, Mahmud Ağa, Karakaş, Orta Karaağaç, Baruthâne, Yelpınarı, Ortaçukur, Miskinler, Ali Kuş, Küçük Hacı Veli, Büyük Hacı Veli, Süle Çelebi, Yeşilce, Karacaahmed, Mumhâne, Çokalca, Karabulut, Süpürgeciler, Çirkab, Panaiye, Meydan, Hacı Sarraf, Köfteciler, Buçuktepe, Papasoğlu, Kum, Aya İsterati, Mumcular, Ayastefanos, İskerlet, Ayayorgi, Hadım Firuz, Mihalkoç, Has Murad, Yeni İmaret, Kızılmescid, Göl, Ayayani, Zincirlikuyu, Metropolit, Sitti Hatun, Hristos, Timurbiga, Menzilahırı, Saçlı Dede, Bülbül Hatun.

Ermeni Mahalleleri

Ayanikola, Buçuktepe, Çirkab, Aya İsterati, Mumcular, Metropolit, Tüccar Panayot, Hristos, Süpürgeciler, Panaiye.

Kıbtî Mahalleleri

Daye Hatun, Bülbül Hatun, Yıldırım Bayezid, Umur Bey, Mümin Hoca, Maruf Hoca, Mirahur Ayas Bey.

Yahudi Mahalleleri

Bunlar, Sisilya, İstanbul, Aragon, Budin, Katalonya, Büyük Portukal, Alman, Mayor, Polya, Tolya, İtalya, Küçük Portukal ve Gerozi cemâatlerinin bulunduğu mahallelerdir.

Mahalleler çoğunlukla Edirne'nin imar ve iskânına katkı sağlamış olan sultanların, sultan hanımlarının, paşa ve beyler ile dinî liderlerin adlarını taşımaktadır.

174 mahallenin bulunduğu Edirne şehrinde, Müslümanların ikâmet ettiği toplam mahalle sayısı 118'dür. Bu toplam içerisinde sadece Müslüman ahâlinin yaşadığı mahalle sayısı 100'dür. Rum nüfusun bulunduğu 53 mahallenin 31'inde sırf Rum, Ermenilerin yaşadığı 10 mahallenin 1'inde sadece Ermeni¹⁵⁷ ve yine Kıbtî'lerin yaşadığı 7 mahalleden 1'inde yalnız Kıbtî'ler¹⁵⁸ bulunurken geri kalan mahallelerinde diğer milletlerle birlikte yaşamaktadırlar. Yahudiler ise kendi cemâatlerine ait 13 bölgede ikâmet ediyordu.

Bu mahallelerde Müslümanlar, Rumlarla 13¹⁵⁹ ve Kıbtıyanlar ile 5¹⁶⁰ mahallede bir arada yaşarken, Müslüman ve Rumların yaşadığı Bülbül Hatun mahallesinde ayrıca Kıbtî'ler de ikâmet ediyordu. Rumlar ile Ermenilerin birlikte ikâmet ettikleri mahalle sayısı ise 9¹⁶¹'dir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Edirne'de Bulgarların yaşadığı şehir kesimi de Rum mahalleleri ile birlikte değerlendirilmelidir.

1902 senesinde şehirde bulunan 213 mahalle¹⁶² gruplandırılarak 35 farklı tahsilât dairesine (devâir-i tahsîliye) bağlanmıştır.¹⁶³

Belediyeler

Türkiye tarihinde modern belediyelerin kuruluşu, geleneğe dayalı özerk bir şehir yönetiminin evrimi sonucunda değil, doğrudan modernleşmeci bir bürokrasinin şehirleri fizik ve hizmetler yönünden ıslâhı amacıyla gerçekleşmiş bir reformdur.¹⁶⁴

Tanzimat'tan önce Osmanlı taşrasındaki belediye hizmetleri, mahalleler, vakıflar, loncalar ve kadılık müessesesi tarafından yerine getirilmekteydi. Adı geçen kurumlar çağdaş anlamda bir yerel idârî birim olmasalar bile, özünde birer yerel hizmet birimleri gibi çalışmışlardır. Tanzimat sonrası ise belediye örgütleri, mahalle teşkilâtı, vakıflar, loncalar ve kadılar tarafından

157- Tüccar Panayot Mahallesi.

158- Maruf Bey Mahallesi.

159- Bu mahalleler; Mahmud Ağa, Şeyhi Çelebi, Zincirlikuyu, Çokalca, Meydan, Süle Çelebi, Hadım Firuz, Karabulut, Papasoğlu, Timurbiga, Mihalkoç, HasMurad ve Bülbül Hatun'dur.

160- Bu mahalleler; Daye Hatun, Umur Bey, Mümin Hoca, Mirahur Ayas Bey ve Yıldırım Bayezid'dir.

161- Bu mahalleler; Ayanikola, Buçuktepe, Çirkab, Aya İsterati, Mumcular, Metropolit, Hristos, Süpürgeciler, Panaiye'dir.

162- SVE-1319 Malî Senesi, s. 908.

163- Bu sâlnâmede mahalle kayıtları bağlı olduğu tahsilât dairesine göre sıralanmıştır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 956-960; Edirne mahalleleri hakkında ayrıca bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnûması*, Vilâyet Matbaası, Edirne 1920, s. 14-33; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 321-337.

164- İlber Ortaylı, *Tanzimat devrinde...*, s. 119.

görülmekte olan şehir hizmetlerini tek elde toplamak, düzenlemek ve böylece daha iyi kontrol etmek için kurulmuştur.

Osmanlı şehir yönetiminde Belediye kurulması için atılan ilk somut adım 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi'nin 4. Maddesinde her köyün bir *idâre-i belediye* olarak kabul edilmesi ile başlar. Ancak bu nizâmnâmede taşra belediyelerinin kurulmasıyla ilgili kurallar bulunmamaktadır.¹⁶⁵

Belediye yönetimleri ile ilgili ilk yasal düzenlemeler ancak 1867 senesinde yapılmıştır. 23 Rebî'ülevvel 1284 (25 Temmuz 1867) senesinde yayınlanan iki ta'lîmât ile Osmanlı taşrasında oluşturulacak olan belediyelerin tarifi yapılmış, belediye meclisinin yetki, görev ve sorumluluklarının yanı sıra personelin vazifeleri de belirtilmiştir.¹⁶⁶

Belediyelerle ilgili yeni düzenlemeler vilâyet yönetimini yeniden düzenleyen 22 Ocak 1871 tarihli İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi'nin 7. faslında da belirtilmiştir. Bu nizâmnâme ile 1867 senesine ait nizâmnâmenin hükümleri değişmiş ve belediye teşkilâtı, vilâyet idâresi içinde idârî bir varlık olmuştur. Buna göre vâli, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her şehir ve kasabada bir belediye meclisi bulunacaktır. Kurulan meclis, bir reis ve bir muavin ile altı üyeden oluşacak, mühendis ile memleket tabîi meclisin tabii üyesi olacaktır. Meclis reisi, memurlar arasından seçilip, mutasarrıfın tayini ve vâlinin onayı ile bu göreve gelip, fahrî olarak çalışacaktır. Belediye meclisine üye seçilebilmek için yaş haddi 25 olarak belirlenmiştir. Cinayetle mahkûm olmamak, medenî haklara sahip ve Osmanlı uyruklu olmak, zabıta ve memur olmamak meclis üyesinde aranacak şartlardı. Seçilen meclis üyeleri fahrî olarak hizmet verecekti¹⁶⁷..

Türkiye'de belediye teşkilâtının yaygın bir şekilde kurulması 5 Ekim 1877 (27 Ramazan 1284) tarihinde yürürlüğe giren *Vilâyetler Belediye Kanunu* ile gerçekleşmiştir. Kanun, bugün

165- Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Yerel Yönetim Metinleri (XV) Dâ'ire Belediye Meclislerinin Tertîbi Hakkında Talimât, Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 7, S. 4, Ankara 1998, s. 133; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 173.

166- Bu talimâtlar; "Vilâyet Dâhilinde Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Süret-i Tertibi ve Memurlarının Vezaiî Hakkında Talimâtdır" ve "Daire-i Belediye Meclisinin Vezaiî Umûmiyyesi Hakkında Talimâtdır". Bkz.: *Düstûr*, Tertib I, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289, s. 491-497.

167- Nizâmnâmenin belediyelerle ilgili 7. Fasil'ı için bkz.: İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi (29 Şevval 1287), *Düstûr*, Tertip I, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289, s. 648-651.

uygulanmakta olan 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 1930'da kabul edilmesine kadar yürürlükte kaldı. Bu kanun ile belediyeler tüzel kişilik kazanmıştır. Bunun yanı sıra, şehirlerin imarı için istimlâk yetkisi açık olarak düzenlenirken, belediyelere yeni görevler de yüklenmiştir.¹⁶⁸

Edirne Belediyesi

Edirne'de modern anlamda belediye, yukarıda bahsedilen 1871 nizâmnamesinden önce, 1867 senesinde yayınlanmış ta'limâtlardan sonra kurulmuş olmalıdır. Bu kanaate varmamızın sebebi, sâlnâmelerin bir önceki yıla ait bilgileri vermesinden kaynaklanmaktadır. Edirne Vilâyeti'nin H. 1287/1870 senesine ait ilk sâlnâmesine göre Reis'i Hayri Efendi, Kâtibi Mehmed Bey olan Edirne Belediyesi'nin Belediye Meclisi şu üyelerden oluşuyordu:¹⁶⁹

Daimi Üyeler

Ahmed Efendi (Kapıcıbaşı)
İzzet Efendi
Mösyö Fransuva
Mösyö Fidberg
Petri Ağa
(...) Ağa
Asım Ağa
Artin Ağa
Salamon Efendi
(...) Efendi
Efendi

Muvakkat Üyeler

Rupen Efendi
Lodberg Efendi
Maksud Bey
Süleyman Bey
Bahri Bey
Mösyö Sazari
Kosti Ağa
Yorgaki Ağa
Kirkor Ağa
(...) Efendi Ata

Çok fazla bilgi olmamakla birlikte, Edirne Belediyesi ile birlikte dönemin Karaağaç'ında da belediye teşkilâtının varlığından bahsedilmiştir.¹⁷⁰

Edirne Belediyesi'nin günümüzdeki mevcut başkanlık binası yapılmadan önce Sultan Selim Caddesi'ndeki belediye hizmet binası, 1891'de yeni olarak, yeni baştan inşâ edilmişti. 2 katlı bu binada, 10 odada hizmet veriliyordu.¹⁷¹ Ayrıca bu binanın

168- Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2006, s. 216.

169- SVE-H. 1287, s. 38.

170- SVE-H. 1310, s. 164.

171- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 143.

muntazam bir de bahçesi vardı.¹⁷² O dönem, şehrin *medâr-ı ziy-
neti* olarak nitelendirilen ve günümüzde de Belediye Başkanlığı
olarak kullanılan binanın 31 Ağustos 1899'da inşâsına başlanıl-
mış, R. 1316/1900 senesinde tamamlanarak hizmete girmiştir.
İnşâ tarzı pek zarif, 10 oda ile 2 büyük salondan oluşan belediye
binasının yapımı için 5.000 kûsur Lira harcama yapılmıştır.¹⁷³

Sâlnâmelerin neşredildiği senelere göre Edirne Belediye Baş-
kanlığı yapanlar ve yılları şöyledir.¹⁷⁴

1869-1870 yılları	: Hayri Efendi
1871-1872-1874 yılları	: Rasim Bey
1873 yılı	: Şerif Efendi ¹⁷⁵
1875 yılı	: Hacı Ahmet Ağa
1876 yılı	: Salih Bey
1882-1887 yılları	: Rasim Bey
1888-1891 yılları	: Abdulkadir Ağa
1892 yılı	: Ahmet Faik Bey
1893 yılı	: Ahmet Bey
1894 yılı	: Rasim Bey
1895 - 1898 yılları	: Alaaddin Bey
1899 - 1900 - 1902	: Dilâver Bey

Başkanla birlikte yerel yönetimde söz sahibi olanlar Belediye
Meclis üyeleri idi. İlk zamanlar dar kadrolar ile oluşan belediye
meclisleri daha sonra üye sayısı bakımından genişlemiştir.

172- SVE-H. 1310, s. 251.

173- SVE-1317 Malî Senesi, s. 324; SVE-1319 Malî Senesi, s. 928-929.

174- SVE-H. 1287, s. 38; SVE-H. 1288, s. 38; SVE-H. 1289, s. 39; SVE-H. 1290, s. 39; SVE-H. 1291, s. 45; SVE-H. 1292, s. 45; SVE-H. 1293, s. 44; SVE-1293 Malî Senesi, s. 88; SVE-H. 1300, s. 78; SVE-H. 1301, s. 86; SVE-H. 1302, s. 88; SVE-H. 1303, s. 88; SVE-H. 1304, s. 60; SVE-H. 1305, s. 62; SVE-H. 1306, s. 62; SVE-H. 1307, s. 62; SVE-H. 1308, s. 62; SVE-H. 1309, s. 62; SVE-H. 1310, s. 92; SVE-1310 Malî Senesi, s. 84; SVE-1311 Malî Senesi, s. 66; SVE-1312 Malî Senesi, s.s.y (fihristten sonra yazılmış); SVE-1313 Malî Senesi, s. 64; SVE-1314 Malî Senesi, s. 67; SVE-1315 Malî Senesi, s. 67; SVE-1316 Malî Senesi, s. 65; SVE-1317 Malî Senesi, s. 72; SVE-1319 Malî Senesi, s. 667.

175- İkinci Başkan olarak belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1291, s. 45.

1902'de Edirne Belediye Meclisini oluşturan üyeler şunlardır:¹⁷⁶

61

Reis	Dilâver Bey	Aza	Şevket Bey
Aza	Tahir Efendi	“	Hacı İstefenaki Efendi
“	Hüseyin Akif Efendi	“	Tahir Bey
“	Nikolaki Efendi	“	Rupen Efendi
“	Mirasyedi Oğlu Yorgi Ağa	“	(---) Efendi
“	Benaruya Efendi	“	Mihaylu Efendi

Yine aynı sene Edirne Belediyesi'nin mevcut personel kadrosunun o dönem için yeterli olabilecek idârî ve teknik nitelikli personele sahip olduğu belirtilebilir.¹⁷⁷

Tabîb	Cemal Bey	Tabîb	Hacı (...) Efendi
Mühendis	Nazif Efendi	Harita Memuru	AhmedŞükrü Efendi
Başkâtip	Mehmed Efendi	2. Kâtip	Şevket Efendi
Sandık Emîni	Şevket Bey	Müfettiş	Cemil Bey
Gazhâne Memuru	Abdüllatif Efendi	Gazhâne Kâtibi	Hafız Arif Efendi
İtfaiye Muallimi	Ahmed Efendi	Hesab Mukayyidi	Ferhad Efendi
Tanzîfât Memuru	Hacı Mehmed Ağa	Evrak Mukayyidi	Sabri Efendi
Mimâr	Vasil Ağa	Mübeyyiz	Ahmed Ağa

Belediye Hizmetleri

Dönemin Edirne Belediyesi, halkın yerel, müşterek ihtiyaçlarının karşılayarak şehri yerel anlamda yönetmeye çalışmıştır. Şehrin temizliği, aydınlatılması, yangınlara müdahale belediyenin başta gelen görevleridir ve sosyal sorumluluk gereği ihtiyaç sahiplerine de yardım ediliyordu. Ayrıca belediyenin yönetiminde bir de hastahâne ve eczâhâne bulunuyordu.¹⁷⁸ Meriç nehri kenarında bulunan gazhâne ile Kirişhâne'de bulunan selhâne'de¹⁷⁹ belediyeye aittir. Bunlardan başka belediyenin Karaağaç'ta istasyon civarında bir oteli ve gazinosu vardı. Şehir merkezinde de 12 dükkânı olan Edirne Belediyesi, tüm bu emlâktan senelik 20.465 kuruş kira geliri elde ediyordu.¹⁸⁰

Belediye'nin sorumluluklarından en başta olanı, şehrin temizliğiydi. Önceleri çarşı ve sokakların temizliği 4 tane *Süpürüntü arabası*

176- SVE-1319 Malî Senesi, s. 667.

177- SVE-1319 Malî Senesi, s. 667-668.

178- Gurebâ (Belediye) Hastahânesi'nden "Sağlık ve Sosyal Yardım Kuruluşları" bölümünde bahsedilmektedir.

179- Salhâne, Mezbağa. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Selh-hâne", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 18. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2001, s. 932.

180- SVE-H. 1310, s. 253.

ile gerçekleşirken, daha sonra 13 araba daha alınmış, bu arabalar ile temizlik yapılarak çöpler taşınmıştır. Bu hizmet karşılığında hânelerden derece itibarıyla aylık 2, 3 ve 4 kuruş vergi alınıyordu. Fakir hâneler bu vergiden müstesna olup, onların çöpleri ücretsiz olarak toplanıp, atılıyordu.¹⁸¹

Edirne şehri geceleri *Gaz Fenerleri* ile aydınlatılırken, bu hizmette belediye tarafından yerine getirilirdi. 1892 senesinde tüm şehirde 780 adet fener ile aydınlatma sağlanırken, bu sayıda fenerin yetersiz olduğu belediye meclisince 1893'te tespit edilmiş ve aynı sene toplam gaz feneri adeti 1.100'e yükseltilmiştir. Muvazzaf gazcılar marifetiyle her fenere yaz geceleri 80 ve kış geceleri 100 *dirhem* yağ konulurdu.¹⁸²

Edirne Belediyesi'nin, yangınlara müdahale edecek eski usulde 10 adet yangın tulumbası vardı ve bunların çavuşlarına senelik 30.996 kuruş maaş veriliyordu. Daha sonraları İstanbul'da ki itfaiye alayı örnek alınarak 40 muvazzaf personelden oluşan bir itfaiye bölüğü kurulmuş, bu modern bölük için Avrupa'dan 2 adet tulumba ile gerekli malzeme satın alınmıştı. 1893'te yeni itfaiye bölüğünün kadrosunun 100 kişiye çıkarılarak 1 adet daha tulumba satın alınması belediye meclisince uygun görülmüştü. İtfaiye bölüğü, İstanbul'dan gelen 1 yüzbaşı ile 1 başçavuş tarafından yönetiliyordu.¹⁸³

Sosyal sorumluluğu gereğince belediye fakir ve sakat olanlar ile bir-iki çocuğu olması sebebiyle hizmetçiliğe kabul olunmayan dul, ihtiyar kadınlara ve bunların çocuklarına ekmek ve aylık bir miktar maaş veriyordu. 1892 senesinde 156 aileye yalnız ekmek, 14 aileye ekmek ile maaş ve 45 aileye sadece maaş verilmiştir.¹⁸⁴

Belediye'ye ait mezbaha, ilk olarak Tunca nehri kenarında *Manyas* denilen bölgede 1865'te hizmete açılmıştı. Ancak gerek şehir içinde olması gerekse nehrin aşağı tarafında ikâmet edenlerin içme suyu olarak Tunca sularını kullanmalarından dolayı halk sağlığı da düşünülerek o dönem şehir dışı olarak nitelendirilen *Kirişhâne* semtinde, 1892'de belediyeye ait yeni mezbaha yapılmıştır.¹⁸⁵

181- SVE-H. 1310, s. 254.

182- SVE-H. 1310, s. 252.

183- SVE-H. 1310, s. 253-254.

184- SVE-H. 1310, s. 253.

185- SVE-H. 1310, s. 253.

Belediyenin Gelir ve Giderleri

Sâlnâmelerde Edirne Belediyesi'nin gelir ve giderlerini gösteren en ayrıntılı bilgiler 1893 senesi sâlnâmesinde belirtilmiştir. Buna göre 1892'de Belediyenin çeşitli gelirlere elde ettiği hâsılat toplamı 857.947 kuruş, 10 para'dır¹⁸⁶.

Edirne Belediyesi'nin 1892 senesi Geliri

GELİR TÜRÜ	KURUŞ	PARA
Maktûan İhale Olunan Rüsûm	461.498	20
Emlâk Kiraları	21.027	-
Dükkân ve Mağazalardan Alınan Gaz İşgaliyesi	80.000	-
Gazhâne Geliri	30.000	-
Yeni Vergi Gelirleri	60.000	-
Bina Ruhsat Vergisi	6.830	10
Cezâ-yi Nakdî Hâsılatı	3.845	20
Hayvan Tezkere Hâsılatı	26.400	-
Kontrato Pul Hâsılatı	15.000	-
Av Tezkeresi Hâsılatı	1.280	-
Muâlece Esmânî ¹⁸⁷	5.389	-
Sâzende ve Tiyatro Ruhsat Hâsılatı	602	-
Belediye Temizlik Vergisi	100.000	-
Vâridât-ı Mütenevvia	10.000	-
Geçen Yıldan Kalan	30.000	-
Tavuk Ormanı Otlakiye Hâsılatı	6.075	-

1892 senesinde Edirne Belediyesi'nin toplam gideri ise 890.383 kuruş, 28 paradan ibarettir¹⁸⁸.

186- SVE-H. 1310, s. 251.

187- Belediye'ye ait Gurebâ Hastahânesi Eczâhânesi'nden haishâneye verilen ilaçların bedeli.

188- SVE-H. 1310, s. 251-252.

Edirne Belediyesi'nin 1892 senesi gideri

GİDER TÜRÜ	KURUŞ	PARA
Memur Maaşları	78.600	-
Hademe Maaşı	31.920	-
Hamidiye Mektebi	30.000	-
İstanbul Umûr-i Sıhhiye-i Mülkiye	270	-
Bîmârhâne Masrafı	4.575	-
Belediye Emlâkının Vergisi	2.500	-
Cülûs ve Velâdet Hümâyûn Şenlikleri Masrafı	12.000	-
Selhhâne ve Duhûliyye Barakaları Kirası	2.000	-
Belediye Çavuşları için Elbise Masrafı	2.500	-
Bir Defalık Satın Alınan Kılıç ve Askı	900	-
Temizlik ve Sıhhiye Müfettişi Maaşı	50.220	-
Gurebâ Hastahânesi Masrafı	80.000	-
Muhtaçların İanesi	25.000	-
Gaz İşgaliyesi ve Tahsildâriye	88.000	-
Şehir İçi Şoseleriyle adi Kaldırım Tamiri	100.000	-
Mezbele Beygirleri ve Arabaların Masrafı	45.000	-
Belediyeye ait Binanın Tamir Masrafı	15.000	-
İtfaiye Memurlarıyla Yangın Tulumbacıları Maaş ve İtfaiye Edevâtı Masrafı	40.000	-
Saat ve Yangın Kulesi İnşâiyye Masrafı ile Bekçi Maaşı	46.170	-
Lağım Tathîrât Masrafı	15.000	-
Keşif Masrafı	1.500	-
Anasuyolları Tamiri	20.000	-
İ'lânât vesaire Masrafı	2.000	-
Yeni Açılan Eczâhâne Masrafı	30.000	-
Müteferrika	13.000	-
Geçen Yıldan Kalan	154.228	28

Bu bilgilere göre Edirne Belediyesi'nin giderleri gelirlerinden 32.436 kuruş, 18 para daha fazladır. Karaağaç Belediye Dairesi'nin ise 1892'de geliri 28.000 kuruş, gideri ise 34.000 kuruş'tur.¹⁸⁹

Uzunköprü Belediyesi

Günümüzde de Edirne'nin kazası olan Uzunköprü (Cisri Ergene)'nin 1869 senesinde Belediye Başkanı Sadık Efendi'dir. Meclis Üyeleri; Hacı Süleyman Ağa, Mehmed Ali Ağa, Yankov Ağa, İstavri Ağa, Kâtip; Hafız Hasan Efendi, Sandık Emîni ise Todoraki Ağa'dır.¹⁹⁰

Sâlnâmelerin neşredildiği senelere göre ise aşağıda belirtilen isimler Uzunköprü Belediye Başkanı olarak görev yapmıştır.¹⁹¹

1869 yılı	: Sadık Efendi
1870 - 1872 yılları	: Hacı Şerif Ağa
1873 - 1875 yılları	: Ömer Ağa
1876 yılı	: Hacı Ömer Ağa
1882 - 1884 yılları	: Ahmed Bey
1885 - 1891 yılları	: Tecelli Efendi
1892 - 1896 yılları	: Ahmed Bey
1897 - 1902 yılları	: Hafız İsmail Efendi

1891'de Uzunköprü Belediyesi'nin geliri 35.336 kuruş, 20 para olurken, gideri ise 34.325 kuruş, 35 para olarak gerçekleşmiştir.¹⁹²

*20. yüzyılın ilk senelerinde (1902) ise belediye meclisi şu üyelerden oluşuyordu:*¹⁹³

Reis	Hafız İsmail Efendi	Aza	Hasan Ağa
Aza	Sabit Efendi	“	Todos Ağa
“	Tecelli Efendi	“	Tanasaki Efendi
Kâtip ve Sandık Emîni	Hafız Mustafa Efendi	“	Hacı Hırsto Efendi
Aşî Memuru	Fevzi Efendi	Tabîb	Belirtilmemiş
Tanzîfât Memuru	İzzet Efendi		

190- SVE-H. 1287, s. 47.

191- SVE-H. 1287, s. 47; SVE-H. 1288, s. 47; SVE-H. 1289, s. 48; SVE-H. 1290, s. 47; SVE-H. 1291, s. 51; SVE-H. 1292, s. 49; SVE-H. 1293, s. 49; SVE-1293 Malî Senesi, s. 96; SVE-H. 1300, s. 102; SVE-H. 1301, s. 108; SVE-H. 1302, s. 109; SVE-H. 1303, s. 120; SVE-H. 1304, s. 117; SVE-H. 1305, s. 121; SVE-H. 1306, s. 121; SVE-H. 1307, s. 120; SVE-H. 1308, s. 120; SVE-H. 1309, s. 124; SVE-H. 1310, s. 355; SVE-1310 Malî Senesi, s. 130; SVE-1311 Malî Senesi, s. 108; SVE-1312 Malî Senesi, s. 112; SVE-1313 Malî Senesi, s. 115; SVE-1314 Malî Senesi, s. 115; SVE-1315 Malî Senesi, s. 115; SVE-1316 Malî Senesi, s. 115; SVE-1317 Malî Senesi, s. 129; SVE-1319 Malî Senesi, s. 725.

192- SVE-H. 1310, s. 365.

193- SVE-1319 Malî Senesi, s. 725.

Havsa Belediyesi

Havsa kazası, Edirne ile İstanbul arasındaki en mühim *Menzil*'lerden biriydi. Ancak yapımı tamamlanan demiryolu sonrasında eski önemini kaybetmiştir.¹⁹⁴

Havsa kazasının kayıtlarda gösterilen ilk belediye reisi İbrahim Ağa'dır. 1869'da Havsa belediyesi meclis üyeleri; Tahir Ağa, Rif'at Ağa, Nalband Tahir Ağa, Vasil Ağa, (...) Ağa'dır. Meclisin kâtabi Mehmed Efendi'dir.¹⁹⁵

Günümüzde mevcut durumu ile de Edirne'nin kazası olan Havsa'da belediye başkanlığı görevini Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da dört dönem yapmıştır.¹⁹⁶

H.1287 – H.1289	: İbrahim Ağa
H.1290 – H.1291	: Mehmed Efendi
H.1292	: Osman Ağa
H.1293 – 1293 Malî	: İbrahim Ağa
H.1300	: Mehmed Ağa
H.1301 – H.1302	: Yorgi Ağa
H. 1303	: Osman Ağa
H. 1304	: Tahir Efendi
H. 1305	: Yusuf Ağa
H. 1306 – H.1307	: Mihail Ağa
H. 1308 - H.1310	: Said Efendi
1310 Malî-1316 Malî	: Said Efendi
1317 Malî – 1319Malî	: Mustafa Vasfî Efendi

1902 senesine ait son sâlnâme bilgilerine göre Havsa Belediye Meclis üyeleri; Hacı Ahmed Efendi, Pehlivan Hasan Ağa, Hüseyin Ağa, Petraki Ağa, Ustuyan Ağa'dır. Tabîb kadrosu boş bulunan mecliste, kâtip ve sandık emîni ise Mehmed Efendi'dir.¹⁹⁷

Havsa Belediye Dairesi'nin 1893 senesi kayıtlarına göre toplam geliri 4.630 kuruştur. Gideri de gelir miktarı oranında gerçekleşmiştir.¹⁹⁸

194- SVE-1319 Malî Senesi, s. 1003.

195- SVE-H. 1287, s. 53.

196- SVE-H. 1287, s. 53; SVE-H. 1288, s. 53; SVE-H. 1289, s. 54; SVE-H. 1290, s. 53; SVE-H. 1291, s. 55; SVE-H. 1292, s. 54; SVE-H. 1293, s. 53; SVE-1293 Malî Senesi, s. 100; SVE-H. 1300, s. 98; SVE-H. 1301, s. 111; SVE-H. 1302, s. 113; SVE-H. 1303, s. 124; SVE-H. 1304, s. 120; SVE-H. 1305, s. 124; SVE-H. 1306, s. 124; SVE-H. 1307, s. 124; SVE-H. 1308, s. 124; SVE-H. 1309, s. 128; SVE-H. 1310, s. 393; SVE-1310 Malî Senesi, s. 142; SVE-1311 Malî Senesi, s. 121; SVE-1312 Malî Senesi, s. 125; SVE-1313 Malî Senesi, s. 128; SVE-1314 Malî Senesi, s. 128; SVE-1315 Malî Senesi, s. 128; SVE-1316 Malî Senesi, s. 129; SVE-1317 Malî Senesi, s. 146; SVE-1319 Malî Senesi, s. 744.

197- SVE-1319 Malî Senesi, s. 744.

198- SVE-H. 1310, s. 399.

Dimetoka Belediyesi

Edirne Sancağı'nın kazası olmakla birlikte bir dönem Edirne Vilâyeti'nin sancağı da olan Dimetoka'nın, 1869 senesinde Belediye Başkanı Ali Bey'dir. Belediye Meclis üyeleri ise; Hasan Bey, Arif Efendi, İsmail Efendi, Hacı Hıristaki Ağa, Ligoraki Ağa, Artin Ağa ve İsak Ağa'dır. Belediye Kâtipliği görevini Mustafa Efendi yerine getiriyordu.¹⁹⁹

Belediye'nin 1892'de elde ettiği çeşitli gelirler toplamı 60.470 kuruş, giderleri ise 54.651 kuruş olarak gerçekleşmiştir.²⁰⁰

Cisr-i Mustafa Paşa Belediyesi

Günümüzde ülke toprakları içerisinde bulunmayan Cisr-i Mustafa Paşa kazasının kayıtlarda gördüğümüz ilk Belediye Reisi Hüseyin Hüsnü Efendi'dir.²⁰¹ 1892'de Cisr-i Mustafa Paşa Belediyesi'nin çeşitli kalemlerden elde ettiği gelir 64.689 kuruş'tur. Belirtildiğine göre belediyenin maaş ve çeşitli gideri, gelirin yaklaşık bir orandadır.²⁰²

*1902 senesinde bu kazada Belediye Reisi olarak Ahmed Bey görev yaparken, Belediye Meclisi üyeleri şunlardır:*²⁰³

Aza	Nikola Ağa	Aza	Kadir Ağa
“	Yuda Efendi	“	İsmail Ağa
Kâtip	Raif Efendi	“	Rasim Ağa
Sandık Emîni	Sadık Efendi	“	Aspasu Ağa
Tabîb	Zeçinski Efendi	“	Anastas Ağa
Aşı Memuru	Osman Efendi		

199- SVE-H. 1287, s. 41.

200- SVE-H. 1310, s. 342.

201- SVE-H. 1287, s. 45.

202-SVE-H. 1310, s. 310.

203- SVE-1319 Malî Senesi, s. 731.

Ortaköy Belediyesi

Gelişip büyümesi sonucu R. 1295 (1879/1880)'de kaza yapılan²⁰⁴, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ortaya çıkan idârî değişiklikler sonucu Edirne Sancağı'na bağlanan Ortaköy'ün belediyesi'ne ait ilk kayıt H. 1303/1886 sâlnâmesinde bulunmaktadır. Bu bilgiye göre Ortaköy Belediye Reisi Beraşko Efendi, meclis üyeleri ise; İstefan Efendi, Kuhar Ağa, Todori Ağa, Tanas Ağa'dır. Meclisin Kâtibi, Ahmed Nazif Efendi'ydi.²⁰⁵

Bu belediyenin 1892 senesi geliri, 24.137 kuruş, gideri 21.945 kuruş'tan ibarettir.²⁰⁶ Aynı sene Belediye Reisi olarak İstefan Efendi görev yapıyordu.²⁰⁷ 1902'de Ortaköy Belediyesi Reisi Apostol Efendi'ydi. Meclis üyeleri, Panayot Ağa, Dimitru Ağa, İstefan Ağa, Yani Ağa'dır. Yusuf Agâh Efendi'nin sandık emîni ve kâtip üye olduğu Ortaköy Belediye Meclisi'nde tabib üye olarak İrfan Efendi görev yapıyordu.²⁰⁸

Kırcaali Belediyesi

Kırcaali daha önce Hasköy (Bulgaristan) kazasına ait 80 hâne- li bir köy durumundayken Rumeli-i Şarkî Vilâyeti'nin teşkili sonrasında kaza merkezi yapılmış ve R. 1302 (1886/1887) senesinde Edirne Sancağı bünyesine katılmıştır.²⁰⁹ Neredeyse tamamı Müslümanların yaşadığı Kırcaali kazası Belediye İdâresi hakkındaki ilk bilgiler H. 1304/1887 senesine ait kayıtlarda bulunmaktadır. Buna göre Kırcaali'nin Belediye Reisi Hacı Mustafa Ağa, reis muavini Hacıoğlu Mehmed Ağa, meclis üyeleri de Mahmud Ağa, Emin Ağa, Ahmed Ağa'ydı. Bu mecliste ayrıca Kadri Efendi kâtip ve sandık emîni, Sadık Efendi tabib ve Ali Efendi cerrah olarak bulunmuştur.²¹⁰ Belediye dairesinin ortalama senelik geliri 38.200 kuruş, gideri ise 25.000 kuruş civarındadır.²¹¹ 1900 senesinde Belediye Reisi olarak Mehmed Said Efendi görevdeydi. Belediye Meclis üyeleri aynı sene şunlardır:²¹²

204- SVE-H. 1310, s. 379.

205- SVE-H. 1303, s. 114.

206- SVE-H. 1310, s. 381.

207- SVE-H. 1309, s. 120.

208- SVE-1319 Malî Senesi, s. 718.

209- SVE-1319 Malî Senesi, s. 982.

210- SVE-H. 1304, s. 103.

211- SVE-H. 1310, s. 329.

212- SVE-1317 Malî Senesi, s. 122.

Aza	Sadullah Efendi
Aza	Mahmud Ağa
Aza	Halil Efendi
Aza	Osman Ağa
Aza	Ahmed Ağa
Kâtip ve Sandık Emîni	Mehmed Tevfik Efendi

2. BÖLÜM

SOSYAL YAPI

“Kalmamış dalların dermanı artık
Eğilip su içmek zamanı artık
Edirne “Minare Ormanı” artık
Kubbeden kubbeye göçer gibiyiz..”
Behçet Kemâl Çağlar

Sancağın Dinî, Etnik ve Meslekî Yapısı

Edirne Sancağı, incelenen dönem olan 19. Yüzyıl sonlarında farklı dinlere inanan etnik kökenlilerin yaşadığı bir alandır. Çoğunluk olarak bölgede Müslüman Türkler ile Ortodoks Rum ve Bulgarlar vardı. Sancakta Yahudi ve Ermeni nüfus da bulunurken, kayıtlara göre az sayıda da olsa Müslüman ve Gayrimüslim Kıbtî'ler, Katolik Bulgarlar, Protestan Rum ve Ermeniler yaşamaktadır.

Belirttiğimiz tüm bu etnik ve dinî kökenli Osmanlı vatandaşlarının yanı sıra sancakta Osmanlı Devleti'nin tebaası olmayan ve *yabancı* olarak tanımlanan Müslüman, Rum, Ermeni, Bulgar, Katolik, Yahudi, Protestanlar da yaşıyordu. 1894 senesinde Lâtin kökenli 4 kişinin varlığı da belirtilmiştir.²¹³

Sancak genelinde meslekî dağılımda en önce çiftçiler gelmektedir. Halkın çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlıyordu. Önde gelen diğer bir meslek grubu esnaflardır. Esnaf, kendi hammaddesini alıp, işleyip, satardı. Bundan dolayı dönemin Edirne esnafını bir tür sanayici olarak nitelendirebiliriz. Ancak dönemin ithâlât serbestliği ve diğer ekonomik uygulamaları özellikle yerli esnafın oldukça zor günler geçirmesine sebep olmuştur. Tüccarlar, sancak genelinde üretilmiş ürünün veya gıda maddelerinin toptan veya perakende alım satımını yaparak ekonomik hayatta önemli bir yer tutan dönemin önemli iş adamlarıdır. Edirne Sancağı, coğrafi konumu ve ekonomik hareketliliğinden dolayı özellikle yabancı tüccarlar için önemli bir bölgeydi. Belirtilen bu üç meslek grubuna ait bilgiler *Ekonomik Hayat* bölümünde daha ayrıntılı olarak belirtilecektir.

Edirne şehrinin, Edirne Vilâyeti merkezi olması önemli bir meslek grubunun varlığını ortaya çıkarmıştır. Bunlar devlet dairelerinde çalışan memurlardı. Ayrıca dönemin 2. Ordu Merkezi olan Edirne, askerlerin de yoğun sayıda var olduğu bir yerdir.

Farklı dinlere mensup toplulukların yaşadığı Edirne Sancağı'nda ahâlinin ibâdetlerini yerine getirdikleri çok sayıda ibâdethânenin olduğunu ve bunların birçoğu bulunmasa da bazılarının, günümüzde de, varlıklarını sürdürdüklerini belirtebiliriz.

213- SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.

Müslümlara Ait İbâdethâneler

Sancak'ta 1875 yılında ibâdet edilen 241 Câmî vardı.²¹⁴ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra ise faal olarak kullanılan Câmî ve mescit sayısı 212'dir. Ayrıca 9 Câmî ve mescit harap durumdaydı²¹⁵. Kaza merkezlerinde Pâdişahların yanı sıra dönemin ileri gelenlerinin yaptırmış olduğu ve isimlerini taşıyan Câmiler bulunurken, köylerde daha çok mescitler mevcuttur.

Edirne Kazasında Bulunan Câmiler

Edirne kazası olarak adlandırılan bölgede 1873'te toplam 165 Câmî ve 15 mescit bulunurken²¹⁶, 1902 senesi Câmî ve mescit sayısı 157 olarak belirtilmiştir.²¹⁷ 1902'de bu miktar Câmî ve mescitin 17'si Üsküdar, 23'ü Çöke ve 24'ü ise Ada nâhiyesinin sınırları içerisindeydi.²¹⁸ IV. Sultan Murad Han'ın emriyle H. 1043 (1633/1634)'te icra kılınan sayıma göre ise Edirne'de sultanların yaptırdığı 14 Câmî vardı. O dönem hayır sahipleri tarafından yaptırılan Câmî ve mescit sayısı 300'dür. Sonraki dönemlerde bu 300 Câmî ve mescidin yarısı varlığını devam ettirememiştir.²¹⁹

Edirne'ye erken Osmanlı döneminden itibaren Câmiler damgasını vurmuştur. Dönemin ve halen günümüzün en güzel Câmileri Edirne'de yapılmış ve yüzyıllardır ibâdete açıktır. Sâlnâmelere göre Câmiler şehri Edirne'de mevcut olan Câmilerden 10 tanesi Sultanların, diğerlerini ise bazı hayır sahiplerinin yaptırdıkları Câmilerdi.

Evliyâ Çelebi'ye göre, Edirne'nin ilk Câmisi *Hudâvendigâr Câmî*'i dir. Edirne'nin fethinden önce Hacı Bektaş-ı Velî izniyle Sefer Şah Sultan 300 adet fukarasıyla gelip *Hıdırhık* adlı yerde konuk olup orada bir mescit yapacaklardır. Fetihden sonra Gâzi Hüdavendigâr (I. Murad) onu genişletip Câmî yaptı. Evliyâ'nın Edirne'yi ziyaretinde gördüğü ve bahsettiği Câmiler ise şunlar-

214- Bu miktarda ki câmî sayısının Edirne Sancağı'nın o dönem ki kazalarına göre dağılımı şu şekildedir: Edirne 165, Dimetoka 8, Çirmen ve Cısr-i Mustafa Paşa 5, Uzunköprü 5, Kırklareli 11, Ferencik 40, Pınarhisar 2, Havsa 2, Kızılağaç 1 ve Babaeski'de 2 câmî. Toplam mescit sayısı 42 olan sancakta esasında câmî olarak belirtilen birçok ibâdethâne mescit özelliğindedir. Bkz.: SVE-H. 1293, s. 122.

215- 1886 senesine ait bu sâlnâmeye göre Edirne Sancağı'nın kazaları Edirne, Cısr-i Mustafa Paşa, Dime-toka, Ortaköy, Uzunköprü, Havsa'dır. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 259.

216- SVE-H. 1291, s. 133; Ayrıca bkz.: SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 122; 1887 senesinde de aynı sayıda Câmî mevcudu bulunurken, mescit sayısı 26 olarak belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1304, s. 266.

217- SVE-1319 Malî senesi, s. 908.

218- SVE-1319 Malî Senesi, s. 963, 969, 972.

219- Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 34.

dır: Eski (Ulu), Yıldırım, Üç Şerefeli, Bayezid, Selimiye, Taşlık, Defterdar Mustafa Paşa, Çelebi, Haseki Sultan, Noktacı, Eski Ali Paşa, Beylerbeyi, Lârî, Cezerî Kasım Paşa, Hacı İlyas ve Mihal Bey.²²⁰

Selâtin Camileri²²¹

Sultan Selim Câmii (Selimiye)

*Ne bilsin Selimler, ne bilsin Sinan
Ki avlun bu kadar küçülecekti.
Ey ilâhî kubbe; sana avlu, bir Kut'a gerekti!...
Arif Nihat Asya*

Mimar Sinan tarafından yapılan Sultan Selim Han Sâni'nin (II. Selim) yaptırdığı bu Câmî, şehirde bulunan en büyük ve güzel Câmîdir. İnşasına H. 976 (1568/1569) tarihinde başlanan Câmî, H. 982 (1574/1575)'de tamamlanmıştı. Bu Câmînin arsası *Eski Saray*'ın arsasından ayrılmış, hatta eski saraya ait hamam o vakit Câmî inşaatında çalışan işçilerin kullanımına açılmıştır.²²²

İç alanı dörtgen olan Câmînin eni ve boyu 180 kadem²²³ olup, üçer şerefeli 4 minaresi vardır. İçinde mermerden yapılmış dört adet kürsü ile yine mermerden sütunlar üzerine dayanan ve Arap tarzında yapılmış bir *Mahfil-i Hümayûn* mevcuttur. Bu mahfilin mihrâb yönü en nefis hatt ve nakışlarla süslüdür. Câmînin ortasında on iki adet mermer sütun üzerine dayanan bir müezzin mahfili bulunurken, bu mahfilin altında da küçük bir fiskiyeden daima su akmaktadır. Meşhur *Ters Lale*'de bu sütunların biri üzerindedir. Bu lalenin neyi ifade ettiği bilinmemekle birlikte, ihtimâl ki sütunlardan biri üzerine yapılmış ve mahfil yapılırken

220- Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 430-446.

221- Sâlnâmeler ile Rif'at Osman'ın bahsettiği Sultan eserleri arasında farklı câmiler bulunmaktadır. Rif'at Osman'ın belirttiği sultan eserleri şunlardır; Sultan Selim Câmî'i, Üç Şerefeli Câmî'i, Eski Câmî', Sultan Bayezid-i Velî Câmî'i, Muradiye diğer adıyla Mevlevihâne Câmî'i, Dârulhadis Câmî'i, Yıldırım Bayezid Han Câmî'i, Sultan Câmî'i (Sitti Hatun Sultan), Ayşe Kadın Câmî'i, Sultan Murad Mescidi, Şeyh Şücaeddin Câmî'i, Kışla Câmî'i, İsmihan Sultan Câmî'i. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı İslâmiyye Tarihi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, C. I, Osmanlıca'dan Sadeleştiren: Ülkü (Ayan) Özsoy, Ankara 1999, s. 60.

222- Bu saraya sonradan *Hatice Sultan Sarayı* denilmişse de geçen zaman ile harap olup sonradan yerine o günlerde mevcut olan Mekteb-i İdadî-i Askerî inşâ edilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 39; SVE-H. 1310, s. 172.

223- Yarım arşın veya diğer bir tabirle oniki parmak uzunluğunda ki ölçünün adıdır. Yaklaşık 37,5 santimetreye eşittir. Bunun yerine Türkçesi olan *ayak*'da kullanılır. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Kadem", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. Basılış, MEB, C. 2, İstanbul 1983, s. 118.

sütunlar konulduğu zaman lalenin bulunduğu sütun baş aşağı konulduğundan dolayı lalede ters olarak kalmıştır.²²⁴

22 metre yüksekliğinde, 4 metre çapında 8 sütun üzerine dayanan 8 kemer üstünde bulunan merkez kubbesinin çapı tahminen 150 kademdir. Etrafında 40 penceresi vardır. İç avlusuna bakan iki minaresi üçer merdivenlidir ve bunlardan birisi en üst şerefeye, ikisi orta ve alt şerefeye, diğeri ise bütün şerefele çıkmaktadır.²²⁵

Câmi, H. 1223 (1808/1809)'te *dâris-saâde* ağası olan kişi tarafından Edirne'nin ileri gelenlerinden Dağdevirenzade Hacı Mehmet Ağa marifetiyle tamir ettirildiği gibi, H. 1301 (1883/1884) senesinde vilâyet vâililiğinde bulunmuş olan Kadri Paşa'nın istirhamı üzerine *irâde-i seniyye*²²⁶ mucibince içi ve dışı onarılmıştır.²²⁷

Bayezid Câmii

Tunca nehri kenarında bulunan Câmî, H. 893 (1487/1488) tarihinde yapımı bitirilerek açılmıştır. Dört duvar üzerine bir kubbelidir. Birer şerefeli iki minaresi bulunan Câmînin iki tarafında tâbhâneler²²⁸ ile imâret, darüşşifa, medrese ve hamamı bulunmaktadır. 1892 senesinde ait kayıtlara göre Câmînin imâreti müstemilatıyla ve hamamı harap, darüşşifa ve diğer kısımları ise sağlam vaziyettedir. Aynı kayıta göre Câmî mihrâbının iki tarafında bulunan büyük şamdanlar görülmeye değerdir.²²⁹

224- Günümüzde "Ters Lale" ile ilgili bilinen rivayete göre, Câmînin bulunduğu yerde lale bahçesi olan yaşlı kadın bu bahçeyi verirken zorluk çıkarmış ve onun anısına "Ters Lale" motifi yapılmıştır.

225- 1870'li senelerde Edirne'de bulunmuş olan Bulgar asıllı Mihail Macarov ve ve Dobri Minkov'un neşredilmiş anılarında belirttiklerine göre o dönem Edirne'de halk arasında ki bir rivayete göre; Sultan Selim yapılan camiden çok etkilenmiş ve benzer bir cami yaptırmasını diye mimarın yok edilmesini buyurmuş. Mimar, Sultan'ın buyruğunu öğrendikten sonra gizlice kendisine ağaçtan kanat yapmış ve minarelerin birinden uçmuş. Ancak aceleden keseri kuşağında unutmuş ve keser kanadın birinin bağlı olduğu ipi kesmiş ve mimar yere çakılarak ölmüş. Bkz.: Hüseyin Mevsim, *a.g.e.*, s. 21, 45.

226- Pâdişah emri, buyruğu. Bkz.: Fehmi Yılmaz, "İrâde-i Seniyye", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul 2010, s. 284.

227- Selimiye Câmii hakkında özellikle H. 1309 ve H. 1310 sâlnâmelerinde daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bkz.: SVE. H. 1309, II. Bölüm, s. 35-41; SVE-H. 1310, s. 170-173; ayrıca bkz.: SVE-H. 1303, s. 264; SVE-H. 1304, s. 267; SVE-H. 1305, s. 271; SVE-1317 Malî Senesi, s. 304-306; SVE-1319 Malî Senesi, s. 909-911.

228- Yoksulların barınması için kurulmuş olan hayr müesseselerinden birinin adıdır. Hastahâne'den çıkıp da nekahat devresini geçirme yahut taşradan gelip de iş buluncaya kadar barınma ihtiyacını duyan fakirler buralara sığınır. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Tâbhâne", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C. 3, İstanbul 1983, s. 369.

229- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 42; SVE-H. 1310, s. 173-174; SVE-1317 Malî Senesi, s. 306; SVE-1319 Malî Senesi, s. 911.

Üç Şerefeli Câmii

Sultan Murad Han Sâni (II. Murad) tarafından şehrin ortasında yaptırılan Üç Şerefeli Câmii nadir eserlerdendir. Câmînin inşâsına H. 841 (1437/1438) tarihinde başlanmış ve ibadete H. 851 (1447/1448) tarihinde açılmıştır. İki pâyeye üzerine inşâ olunan Câmî, küçük ve büyük dokuz kubbelidir. Câmî ortasında ki büyük kubbenin orta kısmında kemerler bina edilmiştir ve her iki kemerin arasında dört küçük kubbe bulunmaktadır. Dört minaresi ve birinin üç şerefesi ve bunun içinde de üç merdiveni vardır. Diğer minarelerinden biri iki, diğerleri birer şerefelidir.

Bu Câmîye Üç Şerefeli denilmesinin sebebi Osmanlı'da o güne kadar üç şerefeli minare yapılmamış olmasındandır. İlk yapıldığı dönemde *Yeni Câmî* denilmiş ise de özelliğinden dolayı Üç Şerefeli Câmii olarak bilinmektedir. II. Murad, fethettiği yerlerden olan *Kratova*'yı bu Câmîye vakfetmiştir. Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Rüstem Paşa ise bu vakıftan karşılana giderleri Sultan Bayezid Han Velî evkâfına²³⁰ yüklemiştir.²³¹

Muradiye Câmii

II. Murad'ın Muradiye semtinde yaptırdığı Câmîdir. İki kubbe ve bir minareli, içi ve minaresi çini ile süslü olup, Sefîne-i Mevlevîyye²³²'de yazılı olduğu üzere bu Câmî, Mevlevihâne olmak üzere yapılmıştır. Hatta *semâ* törenlerinde şerbet akması için *lüle*'ler bulunduğu rivayet edilir. Bu lülelerin bazıları halen mevcuttur.²³³ Geçen zaman içerisinde yanında ayrıca bir *semâhâne* yapılmıştır. Câmînin inşâ tarihi H. 837 (1433/1434)'dir.²³⁴

230- Vakıf. Bkz.: Fehmi Yılmaz, "Evkâf", *a.g.s.*, s. 169.

231- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 42-44; Üç Şerefeli Câmii için ayrıca bkz.: SVE-H. 1303, s. 264; SVE-H. 1304, s. 267-268; SVE-H. 1305, s. 271-272; SVE-H. 1310, s. 174-175; SVE-1317 Malî Senesi, s. 306; SVE-1319 Malî Senesi, s. 911.

232- Sefîne-i Mevlevîyye, Mustafa Sakıb Dede'nin (öl. 1736) Mevlevî şeyh ve dervişlerinin biyografilerini konu edinen eseri. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyye", *a.g.l.*, s. 929.

233- H. 1309 (1892) Sâlnâmesinde ki dipnot: Kâtip Çelebi'nin rivayetine göre, burasının esasında câmî olmak üzere yapıldığı anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi ile Sefîne-i Mevlevîyye'nin yazdıkları arasında ki fark tartışılmaya muhtaçtır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 44.

234- Muradiye Câmii için bkz.: SVE-H. 1303, s. 265; SVE-H. 1304, s. 268; SVE-H. 1305, s. 272; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 44; SVE-H. 1310, s. 175; SVE-1317 Malî Senesi, s. 306-307; SVE-1319 Malî Senesi, s. 911.

Dârül-Hadîs Câmii

II. Murad'ın H. 838 (1434/1435) senesinde²³⁵ Tunca nehri kenarında inşa ettirdikleri Dârül-hadis Câmîinin, bir kubbesi ve bir minaresi vardır. Aslında *Hadis-i Şerif* eğitimi için medrese olmak üzere yapılmış ancak sonradan Câmî olarak kullanılmıştır.²³⁶

Eski Câmii

Fetret döneminde Edirne'de tahtta bulunan Emir Süleyman tarafından temeli atılmış ve yapımına başlanmıştır.²³⁷ Emir Süleyman'ın saltanatı ve ömrü Câmîinin tamamlanmasına yetmemiş, biraderi Musa Çelebi Câmîinin yapımını bitirmeye çalışmış ise de başarılı olamamıştır. Sultan Mehmet (Çelebi), H. 816 (1413/1414)²³⁸ senesinde biraderlerini mağlup ederek tahta geçmiş ve aynı sene Câmîinin inşâsı bitmiştir. Mimârı Hacı Alâeddin'dir. 4 pâye üzerine 9 kubbe olarak inşa edilen Câmîinin dışarısında 5 kubbesi vardır. İki minarelidir ve birisi iki diğeri bir şerefelidir. Bir şerefeli minareyi Sultan Çelebi Mehmet, iki şerefeli olanı ise II. Murad yaptırmıştır.

İçindeki *Fevkânîye*'lerin H. 1010 (1601/1602) senesinde Filibe'li oturan Ramazan Ağa tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. Ancak diğer eserlerde bu tarih H. 1020 (1611/1612) olarak belirtilmiştir.²³⁹ H. 1282 (1865/1866)'de Câmîi, büyük bir tamirat görmüştür. Cenaze penceresi yanında, Hacı Bayram Velî Hazretleri mâkamı olarak bir yüksek kürsü vardı.²⁴⁰ Mihrâbın sağ tarafında ki pencere duvarında *Hacer-ül Rükni-i Yemânî* adıyla *Kâbe-i Muazzama*'nın *Rükni-i Yemânî*'sinden alınmış bir

235- İnşâ tarihi, en eski ve o döneme en yakın kaynaklardan olan Neşri'de 22 Şubat 1435 olarak verilmektedir. Kitabesinde ise 23 Şaban 838/24 Mart 1435 tarihi kaydedilmiştir. Bkz.: Selahattin Yıldırım, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dâruhadîsi ve Müderrisleri*, Dâruhadîs, İstanbul 2001, s. 38.

236- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 44-45; SVE-H. 1310, s. 175; SVE-1317 Malî Senesi, s. 307; SVE-1319 Malî Senesi, s. 911.

237- Yıldırım-Timur hadisesinden sonra Edirne'de H. 805 (1402)'de Osmanlı tahtına geçen Emir Süleyman tarafından söz konusu tarihte yapımına başlanmıştır. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 60.

238- Eski Câmîi inşâsının bitiriliş tarihi sâlnâme kayıtlarında H. 1306 (1403/1404) olarak kayıt edilmiş olup, incelenen diğer eserlere göre bu tarih doğru değildir. Bkz.: Semavi Eyice, "Edirne-Mimari", *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s. 435, Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 54, Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından Sanat Tarihi Enstitüsü: 6, İstanbul 1949, s. 7.

239- Fevkânî, câmîinin içerisinde ki üst yapılar anlaşılmalıdır. Peremeci, bunu kadınlar mahfilî olarak belirtmektedir. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 55; Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 63.

240- H. 1310 (1893) sâlnâmesinde ki dipnota göre; Hacı Bayram Velî, Ankara yakınında *Solfasol* köyünden olup, zahîrî ve batînî ilimlerde olgunluğa ulaşan *Evlîyâ-i Kirâm*'dandır. Müritleri çoğaldığından dolayı hasımları II. Murad'a şikâyetinde bulunmuşlar ve bu nedenle Edirne'ye getirilmiştir. Eski Câmîi'de adı geçen kürsüye çıkarak bir müddet vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 178.

parça taş bulunmaktadır.²⁴¹ Câmide, 1899'da, II. Abdülhamid tarafından tâdilât yaptırılmıştır.²⁴²

Yıldırım (Bayezid Han) Câmii

Meriç nehri kenarındaki, Yıldırım Mahallesinde, Yıldırım Bayezid Han tarafından yaptırılmıştır. Dört kemer üzerine bir kubbe olarak inşâ edilmiştir.²⁴³ İddia edildiğine göre daha önce Câmînin yapıldığı yerde daha önceleri bir Kilise temeli mevcut idi ve Câmî, o temeller üzerine yapılmıştır. Sâlnâmelerde Câmînin H. 820 (1417/1418)'de tamamlanarak ibâdete açıldığı belirtilmişse de, farklı kaynaklarda Câmînin inşâsı H. 802 (1399/1400) olarak gösterilmiştir.²⁴⁴ Taştan bir iki halkanın Câmînin köşe başına asılmasından dolayı bu Câmîye Kúpeli Câmî'de denir.²⁴⁵

Kilise Câmii

Kaleiçinde bulunan Kilise Câmii eski eserlerdendir. Fetih sırasında Kilise olduğu halde Fatih Sultan Mehmed Han, orayı yıktırıp iki pâye üzerine altı kubbeli bir Câmî yaptırmıştır. Yeni Saray yapımındaki mermerlerin çoğunluğunun bu binadan alındığı söylenir. Câmînin ortasında bir pınar bulunurken, humma ve diğer hastalıklara bu suyun faydalı olduğuna inanılırdı. 1892 sâlnâmesinde belirtildiğine göre bu Câmî tamamen yıkılmış olup sadece arsası mevcuttur.²⁴⁶

Halebî Câmii

Kaleiçinde bulunan bu Câmî, Kilise'den çevrildiğini gösteren bir mimariye sahiptir. Edirne'deki en eski mâbet burasıdır. Dört kemer üzerinde bir kubbeli olarak inşâ edilmişti. Halebî adında bir müderristen dolayı bu ad ile bilinmektedir. Minaresi yoktur. Bu Câmide tamamen harap olmuştur. Halebî ve Kilise Câmî fetihten sonra Kiliseden Câmîye dönüştürüldüğü halde her ikisinin Edirne Fatihî olan I. Murad'ın adı ile anılmayıp Yıldırım Bayezid Han ile bağdaştırılmasının nedeni, bu iki Câmînin gi-

241- Eski Câmî hakkında bkz.: SVE-H. 1303, s. 264-265; SVE-H. 1304, s. 268; SVE-H. 1305, s. 272; SVE-H. 1310, s. 176-178. Ayrıca bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 45-47; SVE-1317 Malî Senesi, s. 307; SVE-1319 Malî Senesi, s. 912.

242- SVE-1317 Malî Senesi, s. 307.

243- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 47; SVE-H. 1310, s. 178.

244- Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 84; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 79.

245- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 47-48; SVE-H. 1310, s. 178-179; SVE-1317 Malî Senesi, s. 307; SVE-1319 Malî Senesi, s. 912.

246- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 48; SVE-H. 1310, s. 179; SVE-1317 Malî Senesi, s. 307-308; SVE-1319 Malî Senesi, s. 912.

derlerinin Yıldırım Bayezid evkafından karşılanmış olmasıdır. Bu Câmilerin Yıldırım Bayezid Han Câmisinden 40 sene evvel Câmi oldukları bilinirken Sultan Murad Gâzi'nin Câmi giderleri için kaynak tayin edip etmediğine dair bir kayıt ve ma'lûmât bilinmemektedir²⁴⁷.

Şücâeddîn Câmii

Şeyh Şücâeddîn Karamânî namına II. Murad tarafından inşa ettirilen Câmi Debbâğlar Mahallesinde bulunuyordu.²⁴⁸ Şeyh, fazilet sahibi ve olgun birisidir. Şeyh Hâmid-i Kayserî ile irtibatı bulunup uzun süre yanında kalmıştır. II. Murad Edirne'de bir gün tehlikeli bir durum ile karşılaşmış ve ölümü söz konusu iken "meczub" (Allah sevgisinden dolayı cezbeye tutularak kendinden geçmiş olan) bir kimse ortaya çıkarak pâdişahı tehlikeli durumdan kurtardıktan sonra ortadan kaybolmuştur. Pâdişah bu kişi ile konuşmak arzusunda bulunmuş ise de mümkün olmamıştır. Bu nedenle şehrin ahâlisi birer birer pâdişahın önünden geçirilmiştir. Pâdişah geçenler içerisinde bu kişiyi tanıyıp fevkalâde iltifat ederek Şeyh Şücâeddîn adına Debbâğlar Mahallesinde bir mescit ve zâviye yaptırdı. Fukarasına Muradiye evkafından yemek ve gelir bağladı. Şeyh hazretleri kendi mezarı cihetinin duvarını kerpiç ile bina ederek her kerpici üçer İhlâs ile yerine koydu. Sultan Süleyman Han Edirne'ye geldiğinde mescidi Câmi yapmış ve hatip tayin etmiştir. O vakit zâviyede "seccâde-nişîn" olan Cerrahzâde Mustafa Çelebi, duvarı yıktırmayıp korumuştur. Sâlnâmede belirttiğine göre, Şeyh Şüca Hazretleri, önceki binanın mimârının rüyasına girip İslâma davet etmiş, ertesi gün mimâr İslâm ile müşerref olmuştur. Günümüzde Kaleiçi semtinin Batı tarafında set kenarında bulunan bu Câminin, sadece yıkık minaresi mevcuttur.

Hayr Sahipleri Tarafından İnşâ ve İmar Edilen Câmiler

Gâzi Mihal Bey Câmii

Tunca nehri kenarında ve Gâzi Mihal Bey adına olan köprüünün yakınındadır. H. 815 (1412/1413) senesinde yapılmıştır. Bir kubbe, bir kemer ve minareli olup iki tarafında tâbhâneleri vardır.²⁴⁹

247- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 48-49; SVE-H. 1310, s. 179-180; SVE-1317 Malî Senesi, s. 308; SVE-1319 Malî Senesi, s. 912-913.

248- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 49-188; SVE-H. 1310, s. 180; SVE-1317 Malî Senesi, s. 308; SVE-1319 Malî Senesi, s. 913

249- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 50; SVE-H. 1310, s. 181.

Günümüzde ibâdete açık olan Câmînin, nehir taşkınlarında özellikle bahçesi sular altında kalmaktadır.

Hoca İlyas Câmîi

H. 882 (1477/1478) senesinde çatısı ahşap olarak Yeliburgaz²⁵⁰’da yapıldığı belirtilmiştir²⁵¹. Ancak diğer eserlere baktığımızda yapım tarihi H. 982 (1574/1575) olarak kayıtlıdır. Bir minareli, çatısı ahşap ve kurşun örtülüydü. 1921 Mayıs ayında, çatıları kaldırılmış ve dış tesirlerden korunmak üzere duvarlarının üzerine kiremit döşenmiştir²⁵². Bu Câmînin arsası 11 Ocak 1940’da satılmıştır²⁵³.

Şeyh Sadık Dede Zâviyesi-Câmîi

Keçeciler çarşısındaydı. H. 1042 (1632/1633) senesinde yapılmıştır. Çatısı ahşap olup, gayet küçük ve zarifti. Şeyh Sadık Dede Zâviyesi H. 1046 (1636/1637) senesinde Câmî olarak kullanılmaya başlandı²⁵⁴.

Süleymaniye Câmîi

Yeni Köprü civarında, Tunca nehri kenarında bulunan Câmî, Sultan Bayezid Han’ın vezirlerinden Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yüksek ve büyük bir kubbesi vardı. Eskiden bölge ma’mûr ve ikâmete uygundu. Geçen zaman içerisinde taşan nehir sularının verdiği zarar karşısında bölgenin terk edilmesiyle Câmî de terk edilmiş ve harap olmuştur. Korunması için , ara sıra kurşunlarının tamiri yapılmışsa da uzun yıllar boş ve cemaâtsiz kalmıştır.²⁵⁵ Burası günümüzde faal olup, ibâdete açıktır.

250- Câmî, Kafeskule karşısında Gazimihal köprüsüne giden yolun sağ kenarında idi. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 79.

251- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 50; SVE-H. 1310, s. 181.

252- Rif’at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 118.

253- Rıfki Melül Meriç, “Edirne’nin Tarihi ve Mimârî Eserleri Hakkında”, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, S. 1, İstanbul 1963, s. 469.

254- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 50; SVE-H. 1310, s. 181.

255- gös. yer; Câmî, Kirişhane semtinde “Büyük Su” denilen felaket esnasında evleri mahvolup ve yıkıldığından dolayı ortadan kaldırılan dönemin “Zen Firuz Mahallesi”ndeydi. 18 Muharrem 1260 (8 Şubat 1944)’ta, Tunca Nehri’nin taşmasıyla hücum eden sular Zindanaltında Ağası Hanı kapısına kadar yükselmiş ve limon, portakal kayıkları Zindanaltı mezarlığının üst başına yavaşmışlardır. Binden fazla hanede harap olmuştur. Su sekiz gün kalmıştır. Bkz.: Rif’at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 128.

Evliyâ Kasım Paşa Câmii

Fatih Sultan Mehmed Han'ın vezirlerinden Evliyâ Kasım Paşa²⁵⁶'nın Kirişhâne'de yaptırdığı Câmidir. Tunca nehrinin kenarında bulunan Câmi, H. 883 (1478/1479) senesinde yapılmış, bir kubbeli ve bir minarelidir.²⁵⁷ Tunca kenarında harap vaziyettedir.

Gülşeniler Zâviyesi

Küçükpazar²⁵⁸'da (Süleymaniye Küçükpazarı) bulunan bu zâviyenin binası, merhum Ekmekcizâde Ahmet Paşa tarafından tâdil ettirilmiş ancak geçen zaman ile yeniden harap olduğu için H. 1041 (1631/1632) senesinde İsa Dede yeniden yaptırmıştır. Sezai Hazretleri bu zâviyenin yanında defnolunmuştur.²⁵⁹

Süle Çelebi Câmii

Bu Câmi, bir kubbeli ve bir minareliydi. Kayıtlarda H. 767 (1365/1366) senesinde yapıldığı belirtilmiştir. Ancak Câmiyi yaptıran Hacı Süle Çelebi bin Sinan adlı zatın H. 976 (1568/1569)'da vefat ettiği göz önüne alındığında sâlnâmedeki yapım tarihinin yanlış kayıt edildiği ortaya çıkmaktadır. Diğer kaynaklara göre Tarlakapı'da ki bu Câmi, H. 967 (1559/1560)'de inşa edilmiştir.²⁶⁰ İbadete açık olarak varlığı devam etmektedir.

Ayşe Hatun Câmii

İstanbul caddesindedir. H. 873 (1468/1469) senesinde yapımı tamamlanan bu Câmi, zarif bir kubbeli ve yüksek bir minarelidir. Ayşe Hatun'un, Sultan Mehmet Han'ın (Çelebi) kızı olduğu mervî²⁶¹'dir.²⁶² Günümüzde ibâdete açıktır.

256- Sâlnâmedeki dipnota göre; Evliyâ Kasım Paşa, câmi kabristanında gömülüdür. Halk arasında duaların kabul olduğu yer olarak bilindiği için buraya gelinmektedir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51.

257- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51; SVE-H. 1310, s. 181.

258- Küçükpazar, günümüzdeki bilinen semt değil, Hasan Sezai Hazretlerinin bulunduğu cadde üzerinde Süleymaniye Küçükpazarı denilen yerdir. Günümüzde de aynı bölgede bir sokağın ismi bu şekildedir.

259- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51; SVE-H. 1310, s. 181.

260- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51; SVE-H. 1310, s. 182; Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 127.

261- Rivayet olunan, birden işiterek söylenen, sağlam olarak bilinmeyen. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Mervî", *a.g.l.*, s. 623.

262- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 51-52; SVE-H. 1310, s. 182.

Şeyhi Çelebi Câmii

Bir küçük kubbe ve minaresi vardı. Görünüşü güzel ve gönül açıcıdır²⁶³. Buçuktepe bitişiğinde İstanbul yoluna hâkim ve nazır eğimli bir yerde Mimâr Sinan tarafından inşa edilmiştir. Câmînin inşâsı H. 982 (1574/1575) senesine ve Selimiye Câmî'nin bitimine rastlar. Balkan harbinde minaresi yıkılmıştır.²⁶⁴ Burası da ibâdete açıktır.

İbrahim Paşa Câmii

İbrahim Paşa, Fatih Sultan Mehmed Han'ın vezirlerindendir. Bu Câmî, H. 867 (1462/1463) senesinde ahşap olarak yapılmıştır.²⁶⁵ Câmî, Buçuktepe'deydi. 27 Mart 1939'da arsası temliklen, 20 Şubat 1940'ta da minaresi satılmıştır.²⁶⁶

Çokalca Câmii

Buçuktepe civarında Kıyık semtinde bulunan bu Câmînin çatısı ahşaptan olup, yapım tarihi bilinmemektedir.²⁶⁷ Kara Yazıcı Hacı Ahmed Efendi tarafından yaptırılan Câmî'nin minaresi Balkan harbinde yıkılmıştır.²⁶⁸

Taşlık Câmii

Fatih Sultan Mehmed Han'ın vezirlerinden olan meşhur Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bir büyük kubbe ile bir minaresi vardı.²⁶⁹ Câmînin yerinde daha önce Fatih Sultan Mehmet döneminde, 16 sene sadrazamlık yapmış Şehit Mahmud Paşa'nın bir zâviyesi vardı. Daha sonra Mimâr Sinan tarafından buraya Câmî yapılmıştır. 1752 depreminde ve işgal dönemlerinde harap olmuştur.²⁷⁰ Yakın zamanda tâdilâtı tamamlanarak ibâdete açılmıştır.

263- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

264- Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 130-131.

265- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

266- Rıfkı Melül Meriç, a.g.m., s. 470.

267- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

268- Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 109.

269- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

270- Osman Nuri Peremeci, a.g.e., s. 73.

Sitti Sultan Câmii

Bu Câmî Fatih Sultan Mehmet'in hanımı ve Dulkadiroğlu Emir Süleyman'ın kızı Sitti Sultan tarafından bir kubbeli olarak H. 887 (1482/1483)'de yaptırılmıştır.²⁷¹ Günümüzde Lise Bayırı, geçmişte ise Mahkeme Bayırı denilen yerde şimdiki Atatürk İlköğretim okulunun yanındadır. Halk arasında *Sultan Câmii* olarak biliniyordu. Sitti Sultan'ın mezarı bu Câmînin kible tarafındadır.²⁷²

Defterdar Câmii

Defterdar Mustafa Efendi isminde bir hayr sahibi tarafından yaptırılmış olup, bir kubbeli ve bir minareli gayet güzel ve iç açıcı bir Câmîdir.²⁷³ Kanuni Sultan Süleyman ve II. Sultan Selim'in dönemlerinde defterdarlık yapan Mustafa Paşa'nın Câmîyi Mimâr Sinan'a 16. Yüzyılın ikinci yarısında yaptırılmıştır.²⁷⁴ Günümüzde ibâdete açık durumdadır.

Lârî Câmii

Câmî, H. 910 (1504/1505) senesinde Sultan Bayezid Velî zamanında pâdişah tabîbi olan Hekim Lârî tarafından *Bat Pazarı* semtinde yaptırılmıştır. Câmînin kitâbesinde belirtilen tarihe göre Câmî'nin H. 920 (1514/1515)'de yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁷⁵ Çatısı kubbedir. Muntazam bir minaresi vardır.²⁷⁶ Günümüzde ibâdete açıktır.

Hacı Alemüddin Câmii

Yeni Saraçhâne yakınındaki Hacı Alemüddin mescidini, H. 1045 (1635/1636) senesinde mütevellisi olan kişi müderrise ait gideri kaldırmak için Câmî yaptığı söylenir. Bir kubbe ve bir minaresi vardır.²⁷⁷

271- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

272- Günümüzde okulun olduğu yerde Sitti Sultan'ın sarayı bulunurken, daha sonra bu sarayı Merzifonlu Kara Mustafa'ya geçmiştir. Bu sarayda 1743'te yanmıştır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 65-66.

273- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52; SVE-H. 1310, s. 182.

274- Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s. 116.

275- Peremeci'nin eserini yazdığı dönemde câmî haraplıdır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 65.

276- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 52-53; SVE-H. 1310, s. 182.

277- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53; SVE-H. 1310, s. 182-183.

Selçuk Hatun Mescidi

Günümüzde ibâdete açık olan ve Selçuk Hatun adı ile bilinen Câmiden, sâlnâmelerde de *Selçuk Hatun Mescidi* olarak bahsedilmişse de²⁷⁸, kayıt edilen bilgileri diğer kaynaklar ile karşılaştırıldığında bahsedilen ibâdehânenin *Selçuk Hatun Mescidi/Câmii* olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁷⁹ Edirne’de ayrıca *Selçuk Hatun Mescidi*’nin de varlığı belirtilmiştir.²⁸⁰ Çatısı kubbedir.

H. 1045 (1635/1636) senesinde imam olan İbrahim Efendi’nin vasiyeti üzerine Mescid, ölümünden sonra bıraktığı miras ile Câmiye çevrilmiştir.²⁸¹ Sevindik Fakih mahallesinde Kâdirihâne karşısındadır. Kapısı üzerindeki tarih levhasına göre H. 860/1456 senesinde *Selçuk Hatun binti Mürsel* tarafından inşâ olunmuştur.²⁸²

Debbâğ Hacı Ramazan Câmii

Kıyık yolu üzerinde Debbâğ Hacı Ramazan tarafından H. 1010 (1601/1602) senesinde yaptırılmış ancak H. 1040 (1630/1631)’de tamamen yanmıştır.²⁸³ Saray Ağası olan Mustafa Ağa tarafından aynı sene yeniden ahşap olarak yaptırılmıştır.²⁸⁴

Şeyh Fazlullah Efendi/Bostancıbaşı Süleyman Ağa Câmii

Edirne’de Bostancıbaşı olan Süleyman Ağa’nın Şeyh Fazlullah Efendi için H. 1014 (1605/1606) senesinde yaptırdığı zâviyedir. Süleyman Ağa’nın vefatından sonra hanımı orasını Câmiye çevirmiştir.²⁸⁵

278- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53; SVE-H. 1310, s. 183.

279- Rif’at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 129; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 77.

280- *Arpakârbân*’da bugün Dâruleytâm (Yetimhane) Mektebi bulunan eski Sanayi Kışlası civarında *Selçuk Hatun Mahallesi*’nde bulunmakta idi. Bâniyesi Çelebi Sultan Mehmed Han kızı ve Karaca Paşa Halilesi *Selçuk Hatun*’dur. 94 istilâsında yıkılmıştır. Bkz.: Rif’at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 129; *Selçuk Sultan sokağında Çelebi Mehmed’in kızı olup Varna savaşında şehit olan Karaca paşanın haremî Selçuk sultanın bir mescidi varmış ki, daha 1877-1878 savaşında yıkılmış, yeri yurt olmuştur. Selçuk sultan 890-1485’te ölmüştür.* Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 76-77; Peremeci her iki camiye yaptırılanlar için Selçuk adını kullanmıştır.

281- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53; SVE-H. 1310, s. 183.

282- *Enisü'l-Müsâmirin (1045/M. 1635)*’de imamı olan İbrahim Halife adlı zatın elindeki parasını harcayarak minber koydurduğu yazılıdır. Bâdi Ahmed Efendi *Riyâz-ı Belde-i Edirne* adlı eserinde Sicil-i Osmanî’ye atfen (Cild. 3, sahife. 54) bâniyesinin Bursalı olduğunu zikir eder ise de, *Sicill*’de yazılı *Selçuk Hatun*’un bu câmînin bâniyesi olduğuna dair bir açıklama yoktur. Tarihinin uygun düşmesiyle Bâdi Efendi’nin bir tahminidir. Bugün mamur ve cemâate açıktır. Bkz.: Rif’at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 129; *Kadirhane sokağında bir cami vardır ki hâlâ duruyor. Bunu, Mürsel kızı Selçuk hatun isminde bir kadın Fatih Sultan Mehmet gününde 860-1456 senesinde yaptırmıştır.* Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 76-77.

283- Bu câmî ile birlikte, Uşşaki tarikatından Karamanlı Şeyh olarak bilinen Mustafa Efendi’nin halifesi Şeyh İbrahim Efendi için zâviye olmak üzere yaptırılan binada yanmıştır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53-54.

284- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 53-54; SVE-H. 1310, s. 183.

285- Bu câmî 1892-1893 kayıtlarına göre Şeyh Fazlullah adına yapıldığı için onun adı ile belirtilmiştir. An-

Mezid Bey Mescidi

Üsküdarî Mahmud Efendi'nin Dizdarzâde Ahmet Efendi'den sonra Edirne'ye gönderdiği halifesi Hasan Efendi tarafından Câmî ve zâviye olarak kullanılmıştır. H. 1037 (1627/1628)'de ve 1889'da onarımı yapılan Câmî, 3 kubbeli ve bir minarelidir²⁸⁶. Adı geçen mescit, Mezid Bey mahallesinde, Hatice Sultan Sarayı sokağında 17. numarada olup, Mezid Bey H. 844/1440'ta mescit olarak yaptırmıştır.²⁸⁷

Bahsedilen bu mescitin günümüzde Uzunkaldırım'da varlığını devam ettiren *Mezid Bey (Yeşilce) Câmii* ile sadece isim benzerliği bulunmaktadır. O dönemde ibâdete açık olan Mezid Bey Mescidi'nden bahsedilmişken, 1877-1878 Rus işgali sonrası 1889'da tâdîlât yapılmış olan, ancak daha sonra harap olup uzun zaman kullanılmayan *Mezid Bey (Yeşilce) Câmii* hakkında sâlnâmelerde bilgi verilmemiştir. Rif'at Osman'dan öğrendiğimize göre Yeşilce Câmî 1921'de dahi ibâdete açık değildi.²⁸⁸

Ali Paşa Câmii

Ali Paşa Zâviyesi olarak da bilinen bu Câmî, Selimiye Câmî'nin yakınındaydı. Peremeci, bu Câmiden *Afîk Ali Paşa Câmii* olarak bahsederken, Selimiye Câmî'nin Kuzey-batısında olduğunu ve II. Bayezid'in sadrazamlarından Şeytan Kulu (Şah Kulu) savaşında şehit olan Hadım Ali Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmektedir.²⁸⁹ Çatısı ahşap ve bir minaresi vardır. H. 1050 (1640/1641)'de Câmide onarım yapılmıştır.²⁹⁰

cak 1903 Sâlnâmesinde Bostancıbaşı Süleyman Ağa Câmî'si olarak belirtilmektedir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 54; SVE-H. 1310, s. 183; SVE-1319 Malî Senesi, s. 914.

286- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 54; SVE-H. 1310, s. 183.

287- Selami Şimşek, "Edirne ve Çevresinde Celvetîlik ve Celvetîler", <http://www.hudayivakfi.org/download/Tebliğ43.pdf> (Erişim Tarihi: 05.05.2012)

288- Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 136.

289- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 54; SVE-H. 1310, s. 183.

290- Eserini yazdığı dönemde (1939) bu câmî ibâdete kapalıdır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 77.

Dâye Hatun Câmii

*Delikli Kaya*²⁹¹ olarak bilinen mevkidedir ve çatısı ahşaptır.²⁹² Taş sütunlar kubbeler ile örtülü, bir sayfiye ile çatısı ahşap, kurşun kaplı ve bir minareliydi. Fatih Sultan Mehmed Han'ın sultanesi *Hand Hatun* tarafından yaptırılmıştır. H. 940/1533 senesinde Mescid olarak yapılan eser Kasım adında bir zat tarafından minber konulmasıyla Câmîye dönüştürülmüştür. 1921 senesinde harap ve kapalıydı.²⁹³ Bu Câmî hakkında 17 Eylül 1940'da şöyle bir karar verilmiş: *Su işleri müdüriyeti tarafından müteahhidine ihâle olunan Bosna köyündeki su bendi için taşa ihtiyaç olduğu mâkam-ı Vilâyetten bildirilmiş olduğundan Dâye Hatun ve Velled-i Veliiyüddin Câmîlerinin duvar taşlarının satılması...*²⁹⁴

Firuz Ağa Mescidi

Saray ovası yakınındadır. H. 1020 (1611/1612) senesinde Bostancıbaşı olan Gâzi Mustafa tarafından Câmîye çevrilmiştir.²⁹⁵ Dönemin *Kışlalar Meydanı* mevkisinden Bayezid Câmîi'sine uzanan caddenin *Yangın Meydanı* denilen başlangıcında ve *Beylik Fırınlar* ile *Yediler Dergâhı* arasında bulunuyordu. İçerisinde harp malzemesi bulunduğundan 1877-1878 savaşı sırasında, işgalde, Ruslar tarafından tamamen yıkılmıştır.²⁹⁶

Şeyh Mesud Efendi Câmii

Saray Ovası civarında daha önce zâviye olarak kullanılmıştır. H. 1047 (1637/1638)'de Câmî olarak kullanılmaya başlanmış olup, bu Câmînin çatısı ahşaptı.²⁹⁷

291- *Muradiye Küçükpazar çarşısından hemen dik olarak saray içine doğru bir sokak uzar ki, saray odası ile şehir mahalleleri arasından şoseye kavuştuğu noktaya ilk zamanlar "Deliklikaya" ve sonradan 855 (m. 1451) tarihlerinden sonra bostancılara ait özel daire inşâsıyla saray-ı Humayûn'a kapı olarak kullanılmasıyla "Tekyekapı" ve 1270 hicri (M. 1853) senesinde Edirne'de telgrafın kurulması sırasında Telgraf binası söz konusu yerde te'sis kılındığından "Telgrafhane" denilmiştir. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 123.*

292- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 54-55; SVE-H. 1310, s. 183.

293- Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 123.

294- 19 Eylül 1940'ta 50 liraya satış yapılmıştır. Bkz.: Rıfkı Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 466.

295- Bu Cami 1890/1891 (H. 1307/1308) senesinde Vilâyet Vâlisi İzzet Paşa tarafından tamir ettirilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 55; SVE-H. 1310, s. 183-184.

296- Osman Nuri Peremeci, burayı yaptıranın önceleri Yıldırım Bayezid ve sonra Musa Çelebi'nin veziri olan Firuz Paşa olduğunu belirtmiştir. Ancak Rif'at Osman, yaptıranın Firuz Paşa olması ihtimali iddia olunsada o devirde bu tarzda câmîler inşâ olunmadığından bu görüş ve iddianın çürütüldüğünü belirtmiştir. Câmînin bir resminin kendisinde olduğunu belirten Rif'at Osman'a göre, yaptırın zamanına benzemeyen bir mimârî tarzı ihtiva etmekte olan bu eser, muhtemelen yıkılmış olup, son bilinen yapı sonradan yapılmıştır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 77; Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 142.

297- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 55; SVE-H. 1310, s. 184.

Beylerbeyi Câmii

H. 832 (1428/1429) senesine ait vakfiyesine göre bu Câmii yaptıran Beylerbeyi Yusuf Paşa'dır. Çatısı bir kubbelidir ve birde minaresi vardır.²⁹⁸ Günümüzde Saraçhâne semtinde bulunan bu Câmînin, II. Murad devrinde Beylerbeyi olan Yusuf Paşa tarafından yaptırıldığını, vakfiyesini görüp okuyan Abdurrahman Hibrî'ye dayanarak Osman Nuri Peremeci belirtirken, halk arasında yaptırmanın Beylerbeyi Sinan Paşa olarak söylenmesinin doğru olmadığını ifade etmektedir.²⁹⁹ Oktay Aslanapa, bu Câmii yaptıranın Beylerbeyi Sinanüddin Yusuf Paşa olduğunu yazmıştır.³⁰⁰

Noktacı Câmii

Kubbeli bir yapı olan bu caminin kapısının üzerinde de 3 kubbesi vardı. H. 1040 (1631/1631)'da bir Cuma günü Selâ ile Cuma vakti arasında birdenbire yıkılmış ve sonradan ahşap olarak inşa edilmiştir.³⁰¹

Koğaçlar Câmii

Fındık Fakih adındaki kişi tarafından mescit olarak bina ettirilmiş, sonradan Tüccar Hacı Nasuh buraya bir minber ekletmiştir. Geçen zaman ile harap olunca Edirne'nin ileri gelenlerinden Hacı Salih Bey Câmii yeniden yaptırmıştır. İstilâ döneminde de minaresinin şerefeden yukarısı yıkılmıştır.³⁰² Hacı Salih Bey'in burasını yaptıranın 1861'de yeniden ibâdete açtırmasının sebebi 1857'de Câmînin tamamen yanmış olmasıdır. 1908 depreminde minaresinin kaval kısmı yıkılırken, 1921'de ibâdete kapalıdır.³⁰³

Tahtakale Câmii

İlk önce Fatma Hatun tarafından bir kubbeli mescit olarak yaptırılmış, sonradan Topal Paşa bu mesciti Câmiiye çevirmiştir.³⁰⁴

298- gös. yer.

299- Belki Sinan Paşa, bu câmii sonradan tamir ettirmiş olabilir. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 68.

300- Oktay Aslanapa, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi", *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 230; Günümüzde ibâdete açık olan bu Câmî hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 101-103; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı...*, s. 91-94.

301- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 55; SVE-H. 1310, s. 184.

302- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 55-56; SVE-H. 1310, s. 184.

303- Rif'at Osman burasını Fındık Fakih Mescidi olarak belirtmiştir. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı* s. 141

304- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 56; SVE-H. 1310, s. 184.

Muradiye Küçükpazarı Mescidi

Bu mescit H. 955 (1548/1549)'de yaptırılmış³⁰⁵, H. 1046 (1636/1637) senesinde Hacı Yusuf tarafından minber eklenmesiyle Câmî olarak kullanılmaya başlanmıştır.³⁰⁶ Sâlnâmeye göre bu şekilde belirtilmişken Rif'at Osman ise, İsmail Ağa Câmîi olarak kayıt vermiştir. Yazar'a göre Muradiye Küçükpazar semtinde Sûfî Bayezid mahallesinde *Sarı Câmî*' olarak da bilinen bu Câmî, tek minarelidir ve çatısı ahşap, kiremit döşelidir. Habbâz Hacı Yusuf Ağa'nın Câmîye dönüştürmesinden yaklaşık 157 sene sonra Câmî yandığından Edirne Bostancıbaşısı İsmail Ağa, Câmîyi yeniden yaptırmış ve 1839'da Seyyidi-zâde Hacı İbrahim Ağa'nın katkısıyla Câmî tamir ettirilmiştir.³⁰⁷ İsmail Ağa Camii adı ile günümüzde ibâdete açıktır.

Demirtaş Câmîi

Vaktiyle ahâlisi İslâm olan ve şehrin meşhur mesiresinin olduğu Demirtaş Köyündedir. Edirne'li olup Mısır'da vefat eden Sefer Çelebi tarafından o dönemin Edirne Bostancıbaşısı Süleyman Ağa'ya gönderilen para ile H. 1000 (1591/1592) senesi sonunda bir kubbeli olarak yapılmıştır. Sâlnâmeye göre, eşsiz ve gönül açıcı bir Câmiydi. Çoktan beri harabe olmaya yüz tutmuş, sadece (1892'de) kubbe ve duvarları mevcuttur. Bu Câmî demiryolu bitişiğinde ve istihkâmât yakınında olduğundan o dönem tamirine başlanmak üzeredir.³⁰⁸

Esmâ Sultan Câmî'i

Top Kapısı tarafında, İstihkâm İnşaat Dairesi bitişiğindedir. Uzun zamandan beri harap olarak durmaktayken İstihkâm Komisyonu Reisi Mîr-livâ Hakkı Paşa'nın himayesi altında, yeniden ve mükemmel olarak H. 1308 (1890/1891) senesi sonunda inşa edilmiştir. Câmî dört köşeli bir şekilde ve tamamı tahminen 2.500 arşın³⁰⁹ olup köşesinde tahtânî ve fevkânî bir okul bulunuyordu. Kapısının önünde bir de çeşme vardı. Bu Câmînin minaresiyle dört yönü modern mimâriye uygun olarak

305- Ancak Rif'at Osman burasının H. 950 (1543) tarihinde Doğan neslinden şehit olarak vefat eden İskender ismindeki kişi adına yapıldığının kapısı üzerindeki tarihten anlaşıldığını belirtirken, Vakıflar muhasebe defterinde ise ilk yaptırının Sûfî Bayezid olarak yazılı olmasına istinaden ilk binanın meçhul bir afete kurban olduktan sonra burasının 1543'te ikinci defa yapıldığını ifade etmektedir. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı* s. 94.

306- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 56; SVE-H. 1310, s. 184.

307- Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı*..., s. 95.

308- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 56; SVE-H. 1310, s. 184.

309- Osmanlı'da iki tür arşından biri çarşı diğeri mimar arşınıdır. Mimar arşınının değeri 1841 yılından itibaren 75,8 cm olarak kabul edilmiştir. Bkz.: Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 411-412.

oyma taş ile yapılmıştır. İçinin dört tarafı Ayet-i Kerime, Hadisi Şerif ve güzel yazılar ile süslenmiş, bilhassa mihrâb ile minberin oymalı taşlarla yapılmış olması burasının *nefise-i mimâriye* olmasını sağlamıştır³¹⁰.

Bunların yanı sıra sâlnâmelerde varlığı belirtilen diğer Câmiler Sarıca Paşa, Saraçlar ve Kışla-i Hümâyûn Câmileridir.³¹¹ Belirtildiğine göre; daha bir hayli câmi ve mescit mevcutsa da inşâ ve imarına dair ma'lûmât alınmasına vakit bulunamadığından ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Cisr-i Mustafa Paşa Kazasında Bulunan Câmiler

Kasaba merkezinde H. 968 (1560/1561)'de bir kubbeli ve bir minareli olarak inşâ edilen Câmi, Haseki Sultan tarafından yaptırılmıştır. Çirmen'de ki Câmilerden birini H. 800 (1397/1398) senesinde Sârimüddin Sarıca Paşa yaptırmış, diğer üç Câmi ise İbrahim Çelebi, Umur Bey ve Ali Bey tarafından yaptırılmıştır.³¹²

Kırcaali Kazasında Bulunan Câmiler

Kırcaali merkezinde mevcut olan Câmi Mehmed Ağa tarafından yaptırılmıştır.³¹³ H. 1227 (1812/1813)'de yaptırılan bu Câmi, geçen zaman ile harap duruma gelmiş H. 1306 (1888/1889)'da memurlar ve halkın katkılarıyla onarımdan geçirilerek ibâdete açılmıştır. Câmi kârgîrdir ve yüksek bir minaresi vardır. İnşaat uzunluğu 35 ve genişliği 20 kadem olan arsaya yapılmıştır. Ön tarafta demir parmaklıklar ile bir kapı ve doğu tarafında da diğer bir kapısı bulunuyordu. Yine ön tarafında bir de şadırvan vardı. İçinin dört tarafı Ayet-i Kerime ve güzel yazılar ile süslüydü. 1 fırın ve 2 mağazanın geliri bu Câmiye vakfedilmiştir.³¹⁴

310- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 56-58; SVE-H. 1310, s. 185.

311- Bkz.: SVE-H. 1310, s. 185; Hayr sahipleri tarafından yaptırılan câmilerin bilgileri 1892 ve 1893 senesi sâlnâmelerinde belirtilirken, 1901 ve 1903 Sâlnâmelerinde sadece isimleri verilmiştir. Bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 308-309; SVE-1319 Malî Senesi, s. 913-914; Edirne'nin fethinden sonra yaptırılan câmi ve mescitler hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 34-55; Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 25-143; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 53-79; Edirne'de geçmişte bulunan ancak özellikle 1940'lı senelerde arsası başta olmak üzere bazılarının harap halleriyle satılan câmiler başta olmak üzere diğer mimâri eserler için bkz.: Rıfkı Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 439-536.

312- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 197; SVE-H. 1310, s. 305; Çirmen ile birlikte olmak üzere kaza genelinde 1875'te 5 câmi ve 2 mescit bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1292, s. 131; Bu mescitler *Orta* ve *Küçük* mescit adı ile bilinmektedir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976.

313- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 202.

314- SVE-H. 1310, s. 321; SVE-1317 Malî Senesi, s. 371; SVE-1319 Malî Senesi, s. 980.

Dimetoka Kazasında Bulunan Câmiler

Dimetoka kazası merkezinde 7 Câmi vardı.³¹⁵ Giderleri Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celilesi tarafından karşılanan Câmilerden birini Yıldırım Bayezid Han yaptırmıştı. Çarşı Câmii'ni Hacı Osman Ağa yaptırmıştır. İmaret Câmi ise Nasuh Bey vakfına aittir. Dimetoka'da bulunan diğer Câmiler, Feridun Ahmet Paşa ile Köprübaşı, Cercer ve Kum mahallesinde bulunan Câmilerdir.³¹⁶

Yıldırım Bayezid Han'ın yaptırdığı Câmi hariç olmak üzere diğerleri içerisinde sadece Çarşı Câmisinin imama, şartlı olarak verilmiş gelir getiren bir kârgîr dükkânı bulunurken, diğerlerinin giderleri buldukları mahallenin ahâlisi tarafından karşılanırdı. Dimetoka'nın köylerinde ise Müslüman halk tarafından idâre edilen 4 Câmi ve 9 mescit vardır.³¹⁷

Uzunköprü Kazasında Bulunan Câmiler

Uzunköprü kaza merkezinde, II. Murad'ın H. 847 (1443/1444)'de yaptırdığı Câmi, bir şerefe ve bir minareli olup 500 kişilik cemâat sığabilecek büyüklüktedir. H. 1030 (1620/1621)'da II. Osman tarafından onarımı yaptırılan Câmide ayrıca H. 1291 (1874-1875) senesinde onarım yapılmıştır.³¹⁸

Uzunköprü'de bahsedilen diğer Câmiler ise Rıza Efendi, Şehsuvar Bey ve Halise Hatun adındaki hayr sahipleri tarafından yaptırılmıştır. Habib Hoca mahallesindeki Câminin kimin tarafından yaptırıldığı ise bilinmemektedir. Bunlardan Halise Hatun Câmi, Sultan Mahmud Han (II.) tarafından onartılmıştır.³¹⁹

315- Ayrıca 3 tanede mescit olduğu belirtilmiştir. Bunlar Feridun Ahmet Paşa'nın Kınalı, Fahreddin Baba ve Gazi Ferhad Baba mescitleridir. Bkz.: SVE- H. 1309, II. Bölüm, s. 207; SVE-1319 Malî Senesi, s. 997; 1876'da kaza genelinde 8 câmi ve 5 mescit bulunuyordu. Bkz.: SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

316- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 207; SVE-H. 1310, s. 340; SVE-1319 Malî Senesi, s. 997-998.

317- SVE-H. 1310, s. 240.

318- Câminin yapım tarihi ile II. Osman tarafından onarım yapıldığı tarihi belirten yazıt câminin dış kapısı üzerindedir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 213; SVE-H. 1310, s. 360-361; II. Murad Han tarafından bu câmi ile birlikte yaptırılan köprü, imâret ve hamamın giderlerini karşılanması için 4 taşlı bir değirmen yaptırılmış, ayrıca 18 köy ile beraber Kadı, Mandıra, Bey Konağı arâzisinin a'şâr geliri vakfedilmiştir. Bkz.: SVE-1317 Malî senesi, s. 381.

319- SVE-H. 1310, s. 361; Uzunköprü'de 1875'te varlığını gördüğümüz câmi sayısı 5, mescit sayısı ise 1'dir. 1903'te de Uzunköprü'de 5 Câmi bulunurken kaza genelinde 30 tane genelde câmiden daha çok mescit olan ibâdethâne vardı. Bkz.: SVE-H. 1292, s. 131; SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

Ortaköy Kazasında Bulunan Câmiler

Ortaköy kazası merkezinde H. 1305 (1888/1889) senesinde inşa edilen Câmîye II. Abdülhamid'in fermânıyla *Edirne* adı verilmiştir. Bu Câminin kitâbesini dönemin Mahkeme-i Şeriyeye kâ-tibi Abdülkadir Efendi tanzim etmişti.

Kaza genelinde bulunan Müslümanlara ait 62 ibâdethânenin tümü mescit özelliğinde olup idâreleri buldukları yerin ahâli-si tarafından yapılmaktadır.³²⁰

Havsa Kazasında Bulunan Câmiler

Havsa'da bulunan Câmilerden birisi Sokollu Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Câminin giderleri için gerekli 2.700 kuruş Havsa kazasının a'sâr³²¹ gelirlerinden karşılanırken, Câminin idâresi *Cemâat-ı İslâmîye* tarafından yapılıyordu.³²² Kaza merkezinde bulunan diğer bir Câmi Defterdar Abdüsselam Câmîi'dir. 93 harbi esnasında yıkılan bu Câmi 1890'da kaza ahâlisinden Hacı Süleyman Efendi tarafından yeniden yaptırıldı.³²³

Sokollu Mehmet Paşa Câmîsinin ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, kendisinin sadarete atandığı H. 974 (1566/1567) senesinde yapılmış olabileceği ihtimâl dâhilindedir. Defterdar Abdüsselam Câmîi'nin yapım tarihi hakkında bir kayıta tesadüf edilmemiştir.³²⁴

Havsa'ya iki saat mesafede olan Hasköy'de³²⁵, Havas Mahmud Paşa'nın yaptırmış olduğu Câmi geçen zaman ile yıkılmış ve 1892'de harap vaziyetteyken³²⁶, sonradan onarım yapılarak ibâdete açılmıştır.³²⁷ Pâdişah Emlâkından olan Nâib Yusuf, Tap-tık, Mandarice (diğer adı Necatiye) köylerinde tüm masrafları

320- SVE-H. 1310, s. 379-380; Ortaköy'de 1893 sâlnâmesine göre ibâdethânelerin durumu böyleyken, 1903 sâlnâmesinde belirtilen câmi miktarı 29'dur. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

321- Sözlükte "ondabir" anlamına gelen "uşr" çoğulu uşûr, a'sâr kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan "öşür" fıkıhta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâtı ifade eder. Osmanlı'da öşür adı altında toplanan vergiler ziraî vergilerdir ve beşte birden (humus) onda bire (öşür) kadar değişen çeşitli oranlar ortaya çıkmaktadır. Bkz.: Mehmet Erkal-Ahmet Tabakoğlu, "Öşür", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 97-103.

322- SVE-H. 1310, s. 397; SVE-1317 Malî Senesi, s. 394; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

323- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 222; SVE-H. 1310, s. 397; SVE-1317 Malî Senesi, s. 394; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

324- SVE-H. 1310, s. 397.

325- İki saat olarak belirtilen bu mesafe 1893 kayıtlarına göredir.

326- SVE-H. 1310, s. 397.

327- 1901 senesine ait sâlnâmeye göre bu câmi "birkaç sene evveline kadar harap iken" sonradan inşa edilerek içerisinde salâvat eda edilmektedir. Bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 394.

Pâdişah tarafından karşılanan 3 Câmî bulunurken, diğer köylerde ise birer mescit vardı.³²⁸

Gayrimüslimlere Ait İbâdethâneler

Sancakta Rum, Ermeni ve Bulgarlara ait Kiliseler ile Yahudilerin ibâdethânesi olan Havra'lar bulunuyordu. Sâlnâmelerde sayıları verilen bu Kiliselerden ayrıntılı olarak bahsedilmezken, Edirne şehrinde bulunanların isimleri ile bazılarının özellikleri belirtilmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesi neşredilen son sâlnâmeye göre Edirne Sancağı'nda bulunan Kilise sayısı 58'dir. Edirne kazası sınırları içerisinde 18 Kilise bulunurken, o dönem sancağın diğer kazalarından Dimetoka'da 4, Çirmen ile beraber Cısr-i Mustafa Paşa'da 4, Uzunköprü'de 1, Kırklareli'de 6, Ferecik'de 21, Pınarhisar'da 2, Havsa ve Babaeski'de birer Kilise vardı. Kızıllağaç kazasında ise Kilise bulunmuyordu.³²⁹

Savaş sonrası yeni Kiliseler açılmasından dolayı sayılarında önemli artış yaşanmış ve 1885 kayıtlarına göre Sancak genelinde ki toplam Kilise sayısı 148'e yükselmiştir. Aynı sâlnâmeye göre Edirne Vilâyeti'nde ki toplam Kilise mevcudu 629'dur.³³⁰ Özellikle 19. Yüzyılın Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerinin en üst seviyeye çıktığı bilinmektedir. Kilise sayısında ki bu artışın sebeplerinden birisinin sancakta yaşayan Rum, Bulgar ve Ermeni azınlıklara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin sonucu olması ihtimâl dâhilindedir.

1892'de Edirne kazasında 8'i Üsküdar, 14'ü Çöke, 10'u Ada nâhiyesinde olmak üzere toplam Kilise sayısı 58'dir.³³¹ Aynı sene Cısr-i Mustafa Paşa'da 21 Kilise bulunurken, kazanın Bayındır ve Konaklı mahallelerinde bulunan Bulgarlara ait Kiliselerin giderlerinin karşılanması amacıyla Bulgar cemâati tarafından bir gazino yaptırılmıştı.³³² Dimetoka merkezinde Rumların 2, Ermenilerin ise 1 Kilisesi bulunuyordu. Ermenilerin Edirne kazasından sonra, ibâdethânesi bulunan tek kaza Dimetoka'dır. Kazaya ait köylerdeki Kilise sayısı 29'dur ve bunların idâresi mensup oldukları cemâatler tarafından yapılıyordu³³³.

328- SVE-H. 1310, s. 397; 1903'te ise yukarıda belirtilen köylerden başka pâdişah emlâkı olup câmî bulunan köyler arasında Pavli ve Yolageldi köylerinde belirtilmiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

329- Sonraki senelere ait kayıtları dikkate aldığımızda, 1877 senesine ait sâlnâmede, Ferecik hariç sadece kaza merkezlerinde bulunan kiliseler belirtilmiş olmalıdır. Bkz.: SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

330- SVE-H. 1302, s. 251;

331- SVE-H. 1310, s. 164, 291, 292, 294.

332- SVE-H. 1310, s. 308, 311.

333- SVE-H. 1310, s. 343-344.

Uzunköprü kazası genelindeki faal Kiliselerin sayısı 36'dır. Kaza merkezinde ise Rum ve Bulgarlara ait birer Kilise bulunurken³³⁴, Ortaköy'de bulunan 31 Kilisenin masraflarını ahâli karşılıyordu.³³⁵ Havsa'da ise 10 Kilise vardı.³³⁶ Tamamen Müslümanların yaşadığı Kırcaali'de Kilise bulunmuyordu.

20. Yüzyıl başlarında ki son kayıta göre 1902'de, Edirne kazası sınırları içerisindeki Edirne ve civarında 26, Üsküdar'da 9, Çöke'de 14 ve Ada nâhiyesinde 14 Kilise bulunurken 10 sene öncesine göre 5 yeni Kilise açılmıştır.³³⁷ Cısr-i Mustafa Paşa'da ise 2 yeni Kilise açılmış ve toplam miktarı 1902'de 23'e yükselmiştir.³³⁸ Yeni Kiliselerin açıldığı diğer bir kaza Dimetoka'ydı. Bu kaza genelinde 2 yeni Kilise ibâdete açılmış ve miktarı 31'e ulaşmıştı. Merkez kazada bulunan Rumlara ait 2 ve Ermenilere ait bir Kilise de varlığını 1902'te koruyordu.³³⁹ Havsa'da kaza genelinde 1892'de 10 olan Kilise miktarı 14'e yükselirken, merkez kaza içerisinde 2 Kilise vardı.³⁴⁰

Ortaköy'de ve Uzunköprü'de yeni Kilise açılmamış ve miktarları 10 sene öncesi ile aynı kalmıştır.³⁴¹ Kırcaali merkezi ve kaza genelinde ki köylerde, önceki senelerde olduğu gibi 1902'de de Kilise bulunmamaktadır.

1877 senesinde savaş öncesi Yahudilerin ibâdetlerini gerçekleştirdiği Havralar Edirne kazası ile birlikte Dimetoka ve Kırklareli'de bulunurken, Edirne kazası içerisinde ki 12 Havranın tümü Edirne şehir merkezindeydi. Sancak olmadan önce Edirne Sancağı'nın o dönem kazası olan Kırklareli'de 1 ve Dimetoka'da da yine 1 Havra bulunuyordu.³⁴²

1892'de hepsi şehirde olmak üzere Edirne kazasında 13³⁴³, Cısr-i Mustafa Paşa'da 1 Havranın varlığı belirtilirken³⁴⁴, Dimetoka'da ki Havra'da ibâdete açıldı³⁴⁵. 1893 kayıtlarına göre Uzunköprü merkezinde Yahudi nüfus tarafından bir ev Havra olarak kulla-

334- SVE-H. 1310, s. 367, 372.

335- SVE-H. 1310, s. 384, 387.

336- SVE-H. 1310, s. 400.

337- SVE-1319 Malî Senesi, s. 909, 963, 969, 972.

338- SVE-1319 Malî Senesi, s. 976.

339- SVE-1319 Malî Senesi, s. 997.

340- SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004, 1006.

341- SVE-1319 Malî Senesi, s. 986, 992.

342- SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

343- SVE-H. 1310, s. 273.

344- SVE-H. 1310, s. 308.

345- SVE-H. 1310, s. 344.

nılmaya başlanmıştır.³⁴⁶ Sancağın o dönem diğer kazalarından Havsa, Ortaköy ve Kırcaali’de Havra yoktur. Bu kazalarda son sâlnâmenin neşredildiği 1903’te de ibâdete açık Havra varlığından bahsedilmemiştir.

Uzunköprü’de ki Havra kayıtlara göre 1902’de varlığını devam ettirememiş olup, Edirne, Cısr-i Mustafa Paşa ve Dimetoka’da ki Havralar da ibâdete devam edilmiştir.³⁴⁷

Edirne Şehrinde Bulunan Kiliseler

Rum Milletine ait Kiliseler

Edirne’de Rum’lara ait 13 Kilise mevcuttur. Bunlar Metropoli, Ayastefanos, Tur-i Sina, Ayanikola, Hıristos, Ayaparaskevi, Panaiye, Ayayani, Ayayorgi, Zoodohos, Ayailya, Ayatiryade (Ekânim-î Selâse) ve Oniki Havariyun Kiliseleridir.³⁴⁸

Ermeni Milletine ait Kiliseler

Edirne’de 2 Ermeni Kilisesi bulunuyordu. Bunlardan ilki Kaleiçinde, *Murahhashâne* bitişiğindedir. 400 sene önce yapıldığı tahmin edilirken en son 1795’te onarım görmüştür. Yarım kârgîr olup, üstü kaygan taşındandır. Yaklaşık beş bin kişi alabilecek büyüklüktedir. Diğeri Süpürgeciler mahallesinde *Surp Karabet* Kilisesidir. H. 1270 (1853/1854) tarihinde yapılmış ve iki bin kişi alabilecek büyüklükteydi.³⁴⁹

Bulgar Milletine ait Kiliseler

Bulgar milletine ait biri Kirişhâne’de, diğeri ise Yıldırım’da olmak üzere iki Kilise vardı.³⁵⁰

346- SVE-H. 1310, s. 372; Önceki kayıtlarda belirtilmeyen bu duruma göre, bu ev 1892 veya 1893 senesinde Havra olarak kullanılmaya başlandı.

347- SVE-1319 Malî Senesi, s. 909, 976, 997.

348- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 156; SVE-H. 1310, s. 273.

349- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 158; SVE-H. 1310, s. 273.

350- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 159; SVE-H. 1310, s. 274.

Edirne Şehrinde Bulunan Havralar

Edirne şehrinde 13 yerde farklı Musevi cemâatlerine ait Havra bulunuyordu. Ait olunan cemâatin adı ile anılan bu Havralar; Poliya, Toliya, Sisilya, Katalunya, İtalya, İstanbul, Büyük Portukal, Küçük Portukal, Aragon, Alaman, Groz, Budin ve Mayor Havralarıdır.³⁵¹

Tekke ve Zâviyeler

Edirne’de bir hayli tekke ve zâviye vardı. Sâlnâmelerde bunların bazıları için ayrıntılı bilgi verilmişken, bazılarının ise sadece ismi ve buldukları mevki belirtilmiştir.³⁵² Bu tekke ve zâviyeler, bağlı oldukları ana tarikatlar dikkate alınarak yazılmıştır. Edirne kazası haricinde Cîs-i Mustafa Paşa, Kırcaali, Dime-toka ve Uzunköprü’de tekke ve zâviye bulunurken, Havsa ve Ortaköy’de varlığı belirtilen tekke ve zâviye bulunmamaktadır.

Kâdiriye

Kâdirîhâne Dergâhı

Edirne’nin Yediyolağzı civarında (Sarıcapaşa Mahallesi, Kâdirîhâne Sokağı) bulunan Kâdirîhâne Dergâhı binası, esasen Edirne Nakîb-ül-eşrâf’ı Musa Efendi’nin oğlu *Bâzergân* Hacı Mehmed Rumî Efendi’nin konağıydı. Rumeli’de Tarikat-ı Aliyye-i Kâdiriyye’yi yaymak için görevli olan İsmail Rûmî, Edirne’ye teşriflerinde Hacı Mehmed Efendi’nin konağına misafir olmuş, kendisine tarikat ve Allah yolunu göstermenin yanı sıra, konağın vakıf ve dergâh yapılması için mânevî görevli olduğunu ifade etmişti. Bunun üzerine Hacı Mehmed Efendi, derhal konağını dergâha çevirerek, bütün malını dahi meşihat ve tevliyeti evlâdına münhasır olmak şartıyla vakfetmiştir. Kendiside dünya ile ilgili olan işleri terk ederek, İsmail Rûmî’ye intisâb etmiştir. İsmail Rûmî, burada iki sene boyunca meşihat

351- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 158-159; SVE-H. 1310, s. 273-274; Edirne’nin Yahudi toplumsal yaşamı, toplamı 13 olan ve her birinin kendi sinagogu bulunan alt cemâatler tarafından düzenleniyordu. İlk sinagogun adı *Poli Yashan*’dı. Bu sinagog eski Bizans kökenli Romaniyot Yahudileri’ne aitti. Avrupa’dan gelen *Aşkenaz* kökenli Yahudilerin iki sinagogu vardı. Bir tanesi Kanuni Sultan Süleyman’ın Budin’den Edirne’ye sürdüğü Yahudiler tarafından kurulan *Budin*; diğeri de, asırlarca Fransa ve İspanya’dan göç eden Yahudilere ait olan *Küçük Alman* veya *Aşkenazi*’dir. Kalan on sinagog, İspanya’dan sürülen ve geldikleri bölgenin veya şehrin adını alan *Toledo*, *Kordova* ve *Katalonya* gibi sinagoglardı. Bkz.: Erol Haker, *Edirne Yahudi Cemaati ve Alyans Okulları 1867-1937*, Gözlem, Çev: Lizet Deadato, İstanbul 2007, s. 23.

352- Bu konuyla ilgili kaynaklar da Edirne’de sâlnâmelerde bahsi geçmeyen tekke ve zâviyelerin varlığından bahsedilmiş olup, burada sadece sâlnâmelerde kayıt edilmiş olanlar belirtilmiştir.

görevini ifa ettikten sonra Rumeli'nin diğer cihetlerine giderken, dergâhın yeni şeyhi Hacı Mehmed Efendi oldu. 30 sene mesned-i nişîn olan Şeyh Hacı Mehmed Efendi, vefatından sonra bu dergâhın içindeki türbe-i mahsusalarına defnedilmiştir. Bundan sonra dergâhın meşihati vakıf şartında olduğu gibi Şeyh Hacı Mehmed Rumî Efendi'nin evlâdına ve torunlarına intikal etmiştir. 1892 ve 1893 kayıtlarına göre dergâhın şeyhliği Ahmed Niyazi Efendi uhdesindeydi. Kadirîhâne binası geçen zaman içerisinde yıpranmış, farklı tarihlerde meydana gelen *Harik-i Kebîr*'lerde ise yanmıştır. Sultan III. Ahmed, Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid Han'ın saltanatları döneminde üç-dört defa tamir edilmişse de, geçen zaman ile harap olduğundan Sultan II. Abdülhamid tarafından H. 1305 (1887/1888)'te 2.000 liraya yakın bir meblağ sarf edilerek yeniden bir semâhâne, bir türbe ile büyük küçük iki katlı, altı odadan ibaret bir daire inşâ edilmiştir.³⁵³

İsmâil Rûmî Efendi Dergâhı

Sâlnâmelere göre bu dergâh, Saray Ovası yakınında (Sırık Meydanı) meşhur Kanije Fâtîhi İbrahim Paşa tarafından İsmail Rûmî için yaptırılmıştır.³⁵⁴

Topçu Baba Tekkesi

Bu tekke hakkında sadece Horozlu mahallesinde olduğu kayıtlarda belirtilmiştir.³⁵⁵ Şeyh Abdülhalim Tekkesi ve *Halîmîzâde Tekkesi* olarak da anılan tekke, önceleri Nakşî tekkesi ise de, sonraları Kâdirî tekkesi olarak kullanılmıştır.³⁵⁶

353- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 77-79; SVE-H. 1310, s. 192-193; SVE-1317 Malî Senesi, s. 313-314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 918-919; Bu tekke, *Kurt Bayırı* adlı yerde güneye bakan yüksek zeminde bulunuyordu. Bkz.: Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 453.

354- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 71; SVE-H. 1310, s. 194; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919.

355- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 76-77; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920.

356- Hoca İvaz Mahallesinde, Horozlu Caddesinde 52. Numarada bulunuyordu. BOA'da ki bir belgede Paşakapısı'nda olduğu belirtilmiştir. Bânisi, Hoca İvaz Efendi olup, tamamlamadan vefât etmiş ve oğlu tarafından tamamlanmıştır. Bu zâtın sonra oğlu Rüstem Efendi postnişîn olmuş, o da vefât etmekle Topçu Baba meşihata geçmiştir. 1744 senesinde Kadirî tarikatından Abdülhalim Zâviyesi'ne tahsis olunan pirincin alındığına dair kayıttan, tekkenin bu tarihlerde Kadirîliğe geçtiği söylenebilir. Bkz.: Selami Şimşek, *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne'de Tasavvuf Kültürü*, Buhara Yayınları, İstanbul 2008, s. 188.

Kaplan Baba Tekkesi

Tarikat-ı Âliye-i Kâdiriyye'den olan Kaplan Baba Tekkesi dönemin Yelliburgaz mahallesindeydi.³⁵⁷ Günümüzde Çavuşbey Mahallesi Mumcular Sokak olarak bilinen yerde Kaplan Baba'nın sadece mezarı bulunmaktadır. 30 Aralık 1929'da tarihinde 168 numaralı kararla satılığa çıkarılan tekke enkazı, 20 Ocak 1930'da 185 numaralı kararla 272 liraya Mişon adlı bir kişiye satılmıştır.³⁵⁸

Horasanlı Güzelce Ali Baba Dergâhı

Sâlnâmelerde İstanbul yolu bitişiğinde olduğu belirtilen bu Kadiri dergâhı³⁵⁹, Hattat Ahmed mahallesi, Köprüce Bayırı Caddesi 6. Numaradaydı (Yancıkcı Şahin Mahallesi, Köprüce Bayırı). Diğer adı *Gümüş Gerdan Tekkesi*'dir.³⁶⁰

Osman Dede Zâviyesi

Osman Dede Zâviyesi, H. 1037/1627 senesinde Hacı Mehmed adlı kişi tarafından Osman Dede için Selçuk Hatun mahallesinde inşa ettirilmiştir.³⁶¹ Bu zâviye günümüze ulaşmayıp yok olmuştur.³⁶²

Hacı Memi Efendi Zâviyesi

Üç Şerefeli Câmii'nde vaiz olan ders-i âmm'dan Dimetokalızade Hacı Memi Efendi'nin yaptırdığı ve kendi adını taşıyan bu zâviye, Kurşunlu Fırın'ın (Sarıca Paşa Mahallesi) yakınındaydı. Kayıtlara göre zâviyede pazartesi günleri Kadiri ve Salı geceleri Rifâi merâsimi icra olunuyordu.³⁶³

357- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 77; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920.

358- Rıfıkı Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 476.

359- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 77; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920.

360- Horasanlı Güzelce Ali Baba, tekke alanında ki türbede medfündür. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde, tekkenin 1848 senesinde tamir edildiği, 1856'da et veyahut maaş tahsis olunduğu, 1858 senesinde yandığı, şimdilik inşâsının mümkün olmadığı ve postnişini Şeyh Ahmed Efendi'ye atıyeye ihsanı, 1859 senesinde bazı yerlerinin tamiri, 1860 senesinde ise dergâhın yanar kısımlarının tamiri için yardım olarak verilmesi gereken meblağa dâir bilgi verilmesi hakkında kayıtlar bulunmaktadır. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 187; 27 Eylül 1926'da 100 lira muhammen bedel ile satılık edilmiş, 17 Teşrinievvel (Ekim) 1926'da 258 numaralı karar ve 146 lira bedelle ihalesi icra edilmiştir. Bkz.: Rıfıkı Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 476.

361- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 78; SVE-H. 1310, s. 199; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920.

362- Rıfıkı Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 450.

363- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 70; SVE-H. 1310, s. 194; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919; Zâviye'nin bulunduğu yer Kebe Yapıcı Mahallesi, Tekke Sokağı birinci numara olarak da belirtilmiştir. Zâviye'nin 1591 senesinden sonra Hacı Memi Efendi'ye ve onun vefâtından sonra oğluna

Diğer Kâdirî Dergâhları

Edirne’de bulunan diğer Kadirî dergâhları, Horozlu mahallesinde ki Ömer Baba³⁶⁴ ve Gülbahar Hatun (Umurbey) mahallesinde bulunan dergâh’tır.³⁶⁵

Halvetiyye

Âşık Efendi/Gülşenî Dergâhı

Bu dergâh, Âşık Efendi veya Gülşenî Dergâhı olarak bilinmektedir. Hulvî Efendi’nin *Lemezât* adlı eserinde yazdığına göre; Âşık Efendi, Mısır’dan Edirne’ye geldiğinde tevhide başlamak için münasip bir yer bulmak amacıyla tüm Camileri gezmiş, şehir kenarında bulunan neredeyse harap vaziyetteki Şah Melek Zâviyesini bulup orada ikâmete başlamıştı. Âşık Efendi’den sonra Şeyh Mehmed, Seyyid Ali, Mehmed Sırrî, Muhammed La’lî Fenâyî Efendiler buraya şeyh olmuştur. Daha sonra buraya Pîr-i Sâni Hazan Sezâî şeyh olmuştur. 1892 senesi sâlnâmesine göre o dönem dergâh post-nişinliği makamında, Hasan Sezâî’nin torunlarından Mehmed ve Ahmed Efendi bulunmaktadır. H. 1305 senesinde dergâh kısmen tamir edilirken, mükemmel bir harem dairesi de inşa edilmiştir.³⁶⁶

verildiği nakledilmekteyse de, ismi belli değildir. 1878 Rus istilâsında tekke harap olmuş, şeyhi olan Sâlih Efendi’de Hacı Bektâş-ı Velî Dergâhı’na giderek Bektâşîlik yoluna intisâb etmiştir. Buradan Bektâşî babası olarak Edirne’ye dönen Sâlih Efendi, Kâdirî tekkesini, Bektâşî tekkesi olarak yeniden yaptırmıştır. H. 1309 Rebitülevvelî’nde (Ekim/Kasım 1891) dergâh, eskiden olduğu gibi Kâdirî âyini yapılmak üzere İstanbul’dan gelen Rifâî şeyhi Üsküdarlı Ahmed Efendi’ye verilmiştir. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 185-186.

364- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 77; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920; Ağaçpazarı’nın kuzeyinde, büyük nazargâhtır. Bkz.: Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 453; Şeyh Ömer Tekkesi, *Tütünsüz Baba Sultan* ve Şeyh Semâhaddin Tekkesi adlarıyla da bilinmektedir. Yapının bulunduğu yer günümüzde Çavuşbey Mahallesi, Tütünsüz Sokak olarak bilinirken, eski kaynaklarda Molla Fahreddin Mahallesi, Tütünsüz Tekkesi Sokağı olarak da belirtilmiştir. Bânisi, Yenişehir Feneri Mevlevihânesi şeyhi Hasan Dede’nin oğlu ve Edirne Mevlevihânesi şeyhlerinden Semahat Ömer Dede’dir. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 186; 27 Teşrinievvel 1929’da satılması için karar verilmiş; 16 Teşrinisani 1929’da Debbâğ Ahmed’e satılmıştır. 12 Mart 1931 Perşembe günü de enkazı açık arttırmaya konmuştur. 300 lira muhammen bedel takdir edilmiş olan Tekke enkazı, 12 Mart 1931’de 395 liraya Keresteci Ali’ye satılmıştır. Bkz.: Rıfki Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 476.

365- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 71; SVE-H. 1310, s. 194; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919.

366- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 75-76; SVE-H. 1310, s. 197; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920; Sâlnâmelerden farklı olarak Şah Melek Zâviyesi adı ile de belirtilen dergâh, ayrıca Âşık Efendi Zâviyesi, *Sezâyî Dergâhı* diye de meşhurdur. Hacı Hallac Mahallesi’nde Süleymaniye Küçükpazarı Caddesi’nde otuz beşinci numarada bulunuyordu. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 102; Bu tekke, 300 lira bedelle satışa çıkarılmıştır. İhalesi hakkındaki 25 Nisan 1933 tarihli karar şöyledir: *23 numaralı kararlar yirmi gün müddetle müzayedeye çıkarılan Sezâî Efendi Tekkesi binası ve Sıkça Murad Camii enkazlarından tekke enkazının icra kılınan müzayedesinde 311 lirada talibi eski keresteci İsak oğlu Jak uhdesinde tekkârri emiş, fazlasıyla de tâlip zuhur etmemiş ve verilen bedel hadd-i lâyük görülmüş olmakla ihalesine ve diğer*

Gülşenî Velî Dede Dergâhı

Gülşenî Velî Dede Dergâhı, Lâri Câmîi civarındaydı. Burada Hacı Bayram Velî, bir erbaîn çıkarıp münzevî olmuştur. Uzun seneler şeyhlik yapan Velî Dede'den sonra yerine oğlu Mehmed Efendi şeyh olarak atanmıştı. Bu dergâh, Velî Dede'den önceki dönemlerde de mevcuttur. H. 950 (M. 1543/1544)'de ve Tüccar Hacı Kenan tarafından H. 1035 (M. 1625/1626)'de yeniden inşâ edilmiştir. Daha sonra Hasan Sezâî post-nişîn olmuş, bir müddet sonra Âşık Efendi Dergâhı post-nişînliğine geçtiğinde ise Velî Dede dergâhına damadı ve *Halîfe-i Ekmel*'i Ahmed Müsellem Efendi post-nişîn olmuştur. Onun döneminde dergâh yanmış ve Ahmed Müsellem Efendi tarafından yeniden yaptırılmıştır. Daha sonra oğlu Şeyh Muhammed Vefa Efendi post-nişînliğe tayin olunmuş, onun döneminde de Sultan Mustafa Han'ın vezîr-i a'zamı dergâh binasını yeniden tamir ettirmiş ve bir minare ekletmiştir. H. 1309/1892 sâlnâmesinin neşredildiği dönem Velî Dede Dergâhı post-nişînliği, Şeyh Muhammed Vefa Efendi'nin torunlarından Şeyh Şuayib Şerefeddin ve İsmâil Tal'at Efendilerin uhdesindeydi. H. 1300 (M. 1882/1883)'de dergâh harap olmaya başladığından toplanan yardım ve Duyûn-ı Umûmiyye Nâzırlarından Trabzonlu Rahmi Efendi'nin katkısıyla yeniden geniş bir semâhâne ile dört odalı bir daire ve şeyh için iki ev inşâ ettirilmiştir.³⁶⁷

Uşşâkî Zâviyesi

Uşşâkiyye'den Şeyh İbrahim Efendi merhumun halîfesi Çizmece Efendi demekle meşhur âlim olan Şeyh Muslihiddîn Efendi'nin Kıyık caddesinde bulunan zâviyesidir. Burası vaktiyle Edirneli şâir Tığî Bey merhumun evi olup, sonradan satın alınarak zâviye yapılmıştır. Şeyh Muslihiddîn Efendi, H. 1046 senesi Ramazan ayının ilk günü (27 Ocak 1637) vefat etmiştir. Bu zâviye binası geçen zaman ile yıkılmış ve 1892 senesi kayıtlarına göre sadece Şeyh Muslihiddîn Efendi'nin medfûn oldukları türbe mevcuttur.³⁶⁸

camîi enkazına tâlîp çıkmadığından ihalesi 3 Mayıs 1933 tarihine musadif Çarşamba günü saat on beşte icra kılınmak üzere bir hafta müddetle temdidine karar verildi. 25 Nisan 1933 Reis: M. Esat, Âzâ: A. Safâî, Hüsnü. Bkz.: Rıfki Melûl Meriç, a.g.m., s. 477-478.

367- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 72-73; SVE-H. 1310, s. 195; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919.

368- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 70; SVE-H. 1310, s. 193-194; Zâviye'nin bulunduğu yer Çokalca-Nişancı (eski Üsküfçü Hızır) mahallesinde Soğuk Çeşme Caddesi olarak da belirtilmiştir. Bkz.: Rıfki Melûl Meriç, a.g.m., s. 481.

Şeyh Hâmid Efendi Dergâhı

Şeyh Hamid Efendi Dergâhı, Debbâğhâne civarındadır. Adı geçen şeyh tarafından inşa edilmiştir.³⁶⁹ Bu dergâh-ı şerif, H. 1309 senesinde Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne tarafından yeniden inşa edilerek hizmete sunulmuştur.³⁷⁰ *Tabakhâne (Debbâğhâne)* Tekkesi ve *Attâr Hacı Halil Tekkesi* olarak da bilinmektedir.³⁷¹

Salı Zâviyesi

Uşşâkiyye'den *Salı Tekkesi* adı ile bilinen bu zâviye Karanfiloğlu Çarşısındaydı.³⁷² Çatısı ahşaptan olan bu zâviye, *Fahri Fatma Hatun Zâviyesi* ve *Saka Baba Tekkesi* olarak da bilinmektedir.³⁷³

Çoban Ali Efendi Dergâhı

Çoban Ali Efendi Dergâhı, Kıyık civarında ki Yeniçeri Meydanı'ndaydı. Burası Pâdişahın emri ile H. 1308 başlarında (Ağustos-Eylül 1890) yeniden inşa edilmiştir.³⁷⁴

Şerbetdâr Zâviyesi

Şâlnâme kayıtlarında bağlı bulunduğu tarikat belirtilmeyen, incelenen kaynaklara göre ise Halvetiyye'nin ana şubelerinden Cemâliyye'ye bağlı bu zâviyenin Kıyık kabristanı civarında bulunduğu belirtilmiştir.³⁷⁵

369- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 71.

370- SVE-H. 1310, s. 194; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919.

371- Dergâh, Attâr Hacı Halil Mahallesi Germe Kapı Caddesi'nde (Manyas civarı) on ikinci numaradaydı. İnşâ tarihi 1105/1693'tür. Burası 1878 Rus istilasında harap olmuştur. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 127; Bu dergâhın bahçesinin 29 Teşrinisani 1941'de 15 lira bedelle satılığa çıkarılmasına karar verilmiştir. Bkz.: Rıfki Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 476.

372- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 71; SVE-H. 1310, s. 194; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919; Arif Ağa Mahallesi, Karanfiloğlu Çarşısı, Salı Tekkesi Sokağı'nda sekizinci numaradaydı. Bu tekke, Uşşâkilîğin ikinci pîri Şeyh Mehmed Cemâleddin Efendi'nin halifelerinden Yazıcı Şeyh Mehmed Safvetî Efendi için yaptırılmıştır. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 128; 27 Mart 1930'da satılmasına karar verilmiş; 17 Nisan 1930'da 150 liraya keresteci Cafer'e satılmıştır. 23 Haziran 1934'te metre mik'abı 35 kuruştan müzayedeye konulmuş; 16 Temmuz 1934'te Balıkpazarı'nda bakkal (Belediye meclisi üyelerinden) İbrahim'e (Tosun) satılmıştır. Bkz.: Rıfki Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 477.

373- Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 128.

374- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 73; SVE-H. 1310, s. 196; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919; İbrahim Paşa Zâviyesi (Câmii), *Havva Hatun Zâviyesi* ve *Pazar Tekkesi* olarak da tanınan bu dergâhın bulunduğu yer Karabulut Mahallesi, Karabulut Caddesi'nde kırk dokuzuncu numara olarak da belirtilmiştir. Günümüzde ise burası Meydan Mahallesi, Zehrimar Yokuşu olarak bilinmektedir. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 127; Karabulut Mahallesi Zehrimâr Yokuşu'nda ki dergâhın arsası 299 liraya satılmıştır. Bkz.: Rıfki Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 478.

375- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 70; SVE-H. 1310, s. 194; İsmi Şerbetdâr Hamza Bey Tekkesi olarak belirten Selami Şimşek'e göre bu tekke; Kıyık mezarlığı yanında Bâcdarhâne adlı mahalde Dört Kaya

Nûreddin Dergâhı

Horozlu Mahallesinde olduğu belirtilen dergâh için sâlnâmelerde Nûreddin Cerrâhi (Cerrâhiyye)'den olduğu belirtilmiştir.³⁷⁶

Diğer Halvetî Dergâhları

Tarîkat-ı Halvetiyye'den olduğu belirtilen ancak haklarında fazla bilgi verilmemiş diğer dergâhlar ise şunlardır: Koğacılar içinde *Himmet Baba Dergâhı*³⁷⁷, Göl Mahallesi'nde Şeyh Abdülbâki Efendi Dergâhı³⁷⁸, Çukur Çeşme yakınında *Sivâsî Dergâhı*³⁷⁹, Mekteb-i İdadi-i Askerî civarında *Senâî Efendi Dergâhı*³⁸⁰, Tarlakapı mahallesinde *Hacı Mustafa Efendi Dergâhı*³⁸¹, Zincirlikuyu mahallesinde *Ramazan Efendi Dergâhı*³⁸², Germekapı'da *Sâdık Baba Dergâhı*³⁸³, Beylerbeyi Medresesinin karşısında, Mestcizâde Ali Efendi adı ile sâlnâmelerde bahsedilmiş olan *Mestcizâde Tekkesi*.³⁸⁴

caddesi'nde, Dört Kaya semtine gidişte sol taraftadır. Burası 1878 Rus istilâsında yıkılıp arsa olmuştur. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 109.

376- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 77; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920; *Cerrâhî Tekkesi*, *Horozlu Tekke* ve *Yeni Tekke* diye de bilinmektedir. Horozlu caddesinde 96 numarada olduğu kayıt edilen tekkenin bağlı olduğu mahalle ise dönemin Hoca İvaz ve sonrasının Çavuşbey mahallesidir. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 137.

377- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 80; SVE-H. 1310, s. 199; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920; *Himmet Dede Tekkesi* ve *Koğacı Dede Tekkesi* olarak da tanınmaktadır. Fındık Fakih Mahallesinde, Koğacılar içinde, Gülşenî Dergâhı Sokağı'nda altıncı numaradaydı. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 106.

378- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 78; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920.

379- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 79; SVE-H. 1310, s. 199; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920; Bu dergâh, Saruca Paşa Mahallesi, Çukur Çeşme Sokağı'nda on beşinci numaradır. Bânisi Sivâsî Abdülaziz Efendi'dir. Abdülaziz Efendi ile oğlu Mehmed Efendi tekke hazîresinde medfündür. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 127.

380- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 77; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920.

381- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 78; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920.

382- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 77; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920; *Ramazan Baba Dergâhı* adı ile bilgi veren Selami Şimşek'e göre; bu dergâhın hazîresinde Nakşî şeyhi Şumnuhu Yûsuf Efendi'den zâhirî ve bâtinî ilimlerde icâzet alan *Kılıççı Ali Efendi* diye meşhûr Ali Seyfi Efendi (ö.1311/1894) medfündür. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 147.

383- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 77; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920.

384- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 78; SVE-H. 1310, s. 198; SVE-1317 Malî Senesi, s. 315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 920; Evliyâ Çelebi'ye göre, Beylerbeyi Camii yakınında şâh-râh (ana yol, cadde) üzerinde olan bu ulu Halvetî ziyâret-gâh'ı Mestcizâde İbrahim Efendi Tekkesi'dir. Bkz.: Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 454; Bu tekke, ve müştemilatı ile hanenin 175+50 lira muhammen bedelle müzayedeye konması için 31 Temmuz 1927'de 535 numaralı karar verilmiş; 20 Ağustos 1927'de 190+97 liraya ihale olunmuştur. Bkz.: Rıfık Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 476.

Rifâiyye

Kabûlî Dergâhı

Tarîkat-ı Rifâiyye'den Kabûlî Dergâhı, Mahkeme-i Şeriyye baş kitâbetinde bulunmuş olan meşhur dîvân sahibi Kabûlî Efendi tarafından bina edilmiştir. Bir kütüphânesi vardı. Kitaplar perişan olup, sadece aynı zamanda hattat olan Kabûlî Efendi'nin *Rûhu'l-Beyân* tefsiri mevcuttur.³⁸⁵

Rifâî Dergâhı

Sâlnâmelerde dergâhın İbrahim Ecel tarafından H. 1054 (1644/1645) senesinde inşâ olduğu belirtilmişse de³⁸⁶, adı geçen zatın H. 1115/1703 senesinde Edirne'de doğduğu bildirildiğinden³⁸⁷ dergâhın inşâsı için sâlnâmelerde belirtilmiş olan tarih hatalı olmalıdır. Bu dergâh, *Hacı Ahmed Zâviyesi* ve Şeyh İbrahim Ecel Tekkesi olarak da bilinmektedir. Ali Yazıcızâde Hattat Şeyh İbrahim Ecel tarafından H. 1154/1741 senesinde yaptırılmıştır.³⁸⁸

Diğer Rifâî Dergâhı

Bunlardan başka sâlnâmelerde sadece adı belirtilen Tarîkat-ı Âliye-i Rifâiyye'ye ait başka bir zâviye Noktacı Câmii bitişiğinde bulunan zâviyedir.³⁸⁹

385- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 71; SVE-H. 1310, s. 194; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919; Tekke, Hazinesâr Sinan Bey (Meydan) Mahallesi'nde Kabûlî Baba Sokağı'nda altıncı numaradaydı. Dergâh, zaman içinde yıkılmaya başlamış, II. Ordu Komutan Vekili Mahmûd Hamdi Paşa'nın durumu İstanbul'a bildirmesi üzerine Sultan II. Abdülhamid'in buyruğu ile temelinden yıkılarak H. 1310 senesi Zilkâdesi (Haziran 1893) sonunda temeli atılıp H. 1311 senesi Rebîülevvelî'nin on sekizinci Perşembe günü (29 Eylül 1893) açılışı yapılmıştır. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 202; Hazinesâr Sinan Bey Mahallesiindeki bu dergâh, 27 Mart 1930'da satılığa çıkarılmış, 17 Nisan 1930'da 66 liraya Hasanoğlu Topal Mehmed'e satılmıştır. Bkz.: Rıfki Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 476.

386- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 71; SVE-H. 1310, s. 195; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919.

387- Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 193.

388- Rifâî Dergâhı, Muradiye Mahallesi Tekke Sokağı'nda üçüncü numaradaydı. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 201; 150 lira muhammen bedelle 27 Eylül 1926'da satışa çıkarılmış, 17 Ekim 1926 senesinde 215 liraya satılmıştır. Bkz.: Rıfki Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 476.

389- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 72; SVE-H. 1310, s. 195; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919; Noktacızâde Kâsım Efendi Tekkesi, Sıkça Murat Mahallesi'nde, Beylerbeyi Caddesi'nde yetmiş üçüncü numarada bulunan Noktacı Câmii bitişiğindeki zâviyedir. Burası, 897/1492 tarihinde Noktacızâde adıyla meşhûr Şeyh Muhammed Kâsım b. Yûsuf tarafından câmi, mescid ve muallimhâne ile birlikte yaptırılmıştır. Noktacızâde Kâsım Efendi, 942/1534 tarihinde vefât etmiş olup, mihrâb önünde medfûndur. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 288.

Nakşibendiyye

Edirne’de bulunan Nakşibendîliğe ait tekke, dergâh ve zâviyeler hakkında sâlnâmelerde ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Sadece adları kayıtlarda belirtilenler şunlardır:³⁹⁰

*Atık Ali Paşa Dergâhı*³⁹¹, Sevindik Fakih mahallesinde Şeyh Dâvud Efendi Dergâhı³⁹², Kanlıpınar’da *Koyun Baba Dergâhı*³⁹³, Bayırbaşı’nda *Pehlivan Cemâleddin Tekkesi*³⁹⁴, Tahtalı Hamam civarında İshak Paşa Dergâhı³⁹⁵, Sitti Sultan Câmii bitişğinde *Sitti Sultan Zâviyesi*, Kıyık’da *Ders-i âmm Ali Efendi Dergâhı*³⁹⁶, Beyce Mahallesinde *Defterdâr Yusuf Bey Dergâhı*³⁹⁷, Orta İmaret’te Şeyh Bekir Efendi Dergâhı³⁹⁸, Kaleiçi’nde bulunan *Hacı Alemüddin Zâviyesi*.³⁹⁹

390- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 72, 77-79; SVE-H. 1310, s. 195, 198-199; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314-315; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919-921.

391- Atık Ali Paşa Dergâhı, Özbekî Nakşibendî Tekkesi olarak da tanınmış olup, Sadrazam Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ali Paşa Mahallesi, Ali Paşa Tekkesi Sokağı’nda üç numarada câmii alanındadır. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 172; Bu sağlam tekke 11 Mayıs 1933’te eski keresteci Cafer Çolpan’a 29 liraya satılmıştır. Bkz.: Rifkî Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 476.

392- Bu tekke, Sevindik Fakih Mahallesi Şeyh Dâvud Efendi Sokağı’nda üçüncü numaradadır. Tanzimat’tan sonra Şeyh Dâvud Efendi’ye, Edirne’ye bağlı Çöke Nâhiyesi’nde dağıtılan Bektaşî tekkelerinden Hacı Baba Tekkesi verilmiştir. 1842 senesinde Çöke Nâhiyesi’nin Hamza Bey Köyü civarında bulunan Muhyiddin Baba Bektaşî Zâviyesi arâzisinin de Şeyh Dâvud Efendi Tekkesi’ne meşrut kılındığına dair bir berat vardır. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 170.

393- Bu tekke, Kanlıpınar’da, Kasap Abdülaziz Mahallesi, Altunizâde Sokağı’nda ikinci numaradadır. 1010/1601 tarihinde vefat eden Mehmed Koyun Baba adına Hacı Hasîb oğlu Hacı Ahmed tarafından yaptırılmıştır. Zamanla harap olan tekke, Sultan I. Mahmud’un rüyasında Koyun Baba’yı görmesi üzerine 1165/1751 tarihinde türbesi yanında bir câmii ilâve olunarak yeniden inşa edilmiştir. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 299.

394- Bu güreşçiler dergâhı Ali Paşa Çarşısı yakınlarında Balıkpazarı kapısının iç yüzünde bulunmaktadır. Fetih’ten sonra Gazi Hudavendigâr burasını askerleri için yapmıştır. Haftada bir kere Cuma günleri 70-80 pehlivan yağlanarak güreş tutuyordu. Burası bakımlı bir yerdir. Pek çok odası, mutfağı ve bahçesi vardır. Bkz.: Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 450-452; Diğer adıyla Küştigirân Tekkesi Bayırbaşı’nda, daha önceki adıyla Mevlânâ Velîyüddin, sonrasında Metropolit Mahallesi, Kale Kapısı Caddesi’nde, otuz üçüncü numaradaydı. Pehlivan Cemâleddin adına yaptırılmıştır. Tekke, vakıf kayıtlarında *Güreşçiler Duâcısı Zâviyesi* adı ile kayıtlıdır. Zamanla harap olan tekke, 1308/1890 senesinin ilk ayında yeniden yapılmıştır. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 172.

395- Bu dergâh, Tahtalı Hamam civarında, Kuşçu Doğan Mahallesi Sebîl Sokağı’nda on sekizinci numaradaydı (günümüzde Baba Demirtaş Mahallesi, Tahtalı Hamam Sokağı). Halk arasında *Kamber Baba Dergâhı* olarak da tanınmıştır. Bânisi, 888/1483 tarihinde Selanik’te vefât eden eski Sadrazam İshak Paşa’dır. Yakınında ki Tahtalı Hamam’ı yaptırmanın da İshak Paşa olduğu kaydedilmektedir. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 173.

396- Sâlnâmelerde hangi tarîkate mensup olduğu belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 77; SVE-H. 1310, s. 198; *Germekâş Zâviyesi*, *Germe Kapı Zâviyesi* ve *Koca Dersîâm* denmekle meşhûr olan Mustafa Efendi’nin bu tekkede şeyhlik yapmasından dolayı buraya *Dersîâm Tekkesi*’de denilmiştir. Üsküfçü Hızır Mahallesi, Kıyık Caddesi’nde yüz altmış yedinci numaradaydı. Germekâş Hüseyin Efendi tarafından yaptırılmıştır. Nakşibendî Tekkesi olarak belirtilmiştir. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 171.

397- Sâlnâmelerde hangi tarîkate mensup olduğu belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 78; SVE-H. 1310, s. 198.

398- Sâlnâmelerde hangi tarîkate mensup olduğu belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 78; SVE-H. 1310, s. 198; Nakşî Tekkesi olduğu kayıtlıdır. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 173.

399- Sâlnâmelerde hangi tarîkate mensup olduğu belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 79;

Celvetiyye

Saçlı İbrahim Efendi Dergâhı

Tarîkat-ı Âliye-i Celvetiyye'den Saçlı İbrahim Efendi Dergâhı, Eski Tophâne'de bulunuyordu. Bu dergâh, H. 1308 (M. 1890/1891)'de karşısında bulunan Saçlı İbrahim Efendi'ye ait türbe ile birlikte yeniden tamir ve inşâ edilmiştir.⁴⁰⁰ Bilindiği gibi günümüzde Saçlı İbrahim Efendi'ye ait mezar Tophâne civarında cadde üzerinde mevcuttur.

Mevleviyye

Murâdiye Mevlevîhânesi

Muradiye mahallesinde ve Muradiye Camii'nin bitişiğinde bulunan Mevlevîhâne Dergâhı, II. Murad tarafından inşâ olunmuş ve H. 1305 sonlarında (Ağustos-Eylül 1888) Pâdişah emri ile bir kısmı tamir edilmiştir. Edirne'nin yüksek bir mevkinde bulunan dergâhla birlikte aynı yerde fukaraya mahsus çeşitli odalar, geniş bir semâhâne, muntazam bir daire, mükemmel aş odaları ile bahçenin ortasında Enis Dede Efendiye ait türbenin önünde bir şadırvan bulunuyordu.⁴⁰¹

Bektâşiyye

Hıdırlık Mâkâmı

Şehirin dışında (Yıldırım) bulunmaktadır. Meşhur bir mesire, ziyaretgâh ve duaların kabul olunduğu kutsal bir mekândır. Buraya Şah Melek Bey bir küçük zâviye bina etmiş, sonra Sultan Süleyman Han'ın veziri olan maktul İbrahim Paşa tevsi ve tamir ettirirken, İbrahim Paşa'nın vefatından sonra Sultan Süleyman hademe ve diğer görevlilere ücret tahsis etmiştir.⁴⁰²

SVE-H. 1310, s. 199; Nakşî Tekkesi olduğu belirtilmiştir. Bkz.: Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 171.

400- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 74; SVE-H. 1310, s. 196; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919; Günümüzde eseri kalmayan bu dergâh, *Dizdarzâde Tekkesi* ve Şadırvanlı Tekke adlarıyla da bilinmektedir. Bkz.: Rıfki Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 449.

401- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 74-75; SVE-H. 1310, s. 196-197; SVE-1317 Malî Senesi, s. 314; SVE-1319 Malî Senesi, s. 919.

402- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 79; SVE-H. 1310, s. 199; Kefere zamanında dahi Hazret-i Hızır tekkesiydi. Sonra Hacı Bektaş-ı Velî izniyle Sefer Şah Dede ve Hızır Dede bu tekkeye misafir olduklarında tekke mâmur oldu. Meşhur bir Bektaşî Tekkesi'dir. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 449.

Murtazâ Çelebi Zâviyesi

Edirne'ye yakın Sazlıdere köyünde bulunan zâviyedir. Hacı Bektâş-ı Veli'nin soyundan Murtazâ Çelebi bu köyde oturmuş ve zâviyeyi kurmuştur. H. 1015 (1606/1607) senesinde vefat eden Murtazâ Çelebi'nin cenaze namazı Edirne'de Eski Cami'de kılınmış, ahbabları yaya olarak naaşını Sazlıdere köyüne getirerek defnetmişlerdir. Ekmekçizâde Ahmed Paşa buraya türbe bina etmiş ise de sonradan bu türbe harap olmuştur.⁴⁰³

Yukarıda belirtilenlerden başka şehirde on kadar zâviye ve türbe mevcuttur. Bunlar, İstanbul Yolunda Seyyid Celâl⁴⁰⁴, Karaca Ahmed Sultan, Nakkaş Baba, Gamsız Mehmed Baba, Nefes Baba, Çirkince Dede, Toprak Baba, Karga Baba, Toplu Baba'dır.⁴⁰⁵

Ayrıca köylerde bulunanlar ise şunlardır: Ece Sultan, Yünlüce Sultan, Hacı Baba, Anabacı, Muhiddin Baba.⁴⁰⁶

Cisr-i Mustafa Paşa Kazası

Kaza'da herhangi bir özelliği belirtilmeden iki adet tekke varlığından bahsedilmiştir.⁴⁰⁷ Ayrıca Cisr-i Mustafa Paşa kaza merkezinin Gebran Mahallesi, Köprübaşında Cafer Baba, Çarşı tarafında Kara Baba, kasabanın doğusunda, yarım saat mesafede Ak Baba ve güneybatı yönünde Donan Baba adlarıyla 4 zat medfûndur.⁴⁰⁸ Yahşibeyli köyünde de Zeynel Baba adı ile bir zatın mezarının olduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁹

Kırcaali Kazası

Bu kazada tekke ve zâviye mevcudiyetinden bahsedilmemiştir. Sadece kaza merkezinde Kırcaali Baba namıyla birisinin medfûn kayıt edilmiştir.⁴¹⁰

403- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 79; SVE-H. 1310, s. 199.

404- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 78; SVE-H. 1310, s. 198.

405- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 80; SVE-H. 1310, s. 199-200.

406- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 80; SVE-H. 1310, s. 199-200.

407- SVE-H. 1310, s. 305.

408- SVE-H. 1310, s. 305; SVE-1317 Malî Senesi, s. 369; SVE-1319 Malî Senesi, s. 977.

409- SVE-1317 Malî Senesi, s. 369; SVE-1319 Malî Senesi, s. 977.

410- SVE-H. 1310, s. 322; SVE-1317 Malî Senesi, s. 372; SVE-1319 Malî Senesi, s. 981.

Dimetoka Kazası

Dimetoka'da o dönem 3 tekke varlığından bahsedilmiştir. Bunlardan Mürsel Baba Tekkesi Nakşibendî, Müslihiddin ve Sofu Şahin Baba tekkeleri ise Uşşâkî (Halvetiyye) Tarikatına bağlıdır. Bu zatlar dergâhlarında medfündür. Bunlardan başka *Azâ-yi Kirâm*'dan Abdal Cüneyd Baba, Feridun Ahmed Paşa Camisi yakınlarında, Gazi Ferhad Baba mescidinin bitişiğinde ve Ayvaz Baba Büyük Kabristan'da çeşme civarında medfündür. Fetih zamanı burada kalmış olan Ümerâ-i İslâmiyye'nin en meşhurlarından Oruç Paşa merhumun türbesi de Büyük Kabristanın kenarındaydı.⁴¹¹

Uzunköprü Kazası

Uzunköprü'de daha önceleri mevcut olan Rifâî Dergâhı'nın binasına dair herhangi bir bilgi 1893 senesi kayıtlarına göre dahi, bulunmamaktadır. Bu dergâha, Ferîdüddin Efendi Dergâhı'da denilmektedir. Burası, H. 1264/1848 senesinde yanmış, daha sonra yeniden inşâ edilmiştir.⁴¹²

Burada ki Gülşenî Zâviyesi, Mahmud Baba'nın türbedârhânesi iken, yaklaşık olarak H. 1300 (1882/1883) senesinde tamir edilerek hizmete sunulmuştur.⁴¹³

Uzunköprü'de ayrıca Mahmud Celâleddin Bey, Mehmed Dede, İbrahim Dede, Abacı, Kum Baba, Ferîdüddin Efendi ile oğlu olup zamanında *Eflatûn-ı Cihân* namıyla şöhret olmuş Mehmed Sadi Efendi medfündür.⁴¹⁴

411- SVE-H. 1310, s. 340; SVE-1317 Malî Senesi, s. 389; SVE-1319 Mali Senesi, s. 998-999.

412- SVE-H. 1310, s. 361.

413- SVE-H. 1310, s. 361.

414- SVE-H. 1310, s. 361-364; SVE-1319 Malî Senesi, s. 994.

Sancağın Demografik Yapısı, Eğitim ve Kültür

Osmanlı Devleti Nüfusu ve Nüfus Sayımları

Tarihte olduğu gibi bugün de toplumların, milletlerin ve devletlerin varlıklarının devam edebilmesi için önemli unsurlardan biri nüfus'tur. Özellikle gerekli ve nitelikli nüfus yoğunluğunu elde edemeyen toplum veya toplulukların varlıklarını uzun süre koruyamadıkları bilinmekte olup, tarihte bıraktıkları izler de silik ve zayıf olmuştur.

Toplumlara kendine has özelliklerini kazandıran ve aynı zamanda onların en değerli kaynağını teşkil eden nüfusla ilgili çalışmalar diğer milletlerde olduğu gibi, Türklerde de yapılmıştır. Nüfusun miktar ve niteliğini öğrenmeye yönelik gayretler toplum yapısı ve ihtiyaçlarından bağımsız olarak kendiliğinden ortaya çıkan lüzumsuz yere sarf edilmiş gayretler değildir. Toplumunu oluşturan bireylerin sayıları, yaş, cinsiyet, dil, din, öğrenim durumu, meslek gibi nitelikleri hakkında yapılacak çalışmalara bilgi temin edebilmek nüfus sayımları ile mümkündür.

Nüfus sayımı, Osmanlı Devleti'ne yabancı bir kavram olmayıp, 15. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak başta yeni fethedilen yerler olmak üzere bütün ülke topraklarında sayımlar ve yazımlar yapılmıştır. Devletin örgütlenmesinin de temeli olan tumar sisteminin bir gereği olan bu sayım ve yazımlar, vergi ve asker toplamanın başlıca kaynağıydı. Bu yüzden *hâne*⁴¹⁵ yi birim olarak alıyor ve yalnızca erkek nüfusa dayanıyordu. 16. Yüzyıl'da en yaygın ve oldukça düzenli biçimde sürdürülen bu sayım ve yazımlar 17. Yüzyıl'ın başlarından itibaren yapılamamış, yalnızca düzensiz biçimde de olsa *yoklama*'larla yetinilmiştir.⁴¹⁶

Modern anlamda ise ilk nüfus sayımı 1831'de yapıldı.⁴¹⁷ 1830 Haziran ayından itibaren sayım hazırlığı başlamış ve 1830 senesinin ikinci altı ayı ve 1831 senesinin ilk altı ayı içinde gerçekleşen

415- Hâne; Osmanlılarda bir nüfus ve vergi birimidir. Hanenin kaç kişilik bir aileyi ifade ettiği tartışmalıdır. Ömer Lütfi Barkan haneyi yani aileyi 5 kişi olarak kabul etmiş, bu teklif sonradan pek çok kimse tarafından benimsenmiştir. Bununla beraber hâne katsayısının bu miktardan daha az veya daha fazla olduğunu kabul edenler de vardır. XIX. yüzyılda bir hanedeki nüfus sayısı 4,11 ile 4,17 arasındaydı. Bu katsayı bölgelere göre değişirken, bizzat devlet adamları tarafından aynı devirde bazen 5, bazen 3 olarak hesaplanmıştır. Bkz.: Nejat Göyünç, "Hane", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 553-554; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Çev: Zeynep Altınok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2009, s. 92-103.

416- Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İstanbul 1985, s. 1238-1239.

417- Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, DİE, Ankara 1994, s. 8-10; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010 s. 61; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi C. 2, Ankara 1996, s. XVIII; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2009, s. 126-127.

bu sayımda Anadolu ve Rumeli esas alınmış, Mısır ve Arabistan bu sayımın dışında bırakılmıştır.⁴¹⁸

Osmanlı Devleti'nin 1831 yılından sonra gerçekleştirdiği ikinci genel nüfus sayımının tarihi 1844 yılıdır. Bu sayım orduyu yeniden düzenlemek ve asker alma usulünü değiştirmek maksadıyla yapıldı. Fakat hükümetin her idârî birime, nüfusu oranında vergi yükleyeceği söylentileri yüzünden birçok yerde halk yanlış beyanda bulunmuştur. Memurlarında gevşek davranmasıyla bu sayımın sonuçlarına şüpheyle bakılmış ve sonuçları yayınlanmamıştır.⁴¹⁹

1854 yılında koyulan temettü vergisi açısından emlak sayımıyla birlikte bir nüfus sayımı daha yapılmaya çalışılmış, ancak başarısız olmuştur. Daha sonra Anadolu ve Suriye'yi kapsayan başka bir sayımda 1856 yılında yapıldı. 1866 yılında sadece Tuna Vilâyetini kapsayan bir sayım yapılırken, 1870 yılında da genel bir nüfus sayımı için irade çıkarılmış fakat iç karışıklıklarla yürürlüğe konulamamıştır.⁴²⁰

Bazı yayınlarda sözü edilen ve 1859 tarihli *Tahrîr-i Nüfus ve Em-lâka Dair Nizâmname*'ye dayanılarak yapılan 1859-1860 tarihli sayımın sonuçlarıyla ilgili herhangi bir veri ortaya konulmuş değildir.⁴²¹ Nüfus ile birlikte arâzî, mekân ve akar'ların yazımının da yapıldığı bu sayımda, halkın kazancı, gelirleri ve sahip oldukları arâzî ve mülklerin değerleri hakkında bilgiler toplanmıştır. Fakat bu sayımın sonuçları yayınlanmadığı gibi, uygulamaya ilişkin belgeler de muhafaza edilmemiş, sadece maliyeyi ilgilendiren kısımları muhafaza edilmiştir.⁴²²

418- Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, C. 2, İstanbul 1994, s. 70; Bu sayım için değişik görüşler mevcuttur. Vedat Eldem, memleketin bütününde yapılmayan ve yalnız erkek nüfusunun sayımıyla ilgisi olan 1831 nüfus sayımını ilk deneme olarak kabul ederken, Kemal H. Karpat'da, bu sayımın "19. Yüzyılda Yapılmış İlk Sayım" olarak tanımlamakla birlikte, bu adlandırmanın ne derece doğru olduğundan kuşku duymaktadır. Bkz.: Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994, s. 10; Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 63.

419- Nejdî Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türkyurdu*, S. 148-149, Ankara 2000, s. 121-122; Ancak bu sayımın ana hatlarıyla sonuçlarını, M.A. Ubcini 1850'lerde Türkiye üzerine yazdığı eserinde belirtmiştir. Buna göre ülkenin genel nüfusu 35.350.000 olup, 15.500.000'i Avrupa Türkiye'si'nde (Rumeli), 16.050.000'i Asya Türkiye'si'nde (Anadolu) ve 3.800.000'i de Afrika'da (Batı) bulunmaktadır. Yine bu eserde Trakya nüfusu 1.800.000 olarak gösterilmiştir. Bkz.: M.A. Ubcini, *Türkiye 1850*, Çev: Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul y.t.y., C. 1, s. 46-47.

420- Zakir Avşar-Ferruh Solak, "İmparatorluk Türkiye'sinde Yapılan Nüfus Sayımları", *Yeni Türkiye*, (Osmanlı Özel Sayısı II), S. 32, Ankara 2000, s. 616.

421- Nejdî Bilgi, *a.g.m.*, s. 122.

422- Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 10.

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra, sayımla ilgili çalışmalara tekrar başlanmış, 1881’de *Sicill-i Nüfus Nizâmnâmesi* yürürlüğe konmuştur.⁴²³ Nizâmnâme gereği kurulan Nüfus Müdürlüklerinin bir yandan nüfus sayımını gerçekleştirmek, bir yandan da sayılan kişilere nüfus tezkeresi vermek, doğum, ölüm, yer değiştirme olaylarını kaydetmek gibi görevleri de bulunmaktaydı.⁴²⁴

1881-1882’de başlayan ancak 1888-1889’da ülke genelinin büyük kısmında tamamlanan nüfus sayımının sonuçları 1897 yılında yayınlanmıştır. 1893 yılında pâdişaha sunulan bu sayımın sonuçlarının yayınlanması beklenmeden, muhtelif vilâyetler çerçevesinde bölgesel sonuçları yayınlanmıştır.⁴²⁵ 1897 senesinde yayınlanan Osmanlı Devleti’nin istatistik yıllığında yer alan sayım sonuçları incelendiğinde, nüfusun genel sınıflandırmasında modern nüfus istatistiği yöntemlerine yakın ölçütlerin tespitine çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Bu yılda nüfus, vilâyetler ve müstakil sancaklar itibarıyla verilmiştir. 1884 ve 1897 yılları arasında tespit edilen sayım sonuçları ile her vilâyetin kilometre kareye düşen nüfusu, yabancı nüfusun miktarı ve yabancı memleketlerde bulunan Osmanlı vatandaşlarının sayıları da belirtilmiştir. Ayrıca 1877’den itibaren ülkeye göç eden nüfus miktarı yıllar itibarıyla gösterilmiştir. Her vilâyet ve sancakta yazımı yapılan nüfus İslâm, Rum, Ermeni, Bulgar, Katolik, Yahudi, Protestan, Lâtin, Marunî, Keldanî, Süryani ve Kıbtî Gayrimüslim şeklinde kadın ve erkek ayrı olarak verilmiştir.⁴²⁶

Osmanlı nüfusunun son kez sayımıyla ilgili olarak kaynaklarda farklı tarihler belirtilmiştir. Kemal H. Karpat’a göre bu tarih 1905–1906, Cem Behar’a göre 1907 ve Nuri Akbayar’a göre ise 1903’tür. Daha önce yapılan sayımlarda da tarih farklılıkları mevcut olmakla beraber, bu farklılıkların sayımın genel veya yöreselliği, başlangıç, bitiş ve sonuçlarının açıklandığı tarihlerin farklı yorumlanmasından kaynaklandığı göze çarpmaktadır.

20. yüzyılın ilk çeyreğine rastlayan son sayıma göre, ülkenin yazıma dâhil edilen yerlerinin toplam nüfusu 20.884.630’dur.

423- Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 98.

424- DİE, *Türkiyede Toplumsal ve ekonomik gelişmenin 50.yılı*, Ankara 1973, s. 47-48.

425- Nahide Şimşir, *Osmanlı Araştırmaları (Makaleler I)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 212–213; Nejdet Bilgi, *a.g.m.*, s. 122.

426- Tevfik Güran, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yılı 1897*, DİE, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 5, Ankara 1997, s. 19-25, 40-41.

Bu nüfusun 11.170.533'ü erkek, 9.714.097'si kadındır. Toplam nüfusun 15.508.753'ü, yani % 74,26'sı Müslüman'dır.⁴²⁷

Yapılmış tüm sayımlara göre, en ayrıntılı nüfus sayımları yukarıda belirtilen son iki nüfus sayımıdır. Nüfusun yaşa, cinsiyete, medeni duruma, etnik/dinî cemâate, mesleğe, doğum yerine göre dağılımlarını veren ilk ve son Osmanlı nüfus sayımları olarak tarihe kayıt edilmişlerdir.

Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin son bulmasına kadar bir daha genel nüfus sayımı yapılmamıştır. Genel nüfusa ilişkin olarak Sicill-i Nüfus İdâresi'nin 1914 yılına ilişkin olarak derlediği veriler ise ancak 1920'de yayınlanabilmiştir.⁴²⁸

Edirne Şehri'nin Tarihî Nüfusu

Edirne şehrinin kuruluşundan, yani 2. Yüzyıl'dan itibaren 14. Yüzyıl'a kadar nüfusu hakkında detaylı bir bilgi mevcut değildir. Sürekli akınlara maruz kalması, muhtemeldir ki şehrin nüfusu üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Edirne, hiçbir zaman esaslı Roma dönemine dayanan surların dışına çıkmayı başaramamış, dolayısıyla şehrin nüfusu, belirli bir seviyeyi aşma fırsatına sahip olamamıştır.⁴²⁹

Şehir, Osmanlı idâresi altına girmesinden sonra fizikî gelişmesine paralel olarak nüfus yönünden de giderek kalabalıklaştı. Fethi öncesi Edirne hakkında 10.000–15.000 dolayında bir nüfus hacmi belirtilirse de bunun biraz abartılı olduğu, aslında bu nüfusun 10.000'nin altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten Osmanlı fethi sırasında, sur içindeki Edirne'de (Kaleiçi) en fazla nüfusun, 16. Yüzyıldaki hâne sayılarına bakılırsa en iyimser tahminle 5.000'e ancak ulaşabildiği hesaplanabilir. Kaleiçi'nde ikâmetlerini sürdüren Hıristiyan nüfus, 1518'de bile 600 hâneyi ancak bulabilmişti. Burada Müslüman ahâli ile birlikte toplam 900-1.000 hâne vardı.⁴³⁰

1530 tarihli vilâyet muhasebe defterine göre Edirne'de 8.744 erkek nüfus, 7.856 *avârız*⁴³¹ hâne'si ile birlikte 888 avarız'dan

427- Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 354-355.

428- Nuri Akbayar, *Tanzimat'tan Sonra...*, s. 1241.

429- Aziz Nazmi Şakir-Taş, *Adrianopol'den Edirne'ye Edirne ve Civarında Osmanlı Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşumu (XIV.-XVI. Yüzyıl)*, B. Ü. Yayınevi, İstanbul 2009, s. 19.

430- Feridun M. Emecen, *a.g.m.*, s. 65.

431- Avârız veya Avârız-ı Dîvâniyye; Osmanlı'da tanzimatın ilânı tarihine kadar fevkalade hallerde ve bilhassa harb masraflarını karşılamak üzere, hükümdarın emri ile halkın doğrudan doğruya devlete vermeğe

muaf olan hâne kayıt edilmişken⁴³², şehrin nüfusu sayıca her zaman aynı değildi. Çünkü Rumeli’de savaştan veya seferden dönen ordu kışı Edirne’de geçirir. Gelen askerlerle şehrin nüfusu artar. Bununla beraber 1693’te Gemelli Careri’nin verdiği bilgiye göre şehrin nüfusu yaklaşık 100.000 kadardır. 1600’e kadar Edirne nüfusunun 50.000 olduğu bilinir.⁴³³

1703 senesinde Edirne’de 65 mahallede, 3.797 hânedede 5.329 aile reisinin yaşadığı tespit edilmiştir. Bu tespite göre bir aile 5 bireyden oluşursa şehrin nüfusu 25.989 olmakla beraber, 7 bireyden oluştuğu kabul edilirse de 36.319 kişilik bir toplam nüfus ortaya çıkmaktadır.⁴³⁴

19. yüzyılda Balkanlardaki siyasî olaylar, nüfusta büyük değişiklikler meydana getirmiş ve Edirne nüfusunda ani yükselip alçalmalara sebep olmuştur. 1828–1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Müslüman halkın büyük çoğunluğu göç etmiş, onlardan boşalan yerlere civar köylerdeki Hıristiyan ahâli yerleşmiş, Müslüman ve Gayrimüslim nüfus giderek eşitlenmiştir.⁴³⁵

1831 yılında Osmanlılar döneminde yapılan çağdaş anlamdaki nüfus sayımında Edirne’ye ait iki kayıtle karşılaşmaktayız. Sadece erkek nüfusun sayıldığı bu sayım sonuçlarına göre belirtilen ilk kayıtta Edirne’de 8.313 Müslüman⁴³⁶, 750 Kıbtî⁴³⁷ ve 9.731 Reaya⁴³⁸ bulunurken, nâhiyelerden Çöke’nin 3.048, Ada’nın 2.422,

mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki vergiye verilen addır. Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, “Avârız”, İA, C. 2, İstanbul 1979, s. 13.

432- 370 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rum-İli Defteri, s. 45.

433- Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2007, s. 534.

434- Özer Ergenç’in naklettiğine göre, Ömer Lütfi Barkan Edirne’de 1520-1535 tarihleri arasında 4.061 hanenin varlığını saptayarak, bunun 22.335 toplam nüfusu gösterdiğini hesaplamıştır. Barkan’ın 1571-1580 yılları arasında ki nüfus tahmini ise 30.140’tır. Bkz.: Özer Ergenç, *XVIII. Yüzyılın ...*, s. 1418-1419.

435- Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

436- Bu toplam içerisinde 2.111 mükellef, 2.793 çocuk ve 3.409 ihtiyar bulunduğu belirtilmiştir.

437- Kıbtî nüfusun 194’ü genç, 187’si çocuk ve 369’u ihtiyar erkektir.

438- Reaya olarak belirtilen erkekler içerisinde 6.197 Rum, 1.443 Ermeni, 1.541 Yahudi, 25 Avrupa tüccarı, 18 firari, 32 muaf ve 475 göçmen bulunmaktadır. *Reaya terimi genellikle 19. Yüzyılda, daha önceleri olduğu gibi, dinleri ne olursa olsun, askerî sınıfla ilmiye sınıfı dışında kalanların tümünü değil, sadece Hıristiyan nüfusu kapsayacak şekilde kullanılmaktadır*. Bkz.: Cem Behar, *a.g.e.*, s. 24; *Reaya, 19.yüzyılda genel olarak resmi anlamda Hıristiyanlar için kullanılıyordu. Buna karşılık geçmişte din farklılığı gözetmeksizin tüm çiftçiler (cultivators) için kullanılıyordu. Oysa pratikte, reaya özellikle Balkanlar’da Ortodoks Hıristiyanlar-Bulgarlar, Rumlar, Sırlar ve Ulahlar- anlamına geliyordu. İlk defa 1831 sayımı Bulgarlara etnik isimleriyle yer vermiştir. Sayım memurları nadiren Gayrimüslimleri bir grup “reaya-i mile-i selase” olarak adlandırıyor. Bu ise eski Osmanlı geleneğinde ayrı olarak listelenenlerden daha sık olarak, üç “ulus”un Hıristiyanları olan, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdi. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 244; İster Müslüman ister Hıristiyan olsun Reâyâ, sözcüğün en geniş anlamıyla, askerî sınıftan tamamıyla ayrı, üreten ve vergi veren tebaa idi. Daha dar bir anlamda ise, kanûnî konumları kentli ve göçebelere ayrı köylü halktı. Bkz.: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 14. Baskı, YKY, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul 2009, s. 115.*

birlikte verilen Üsküdar ve Manastır nâhiyelerinin ise toplam 6.700 erkek nüfusu vardır⁴³⁹. Bu belirtilen ilk kayıtlara göre, Edirne şehrinde 18.794, nâhiye merkezleri ve köylerde 12.170 erkek nüfus vardır. Şehir merkezi ve nâhiyelerden oluşan Edirne kazasının erkek nüfusu 30.964'tür.

Yukarıda belirtilen ilk kayıttan sonra muahharan⁴⁴⁰ sayılıp gelen defterdeki kayıtlara göre Edirne şehri ve havalisinde tespit edilebilmiş erkeklerin toplam miktarı ise 44.503'tür.⁴⁴¹

Edirne ve Civarının İkinci Kayıttaki Belirtilen Erkek Nüfusu.

Sayım Bölgesi	Müslüman	Reaya	Kıbtî	Yahudi	Ermeni	Toplam
Edirne	10.174	10.042	-	-	-	20.216
Üsküdar Nâhiyesi	1.836	5.593	-	-	-	7.429
Manastır Nâhiyesi	497	4.747	-	-	-	5.244
Çöke Nâhiyesi	1.990	1.755	-	-	-	3.745
Ada Nâhiyesi	1.090	2.792	-	-	-	3.882
Tirfelli Köyü ⁴⁴²	-	181	-	-	-	181
Yahudi ve Ermeni (6 Yer)	-	-	-	2.051	1.755	3.806
Toplam	15.587	25.110	-	2.051	1.755	44.503

Bu tabloda reaya kavramı öncelikle Rum nüfusu kapsamaktadır. Ancak, Bulgarlar ile ilk kayıttaki varlığı belirtilen Kıbtî, Avrupa tüccarı, firari, muaf ve göçmen erkek miktarlarının da reaya nüfus içerisinde verildiği muhakkaktır. Belirtilen toplama göre *erkekler kadar kadın olduğu* varsayımıyla⁴⁴³, Edirne kazasının yaklaşık nüfusu 90.000 civarında olmalıdır.⁴⁴⁴

439- Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ...*, s. 36-37

440- Tehir edilmiş, sonraya, geriye bırakılmış, sonraki. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Muahhar", *a.g.l.*, s. 657.

441- Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 225; Enver Ziya KARAL, *Osmanlı İmparatorluğunda ...*, s. 91-92, 196.

442- Tirfelli Köyü; Üsküdar Karyesi nâhiyesinden olup cizye'i şerisi Zağrayı-Atık kazasına tabi idiği. Bkz.: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ...*, s. 36-37

444- Bu varsayım genel olarak nüfus çalışmalarında yapılmıştır. Ancak Kemal H. Karpat, vergiden muaf olan veya askerlik hizmeti yükümlülüğü olmayan ya da ulaşamadıkları için sayım memurları tarafından kaydedilemeyen kişileri de hesaba katmak için ayrı bir hata payı oranının benimsenmesi gerekliliğinden bahsetmektedir. Kendisi, bu oranı % 8 olarak benimsemiştir. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 47.

444- Mehmet Esat Sarıcaoğlu'na göre, hâne sayıları baz alındığı takdirde Edirne şehri ile nâhiyelerinde mevcut erkek ve kadınlar dahil tüm nüfus 81.150-113.600 aralığında olmalıdır. Yazar bu sonuca Edirne'nin

Bu sayımdan sonra sâlnâmelerin neşredilmeye başlandığı H. 1287/1870 senesine kadar nüfusla ilgili sayımlar yapılmaya çalışılmış, ancak başarılı sayılabilecek sonuçlar alınamamıştır. Yapılan diğer nüfus sayımlarının yapıldığı dönemler sâlnâmelerin neşredildiği dönemleri içermektedir. Bundan sonra nüfus ile ilgili bilgiler sâlnâmeler ile dönem içindeki nüfus kayıtlarını belirten kaynaklar esas alınarak incelenecektir.

Sâlnâmelere Göre Edirne Sancağı'nın Nüfusu

Sâlnâmeler, Osmanlı nüfusu konusunda önemli bir bilgi kaynağıdır. Avrupalı birçok etnograf ve istatikçinin de kullandığı sâlnâmelerdeki nüfus rakamları, gerçek sayımlardan ve vergi kayıtları gibi vilâyet yöneticilerinin elindeki diğer bilgilerden sağlanan önceki rakamlara dayanmaktadır. Aynı zamanda pek çok Avrupalı araştırmacı ve diplomat ile Osmanlı coğrafyacısı ve ansiklopedicisinin nüfus tahminleri de yayımlanmış olan bu resmi kayıtlara ya da nüfus işlerinden sorumlu görevlilerin sağladığı bilgilere dayanıyordu.⁴⁴⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına (93 Harbi) Kadar Sancağın Nüfusu

1870 senesinde ilk defa neşredilen Edirne Vilâyet Sâlnâmesine göre Edirne Sancağı'nın, Edirne, Dimetoka, Kırklareli, Cısr-i Mustafa Paşa, Cısr-i Ergene (Uzunköprü), Baba-i Atık (Babaeski), Pınarhisar, Havsa ve Kızılağaç olmak üzere 9 kazası bulunmaktadır.⁴⁴⁶

Edirne Sancağıyla beraber Edirne Vilâyetinin'de merkezi olan Edirne kazasının nâhiyeleri Çöke, Manastır, Üsküdar ve Ada'dır.⁴⁴⁷ Müslüman, Gayrimüslim ve Kıbtî erkek nüfusu ile birlikte, köy, mahalle ve hâne sayılarına ait bilgileri gösteren tabloda Edirne *merkez kaza*⁴⁴⁸ nüfusu yukarıda bahsedilen 4 nâhiye ile birlikte verilmiştir.⁴⁴⁹

nâhiyeleri ile birlikte 1831 tarihli nüfus sayımında tespit edilmiş erkek sayısı, avarız hanelerini esas alan hesaplamalardan çıkan sonuçları kıyaslayarak ulaşılmış ve sonuçların birbirine yakın olmadığını belirtmiştir. (Bkz.: Mehmet Esat Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 21). Ancak ikinci kayıt olarak nitelendirebileceğimiz sonradan gelen defterde (Enver Ziya KARAL, Osmanlı İmparatorluğunda ..., s. 91-92, 196.) kayıt altına alınan erkek nüfus miktarı 44.503 olup, erkekler kadar kadın nüfus olduğu düşünülürse yazarın tespit ettiği nüfus miktarı ile sonradan gelen kayıtların arasında birbirine yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, yazarın sonradan gelen defterde belirtilen nüfus kayıtlarını göz önünde bulundurmasından kaynaklanmış olmalıdır. 445- Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 37-38.

446- H. 1287 sâlnâmesinde Pınarhisar, Havsa ve Kızılağaç nâhiye olarak yazılmıştır. Nüfusu gösteren tabloda ise Pınarhisar ve Havsa kaza olarak, Kızılağaç ise yine nâhiye olarak belirtilirken, H. 1288 sâlnâmesinde bahsedilen bu üç yer kaza olarak kayıt edilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 30, 32-33, 142-143; SVE-H. 1288, s. 50, 52-53.

447- SVE-H. 1287, s. 39.

448- *Edirne Vilâyeti örneğinde olduğu gibi, merkez kaza, asıl kenti ve civarındaki köyleri kapsamaktadır.* Bkz.: Kemal Karpat, a.g.e., s. 38.

449- SVE- H. 1287, s. 142-143; H. 1288 (1871) senesine ait 2. defa neşredilen sâlnâmede belirtilen nüfus bilgileri H. 1287 (1870) sâlnâmesi kayıtlarının aynıdır. Bkz.: SVE-H. 1288, s. 146-147; 1870'te Edirne

Edirne Sancağı'nın H. 1287 (1870) Senesi Sâlnâmesine göre Erkek nüfusu.

Yer	Köy	Mahalle	Hâne			Erkek Nüfus			
			Gayri Müslim	Müslim	Yekûn	Kıbtî	Gayri Müslim	Müs- lim	Yekûn
Edirne ⁴⁵⁰	335	277	16638	8813	25451	539	48546 ⁴⁵¹	19576	68661
Kızılağaç	33	2	995	562	1557	-	3644	1708	5352
Dimetoka	208	10	6807	5918	12725	-	19890	18522	38412
Uzunköprü	76	7	4426	1211	5637	165	14683	3333	18181
Havsa	20	2	1008	683	1691	-	2947	1879	4826
Babaeski	25	2	974	374	1348	-	2658	838	3496
Kırklareli	35	9	4106	1296	5402	-	12047	3001	15048
Pınarhisar	27	3	1846	446	2292	-	6689	1127	7816
Cisr-i Mustafa Paşa ⁴⁵²	101	6	3386	2764	6150	59	11308	7937	19304
Toplam	860	318	40186	22067	62253	763	122412	57921	181096

Tabloda anlaşıldığına göre Edirne kazası ve nâhiyelerinin 1831 nüfus sayımı ikinci kayıtına göre erkek nüfusu (44.503) toplam 24.158 kişi artmıştır (% 54,28). Müslüman erkek nüfusta (15.587) bu artış 3.989 kişi yani % 25,59 ve Gayrimüslim erkek nüfusta (28.916) ise de Kıbtîler dâhil olmak üzere bu artış 20.169 kişi yani % 69,75 oranında gerçekleşmiştir. Daha öncede belirtildiği gibi özellikle 1828–1829 Osmanlı Rus Savaşı ile başlayan süreçte Müslümanların göçü ile nüfus dengesi bozulmuş, Müslümanlardan boşalan yerlere Gayrimüslimler yerleşmişti. Erkekler kadar, kadınların var olacağını düşünürsek 4 nâhiyesi ve köyleri ile birlikte Edirne Kazası'nın yaklaşık nüfusunun 137.322, hâne başına düşen nüfus ortalamasının 5.40, Edirne Sancağı'nın ise yaklaşık nüfusunun 362.192, hâne başına düşen nüfus sayısının ise 5.82 civarında olduğu belirtebiliriz. Sancak'ta Müslüman hânelerinde ortalama 5.25 kişi bulunurken, Gayrimüslimlerde bir hânedeki yaşayan kişi sayısı 6.09'dur.

Sancağı'nın nüfus kalemi görevlileri, Nüfus Nâzırı Hüsnü Bey, Kâtip Sadık Efendi ile İzzet ve Şemsi Efendilerdir. 1871'de ise yine Hüsnü Bey ile İzzet ve Şemsi Efendiler Nüfus kaleminde çalışıyordu. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 37; SVE-H. 1288, s. 36.

450- 4 nâhiye dahildir

451- Gayrimüslimlerin toplam nüfüsü içerisinde Edirne'de yaşayan yahudilerin 1870'te 5.000, 1871-1872'de ise 4.000 civarında olduğu bilinmektedir. Bkz.: Rıfat N. Bali, "Edirne Yahudileri", Edirne: *Serhat-ı Paytaht, YKY, İstanbul 1998, s. 213.*

452- Çirmen ile birlikte.

Aynı nüfus bilgilerinin verildiği ilk iki sâlnâme kayıtlarından sonra nüfus miktarlarında meydana gelen değişiklikler H. 1289 (1872) sâlnâmesi kayıtlarında gösterilmiştir.⁴⁵³

Ortaya çıkan bu değişiklikleri kayıt altına alan Edirne Sancağı Nüfus Kalemi'nde ise Nâzır unvanıyla Hüsnü Bey ve Mukay-yid olarak Şemsi ve Nazif Efendiler görev yapıyordu.⁴⁵⁴

Edirne Sancağı'nın H. 1289 (1872) Senesi Sâlnâmesine Göre Erkek Nüfusu.

Yer	Köy	Mahalle	Hâne			Erkek Nüfus			
			Gayri Müslim	Müslim	Yekûn	Kıbtî	Gayri Müslim	Müslim	Yekûn
Edirne ⁴⁵⁵	335	277	16638	8813	25451	802	47692	19131	67625 ⁴⁵⁶
Kızıllağaç	34	2	995	562	1557	-	3644	1708	5352
Dimetoka	200	10	6807	5918	12725	-	20217	18522	38739
Uzunköprü	69	7	4426	1211	5637	165	14683	3333	18181
Havsa	25	2	1008	683	1691	69	2978	1879	4926 ⁴⁵⁷
Babaeski	19	2	974	374	1348	17	2641	741	3399
Kırklareli	31	9	4106	1296	5402	59	12048	2825	14932 ⁴⁵⁸
Pınarhisar	18	3	1846	446	2292	-	6689	1127	7816
Cisr-i Mustafa Paşa ⁴⁵⁹	102	6	3386	2764	6150	192	10778	7827	18797 ⁴⁶⁰
Toplam	833 ¹³	318	40186	22067	62253	1304 ⁴⁶²	121370 ⁴⁶³	57093 ⁴⁶⁴	179767 ⁴⁶⁵

1872 senesine ait bu kayıtlara göre, Edirne ile nâhiyelerinde 1870 ve 1871 senelerindeki mevcut nüfus 1.036 kişi azalmıştır. Bu azalan nüfusun 445'i Müslüman, 854'ü ise Gayrimüslimdir. Kıbtî sayısı ise 263 kişi artmıştır. Kazalar içerisinde Dimetoka

453- SVE-H. 1289, s. 150-151.

454- SVE-H. 1289, s. 37.

455- 4 nâhiye dâhildir.

456- Sâlnâmede Edirne kazası nüfusu 67.675 olarak kayıt edilmiştir.

457- Sâlnâmede Havsa kazası nüfusu 4.826 olarak kayıt edilmiştir.

458- Sâlnâmede Kırklareli kazası nüfusu 14.872 olarak kayıt edilmiştir.

459- Çirmen ile birlikte.

460- Sâlnâmede Çirmen ile birlikte olmak üzere Cisr-i Mustafa Paşa kazası nüfusu 18.794 olarak kayıt edilmiştir.

461- Sâlnâmede toplam köy sayısı 860 olarak kayıt edilmiştir.

462- Sâlnâmede Kıbtî nüfusu 763 olarak kayıt edilmiştir.

463- Sâlnâmede gayrimüslimlerin nüfusu 122.412 olarak kayıt edilmiştir.

464- Sâlnâmede müslümanların nüfusu 57.921 olarak kayıt edilmiştir.

465- Sâlnâmede sancağın toplam nüfusu 181.096 olarak kayıt edilmiştir.

ve Havsa'da az bir artış yaşanırken, Kızılağaç, Uzunköprü ve Pınarhisar'ın nüfusu aynıdır. Babaeski, Kırklareli ve birlikte verilen Çirmen ve Cısr-i Mustafa Paşa kazalarında ise nüfus azalması gerçekleşmiştir. Toplam sancak nüfusunda 1.329 kişilik bir azalma mevcuttur. Burada dikkat çeken bir hususta önceki köy sayısındaki azalmadır. Sancak dâhilinde mevcut olan köy sayısı 860'tan, 833'e gerilemiştir.⁴⁶⁶

Aynı kayıtlara göre Edirne şehir merkezinde bulunan 11.207 hânedede 28.182 erkek nüfus yaşıyordu. Erkek ve kadınların aynı oranda olduğu varsayımında şehir merkezinin nüfusu 56.364 seviyelerinde olup, ortalama bir hânedede 5.03 kişilik aileler yaşamaktadır. Diğer kaza merkezlerinde aynı sene hâne ortalaması ise Dimetoka'da 4.73, Kırklareli'de 5.61, Cısr-i Mustafa Paşa'da 5.13, Babaeski'de 4.82, Uzunköprü'de 6.11, Havsa'da 5.47, Pınarhisar'da 5.82 ve Kızılağaç kazasının merkezi olan Hasanbeyli köyünde ise 8.20 civarındadır.⁴⁶⁷

1874'te Gelibolu Sancağı kazalarından 4.803 Müslüman ile 6.015 Gayrimüslimin yaşadığı ve 64 köyü bulunan Ferecik'in, Edirne Sancağı'na katılımıyla⁴⁶⁸, sancağın toplam erkek nüfusu 189.685'e ulaştı. Son olarak 833 olan köy sayısı 897 olurken, sancağın mevcut kazalarından Kızılağaç'ın nüfusu 400 kişi eksilmiştir. Ferecik kazasında bulunan hânelerin katılımı ile toplam hâne sayısı 1874'te Edirne Sancağı'nda 66.850 olmuştur.⁴⁶⁹

466- H. 1290/1873 ve H. 1291/1874 senelerine ait sâlnâmelerde verilen nüfus kayıtları, H. 1289/1872 sâlnâmesinde ki kayıtların aynıdır. SVE-H. 1290, s. 154-155; SVE-H. 1291, s. 121.

467- H. 1291/1874 senesinde kaza merkezlerinden Dimetoka'nın nüfusu 3.611, hâne sayısı 1.526, Kırklareli'nin nüfusu 7.512, hâne sayısı 2.675, Cısr-i Mustafa Paşa'nın nüfusu 3.842, hâne sayısı 1.496, Babaeski'nin nüfusu 827, hâne sayısı 343, Uzunköprü'nün nüfusu 2.071, hâne sayısı 677, Havsa'nın nüfusu 536, hâne sayısı 196, Pınarhisar'ın nüfusu 1.584, hâne sayısı 544, Hasanbeyli nüfusu 336, hâne sayısı ise 82'dir. Bkz.: SVE-H. 1291, s.133-137; Hâne ortalamaları, belirtilen erkek nüfusuna aynı miktarda kadın nüfusu eklenerek (aynı sayıda kadın nüfusu olacağı varsayımı) hesaplanmıştır.

468- SVE-H. 1292, s. 51.

469- SVE-H. 1292, s. 119; *Bu sâlnâmede verilen rakamlar yeniden hesaplanarak, düzeltme yapıldı; Yunanistan konsolosu A. Drakopoulos'un raporuna göre, 1876'da Edirne nüfusu 70 bin kişi olarak tahmin edilir. Türk hükümetinin bir istatistiğine göre Osmanlıların sayısı 22.324'e yükselirken, Osmanlı olmayanların (bu terim, doğal olarak, Gayrimüslim anlamına gelir) sayısı 36.040'tur. Osmanlı olmayanların dörtte üçü Rum'du. Nüfusun geri kalan çeyreği 7 bin Yahudi, 4.800 ermeni ve 1.500 Bulgar'dan oluşuyordu. Bkz.: Evangelia Balta, "Edirne Rum Cemaati (XIX. Yüzyıl ortası-1922)", *Edirne: Serhattaki Paytaht*, Çeviren: Işık Ergüden, YKY, İstanbul 1998, s. 231. Yazarın, bu satırlarına ait dipnotunda belirttiğine göre; *Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Rumistan)/Merkezi Servis, dosya 78/1, 1876. Aynı dosyada Edirne kazasının nüfusunu içeren toplamlar kaydedilmiştir ve bunları Helene Belia yayımlamıştır: L'Enseignement et la politique d'irredentisme, age, s. 196, Tablo 3. XIX. Yüzyılın son çeyreği ve XX. Yüzyılın başı boyunca Edirne nüfusuyla ilgili rakamların matematiksel açıdan açıkça azaltılmış bir kitleyi gösterdiğini belirtmek gerekir: Göç edenler hariç, kalıcı yerleşikleri ve şehir merkezinde yaşayanları -çevredekileri değil- kapsar; Yahudilere öncelikle eğitim alanında hizmet etmek amacıyla kurulmuş olan Alliance Israelite Universelle'nin (kısaca Alyans) Edirne kayıtlarına göre de Yahudi cemaat nüfusu 1876'da 12 bin ve ilkokul yaşında erkek çocuk sayısı ise 1.404'tür. 1873 yılında ki ilk kayıta 12 bin olarak belirtilen Yahudi cemaati nüfusu, son kayıt tarihi olan 1913 yılında 20 bin olarak**

Şimdiye kadar incelenen sâlnâmelerde etnik kökene göre kayıt verilmemiş, ancak H. 1293/1876 senesine ait sâlnâme ile bu durum değişmiştir. Buna göre erkek nüfus, İslâm, Rum-Bulgar birlikte, Ermeni, Katolik, Yahudi, Müslüman Kıptî- Gayrimüslim Kıptî olarak belirtilirken, daha önce Edirne kazası nüfusuyla birlikte verilen Ada, Çöke, Manastır ve Üsküdar nâhiyeleri nüfusu da ayrıca verilmiştir.⁴⁷⁰

Edirne Sancağı'nın 1875 Senesinde Erkek Nüfusu.

YER	KÖY	HÂNE	KIPTİ G.MÜSLİM	KIPTİ MÜSLİM	YAHUDİ	KATOLİK VE SAİRE	ERMENİ	RUM-BUL- GAR	İSLÂM	TOPLAM
Edirne	1	11211	15	980	3688	488	1778	11051	10182	28182
Ada, Çöke, Manastır, Üsküdar	229	17316	483	844	-	86	-	36566	9871	47850
Dimetoka	191	16520	75	677	176	114	86	20601	17991	39720
Cisr-i Mustafa Paşa	102	5534	72	545	67	-	3	12323	7567	20577
Uzunköp- rü	70	6038	67	245	-	-	-	13174	3230	16716
Kırklareli	34	6599	8	306	252	-	-	13412	3172	17150
Ferecik ⁴⁷¹	66	5693	-	301	-	-	-	5420	3728	9449
Pınarhisar	19	3501	-	10	-	-	-	7419	1076	8505
Havsâ	44	2035	45	69	-	1645	-	1552	1656	4967
Kızıllağaç	32	2206	77	237	-	-	-	5027	1371	6712
Babaeski	24	1872	58	23	-	4	-	2847	1563	4495
Toplam	812	78525	900	4237	4183	2337	1867	129392	61407	204323 ⁴⁷²

1874'e kadar 180.000, 1874'te Ferecik kazasının katılımıyla 190.000 civarında olan sancağın erkek nüfusu, 1875 senesinde 204.323 olarak belirtilmiştir. 1874'te 66.861 olan hâne sayısı ise 1875'te % 17.44 oranında artarak 78.525 olmuştur. Bir anda orta-

belirtilmiştir. Bkz.: Erol Haker, a.g.e.,s.200.

470- SVE-H. 1293, s. 113; Bu tablonun olduğu belge yıpranmış olduğundan çevirirken zorluk olmuştur. Tarafımca da yanlış okuma ihtimali olmakla birlikte, yukarıdaki tablo oluşturulmuştur.

471- Makri ile birlikte.

472- Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, S. 103, Ankara 1962, s. 567.

ya çıkan bu seviyedeki artışın, önceki senelere ait kayıtlarda güncelleme yapılmamasından dolayı ortaya çıkmış olabileceği ihtimâl dâhilindedir. Bu kayıta belirtilen rakamlara göre sancakta yaşayanların % 30.05'i Müslüman, % 63.32'si Rum ve Bulgar kökenlidir. Ermeni, Yahudi, Kıbtî ve Katoliklerin oranı ise % 6,63'tür.

Osmanlı-Rus savaşıdan önceki son sâlnâme, Rusların savaş ilan ettiği 24 Nisan 1877'nin⁴⁷³ hemen öncesinde neşredildi. 1293 Malî Senesine ait bu sâlnâme ile 1293 Hicrî senesine ait önceki sâlnâme kayıtlarında Ferecik ile Dimetoka kazalarının nüfus miktarları farklılık gösterirken, diğer bölgeler aynı miktarlarda belirtilmiştir. Bir önceki kayıta göre 9.449 olan Makri ile birlikte Ferecik kazasının nüfusu yeni kayıta göre 13.177, 39.720 olan Dimetoka kazası nüfusu ise 38.739 olarak gösterilirken, Edirne Sancağı'nın toplam erkek nüfusu 207.072'dir.⁴⁷⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Edirne Sancağı'nın Nüfusu

Savaşa kadar sekiz defa neşredilen sâlnâmelerden sonra, dokuzuncu Edirne Vilâyeti Sâlnâmesi ancak H. 1300/1883'te tekrar hazırlanmıştır. Bu aradaki senelerde sâlnâme neşredilmemesinin öncelikli sebebi, 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Edirne'nin uğradığı işgal olmalıdır.⁴⁷⁵

H. 1300/1883 ve H. 1301/1884 senelerinde dokuzuncu ve onuncu defa olarak neşredilen sâlnâmelerde nüfus kayıtlarına ait bilgi verilmezken, savaş ve işgal sonrası nüfusuna ait bilgiler ilk olarak H. 1302/1885 senesine ait sâlnâmede gösterilmiştir. Burada dikkat çeken önemli bir husus Osmanlı'da ilk kez 1881-1882'de yapılmaya başlanan sayımda kayıt altına alınan kadın nüfusunun⁴⁷⁶, sâlnâmelerde de ilk defa ayrıca gösterilmiş olmasıdır.⁴⁷⁷

473- Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, S. 103, Ankara 1962, s. 567.

474- SVE-1293 Malî Senesi, s. 92-102; Kemal H. Karpat, H. 1294 tarihli sâlnâmeyi (devlet sâlnâmesi olmalı) kaynak göstererek Edirne Sancağı nüfusunu 190.585, binalar (evler) sayısını da 20.200 olarak belirtmiştir. Yine belirttiğine göre bu sayıların, muhtemelen 1844 sayım sonuçlarına ve doğanların ve ölenlerin (savaş kayıplarını da içeren) sayısının hesaplanmasından sonra yapılan nüfus tahminlerine dayandığını belirtir. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 251, 257.

475- Savaş sonrası ve sâlnâme neşredilmeden önce *Gustave Luffon tarafından 17. Ocak. 1882'de Fransa Meclis ve Dışişleri Bakanı Leon Gambetta'ya gönderilen rapora göre Edirne'de ikamet eden nüfus tahminen 76 bin kişiden oluşmaktadır. Belirtilen bu toplama göre Edirne'de 25 bin Rum, 20 bin Osmanlı, 15 bin Yahudi, 8 bin Bulgar, 6 bin Ermeni, 2 bin Bohemyalı (çingene) ile birlikte yabancı olan ya da Edirne'de doğmuş olan 40 aile kadar da Avrupalı bulunmaktadır.* Bkz.: Evangelia Balta, *a.g.m.*, s. 246.

476- Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 46.

477- SVE-H.1302, s. 254.

1885 Senesine Ait Sâlnâmeye Göre Edirne Sancağı'nın Nüfusu.

MİLLET	Yabancı Kadın	Yabancı Erkek	Yabancı Hâne	Yerli Kadın	Yerli Erkek	Yerli Hâne	Nüfus	Hâne Toplamı
Müslüman	339	313	145	10243	10305	5045	21200	5190
Rum-Bulgar	3	33	5	9187	9840	4342	19063	4347
Yahudi	-	-	-	3552	3864	1310	7416	1310
Ermeni	19	25	17	1669	1578	701	3291	718
Edirne Şehri	361	371	167	24651	25587	11398	50970	11565
Çöke	162	190	66	4046	4586	1934	8984	2000
Üsküdar	5	11	5	796	880	400	1692	405
Ada	-	-	-	4010	4450	1657	8460	1657
Edirne Kazası ve Nâhiyeler	528	572	238	33503	35503	15389	70106	15627
Havsâ	-	-	-	5492	6129	2573	11621	2573
Uzunköprü	340	473	219	13413	14349	4651	28575	4870
Cisr-i Mustafa Paşa	103	171	101	11563	12449	5084	24286	5185
Dimetoka	222	355	223	11120	11907	4655	23604	4878
Ortaköy	106	151	101	13026	13893	5469	27176	5570
Kaza Toplamı	771	1150	644	54614	58727	22432	115262	23076
Edirne Sancağı Toplamı	1299	1722	882	88117	94230	37821	185368	38703

1885 sâlnâmesindeki bu rakamlar, 1881-1882 sayımına ait yayınlanan ilk nüfus bilgileridir.⁴⁷⁸ Bu nüfus bilgilerinin tamamlanmadan yayınlanan ilk sonuçlar olduğunu belirtebiliriz. Çünkü 1881-1882'de yapılmasına başlanan, kadınların ilk defa sayıldığı nüfus sayımına göre, Edirne Sancağı'nın toplam kadın ve erkek nüfusu 239.073'dür. Bu toplam rakam içerisinde kadın nüfusu 115.760, erkek nüfusu ise 123.313'tür.⁴⁷⁹

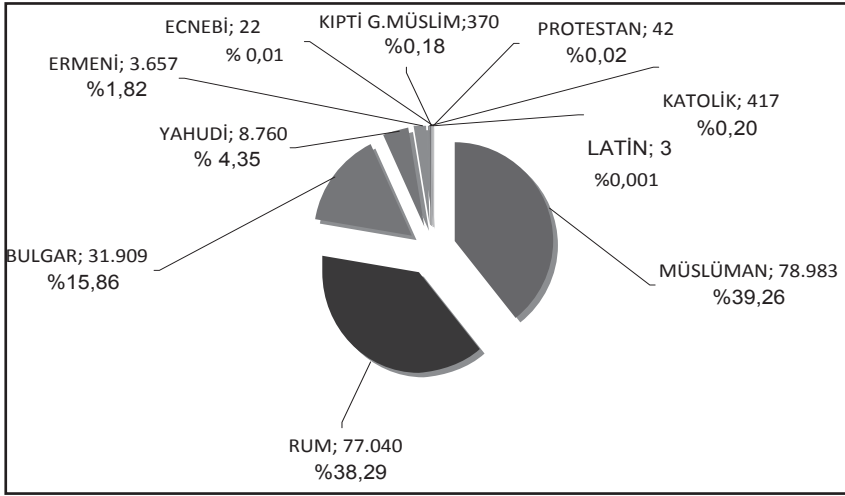
1885 senesinde ki bu nüfus kayıtlarından sonra sayımı tamamlanan bölgelerden yeni kayıtlar gelmeye devam etmiş ve Edirne

478-1881-1882 nüfus sayımının ilk sonuçları ulaşımı kolay olan bölgelerden 1884-1885'te gelmiştir. Bu ilk istatistik sonuçlarının bir kısmı sâlnâme gibi çeşitli yerlerde basıldı. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 104.
479- Edirne sancağı toplamı içerisinde kadın ve erkek olarak 117.208 Müslüman (%49,03), 77,830 Rum (%32,55), 3.841 Ermeni (%1,61), 30.921 Bulgar (%12,93), 309 Katolik (%0,13), 8,918 Yahudi (%3,73), 42 Protestan (%0,018) ve 4 Latin (%0,002) bulunmaktadır. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 106, 260-261; Edirne Vilayeti için bkz.: Cem Behar, *a.g.e.*, s. 39-41.

Sancağı'nın nüfusu 1886 senesi için 201.203⁴⁸⁰ olarak belirtilmiştir.

R. 1302/1886 senesinde Edirne şehrinin toplam nüfusu 54.549 olarak belirtilirken, bu nüfusu 23.000 Müslüman, 17.000 Rum, 2.900 Bulgar, 3.558 Ermeni, 46 Katolik, 45 Protestan ve 8.000 Yahudi oluşturuyordu.⁴⁸¹

1886 senesinde Edirne Sancağı Nüfusu.

1888 senesi için sancağın nüfusu 237.912 olarak belirtilmiştir.⁴⁸² 1888 senesinde ki bu artış tamamı Müslüman olan Kırcaali kazası nüfusunun, Edirne Sancağı toplam nüfusu içerisinde gösterilmesinden kaynaklanmıştır. 1886 ve 1887'de 78.983 olan Müslüman nüfus, 1888'de 115.751'e yükselirken, aynı sene Müslümanların toplam sancak nüfusu içerisinde ki oranı % 46,55 olmuştur.⁴⁸³

480- Bu seneye ait sâlnâmeye göre Edirne Sancağı; 6 kaza, 23 nâhiye, 318 mahalle ve 470 köyden oluşmaktadır. Sancakta toplam hâne sayısı 41.930'dur. Hâne başına düşen nüfus ortalaması ise 4.80 civarındadır. Bkz.: SVE-H. 1304, s. 257; 1888 senesi sâlnâmesinde de aynı kayıtlar belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1305, s. 261; Şemseddin Sami, Kamûsü'l-a'lâm'ın 2. cildinde, Edirne Sancağı'nın nüfusu hakkında şu bilgileri verir; Ahalisi 201.206 kişi olup, bunların takriben 80.000'i Müslüman, 77.000'i Rum, 31.000'i Bulgar ve diğerleri Ermeni, Yahudi, Kibî vesairedir. 1887 veya 1888 senelerine ait sâlnâme kayıtlarını kullanan yazar, toplam kısmına bakarak 201.206 yazmış olmalıdır. Ancak sâlnâmede erkek nüfusu hatalı olarak 3 adet fazla toplanmıştır. Bkz.: Şemseddin Sami, a.g.e., C. 2, s. 811.

481- Asaf, □Edirne Hakkında Ma'lumat", Şule-i Maârif, C. I, S. II, Edirne R. 1302, s. 31.

482- SVE-H. 1306, s. 258.

483- 1889 kayıtlarına göre kaza sayısı Kırcaali'nin de katılımıyla 7 olarak belirtilmiştir. Sancağın toplam hâne sayısı 48.485'e yükselirken, sancağın 1886 ve 1887 senelerinde 23 olan nâhiye sayısı 28, 470 olan köy sayısı 530 ve 318 olan mahalle sayısı 364 olmuştur. Bkz.: SVE-H. 1306, s. 258. Kemal H. Karpat, a.g.e., s.

H. 1306/1889 senesi sâlnâmesinde gösterilen bu nüfus miktarı (237.912), 5 Safer 1311 (18 Ağustos 1893) tarihinde Sadrazam Cevat Paşa tarafından II. Abdülhamid'e ciltli bir el yazması halinde sunulan sayım sonuçlarına çok yakın olup (239.073), aynı sene itibariyle Balkanlar'ın da dâhil olduğu Osmanlı Coğrafyası'nın büyük bölümünde sayım genel olarak tamamlanmıştı.⁴⁸⁴

II. Abdülhamid'e sunulan Edirne Sancağı nüfus kayıtları 1888-1889 sayım kayıtlarını içermektedir. Çünkü sonuçların Pâdişaha verildiği 1893'te sancağın nüfusu 274.993'e ulaşmıştı. Yani sunulan bu sayım sonuçları oldukça geride kalmış, güncel kayıtları yansıtmamaktadır.⁴⁸⁵

1893'te Edirne Sancağı'nın Nüfusu.

Esami-i Cemâat	Toplam	Yerli		Yabancı	
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
İslâm	138141	67740	65779	3104	1518
Rum	85257	43254	40576	1010	417
Ermeni	4021	1784	1987	195	55
Bulgar	36684	18812	17688	130	54
Katolik	741	161	144	395	41
Yahudi	10075	4956	4733	209	177
Protestan	70	30	28	6	6
Latin	4	0	0	3	1
Yekün	274993	136737	130935	5052	2269

Tabloda belirtilen toplam nüfus içerisinde Edirne Kazası'nın nüfusu 97.733⁴⁸⁶, Uzunköprü'nün 39.398⁴⁸⁷, Cisir-i MustafaPaşa'nın 28.225⁴⁸⁸, Ortaköy'ün 31.007⁴⁸⁹, Dimetoka'nın 28.355⁴⁹⁰, Havsa'nın

105-106.

484- Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 105-106.

485- Sâlnâmede belirtilen nüfus miktarları her kaza için ayrıca belirtilmiş olup, oluşturulan tabloda toplam rakamlar verilmiştir. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.

486- Edirne kazasının yerli kadın nüfusu 45.395, yerli erkek nüfusu ise 47.591'dir. Yabancı olarak belirtilen Osmanlı vatandaşı olmayan kadın miktarı 1.296, erkek miktarı ise 3.451'dir. Edirne kazasında 45.073 Müslüman, 29.353 Rum, 3.782 Ermeni, 9.806 Bulgar, 643 Katolik, 9.002 Yahudi, 70 Protestan'ın yanı sıra 4'te Latin kökenli yaşamaktadır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.

487- Uzunköprü'de yaşayan Osmanlı vatandaşı kadın sayısı 18.614, erkek sayısı 20.090'dır. Yabancı olarak ise 280 kadın, 414 erkek bulunmaktadır. Toplam nüfusun 15.364'ü Müslüman, 17.127'si Rum, 5'i Ermeni, 6.895'i Bulgar ve 8'i Yahudi'dir. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.

488- Dönemin Cisir-i Mustafa Paşa'sın da Osmanlı vatandaşı 13.447 kadın, 14.203 erkek ve yabancı olarak 226 kadın ve 349 erkek bulunuyordu. Bunların 10.427'si Müslüman, 4.317'si Rum, 34'ü Ermeni, 12.924'ü Bulgar, 98'i Katolik ve 425'i Yahudi'dir. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.

489- Ortaköy'de 15.122 kadın, 15.671 erkek yerli nüfus yaşarken, yabancı olarak 87 kadın ve 127 erkek bulunmaktadır. Yerli ve yabancı nüfusun 16.119'u Müslüman, 10.435'i Rum ve 4.480'i Bulgardır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.

490- Dimetoka'nın yerli kadın nüfusu 13.546, erkek nüfusu 14.084'tür. Yabancı olarak ise 296 kadın, 429

14.431⁴⁹¹ ve Kırcaali'nin nüfusu 35.843⁴⁹²'tür⁴⁹³. 1894 rakamlarına göre Edirne Sancağı'nın % 50,23'ü Müslüman, % 31'i Rum, % 13,33'ü Bulgar ve % 3,66'sı Yahudi nüfustan oluşurken, Ermeni, Katolik, Protestan ve Latinlerin toplam nüfus içerisindeki oranı % 1,78'dir.

Aynı sâlnâmede Edirne Vilâyetinin toplam nüfusu 954.636 olarak belirtilirken⁴⁹⁴, bu rakama göre vilâyetin % 28.80'i Edirne Sancağı'nda yaşıyordu. 1893 senesi için 1894 kayıtlarında belirtilen bu nüfus miktarı, 1901'e kadar aynı miktarda kalmıştır. Bu arada neşredilen 6 sâlnâmede de 1893 senesine ait nüfus bilgileri belirtilmiştir.⁴⁹⁵

20. Yüzyılın ilk senelerinde Edirne Sancağı'nın 142.739'u Müslüman ve 139.271'i Gayrimüslim olmak üzere toplam nüfusu 282.010'dur.⁴⁹⁶ 1893'e göre kıyasladığımızda sancağın nüfusu 1900 senesi rakamlarına göre 7.017 kişi daha artmıştır. Bu artış Müslüman nüfusta, Gayrimüslimlere oranla daha fazladır. 1893'ten 1901'e kadar Müslümanlarda ki artış % 3,33 olarak gerçekleşirken, Gayrimüslimlerde bu artış % 1,77'dir.

Bu sâlnâmeden 2 sene sonra 1903'te neşredilen Edirne'nin son sâlnâmesindeki rakamlar, sancak genelindeki nüfusu cüzi bir artışla, 1902'de 282.526'ya yükseldi.⁴⁹⁷ Bu son sâlnâmeye göre 1902'de Edirne şehrinde 26.547 Müslüman, 15.952 Rum, 2.525 Bulgar, 3.650 Ermeni, 8.033 Musevi, 63 Rum ve Ermeni Protestan ve 43 Katolik Bulgar olmak üzere 56.813 kişi 213 mahallede 11.076 hânede yaşıyordu.⁴⁹⁸

erkek vardır. Bu toplam içerisinde yerli ve yabancı olarak 8.245 Müslüman, 17.978 Rum, 200 Ermeni, 1.310 Bulgar ve 622 Yahudi bulunmaktadır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.

491- Sancağın nüfusu en az kazası olan Havsa'nın Osmanlı vatandaşı olan kadın nüfusu 6.910, erkek nüfusu 7.445'tir. Yabancı kadın miktarı 19, erkek ise 57 olarak belirtilmiştir. Kazanın toplam nüfusunun 7.217'si Müslüman, 5.945'i Rum ve 1.269'u Bulgar'dır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.

492- Kırcaali'de yerli olarak belirtilen 35.554 kişinin tamamı Müslüman'dır. Osmanlı vatandaşı olmayan yabancı nüfus içerisinde 55 kadın, 114 erkek Müslüman bulunurken, yine yabancı olarak 3 kadın ve 99 erkek Rum, 7 kadın ve 11 erkek Yahudi Kırcaali'de yaşamaktadır. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.

493- Tabloda belirtilen toplam nüfus miktarı 274.993'tür. Ancak kazaların nüfusu ayrıntılı olarak hesaplandığında toplam nüfus 274.992 olarak çıkmaktadır.

494- SVE-1310 Malî Senesi, (Nüfus Cetveli-Ek sayfa), s.s.y.; Kemal H. Karpat'ın Edirne Vilâyeti nüfusu için yazmış olduğu rakam 954.535'dir. Bkz.: Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 326-327.

495- SVE-1311 Malî Senesi, s. 234; SVE-1312 Malî Senesi, s. 237; SVE-1313 Malî Senesi, s. 237; SVE-1314 Malî Senesi, s. 240; SVE-1315 Malî Senesi, s. 248; SVE-1316 Malî Senesi, s. 250.

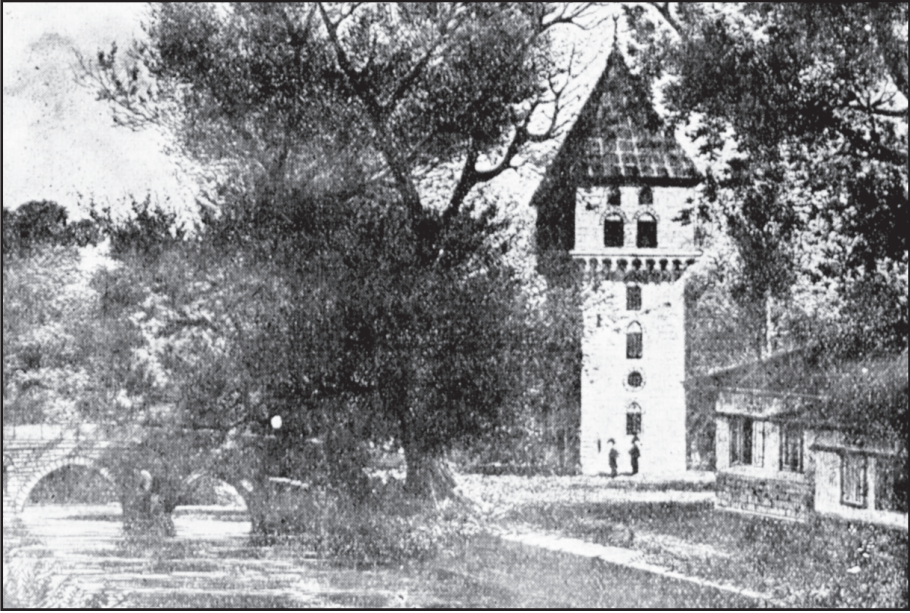
496- Belirttiğimiz miktarda ki nüfus merkez kaza Edirne ile birlikte, aynı 1894'te ki gibi Cısr-ı Mustafa Paşa, Kırcaali, Ortaköy, Dimetoka, Uzunköprü ve Havsa kazalarında yaşamaktadır. Sancakta, bu kazalara bağlı olarak 27 nâhiye ve 475 köy bulunmaktadır. Bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 301.

497- SVE-1319 Malî Senesi, s. 906.

498- SVE-1319 Malî Senesi, s. 908-909. Bu rakamlara göre Edirne şehrinde bir hânede ortalama 5.12 kişi

Şehirle birlikte Çöke⁴⁹⁹, Üsküdar⁵⁰⁰ ve Ada⁵⁰¹ namında 3 nâhiyesi ve 113 köyü bulunan Edirne kazasının 94.590⁵⁰² nüfusu bulunmaktadır. Nüfusun, 44.491'i İslâm, 28.749'u Rum, 9.524'ü Bulgar, 3.793'ü Ermeni ve 8.033'ü Yahudi'dir. Toplam nüfusun, 50.256'sı erkek, 44.334'ü kadındır.⁵⁰³ Buna göre 1902'de mevcut olan Edirne kazası nüfusunun % 60.06'sı Edirne şehrinde yaşamaktadır.

Sancağın diğer kazalarında yaşayanlar mensup oldukları dine ve millete göre ayrı olarak kayıt edilmiş ve 20. Yüzyıl başlarında neşredilen ikinci ve Edirne Vilâyeti'nin sonuncu sâlnâmesinde gösterilmiştir.

yaşamaktadır.

499- Çöke nâhiyesine bağlı 43 köy ile 4 çiftlikte yaşayan nüfus 12.056'dır. (6.140 İslam, 1.807 Rum ve 4.109 Bulgar) Nâhiyenin merkezi olan Hacı Danişmend köyünün nüfusu ise 630'dur. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 969.

500- Üsküdar nâhiyesi genelinde 1.678 hânedede 4.298 Müslüman, 2.526 Rum ve 2.471 Bulgar yaşıyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 963.

501- 35 köy ile müstakil 10 çiftliği bulunan Ada nâhiyesinin 7.506 Müslüman, 9.178 Rum, 376 Bulgar, 86 Ermeni olmak üzere toplam nüfusu 17.146'dır. 1903'te bu nüfus 6.974 hânedede yaşıyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 972.

502- Edirne şehri ile birlikte Çöke, Üsküdar ve Ada nâhiyesi için verilen toplam nüfus rakamlarına göre çıkan rakam 95.310'dur. Oluşan fark 720'dir.

503- SVE-1319 Malî Senesi, s. 906-907.

*1903 Kayıtlarına göre Edirne Sancağı Kazalarının
(Edirne kazası hariç) 1902 senesinde mevcut olan Nüfusları*

Kaza	Din/Millet							Toplam
	İslâm	Rum	Bulgar	Musevi	Ermeni	Katolik	Kıbtî	
Cisr-i Mustafa- fapaşa ⁵⁰⁴	10432	4325	12910	417	35	89	-	28208
Kırcaali ⁵⁰⁵	37508	102	-	18	-	-	-	37628
Ortaköy ⁵⁰⁶	16951	11337	5005	-	-	-	-	33293
Uzunköprü ⁵⁰⁷	16959	18063	7346	7	8	-	520	42903
Dimetoka ⁵⁰⁸	8499	1 9045	1418	717	220	-	-	29899
Havsa ⁵⁰⁹	8278	6411	1436	-	-	-	-	16125
Toplam	98627	59283	28115	1159	263	89	520	188056

Bu kayıtlara göre Edirne merkez kazasından sonra nüfus en çok Uzunköprü'de, en az ise Havsa kazasındadır. Kırcaali kazasındaki Müslüman nüfus, kazanın toplam nüfusunun % 99,68'ini oluştururken; Uzunköprü ve Dimetoka kazalarında Rum nüfus Müslümanlardan daha fazladır.

Kırcaali'de Bulgar nüfus bulunmazken, Bulgarların en yoğun olduğu kaza Cisr-i Mustafa Paşadır. Az olan Yahudi ve Ermeni nüfus, en çok Dimetoka'da, Katolik Hıristiyanlar sadece Cisr-i Mustafa Paşa'da, Müslüman Kıptiler ise sadece Uzunköprü'de bulunmaktadır. Edirne merkez kazası haricinde sancağın diğer kazalarında ki Müslüman nüfus, toplam nüfusun % 52.44'ünü oluştururken, % 31.52'si Rum, % 14.95'i Bulgar, geriye kalan nüfusun % 1.09'u Yahudi, Ermeni, Katolik ve Müslüman Kıptilerden oluşmaktadır.

504- Kaza genelindeki toplam nüfusun 8300'ü kaza merkezinde 1853 hânedeymişken, kazanın nâhiyeleri ve köyleri ile toplam hâne sayısı 5599'dur. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 975-976.

505- Kırcaali kazası merkezinde 475 hânedeymişken 1588 kişi yaşıyordu. Kaza genelinde toplam 6346 hâne vardır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 980.

506- SVE-1319 Malî Senesi, s. 985.w

507- Uzunköprü merkezinde 963 hânedeymişken 2326 erkek ve 2258 kadın olmak üzere 4584 Müslüman mevcuttur. Ayrıca kaza merkezinde 252 hânedeymişken 709 erkek ve 717 kadın Rum, 84 hânedeymişken 342 erkek ve 347 kadın Bulgar, 3 hânedeymişken 4 erkek ve 3 kadın Yahudi, 5 hânedeymişken 3 erkek ve 6 kadın Ermeni ile 97 hânedeymişken 256 erkek ve 261 kadın Müslüman Kıbtî ikamet etmektedir. Buna göre 6824 olarak belirtilen tüm kazadaki hâne sayısının 1404'ü Uzunköprü merkezinde 7232 nüfusu barındırmaktadır. SVE-1319 Malî Senesi, s. 990-992

508- Merkez kazanın nüfusu 9300'dür. Tüm kaza genelinde 5001 hâne vardı. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 996-997.

509- Havsa merkezinde 350, tüm kazada ise 3411 hâne bulunmaktadır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 1002-1004.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Edirne Sancağı Nüfusunun Değerlendirilmesi

Daha önce belirtildiği üzere savaştan hemen önce neşredilen son sâlnâmede sancağın erkek nüfusu 207.072'dir. Erkekler kadar kadın nüfusu olduğu varsayılırsa Edirne Sancağı, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının hemen öncesinde yaklaşık 415.000 civarında nüfusa sahipti. Genel olarak kabul gören *erkekler kadar kadın nüfus varlığı* tezinin Kadın/Erkek nüfusunun verildiği sâlnâmelere göre ortaya çıkan hata payı oranları ise yıllara göre değişmektedir. Sancakta 1884'te Osmanlı vatandaşı kadınlar, erkeklerle göre % 6,49, 1893 senesinde % 4,24 oranında daha azdır. 1902'de Edirne kazasında ise kadınlar erkeklerle göre % 11,78 oranında daha az nüfusa sahipti.

Savaş ve işgal sonrası belirtilen ilk kayıta ise sancağın toplam erkek ve kadın nüfusu 185.368'dir ki bu sayının ilk rakamlarıydı. Savaştan sonra, sancağın yaklaşık 50.000 erkek veya 100.000 erkek/kadın nüfusunun bulunduğu Kırklareli, Pınarhisar, Makri-Ferecik, Babaeski ve Kızılağaç kazaları idârî olarak Edirne Sancağı'na bağlılığı sona ermiştir. Edirne merkez kazası ile birlikte Havsa, Uzunköprü, Cısr-i Mustafa Paşa, Dimetoka sancağa bağlı kaza konumunu devam ettiren, Ortaköy sancağın yeni kazası olmuştur. Savaş öncesi yaklaşık kadın-erkek 415.000 civarında nüfus varlığına sahip olabilecek Edirne Sancağı'nda, savaş sonrası yaklaşık 100.000 kişinin yaşadığı kazaların ayrılmasıyla, 315.000 civarında kadın ve erkek nüfus kalmış olmalıydı. Ayrıca 27.176 toplam nüfusa sahip Ortaköy'ün sancak kazası olmasıyla toplam nüfus yaklaşık 340.000 civarında olması gerekirken, yaklaşık 15 sene sonra 1893'te açıklanan Edirne Sancağı nüfusu ise 239.073'tür.

Edirne Sancağı'nda Ortalama Bir Sene İçerisinde Meydana Gelen Doğum-Ölüm Oranları ve Elde Edilen Nüfus Hâsılatı

Neşredilmiş olan 28 Sâlnâme içerisinde sadece H. 1310/1893 senesi kayıtlarında, önceki sene kazalarda, gerçekleşen doğum ve ölüm miktarları ile oralara gelen-gidenlerin sayısı ve elde edilen nüfus hâsılatları belirtilmiştir.

Bu kayıtlara göre Edirne kazasına 9.829 *iyâb-ü zehâb* olmuş, 47.183,50 kuruş nüfus hâsılatı elde edilmiştir⁵¹⁰. Edirne'den sonra gelen ve giden sayısı bakımından en hareketli kaza Cısr-i Mustafa Paşa'dır.⁵¹¹

510- SVE-H.1310, s. 255.

511- SVE-H.1310, s. 310, 312, 326-327, 350, 367-368, 372, 386, 388, 406.

1893 senesi kayıtlarına göre Edirne Sancağı Kazalarının Nüfus Hâsılatları, Gerçekleşen Doğum ve Ölümler ile Kazalara Gelen ve Gidenlerin Miktarları.

Kaza	Nüfus Hâsılatı (Kuruş)	Doğum	Ölüm	Kazaya Gelen	Kaza- dan Giden	Toplam Nüfus
Cisr-i Mustafa Paşa	7.595,50	779	285	3.800	4.625	27.138
Kırcaali	12.136	462	217	2149		34.075
Dimetoka	3.512	358	201	250	99	26.551
Uzunköprü	8.964	936	639	195	159	38.645
Ortaköy	7.110	669	223	700	730	30.689
Havsa	1.540	1007	340	-	-	14.418

Bu bilgilere göre Kırcaali kazası en çok nüfus hâsılatı elde edilen kaza merkezidir. Kazaların nüfus idârelerince vatandaşa hazırlanan Nüfus tezkeresi ve sair gelirlerden elde edilen nüfus hâsılatının en az gerçekleştiği kaza ise Havsa'dır. Ancak nüfus hâsılatı ve nüfusu en az olan Havsa, en çok doğumun olduğu kazadır. En az doğum oranı Dimetoka'da gerçekleşmiştir. Genelde aynı seviyelerde gerçekleşen ölüm miktarlarında ise Uzunköprü diğerlerine oranla rakamsal olarak hayli öndedir. Cisr-i Mustafa Paşa'dan sonra gelen ve gidene en çok olan kaza Kırcaali'dir.⁵¹²

Eğitim, Kültür ve Sancağın Eğitim Kurumları

Eğitim kavramını, bireyin zihinî, bedenî, hissî ve toplumsal yeteneklerinin, davranışlarının geliştirilmesi ya da bireye yeni yetenekler, davranışlar, bilgiler kazandırılması yolunda yapılan faaliyetlerin tümü olarak nitelendirebiliriz. Eğitim ile yetişen nesillerin topluma uyumu sağlanarak, millî kültür genç kuşaklara aktarılabilir. Bu şekilde fert ve cemiyet hayatında bir ahenk meydana getirilebilir. Toplumun eğitimi ise topluma yön veren, kaderini tayin eden bir kavram olarak karşımıza çıkar.

Eski medeniyetlerden bu güne eğitime önem veren toplumlar, diğer toplumlar üzerinde egemen olma özelliğini sürdürmüş, eğitime önem vermeyenler ise geri kalarak yok olmuşlardır. Türkler eğitime her zaman önem göstermiş, Türk tarihinin Osmanlı döneminde de gittikleri yerlerde mektep ve medreseler kurarak, eğitim ve öğretim alanında faaliyetler yapmıştır.

512- Belirtilen doğum ve ölüm miktarları tüm kazada gerçekleşenleri ifade ederken, gelen-gidenlere ait rakamlar sadece kaza merkezleri için verilmiştir.

Klâsik Osmanlı Eğitim sisteminde Sıbyan mektepleri, Medreseler ve özel eğitim veren Enderun Mektepleri olmak üzere örgün eğitim veren 3 kurum bulunmaktadır⁵¹³. Bu geleneksel sistemde Enderun Mektebi hariç, diğerleri vakıflara bağlı olarak kurulmuş ve yaşatılmıştır.⁵¹⁴

Din esasına göre şekillenen eğitim sisteminin ilk basamağı ve medreselerin bir alt kademesi olan sıbyan mektepleri, okuma-yazma, temel dinî bilgiler ile basit hesap işlemlerinin verildiği ilkokullardır.⁵¹⁵ Medreseler ise dinî esasa dayalı eğitimin ikinci basamağını teşkil eder. Osmanlılarda yüksek seviyede eğitim ve öğretim medreselerde gerçekleşmiştir.⁵¹⁶ Enderun deyimi, aslında Osmanlı sarayının iç bölümüne verilen isimdir. Ancak konuyla ilgili olarak *Saray Mektebi* anlamında kullanılmıştır⁵¹⁷.. Bu kurum, Osmanlı eğitim sistemi içinde özel bir yere sahipti. Seçkin yönetici-devlet adamı kadrosu oluşturma, elit bir grup yetiştirme kurumu özelliği taşıyordu.⁵¹⁸ Devletin eğitim sistemi

513- Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 1. Baskı, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s. 12.

514- Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim (Tarihi Gelişimi)*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No:140, Ankara 1985, s. 3.

515- Bu mekteplere, her mahallede bulunduğu için *Mahalle Mektepleri*, taş bina olarak inşa edildikleri için *Taş Mektep* ayrıca *daruttalim*, *darulilm*, *muallimhâne* ve *mekteb-i ibtidâîyye*'de denilmiştir. Okula başlama yaşı 5-6, bitirme ise 13-15 yaşları arasındadır. Mektebin öğretmenleri *Muallimler* veya *câmi imamlarıdır*. Kurum içi yapılaşma, ders öğretim metotları ve araçları yönü ile bir gelişme gösterememişler, ancak Osmanlı'nın son dönemlerine kadar da eğitimdeki yenileşme çalışmaları sonucunda yeni usulde öğretim için kurulan İbtidâî mektepleri ile birlikte kendi usulünde yani eski usul ile öğretime devam ederek varlıklarını korumuşlardır. Sıbyan Mektepleri hakkında bkz.: Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Matbaa-i Âmiri, C. 1, İstanbul 1338, s. 470-473; Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, C. 15, s. 35-43; Sebahattin Akbaş, "Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)", *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000, s. 711-716.

516- Medreselerde, asırlar boyunca Osmanlı'nın din, hukuk ve irfan hayatı için birçok değerli Türk bilgini yetişmiş, Osmanlı hâkimiyetine giren bütün büyük şehirlerde ve İstanbul'un fethinden sonra da devlet merkezinde kurulmuş ve ülkenin her tarafına yayılarak gelişmiştir. İlmiye sınıfı medreselerden yetişirdi. Medrese eğitimi tamamlayanlara kadılık, müftülük, müderrislik, Câmî hizmetleri, kâtiplik vs. gibi görevler verilmiştir. XV. ve XVI. Yüzyıllar Osmanlı medreselerinin yükselme devridir. XVI. Yüzyılın sonlarına doğru medreselerde bozulma başlamıştır. Bozulma sebepleri arasında en büyük etken, geleneksel yapısını muhafaza etmeleri, yenileşmeyi kabul etmeyerek değişen dünyanın gerisinde kalmalarıdır. Medreseler, çeşitli reform çabalarına rağmen çok değişiklik göstermemiş, geleneksel yapıları ile Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar var olmuşlardır. Medreseler hakkında bkz.: Cahit Baltacı, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 1-71; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 1-39; Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 139-172; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, C. 1, İstanbul 1997, s. 35-40; Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999, s.149-160.

517- Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No:1067 Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2, Eskişehir 1998, s. 12.

518- Genel olarak devşirme yoluyla saraya alınan Hıristiyan kökenli çocuklar burada eğitim görmüştür. Devşirme sisteminin bozulmasından sonra, Müslüman çocuklarda bu mektebe alınmıştır. Enderun mektebindeki eğitim, Osmanlıda ki gerilemeye paralel olarak, medreseler gibi, geliştirilememiş ve zaman içinde devre dışı kalmıştır. Enderun Mektebi hakkında bkz.: İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayıncılık, Ankara 2010, s. 103-106; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCF Dergisi*, C. XIII, Ankara 1955, s. 34-36; Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", *Osmanlı*, C. 5, Ankara

temel eğitimden başlayarak yüksek öğrenime kadar her düzeyde 17. Yüzyıla kadar ülkede nitelikli insan ihtiyacını karşılamıştır. Ancak sistemin diğer unsurlarında meydana gelen bozulma ve çözülmeye paralel olarak belirtilen yüzyıldan itibaren eğitim kurumları da geleneksel özelliklerini kaybetmiştir.⁵¹⁹

Gerilemesinin sebebini, sadece askerî alanda göreyerek ona göre tedbir almaya başlayan Osmanlı'da, Batılılaşma çabası içerisinde 18. Yüzyıl'la birlikte çeşitli askerî okullar açıldı⁵²⁰. Devlet ile eğitim arasında kurulan bu yeni ilişki, 19. Yüzyılın ilk yarısından itibaren, eğitimin diğer alanlarında da yaygınlaşarak, eğitim ve öğretim devlet politikası olma özelliği kazandı. Devletin eğitim ve öğretim kurumları üzerindeki ilk denetimi, çeşitli makam ve otoritelere dağılmış bulunan vakıfların gözetim ve denetimini bir elde toplamak amacıyla, 1826'da kurulan *Evkaf-ı Hümayun Nezâreti* ile olmuştur. *Böylece kurulan yeni mektepler, ilk defa devlet kuruluşları arasında yer almış oldu.*⁵²¹

Askerî ve teknik eğitim kurumları Tanzimat öncesi modern eğitim sisteminde önemli bir yer edinmişti. Tanzimat'tan sonra askerî ve teknik okullara öğrenci yetiştiren ortaöğretim kurumları ile idârî görevler ve değişik mesleklerde personel ihtiyacını karşılamak amacıyla sivil mesleki ve teknik okullar açıldı. 1857'de *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*'nin kurulmasıyla bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın görevlerini yürüten merkezî bir örgüt faaliyete geçti. 1 Eylül 1869 tarihli *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi* ile eğitim işlerinde düzenlemelere girişildi ve taşra yönetim örgütü kuruldu.⁵²²

1999 s. 187-193.

519- M.Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999, s. 281.

520- *Batu esintili ilk askerî eğitim girişiminin, kısa Lale Devri'nde (1718-30) 300 kadar talimli asker yetiştirmek olduğu, kimi tarihlerde yazılıdır. 1734'te de ilk yıllarda çok varlık gösterememiş olan bir Kumbaracı Kışlası "Humbarahâne" ile bu alanda teknik eğitim içinde "Hendesehâne" açıldı.* Bkz.: Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 61; *Batılılaşma çabalarının ilk önemli eğitim kurumu ise 1773'te açılan "Mühendishane-i Bahr-i Hümayun" dur.* Bkz.: Erdal Ceyhan, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Ulusal Bellek Yayınları, Edirne 2004, s. 12.

521- Hasan Cicioğlu, *a.g.e.*, s. 4.

522- Bu nizâmnâme ile yeni kurulan devlet okulları şu üç kademe halinde belirlendi: 1- İlköğretim okulları: Sıbyan okulları, İbtidâiyeler ve Rüşdiyeler. 2- Ortaöğretim Okulları: İdâdiler ve Sultaniler. 3- Yüksek Öğretim Okulları: Darü'l-fünun ve çeşitli mesleki yüksek okullar. Yine bu nizâmnâme ile Türk, azınlık ve yabancı özel okulları, devletin gözetimi ve denetimi altına alınmış olup nizâmnâme çok fazla değişikliğe uğramadan II. Meşrutiyet (1908)'e kadar yürürlükte kalmıştı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde eğitime ilgili kanunlar esaslı olarak uygulanmış, bu konudaki eksiklikler giderilmiştir. 1913 tarihinde *Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-u Muvakkatı* ile ilköğretimde değişikliğe gidilerek, ibtidâiler ile rüşdiyeler birleştirilmiş, 5 yıllık idâdiler ortaöğretimin birinci devresi, 7 yıllık idâdiler *Sultanî*'ye çevrilerek ortaöğretimin ikinci devresi sayılmıştır. Öğretmen yetiştirmeye önem verilmiş, yükseköğretim kurumlarının yenileştirilmesine çalışılmıştır. Sonuçta Türk Eğitim Tarihinin Osmanlı Devleti dönemi

Osmanlı Devleti, eğitim ve öğretim kurumlarını açma ve yönetme hususunda Müslümanları olduğu gibi azınlıkları da serbest bırakmıştır. Azınlıklara ait okullar, aynı Müslüman okulları gibi devlet tarafından değil, zenginler, hayrseverler ve cemâatler tarafından kurulmuş ve desteklenmiştir. Azınlık okulları Rum, Ermeni ve Yahudilere ait okullar olup, cemâat ruhanî reisleri ile Kiliselerin denetimindeydiler. Bu okullarda uzun süre dinî nitelikli eğitim verilmiş, sonraları ise millî nitelikli eğitim ağırlık kazanmıştır. İlk, orta ve meslek veya yüksekokul olarak sınıflandırılan bu okulların yanında okul öncesi özelliğinde kuruluşlar ve yaygın eğitim veren kurumlarda bulunmaktadır. Azınlıklara ait okullar haricinde açılmış olan diğer Gayrimüslim okullar ise *yabancı okullar*'dır. Osmanlı Devletinden aldıkları imtiyâzlar ile Batılı ülkeler çeşitli mezhepleri himaye altına alarak bunlara yönelik Osmanlı coğrafyasında çeşitli, sözde eğitim ve kültür kurumları açmış, ancak açılan bu eğitim kurumlarının devletin yıkılışında önemli etkileri olmuştur.⁵²³

Sultanların şehri Edirne, tarihî yolculuğu içerisinde çeşitli unvanlar ile anıldığı gibi eğitim ve kültürel faaliyetleri ile önemli merkezlerden biri olmuştur. Osmanlı'ya başkentlik yapmış olan Edirne'nin eğitim ve kültürel katkıları ile devletin büyümesine ve güçlenmesine önemli katkısı olduğu belirtilebilir. Osmanlı'nın önemli eğitim kurumlarının öncülere olan Edirne'de kurulmuş medreselerde önemli âlimler yetişmiş ve ders vermişlerdir. Ancak genel olarak yaşanan gerileme eğitim alanında da kendinin göstermiş ve Osmanlı'nın önemli şehirlerinden biri olan Edirne'de bundan nasibini almıştır.

Cumhuriyet ile sona ermiştir. Tanzimat ve sonrası dönem ile genel olarak Osmanlı'da eğitim hakkında bkz.: İbrahim Ethem Başaran, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 3. Basım, Yargıcı Matbaası, Ankara 1996, s. 12-16, 75-94; Ali Güler, *Türk Eğitim Politikalarının Tarihsel Süreci*, Yeryüzü Yayınevi, Ankara 2004, s. 66-78, 133-152; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Uzman Yayınları, Ankara 1987, s. 5-245; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1999, s. 1-166; Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, DİE, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 6, Ankara 2000, s. 3-11; Ayrıca yabancı bir seyyahın 1892 senesinde yaptığı seyahatte gördüğü Osmanlı eğitim yapısı hakkında ki gözlemleri ve aktardığı bilgiler için bkz.: Şibli Numani, *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi (Sefernâme-i Rûm u Şâm u Mısır)*, Risale, Tercüme: Yusuf Karaca, İstanbul 2002, s. 63-82].

523- 1869 nizamnamesinde azınlıkların eğitimi hakkında da hükümler bulunmaktadır. Buna göre, azınlıkların belli şartlar altında özel okullar açabilmeleri ve bazı okullarda Müslüman çocukları ile birlikte okuyabilecekleri belirtilmiştir. Bkz.: Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 473; Azınlık ve Yabancı Okulları hakkında ayrıca bkz.: Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 5-21; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1999, s. 102-121; Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1985, 485-494; M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 57-58.

19. Yüzyıl Osmanlı için isyan ve savaşların yanı sıra yenileşme mücadelesinin de verildiği dönemdir. Aynı yüzyılda yeniden yapılanma çabaları için yapılan yeni girişimler eğitim faaliyetleri içinde gerçekleşmiştir. Devletin, ilköğretimden başlanarak yüksek öğretime kadar uygulanmasına karar verdiği yeni usulde eğitim çabalarının dönemin Edirne Sancağı sınırları içerisinde uygulanıp uygulanmadığını sâlnâmelerden takip etmek mümkündür.

İncelenen sâlnâmelere göre Edirne Sancağı'nda eski usulde eğitim veren Sıbyan mektepleri, yeni usulde eğitim vermesi için çaba gösterilen İbtidâî'ler, Rüşdiye'ler ve İdadî'nin yanı sıra askerî eğitim veren mekteplerde bulunuyordu. Dönemin taşrada açılan ilk öğretmen mektebi de Edirne'deydi. Faal olarak eğitime devam eden medreseler, geçmiş dönemlerde ki kadar olmasa da özellikle Edirne şehrinde eğitim vermeye devam ederken, kazalar içerisinde sadece Kırcaali'de ki medrese varlığını devam ettirebilmiştir.

Müslüman mekteplerin yanı sıra Rum, Yahudi, Ermeni ve Bulgarlara ait mekteplerde sancak genelinde kendi azınlıklarına eğitim verirken, varlıklı Müslüman ve Gayrimüslim çocukların devam ettiği özel mektepler ile, misyoner olarak nitelendirilebileceğimiz yabancı okullar da eğitim alanında faaliyet göstermişlerdir.

Özellikle Edirne Vilâyeti'nde Rauf Paşa, Kadri Paşa ve Hacı İzzet Paşa valilik yıllarında, Edirne Sancağı'nın yanı sıra tüm Edirne Vilâyeti genelinde eğitime destek sağlamışlardır. Rauf Paşa vâililiği döneminde Hamidiye Mektebini kurmuş ve eğitim alanında verimli çalışmalar yapmıştır. Kadri Paşa'nın vâililiği döneminde vilâyet genelinde 60 yeni okul açılmış, 25 okulsu onarılmıştır.⁵²⁴ Hacı Ahmet İzzet Paşa'nın da eğitim alanında gerçekleştirdiği yatırımlar da oldukça fazladır.⁵²⁵

524- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 12, 14.

525- Hacı Ahmet İzzet Paşa'nın Edirne Vilâyeti vâililiği döneminde hayatın her alanında birçok girişimi ve başarılı çalışması bulunmaktadır. Gerek eğitim gerekse diğer alanlarda yaptığı çalışmalar hakkında bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 20-24.

Sivil Mektepler

Sıbyan ve İbtidâî Mektepleri

Sıbyan Mekteplerinin Osmanlı Devleti'nde eğitim sisteminin ilk basamağıdır. Bu mekteplerin ıslâhı yahut ibtidâî⁵²⁶ adı altında yeni usulde öğretim yapan okulların açılması için ilk teşebbüs 1870 tarihinde başlamış ve 1872'de İstanbul'da ilk ibtidâî kabul edilen *Numune Mektebi* açılmıştır.⁵²⁷

Edirne'de ise Edirne Vilâyeti Vâlisi Rauf Paşa, ikinci defa vâililik yaptığı 9 Teşrin-i sâni 1296 (21.Kasım.1880)-25 Kânûn-ı sâni 1296 (6.Şubat.1881) dönemi içerisinde ibtidâî mekteplerinin düzeltilmesi ve iyileştirilmesi için girişimlerde bulunmuş ve aynı dönem içerisinde yeni usulde eğitime örnek olması amacı ile *Selimiye İbtidâîsi* açılmıştır.⁵²⁸

Edirne Vilâyeti Sâlnâmelerinde ibtidâîler hakkında verilen ilk bilgiler H. 1300/1883 senesinde 9. defa neşredilen sâlnâmededir. Bu kayıtlara göre 1882'de şehirde erkek öğrenciler için 5, kız öğrenciler içinse 3 ibtidâî mektebi vardı. Selimiye, Taşlık, Ayşehatun, Kirişhâne Taş ve Yakub Kılârî ibtidâî mekteplerinde toplam 302 erkek öğrenci ve Çiçekli, Yahya Efendi ve Kirişhâne'de Yeşilce ibtidâî mekteplerinde ise 120 kız öğrenci öğrenim görmekteydi.⁵²⁹ Bunlardan başka yeni usulde eğitime göre tertip ve düzen sağlanmaya çalışılan *bir hayli* sıbyan mektebi bulunuyordu.⁵³⁰

1883 senesinde yukarıda belirtilen kız öğrencilere ait mekteplerden başka yeni olarak Kadriye⁵³¹ ve Kanlıbınar ibtidâî mektepleri bulunmaktadır ki böylece erkekler gibi kız ibtidâî sayısında 5 olmuştur. Şehirde sayıları 10 olan ibtidâîler 325 erkek ve 208 kız öğrenci mevcuduna ulaşmıştır.⁵³²

1884'te mevcut olan ibtidâî mekteplerinden başka yeni olarak erkekler için Konyalı ve kız öğrenciler içinde Tahmiş ve Güzelcebaba mekteplerinden bahsedilmekte, Kanlıbınar mektebi hakkında ise bilgi bulunmamaktadır. Muallimi, Abdullah Efendi olan Konyalı erkek ibtidâîsinde 40, Hafız Mustafa Efendi'nin muallimlik yaptığı kızlara

526- İlk tahsil veren mektepler için kullanılan bir tabirdir. Ondan evvel bunun yerine "Sıbyan Mektebi" tabiri kullanılırdı. İbtidâînin kelime anlamı "ilk", "başlangıç" olup, 1876'dan sonra ilkokul karşılığı olarak ibtidâî mektebi adı kullanılmıştır. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "İbtidâî" *a.g.s.*, C. 2, s. 14; Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 64

527- Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 134.

528- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 12-13; SVE-H. 1310, s. 154.

529- SVE-H. 1300, s. 86.

530- SVE-H. 1310, s. 228; Edirne şehrinde varlığı belirtilen ibtidâîler haricindeki sıbyan mektepleri hakkında sâlnâmelerde ayrıntı verilmemiştir.

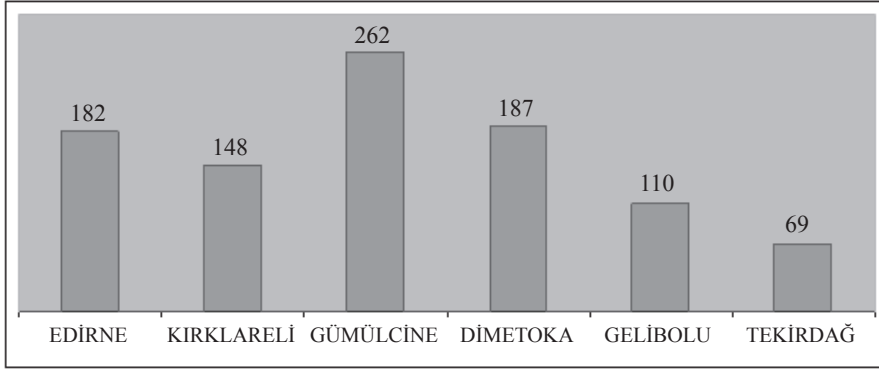
531- Bu mektep Köseç Balaban Mahallesi ahalisi tarafından yeni baştan yaptırılmış ve resmi açılışı 1883 Eylül ayında yapılmıştır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 15; SVE-H. 1310, s. 155.

532- SVE-H. 1301, s. 94.

mahsus Tahmis mektebinde 35 ve diğer kız ibtidâisi olan Güzelceba-ba mektebinin de muallim Ali Efendi yönetiminde 45 öğrenci mevcudu vardır. Yeni mekteplerle birlikte tüm ibtidâilerde erkek öğrenci sayısı 460, kız öğrenci sayısı ise 298'dir.⁵³³

Aynı sene Edirne Sancağı'nın tümünde, 176'sı iyi, 6'sı ise harap durumda olarak belirtilen toplam 182, Edirne Vilâyetinde ise toplam 958 *Sıbyan Mektebi* bulunmaktadır. H. 1302/1885 senesine ait sâlnâmede Sıbyan mektebi tabiri yazılı ise de, H. 1303/1886 senesi sâlnâmesinde *ibtidâi mektepleri* başlığı kullanılmış, bununla birlikte Edirne sancağındaki toplam mektep adedi yine 182 olarak belirtilmiştir.⁵³⁴

Edirne Vilâyeti Sancaklarında 1884 ve 1885 senelerinde mevcut olan İbtidâi Mektepleri

Bu bilgilere göre belirtilen senelerde vilâyet genelindeki ibtidâilerin % 19'u Edirne Sancağı'ndadır.

Dönemin Edirne'sinde eğitime verilen önemin açık bir örneği, yapılan girişim ve uygulamalardır. Yeni usule göre eğitim verecek Müslüman İbtidâi mekteplerinin daimi olacak masraflarının karşılanması amacıyla 1886'da Kulekapısı civarında bir otel, iki gazino ile bir kırâathâne, bir tiyatro binası, bir buzhâne ve bahçeli muntazam bir daire yaptırılmıştır.⁵³⁵ Bu işletmeler, kiraya verilerek ya da bizzat Maârif İdâresi tarafından yönetilerek gelir sağlamış olmalıdır. Özellikle bu zor senelerde yaşanan malî sıkıntılara rağmen eğitime katkı amaçlı bu uygulama dikkat çekicidir.

Her ne kadar Edirne şehrinde yeni usule göre temel eğitim verildiği belirtile de⁵³⁶, 1897 senesinde Edirne'de doğan ve Muradiye İbtidâisinde okumuş olan Şevket Süreyya Aydemir'in yazdıklarına göre bu durum pek doğru değildir. Yazar, 5 veya 6 yaşında

533- SVE-H. 1302, s. 96.

534- SVE-H. 1302, s. 251; SVE-H. 1303, s. 259.

535- SVE-H. 1304, s. 266-267; SVE-H. 1305, s. 270-271.

536- SVE-H. 1310, s. 228.

(1902/1903) senelerinde ilk mektebe başlamış olmalıdır. Yazdıklarına göre, okulun ilk günü sarıklı bir hocanın rahlesinin önüne oturmuş, besmele çekerek, harfleri okumaya başlamıştır. Tarifine göre dönemin Muradiye İbtidâisi; *Muradiye Câmînin müştemilâtından bir parçaydı. Belki de bu Câmîyle beraber yüzlerce yıl önce yapılmıştı. Büyük pencereleri kalın demir kafeslerle örülmüştü.* Burada öğrendiğimiz bir diğer husus da Perşembe günleri mektep erken kapanmaktadır.⁵³⁷

Farklı senelerde Edirne şehrinde bulunan erkek ve kız öğrencilere mahsus İbtidâî mekteplerinin isimleri ile öğrenci sayıları Tablolarda gösterilmiştir.

*Edirne şehrinde 1885-1902 Seneleri Arasında Erkek Öğrencilere Mahsus İbtidâî Mektepleri ve Öğrenci Sayıları:*⁵³⁸

Mektepler	1885	1886	1887	1888	1893	1898	1902
Selimiye	150	165	168	199	65	65	244
Taşlık	75	85	98	104	55	63	52
Kirişhâne	110	150	115	124	170	190	154
Ayşehatun	155	150	128	127	86	65	61
Konyalı	40	50	43	44	37	45	49
Muradiye	60	150 ⁵³⁹	156 ⁵⁴⁰	110	150	170	98
Karabulut	-	-	-	20	118	110	143
Yıldırım	-	-	-	58	47	25	30
Üçşerefeli	-	-	-	-	32	55	133
Yeni İmaret	-	-	-	-	65	86	86
Kadriye	-	-	-	-	31	-	-
Keçeciler	-	-	-	-	-	-	23
Toplam	590	750	708	786	856	874	1073

537- O dönemin Edirne'sinde yaşadıklarından bahsettiği bu eserinde yazdıklarına göre; oturduğu mahallede kendisinden başka çocuğun okula gitmediğini, çocukların çalışabilecek yaşa geldiğinde ya bir dükkâna çırak olduğunu ya da ağalarının, babalarının yanında kır ve toprak işlerine başladıklarını belirtmektedir. Ayrıca aktardığına göre; *Büyük, küçük mahalle halkının mektebe, okuma bilene, kitaba karşı içten gelen, yerleşmiş saygısı vardı. Bizim mahalle halkı için, mektep, kitap ve okuyan insan, büyük ve mutlu varlıklardı. Mesela bizim mahalle sokaklarında yerlerde hiçbir yazılı kâğıt parçası görülmezdi. Nereden gelmişse gelmiş, ister bir rüzgâr uçurmuş olsun sokağa düşen her yazılı kâğıt parçasını gören büyük küçük herkes, onu hemen yerden kaldırır, bir saçak arasına, bir duvar kovuğuna sokuşturur, ayakaltından kurtarır. Çünkü üzerinde harfler, yazılar taşıyan bir kâğıt parçası kutlu ve mübarek bir şeydi.* Bkz.: Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Öz Yayınları, Ankara 1959, s. 34-37.

538- SVE-H. 1303, s. 96; SVE-H. 1304, s. 65; SVE-H. 1305, s. 67; SVE-H. 1306, s. 67; SVE-1310 Malî Senesi, s. 88-89; SVE-1315 Malî Senesi, s. 73; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674-675.

539- Toplam 150 öğrencinin 70'i erkek, 80'i kız öğrenci olarak belirtilmiştir.

540- Toplam 156 öğrencinin 113'ü erkek, 43'ü ise kız olarak belirtilmiştir.

Verilen kayıtlara göre ilk mekteplerde okuyan erkek öğrenci sayısında sadece 1887’de bir önceki seneye göre bir azalma olmuş, diğer senelerde ise artış yaşanmıştır. 1885’de ki öğrenci sayısıyla 1902’de mevcut olan öğrenci sayısını kıyasladığımızda ise erkek öğrenci sayısında yaşanan artış yaklaşık % 82 civarında gerçekleşmiştir.

*Edirne şehrinde 1886-1903 Seneleri Arasında Kız Öğrencilere Mahsus İbtidâi Mektepleri ve Öğrenci Sayıları*⁵⁴¹

Mektepler	1885	1886	1887	1888	1893	1898	1902
Kadriye	60	70	-	-	-	-	115
Çiçekli	110	150	136	131	131	-	61
Yahya Efendi	60	70	62	67	69	-	-
Yeşilce	55	70	76	13	80	95	63
Tahmis	45	60	51	49	41	-	-
Güzelcebaba	50	60	58	58	45	15	37
Kuşcu Doğan	-	-	-	40	85	65	128
Şekerci	-	-	-	35	80	-	-
Yıldırım	-	-	-	-	15	80	30
Câmii İbrahim Paşa ⁵⁴²	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	380	480	383	393	546	255	434

Edirne’de her iki tabloda görüldüğü üzere Müslüman’lara ait 22 ibtidâi mektebinde 1902 senesinde kız ve erkek toplam öğrenci sayısı 1.507’dir. Rum öğrencilerin aynı sene 30 mektepte ki toplam sayısı 2.053, Musevî öğrencilerin ise 1.559’dur. Bunlardan başka 1902’de 461 Ermeni öğrenci ile 377⁵⁴³ civarında Bulgar öğrenci kendi milletlerine ait mekteplerde eğitim görüyordu.⁵⁴⁴ 1902 senesindeki bu bilgilere göre şehirde *ilköğretim seviyesinde bulunan Müslüman öğrenciler* Müslüman nüfusun % 5,70’sini oluşturmaktadır. Diğer milletlerin kendi toplam nüfusuna göre öğrenci sayılarının oranı ise şu şekildedir: Rum % 12,87, Yahudi % 19,40, Ermeni % 12,63 ve Bulgar öğrenciler % 14,93.⁵⁴⁵ Görüldüğü üzere rüşdiye ve İdâdîler haricinde sayısal olarak en çok öğrencinin bulunduğu ibtidâi mekteplerinde

541- SVE-H. 1303, s. 96; SVE-H. 1304, s. 65; SVE-H. 1305, s. 67; SVE-H. 1306, s. 67; SVE-1310 Malî Senesi, s. 89; SVE-1315 Malî Senesi, s. 73-74; SVE-1319 Malî Senesi, s. 675-676.

542- 1903 yılında mektep ismi belirtilmiş ancak öğrenci sayısı yazılmamıştır.

543- 1903 senesinde ait sâlnâmede Bulgar öğrencilerin toplam sayısı içerisinde bazı okulların öğrenci sayıları belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 681.

544- SVE-1319 Malî Senesi, s. 676-681.

545- 1903 senesinde Edirne şehrinde 26.547 Müslüman, 15.952 Rum, 2.525 Bulgar, 3.650 Ermeni ve 8.033 Yahudi nüfus bulunmaktaydı. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 908.

bulunan Müslüman öğrencileri, kıyaslamada kullandığımızda, Müslümanların eğitime ilgisinin diğerlerine göre daha düşük seviyede olduğudur.

Ancak Edirne'deki Müslüman ahâlinin çocuklarının eğitim almasına ait ilgileri, Osmanlı'nın incelenen bazı bölgelerine göre, daha fazladır. Günümüz Türkiye'sinde halen özellikle kızların eğitim almaları yönünden sorunlarının olduğu bilinmektedir. Bu durum o günün şartlarında daha da zor olmalıdır. Bunu biraz daha açmak gerekirse; kız öğrencilere ait tabloda belirtilen 7 farklı senenin ortalamasına göre o dönem Edirne şehrinde 1 senede ortalama 410 kız öğrenci temel eğitim görmekteydi. 26.547 kişilik Müslüman nüfusa sahip Edirne'de durum böyleyken, 1892 senesinde Bitlis Vilâyeti'nin tümünde temel eğitim gören kız öğrenci sayısı sadece 583'tür.⁵⁴⁶ Konya Sancağı'nın 5 kazasında 1883'te toplam 218 mektepte 3.298⁵⁴⁷, yaklaşık 70.000 Müslüman nüfusu bulunan dönemin Eskişehir kazasının tümünde H. 1316 (1898/1899) senesinde 17 ilk mektepte 318⁵⁴⁸ kız öğrenci vardır. Sivas şehri ve 6 nâhiyesinde ise kız öğrencilerin en çok olduğu sene 1885 olmakla birlikte o dönemlerde yaklaşık 45.000 Müslüman'ın yaşadığı Sivas'ta belirtilen sene eğitim alan kız öğrenci miktarı toplam 114 mektepte 1.063'tür.⁵⁴⁹ Trabzon Sancağı'nın tümünde 1902'de kızlara ait 399 ibtidâî'de toplam 11.838 öğrenci bulunurken verilen bu bilgiye göre ortalama bir mektepte yaklaşık 30 öğrenci mevcuttur.⁵⁵⁰ 1893'te Edirne şehrinde ibtidâîlerde okuyan toplam öğrenci sayısı içerisinde kızların oranı % 63,79 olarak gerçek-

546- Ebru Polat, *H. 1310 (M. 1892) ve H. 1316. 1317. 1318 (M. 1898. 1899. 1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006, s. 390, 398; Bu teze göre 1892 senesi için Bitlis, Muş, Siirt ve Genç Sancağından oluşan Bitlis Vilâyeti'nin toplam nüfusu 318.911'dir. Ancak bu toplam içerisinde Müslüman nüfus ayrıca belirtilmemiştir. Müslüman nüfus hakkında bir karşılaştırma yapabilmek için belirtilen tezin ek kısmında yer alan H. 1310 tarihli Sâlnâmenin nüfus kısmı incelenmiş ve sadece Bitlis Sancağı'nın toplam nüfusunun 77.008, bu toplam içerisinde Müslümanların sayısının ise 46.266 olduğu tespit edilmiştir.

547- Adem Topkaya, *Sâlnâmelere Göre Konya Vilâyeti Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007, s. 96; Konya Sancağı'nın kazaları Isparta, Yalvaç, Karaağaç, Eğirdir ve Keçiözü olup, kazalarda bulunan toplam 218 mektebin türü ve kaç adetinin kızlara ait olduğu belirtilmemiştir.

548- Ayfer Akyüz, *Sâlnâmelere Göre Eskişehir*, (Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2009, s. 68, 75.

549- SVS-H. 1302, s. 454; Bu sâlnâmede Sivas Vilâyeti'nin nüfusu toplam olarak verilmiştir. Ancak H. 1301 (1884) senesinde 44.852 Müslüman yaşamaktadır. Bkz.: Erol Genç, *Sâlnâmelere Göre Sivas Vilâyetinde Dinî ve Sosyal Yapı*, (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2009, s. 70-71.

550- Hayrettin Arıcı, *XXIX. Yüzyılda Trabzon Vilâyeti'nde Eğitim*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2006, s. 37

leşmişken, 1897 senesinde tüm Kosova Vilâyetinde toplam ibtidâî öğrencileri içerisinde kız öğrencilerin oranı % 10,61'dir.⁵⁵¹ İncelediğimiz bu verilere göre Edirne şehrinde en azından ilk mekteplere gönderilen Müslüman kızların Osmanlı'nın diğer bölgelerinde ki yaşlıtlarına göre daha şanslı olduğunu belirtebiliriz.

Edirne Sancağı'nın nâhiyeleri ve kazalarında bulunan ibtidâî mektepleri ile birlikte eğitim istatistiklerinin en gelişmiş listeleri ile ayrıntılı bilgileri H. 1310/1893 senesine ait sâlnâmede bulunmaktadır. Tabii ki, bu konuyla ilgili bilgiler diğer sâlnâmelerde de ayrıntılı olmasa da belirtilmiş, ancak sadece kaza merkezlerinde ki mektepler belirtilirken köylerde ki mekteplere değinilmemiştir.⁵⁵²

Öncelikle nâhiyelerin durumuna bakacak olursak Üsküdar Nâhiyesi genelinde bulunan 16 İslâm mektebinin her birinde kız ve erkek öğrenci miktarının ortalaması 30'dur. Bu nâhiyede öğrencilerin eğitim gördükleri mekânlar ayrı mektep binaları değil, Câmilerdir.⁵⁵³ Eski usulde eğitime devam eden bu mekteplerde ancak 1900 senesi civarında, Öğretmen mektebi olan *Dârül-muallimin sıbyan*'dan mezun olan öğretmenlerin görev başlamasıyla yeni usule göre eğitim verilmeye başlandı.⁵⁵⁴ Esasında 1903 senesine ait sâlnâmede belirtilen bu durum samimi bir itirafıdır. Zira yeni usule göre eğitim verecek ibtidâîler için ilk numune mektebi⁵⁵⁵ 1872'de İstanbul'da açılmış, ancak bundan yaklaşık 30 sene sonra başkentin yanı başında bulunan Edirne'nin Üsküdar nâhiyesinde yeni usule göre eğitim verilmeye başlanmıştır. Ashında Edirne şehrinde açılan öğretmen okulu⁵⁵⁶ olmasa, herhalde daha uzun yıllar yeni usulde eğitim verilemezdi. Bu durum o senelerde en azından eğitim alanında yapılmak istenenlerin uygulamada çokta etkili olmadığını göstermektedir.

551- Mucize Ünlü, *Kosova Vilâyeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2002, s. 98, 129; Aynı tezde 1897 yılında Kosova Vilâyetinde bulunan toplam Müslüman nüfus 432.178 olarak belirtilmiştir.

552- Kaza merkezlerinde bulunan ibtidâî mekteplerine ait ilk bilgiler Havsa kazasına ait olup neşredilen ilk sâlnâmeden (1870) 15 yıl sonra 1885'te kayıtlarda belirtilmiştir.

553- SVE-H. 1310, s. 291.

554- SVE-1319 Malî Senesi, s. 966.

555- Mektebin açılışını ve amacını Mahmud Cevad şu şekilde belirtmiştir; *Usûl cedide-i tedrisiyye mahall-i tecrübe olmak ve ileride ta'mim kılınmak üzere Nûr-ı Osmâniye Câmi'-i Şerifi derûnunda kâin kârgîr mekteb İbtidâî nümüne mektebi ittihâz olunmuştur*. Bkz.: Mahmud Cevad, a.g.e., s. 134.

556- Bkz.: dârül-muallimin sıbyan mektebi başlığı.

Çöke nâhiyesinde 1892'de 14, 1902 senesinde ise 25 mektep bulunuyordu.⁵⁵⁷ Bunların ne kadarının Müslüman'lara ait olduğu tam olarak bilinmese de, 23 adet Câmî ve mescit bulunan nâhiye merkez ve köylerinde bu miktar civarında ilk mektep olmalıdır.

Ada nâhiyesi genelinde de eğitim eski usul şartlarındaydı. 1892'de nâhiye'de kız ve erkeklere mahsus 13 mektep'in erkek öğrenci miktarı 420, kız öğrenci miktarı 235'tir. Bu nâhiye genelinde de mektepler Câmî ve mescitlerin bulunduğu yerlerdedir.⁵⁵⁸ 1902'de İslâm mektebi miktarı 20'ye yükselen Ada nâhiyesinin 540 erkek ve 400 kız öğrencisi varken, Hıristiyan olarak belirtilen ahâlinin mekteplerinde okuyan öğrencilerin 920'si erkek, 413'ü ise kızdır.⁵⁵⁹ Burada bir karşılaştırma yapılırsa 7.506 Müslüman'ın % 12,52'si, 9.640 Hıristiyan'ın % 13,83'ü ilk mektep öğrencilerinden oluşmaktadır. Bu durum daha önce belirtildiği gibi, Edirne şehir merkezi yüzdesine bakıldığında oldukça iyi bir seviyedir.

Cısr-i Mustafa Paşa kazasının merkezinde erkek ve kızlara mahsus 2 ayrı ibtidâide, 1892'de 110 kız, 163 erkek öğrenci yeni usulde eğitim görüyordu. Kaza genelinde ise eski usulde eğitim veren mektep sayısı 45, toplam öğrenci sayısı ise 1.200'dür.⁵⁶⁰ Ancak bu mektep ve öğrenci miktarının ne kadarının Müslümanlara ait olduğu belirtilmemiş olup, kazanın köylerinde bulunan mektep sayısı kaza genelindeki Câmî miktarları göz önüne alındığında 30 civarında olmalıdır.

Kırcaali kazası genelinde de eski usulde eğitim devam etmekle birlikte, yeni usulde eğitim için gerekli tedbirler alınmaya başlanmış yeni programa göre lazım olan kitap ve risâlenin teminine çalışılmıştır. Tamamı Müslüman olan Kırcaali'nin⁵⁶¹ merkez kazasında bulunan 1 erkek ve 1 kız ibtidâisinde 1892'de 60 kız ve 121 erkek öğrenci varken, kazanın genelinde bulunan 105 mektebin öğrenci mevcudu ise 1.479 kız, 1.882 erkektir.⁵⁶²

557- SVE-H. 1310, s. 292; SVE-1319 Malî Senesi, s. 970.

558- SVE-H. 1310, s. 295.

559- SVE-1319 Malî Senesi, s. 972-973.

560- SVE-H. 1310, s. 307-308; Cısr-i Mustafa Paşa kazasında ki ilk ibtidâi mektebi bilgileri 1888 yılına aittir. Kızlara ait mektebin henüz açılmadığı kaza merkezinde, erkeklere ait olan mektebin öğrenci sayısı 120, öğretmen sayısı 2'dir. 1893'te kaza merkezinde iki adet olan ibtidâi, 1903'e geldiğinde varlığını korumuş, o sene kaza merkezinde bulunan erkeklere ait ibtidâide 140, kız ibtidâisinde 105 öğrenci vardı. İki mektepte ki toplam öğretmen sayısı 7'dir. Yine her köyde bir mektep bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1305, s. 103; SVE-1319 Malî Senesi, s. 733, 976-977.

561- 1893 kayıtlarına göre Kırcaali Kazası'nın nüfusu 33.949 olup tamamı Müslüman'dır. Aynı sene kazaya bağlı nâhiye sayısı 8, köy sayısı 100 olarak verilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 318-319, 327, 331-332.

562- SVE-H. 1310, s. 324-325; 1903'te kaza genelinde ki mektep sayısı 10 sene önceki gibidir. Ancak bu

İbtidâî mekteplerinin masraflarının ahâli tarafından karşılandığı-
nın belirtildiği Dimetoka kazasında, 1885 senesinde kaza merke-
zinde bulunan erkeklere ait ilk mektepte *Muallim-i Evvel* Hasan
Efendi ile *Muallim-i Sâni* Nazif Efendi 88 öğrenciye, kız ibtidâî-
sinde de muallime Sıdika Hanım 55 öğrenciye eğitim veriyordu.
Her iki mektepte 1902 senesine gelindiğinde eğitime devam edil-
miştir. Kaza genelinde Müslüman ahâliye ait toplam 15 mektep
bulunurken, yeni açılan mektepler ile bu sayı sonraki senelerde
36'ya yükselmiştir.⁵⁶³

Uzunköprü merkezinde Maârif idâresi adına yeniden inşâ edilen
dükkanların gelirleriyle muntazam ve mükemmel bir şekilde idâ-
re edildiği belirtilen 2 erkek ve 1 kız ibtidâîsi bulunmaktadır. R.
1305 (1889/1890) senesinde gerekli tâdîlât yapıp eğitime hazır
hale getirilen kızlara ait mektep binası Rıza Efendi Câmisinin
bitişğinde olup, eskiden erkek öğrencilere hizmet veriyordu. R.
1299 (1883/1884) senesinde yeniden onarım yapılan erkek İb-
tidâîsinden birisi Mahmudiye Câmii, R. 1307 (1891/1892)'de
yeniden inşâ edilen diğer erkek mektebi de Habib Hoca Câmii
bitişğindeydi. Bu mekteplerde eğitim yeni usuldedir.⁵⁶⁴

Kaza merkezinde erkek mektebi miktarı 1894'te 3'e yükselir-
ken bu mektepler Halise Hatun, Habib Hoca ve Muradiye İbtidâî
mektepleridir.⁵⁶⁵ Ancak 1901 senesi sâlnâmesinde varlığını
gördüğümüz Habib Hoca mektebinden, 1903 senesi kayıtlarında
bahsedilmemiş olup, bu son sâlnâmeye göre 1902'de köylerde
bulunan ve genelde eski usulde eğitim verilen 32 Müslüman
mektebinde 1.350 öğrenci mektebe gidiyordu.⁵⁶⁶

Sâlnâmede öğrenci sayısı bilgisi yoktur. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 980-981.

563- SVE-H. 1303, s. 112; SVE-H. 1310, s. 343; SVE-1319 Malî Senesi, s. 740, 997; 1893 senesinde Müslümanlara ait kasaba merkezinde bulunan ibtidâîlerde 50 kız, 125 erkek ve kaza genelinde mevcut 15 Müslüman mektebinde 113 kız, 198 erkek öğrenci bulunuyordu. 1903'te ise Dimetoka merkezinde ki öğrenci sayısı 85 kız ve 140 erkektir.

564- SVE-H. 1310, s. 371.

565- SVE-1311 Malî Senesi, s. 108.

566- Uzunköprü kaza merkezindeki ibtidâî mektepleri hakkında verilen ilk bilgide öğrenci sayısı belirtilmemiştir. Mektebin 1889 senesinde öğretmen kadrosunda muallime-i evvel İbrahim Efendi ile muallime-i sâni Hafız Ahmet Efendi görev yapıyordu. 1893'te mekteplerin mevcudu 80 kız ile 185 erkek öğrencidir. 1901 senesinde 3 erkek mektebinde 219, kız mektebinde 127 öğrenci vardır. 1903 kayıtlarında dikkat çeken husus 2 farklı kayıtla ilgilidir. Bu seneye ait Sâlnâmenin 992. sayfasında Uzunköprü merkezindeki 3 erkek ilk mektebinde 259, kız mektebinde ise 50 öğrenci olduğu kayıt edilmişken, aynı Sâlnâmenin 725. sayfasında erkek ibtidâî miktarı 2, toplam öğrenci miktarı kız 115, erkek 178 olarak belirtilmiştir. Bunun sebebi ise sâlnâmenin idâri birimler hakkında bilgi verilen yazılı bölümlerinde gün-
celleme yapılmamasından kaynaklandığını belirtebiliriz. Çünkü 1903 kayıtlarının bahsettiğimiz bölümlerinde, 1901 senesine ait sâlnâme ile yaklaşık aynı bilgilerden bahsedilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1306, s. 121; SVE-H. 1310, s. 355, 371; SVE-1317 Malî Senesi, 129, 382; SVE-1319 Malî Senesi, s. 725, 992.

Ortaköy kazası merkezi ve köylerinde 1892'de Müslümanlara ait 56, Rumlara ait 17, Bulgarlara ait 6 ibtidâî mektebinde toplam 633 kız ve 1.768 erkek öğrenci bulunuyordu.⁵⁶⁷ Bu kazada da eğitim eski usulde yapılıyorken, eğitim masrafları halk tarafından karşılanmaktadır. Kazanın merkezinde Müslüman kızlara ait İbtidâî bulunmamaktadır.⁵⁶⁸

Havsa kazası merkezinde bulunan erkeklere ait 1 adet mektep 20. Yüzyılın ilk senelerine kadar eğitime hizmet vermiştir. Kaza genelinde de Müslümanların bulunduğu her köyde birer ibtidâî mektebi bulunuyordu.⁵⁶⁹ Kızların devam ettiği ibtidâînin varlığını ise ilk olarak 1895 senesi kayıtlarında görmekte birlikte, kızlara ait bu mektebin bulunduğu mevki açıkça belirtilmemiştir.⁵⁷⁰ Havsa içindeki mektebin, öğretmen maaşıyla birlikte diğer giderleri İslâm Cemâati tarafından karşılanmaktadır. Belirtilen cemâat bu masrafların temini için üste 2 odası, bir salonu ve alt katında deposu olan bir bina inşâ ettirerek, dönemin *Reji İdâresi*'ne senelik 18 Lira'ya kiraya vermiştir.⁵⁷¹ İncelenen dönemde Havsa'nın köylerinden, Pâdişah miri olan Nâib Yusuf, Necatiye, Yolageldi, Taptık⁵⁷², Pavlu⁵⁷³ köylerinde bulunan mekteplerin öğretmen ve diğer masraflarını *hazîne-i hâssa*, diğer köylerde ki mektep harcamalarını ise köy halkı karşılıyordu. Kaza genelinde bazı mekteplerde yeni usulde eğitim verilirken büyük çoğunluğunda eğitim eski usuldedir.⁵⁷⁴

İbtidâîlerin ders programlarına göre eğitim 4 seneydi. Maârif Nezâreti tarafından uygulanması istenen ders programları şehir⁵⁷⁵ ve köy⁵⁷⁶ ayrımı yapılarak uygulanıyordu.⁵⁷⁷ Şehirlerdeki ilk mek-

567- Kazanın öğrenci miktarı bilgileri toplam olarak belirtildiği için başka bir bölümde incelenecek olan gayrimüslim mektepleri Ortaköy kazası için burada belirtilmiştir.

568- SVE-H. 1310, s. 384; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986; 1902'de Ortaköy merkezinde ki erkek ibtidâîsinin öğrenci miktarı 41'dir.

569- Kazalar içerisinde ibtidâî mektebi bilgisi verilen ilk yer Havsa'dır. Öğretmenliğini İbrahim Efendi'nin yaptığı Havsa erkek ibtidâîsinin 1885'te 45, 1893'te 55 öğrencisi vardır. 1901 senesinde kaza genelinde Müslüman erkeklere ait olan 21 mektepte, 1.120 erkek öğrenci ile 23 öğretmen bulunuyordu. 1903'te mektep ve öğretmen sayıları aynı kalmış ancak erkek öğrenci sayısı 1126'ya yükselmiştir. Bkz.: SVE-H. 1302, s. 114; SVE-H. 1310, s. 394, 400; SVE-1317 Malî Senesi, s. 148; SVE-1319 Malî Senesi, s. 746, 1004-1005.

570- Neşredilen son sâlnâmede kaza merkezinde 1 adet ibtidâî'den bahsedilmiş, kız mektebi belirtilmemiştir. Kızlara ait bu mektep, erkek mektebiyle aynı mekânda olabileceği gibi kazanın büyük köylerinden birisinde de olabilir. Kız mektebinin ilk olarak bahsedildiği 1895 senesinde 35, 1901'de 73 ve 1903 senesinde 76 öğrencisi varken belirtilen senelerde ki öğretmen adeti 1'dir. Bkz.: SVE-1311 Malî Senesi, s. 121; SVE-1317 Malî Senesi, s. 148; SVE-1319 Malî Senesi, s. 746, 1004-1005.

571- SVE-1317 Malî Senesi, s. 395.

572- SVE-1317 Malî Senesi, s. 394.

573- SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

574- SVE-H. 1310, s. 400; SVE-1317 Malî Senesi, s. 394-395; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004-1005.

575- SVE-H. 1310, s. 229; ve SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 130.

576- Köy ibtidâîlerinde ise okutulan dersler 1. Sene: Elifbâ-yı Osmânî, Eczâ-yı Şerife, Hesâb-ı zihni, 2. Sene: Kur'ân-ı Kerim, İlm-i hâl, Hesâb-ı zihni, Kırâat, Hatt 3. Sene: Kur'ân-ı Kerim, Tecvîd, İlm-i hâl, Hesâb, Kırâat, Hatt ve İmla ve 4. Sene: Kur'ân-ı Kerim, Tecvîd, İlm-i hâl, Hesâb, Kırâat, Coğrafya, Hatt ve İmla'dır. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 229.

577- SVE-H. 1310, s. 229.

teplerin ders programına göre; 1. Sene: Elifbâ-yı Osmânî, Eczâ-yı Şerife, Kırâat, Hesâb-ı zihnî, 2. Sene: Kur'ân-ı Kerîm, İlm-i hâl, Kırâat ve İmla, Hesâb, Hatt-ı Sülûs, 3. Sene: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlm-i hâl, Hesâb, Sarf-ı Osmânî, Hatt-ı Sülûs ve 4. Sene: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlm-i hâl, Hesâb, Tarih, Sarf-ı Osmânî, Coğrafya ve Hatt-ı Rik'a dersleri öğretiliyordu. 1893 senesi Sâlnâmesinde bu şekilde belirtilmişken, 1892 senesine ait Sâlnâmede az da olsa farklılıklar mevcuttur. Belirtilen bu derslerin Sancağın tüm idârî birimlerinde sayısı bir veya ikiyi geçmeyen öğretmenlere sahip mekteplerde öğretilmesi mümkün gözükmemektedir.

Daha önce değindiğimiz 1869 Nizâmnâmesiyle, ilköğretim konusunda önemli yenilikler getirilmek istenmiş, mekteplerin islâhî çabasıyla yeni usulde eğitim vermesi amaçlanan ibtidâiler açılmaya başlanmıştır. Ancak Edirne Sancağı'nda çoğunluk olarak eski usulde eğitimin devam ettiği bir gerçektir. O günün şartlarını düşünüldüğünde malî imkânsızlıklar, yeterli eğitimi almış öğretmenlerin olmayışı, mekteplerin masraflarının halk tarafından karşılanmasının istenmesi gibi sebeplerden dolayı bu durum normal kabul edilebilir. Her ne kadar yeni eğitim usulüne göre eğitim vermesi plânlanan ibtidâi başlığıyla mektepler belirtilmişse de, bunların Edirne şehri ve kaza merkezleri haricinde mevcut olan önemli bir çoğunluğunun yeniden yapılandırılması-na çalışılan sıbyan mektepleri olduğunu belirtebiliriz.

Rüşdiyeler

Sıbyan mekteplerinin devamı olarak açılan Rüşdiye mektepleri orta mektep derecesinde okullardı. Günümüzdeki ilköğretimin 6, 7 ve 8'inci sınıflarının karşılığı olarak düşünülebilir. İlk rüşdiye olarak kabul edilen *Mekteb-i Maârif-i Adli* hem memur yetiştirmek, hem de mevcut memurların bilgilerini arttırmak için 1838'de açıldı.⁵⁷⁸ 1869 tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi ile rüşdiyelerin 500 evi geçen kasabalarda kurulabileceği belirtilmiştir. Okulların yapım masrafları ve muallim maaşları, o yerin Maârif İdâresi sandığı tarafından karşılanacak ve öğretim süresi 4 yıl olacaktır.⁵⁷⁹ 1892'de rüşdiye tahsili 3 yıla indirilmiştir.⁵⁸⁰ 1 Temmuz 1853 tarihli Maliye Nezâreti'nin ilmühaberine

578- Bu okulların adliye ve hukuk ile ilgisi yoktur. Mektebi açan Pâdişah II. Mahmud'un mahlası adlı olduğu için mektep bu adı almıştır. Bkz.: Osman Ergin, *Türk Maârif ...*, s. 395.

579- Nizâmnâmenin 18. maddesine göre; 500 hâneyi aşkın olan bir kasaba ahaliyi sırf İslam ise yalnız İslam, sırf Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan için rüşdiye mektebi açılacaktır. Ve eğer ahaliyi karışık ise İslam için başka Hıristiyan için başka rüşdiye açılacaktır. Bkz.: Mahmud Cevad, *a.g.e.*, 473.

580- Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 108.

göre Osmanlı Devleti genelinde açılmasına karar verilen 25 rüşdiye mektebinden biriside Edirne’de olacaktır.⁵⁸¹ Ancak durum bu şekilde belirtilmişken, Edirne şehrinde ilk rüşdiye mektebi ancak H. 1273 (1856/1857) senesinde ibtidâi ve dârül-kurrâ olarak hizmet veren binanın Maârif Nezâreti’nden gönderilen memur tarafından *ortasından kapı açılarak* birleştirilmesi ile kurulmuştur.⁵⁸² Rüşdiye olarak kullanılan bu bina daha sonra Edirne eşrafından Hacı Şerif Bey ve Hüsnü Bey’in 60.000 kuruştan fazla malî desteğiyle iki katlı olarak yeniden tamir ve inşâ edilmiş, 1877-1878 harbinden sonra Rus istilâsı münasebetiyle bir müddet kapalı kaldıktan sonra 1879 Ağustos ayının ilk günlerinde yeniden açılmıştır.⁵⁸³

İlk rüşdiyenin 1857’de açıldığı Edirne’de, 1869 senesinde 2 ayrı rüşdiye bulunurken bunların toplam öğrenci sayısı 185’tir.⁵⁸⁴ Erkeklerle ait bu rüşdiyelerde Muallim-i Evvel ve Muallim-i Sâni’den başka Rik’a, Sülüs ve Resim derslerinin eğitimi veren öğretmenler bulunuyordu. Her iki rüşdiye’de belirtilen bu dersler aynı öğretmenler tarafından öğretilmektedir.⁵⁸⁵ Rüşdiyelerde eğitim süresi 4 yıl olup, geniş bir ders programının varlığından bahsedilmektedir. Ancak programda olan derslerin çoğunluğu Edirne ve taşrasında ki rüşdiyelerde okutulmamıştır. Bu derslerin özellikle öğretmen eksikliğinden dolayı öğretilmemesi ihtimâl dâhilindedir.⁵⁸⁶

581- Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 59.

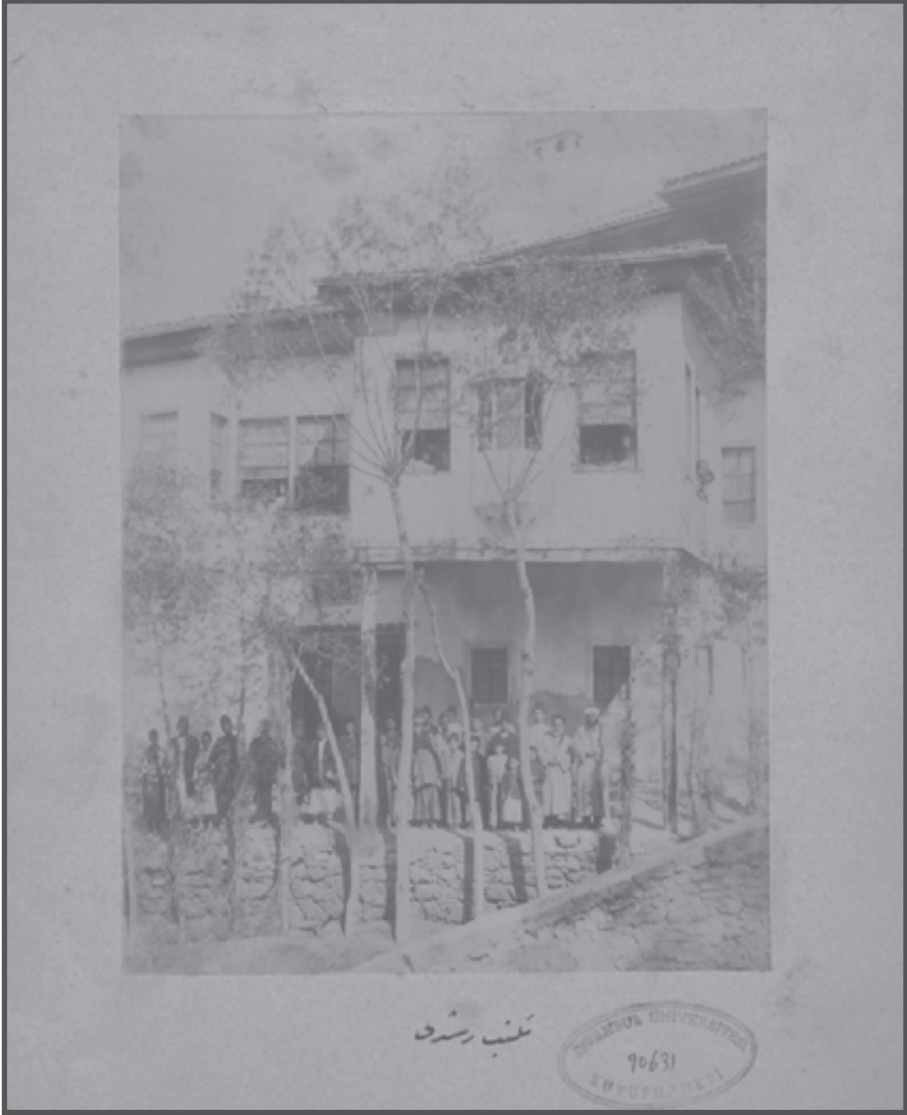
582- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 122; İlk rüşdiye mektebi 1857 senesinde belediye karşısında şimdiki Gazi ilkokulunun yerinde olan Ahi Çelebi merhumun sıbyan mektebiyle Darül-kurrası birleştirilerek açılmıştır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 358.

583- SVE-H. 1310, s. 227; Edirne’nin Eğitim Tarihi adlı eserde mektebin Osmanlı-Rus savaşı sonrası yeniden açıldığı tarihin, H. 1295/M. 1878 senesinin Ağustos ayı olduğu belirtilmiştir. Ancak Hicri takvimde Ağustos ayı yoktur. Belirtilen bu tarih Rumî 1295 yani Miladi olarak 1879 senesinin ağustos ayıdır. Bkz.: Ratıp Kazancıgil- Nilüfer Gökçe- Ender Bilar, *Edirne’nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim) 1361-2005*, Edirne Valiliği Yayınları No: 26, Edirne 2006, s. 113.

584- SVE-H. 1287, s. 127; Edirne’de bulunan erkeklerle ait rüşdiyelerin 1870’de 169, 1873’te 226, 1882’de 135, 1885’de 170, 1888’de 156, 1891’de 102 ve 1902’de 170 öğrencisi vardır. Bkz.: SVE-H. 1288, s. 129; SVE-H. 1291, SVE-H. 1300, s. 85-86, SVE-H. 1303, s. 95-96, SVE-H. 1306, s. 66, 67, SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 66, SVE-1319 Malî Senesi, s. 674.

585- 1869’da her iki rüşdiye’nin Rik’a öğretmeni Şerif Efendi, Sülüs öğretmeni Hafız Şerif Efendi ve Resim öğretmeni Mehmet Nuri Efendi’dir. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 127.

586- Erkeklerle ait Rüşdiyelerde; 1. Sene: Arapça, Farsça, Türkçe, Hesab, Coğrafya, Tarih, İlm-i Belagat, Resim, Fransızca, Hatt, 2. Sene: Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, Hesab, Coğrafya, Tarih, Resim ve Hatt, 3. Sene: Arapça, Farsça, Türkçe, Hesab, Coğrafya, Fransızca, Resim ve Yazı, 4. Sene: Arapça, Ulum-u Diniye, Türkçe, Hesab, Yazı dersleri programda mevcuttur. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 122-123; Ders programının böyle olduğu belirtilmişken, farklı senelere ait sâlnâmelerde Edirne’de ki rüşdiyelerde eğitimi verilen dersler ilk önceleri Rik’a (Hatt), Sülüs (Yazı), Resim dersinden ibarettir. Diğer derslerin öğretmen eksikliği giderilerek öğretilmesi belli zaman aralıklarında gerçekleşmiş olup Riyaziye (Matematik) 1875, Fransızca, Coğrafya ve Kavaid-i Türki (Türkçe) 1883, Hüsn-i Hatt 1893, Hesab 1898 ve Hendese dersi ise ancak 1901 senesi sâlnâme kayıtlarında belirtildiğine göre ilk defa rüşdiyelerde öğretilmeye

EDİRNE RÜŞDİYE MEKTEBİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90631/7)

Kızlara ait rüşdiye'nin varlığı ilk olarak 1883 yılına ait sâlnâmede belirtilmiştir. Bu ilk kayıta göre 15 kız öğrencinin, öğretmeni Hafize Zübeyde Hanım'dır.⁵⁸⁷ Kız rüşdiyesi 1891 senesinde Edirne Vilâyeti'nin Vâlisi İzzet Paşa'nın girişimleri sonucu Selimiye Câmîsinin arka tarafında *Taş Odalar* denilen mahalde kârgâr ve iki katlı yeni yaptırılan binada hizmete girmişti.⁵⁸⁸ 4 sene eğitim verilen kız rüşdiyesinde, *beşerî* ve dinî derslerin yanı sıra dikiş ve piyano eğitimi ders programında bulunuyordu. Ancak erkek rüşdiyeleri gibi kızların devam ettiği rüşdiyede de belirtilen programda ki derslerin az bir kısmı öğretilmiştir.⁵⁸⁹

1880 senesinden sonra İdâdîler önem kazandığından rüşdiye sayısında düşüşler görülmüş, 1889 senesinde alınan kararlar malî yetersizlik nedeni ile idadî bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin kapatılarak tahsîsât ve öğretmenlerinin İdâdîlere nakledilmesi ve rüşdiye eğitiminin de bu İdâdîlere sınıf eklenerek yerine getirilmesi kabul edilmiştir.⁵⁹⁰ Bu uygulama Edirne'de de hayata geçirilmiş, 1888 senesine kadar 2 erkek rüşdiyesi bulunan Edirne'de⁵⁹¹ 1889 senesine ait bilgileri veren H. 1307/1890 senesi sâlnâmesine göre, idadî bünyesindeki rüşdiyeyi hariç tutarsak şehirde bulunan erkeklere ait rüşdiyelerin sayısı bire düşmüştür.⁵⁹² 1893 senesi kayıtlarında gördüğümüz kadarıyla da Edirne'de 1857'de açılarak eğitime hizmet veren rüşdiyelerin sonuncusu da idadî bünyesine katılmış, şehirde sadece *Mekteb-i İdâdî-i Rüşdiye Şubesi* adı ile belirtilen erkek rüşdiyesi eğitime devam etmiştir.⁵⁹³

başlanmıştır. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 127; SVE-H. 1292, s. 109; SVE-H. 1300, s. 85-86; SVE-H. 1310, s. 96; SVE- 1314 Malî Senesi, s. 72; SVE- 1317 Malî Senesi, s. 78.

587- SVE-H. 1300, s. 86; Rüşdiye mektebinde okuyan kızların sayısı özellikle 1896 ve sonraki senelerde oldukça artmıştır. 1896'da 184, 1899'da 174 ve 1903'te rüşdiyede 110 kız öğrenci eğitim görüyordu. Bkz.: SVE-1312 Malî Senesi, s. 69; SVE-1315 Malî Senesi, s. 72; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674.

588- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 20, 124; SVE-H. 1310, s. 160, 227.

589- Kız Rüşdiyesi'nde programlarına göre dersleri; 1. Sene: Kur'an-ı Kerîm, Ulûm-ı Diniye, Lisan-ı Os-mânî, Kırâat-ı Türkiye ve İmla, Hesab ve Hatt, 2. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Farsça, Kırâat-ı Türkiye ve İmla, Dikiş ve Hatt, 3. Sene: Arapça, Farsça, Kırâat-ı Türkiye ve İmla, Dikiş ve Hatt, 4. Sene: Arapça, Farsça, Tarih, Hesab, Müsellesat, Dikiş, Hatt ve Piyano'dur. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 124; SVE-H. 1310, s. 227; ancak kayıtlarda öğretmenin varlığından bahsedilen dersler; Sülûs, Nakış ve sadece 1893'te belirtilen Piyano dersinden ibarettir. Bunların yanı sıra Başöğretmen ile 2. ve 3. olarak nitelendirilen öğretmenlerde kız rüşdiyelerinde vardır. Bkz.: SVE-H. 1301, s. 94; SVE-H. 1305, s. 67; SVE-H. 1310, s. 96, SVE-1315 Malî Senesi, s. 72; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674.

590- Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, C. 15, Ankara 2002, s. 56.

591- SVE-H. 1306, s. 66.

592- SVE-H. 1307, s. 66.

593- SVE-H. 1310, s. 96; Şehirde bulunan, birinci ve ikinci olarak adlandırılmış erkek rüşdiyelerinin kayıtlara göre birincisi 1889'da, ikincisi ise 1892'de idadî bünyesine katılmış olmalıdır.

**KIZLARA MAHSUS EDİRNE RÜŞDİYE MEKTEBİ
(TAŞ ODALAR MEVKİİ)**

İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/10)

Edirne Sancağı'na bağlı kazalar içerisinde ilk rüşdiye mektebi bir dönem Edirne'nin kazası olan Kırklareli'de açılmıştır.⁵⁹⁴ Kayıtlara göre 1871 senesinde açılmış olduğunu düşünülen Dimetoka Rüşdiye mektebinin ilk senesinde ki öğrenci mevcudu 25'tir.⁵⁹⁵ Dimetoka'dan sonra Cısr-i Mustafa Paşa kazasında 1873'te rüşdiye mektebi açıldı. Sadece bir öğretmeni ve 20 öğrencisi bulunan mektebin yaklaşık 20 yıl sonra öğrenci sayısı 37 olmuştur. Öğretmen mevcudu da biri rik'a öğretmeni olmak üzere sadece 2'dir.⁵⁹⁶ Uzunköprü'de Muradiye Câmisi civarında olan rüşdiye, 1875 senesinde açılmış olup Maârif Nizâmnamesinde belirtildiği gibi rüşdiye mektebinin masrafları Maârif İdâresi tarafından karşılanıyordu. Uzunköprü'de 1892'de 27 rüşdiye öğrencisi bulunurken 1898 senesinden sonra öğrenci sayısında yükselme yaşanmıştır.⁵⁹⁷ Edirne'de Rüşdiye bulunan son kazası Kırcaali'dir. Öğrenci mevcuduna ait tek kayıt 1893 senesi sâlnâmesine ait olup neşredilen sâlnâmeler önceki yıl kayıtlarını içerdiğine göre 1892'de Kırcaali kazasında eğitim gören rüşdiye öğrencisi sayısı 42'dir.⁵⁹⁸

Ortaköy ve Havsa kazalarında dönem içerisinde rüşdiye mektebi bulunmazken, kazalarda bulunan rüşdiyelerin en büyük sorunu öğretmen eksikliğidir. 1870-1903 senelerine ait kayıtlara göre bu dönemde mekteplerde başöğretmen veya 1. öğretmen ile 2. öğretmen diyebileceğimiz eğitimcilerden başka sadece rik'a ve sülüs öğretmenleri bulunuyordu. Ayrıca fahri olarak görev yapan öğretmenler az da olsa mevcuttur. Uzunköprü rüşdiyesi ise bazı senelerde ki öğretmen kadrosu ile diğer kazalarda bulunan rüşdiyelere göre biraz daha öne çıkmaktadır.⁵⁹⁹ Tüm bu rüşdiyelerin ortak özelliği, hepsinde en az bir tane bevvab⁶⁰⁰ (kapıcı) bulunuyordu. Türk Maârif teşkilâtında rüşdiye ismi 1923 inkılâbına kadar kullanılmış, bu tarihten sonra ilk mektebe çevrilmiştir.⁶⁰¹

594- H. 1287/1870 senesine ait ilk sâlnâmede Kırklareli Rüşdiye mektebinin varlığı belirtilmiştir. Mektebin, 1870'te 35, 1874 senesinde ise 43 öğrencisi bulunuyordu. Belirtilen her iki senede de mektebin öğretmeni Osman Efendi'dir. Bkz.: SVE-H. 1287, 127; SVE-H. 1291, s. 111; Kırklareli, H.1287 ve 1293 Malî Senesi (1870-1877) seneleri arasında neşredilmiş sâlnâmelere göre Edirne Sancağı'nın kazasıdır. 1877'den sonra 1883'e kadar sâlnâme neşredilmemiş olup, H. 1300/1883'te neşredilen sâlnâmede Kırklareli, sancak olarak belirtilmiştir.

595- SVE-H. 1289, s. 135; Dimetoka rüşdiyesi en çok öğrenci mevcuduna 20. Yüzyıla girildiğinde ulaşmıştır. 1900 senesinde mektebin 55 öğrencisi bulunuyordu. Bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 136.

596- SVE-H. 1291, s. 111; SVE-H. 1310, s. 307; 1903 sâlnâmesine göre mektebin biri fahri, diğeri rik'a olmak üzere toplam öğretmen sayısı 4, öğrenci mevcudu ise 45'tir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 45.

597- Uzunköprü'de bulunan rüşdiye hakkında ilk bilgi H. 1300/1883 senesine ait sâlnâmede belirtilmiştir. O sene mektepte başöğretmenin yanı sıra rik'a ve sülüs öğretmeni vardır. Önceleri düşük olan öğrenci sayısı 1899 sâlnâmesinde ki kayıta göre en yüksek seviyeye ulaşarak 70 olmuştur. Uzunköprü'de 1900'de 60 ve 1902'de 66 rüşdiye öğrencisi vardır. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 102; SVE-H. 1310, s. 371; SVE-1315 Malî Senesi, s. 116; SVE-1317 Malî Senesi, s. 129; SVE-1319 Malî Senesi, s. 725.

598- Kırcaali rüşdiyesine ait ilk bilgiler H. 1306/1889 senesi sâlnâmesinde belirtilmiştir. Mektepte 1888'de 3 öğretmen görev yapıyordu. Sonraki senelerde öğretmen sayısı biri rik'a öğretmeni olmak üzere sadece 2'dir. Bkz.: SVE-H. 1306, s. 106; SVE-H. 1310, s. 317; SVE-1317 Malî Senesi, s. 133; SVE-1319 Malî Senesi, s. 713.

599- 1898'de Uzunköprü Rüşdiyesi'nin eğitimcileri arasında Hüsn-i Hatt, Riyaziye, Fransızca, Lisan-i Osmanî, Ulum Diniye derslerinin öğretmenleri bulunurken, aynı sene diğer kazalardan Cısr-i Mustafa Paşa'da başöğretmen, 2. öğretmen, fahri öğretmen ve rik'a öğretmeni, Kırcaali'de biri rik'a olmak üzere 2 öğretmen, Dimetoka'da ise sadece başöğretmen ve 2. öğretmen vardır. Bkz.: SVE-1315 Malî Senesi, s. 107, 112, 116, 121.

600- Kapıcı, çocukları evlerine getirip götürülen okul hademesi. Bkz.: Ferit Devlilioğlu, "Bevvâb", *a.g.l.*, s. 93.

601- Osman Ergin, *Türk Maârif ...*, s. 384.

DİMETOKA RÜŞDİYE MEKTEBİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/43)

İdâdîler

İdâdîler bir tür hazırlık okuludur. 1883'te ilk örnekleri açılan ve amacı Darülfünun'a öğrenci hazırlamak olan lise dengi okuldu. Bu ad, daha önceleri de İdâdiye biçiminde kullanılmıştır. 1869'da yayınlanan Maârif Nizâmnamesi de bu ad altında okullar açılmasını öngörmekteydi. İdâdîler, rüşdiye sınıfları ile birlikte 7 sene süreliydi. Vilâyet merkezlerinde birer idadî açılmasına karar verilerek bu amaçla görkemli okul binaları inşâ edildi. Kaza merkezlerinde de 5 yıl süreli (rüşdiye üzerine iki yıl) ikinci derece İdâdîler açıldı. 1908'den sonra vilâyet İdâdîlerine *sultanî* denmiştir.⁶⁰²

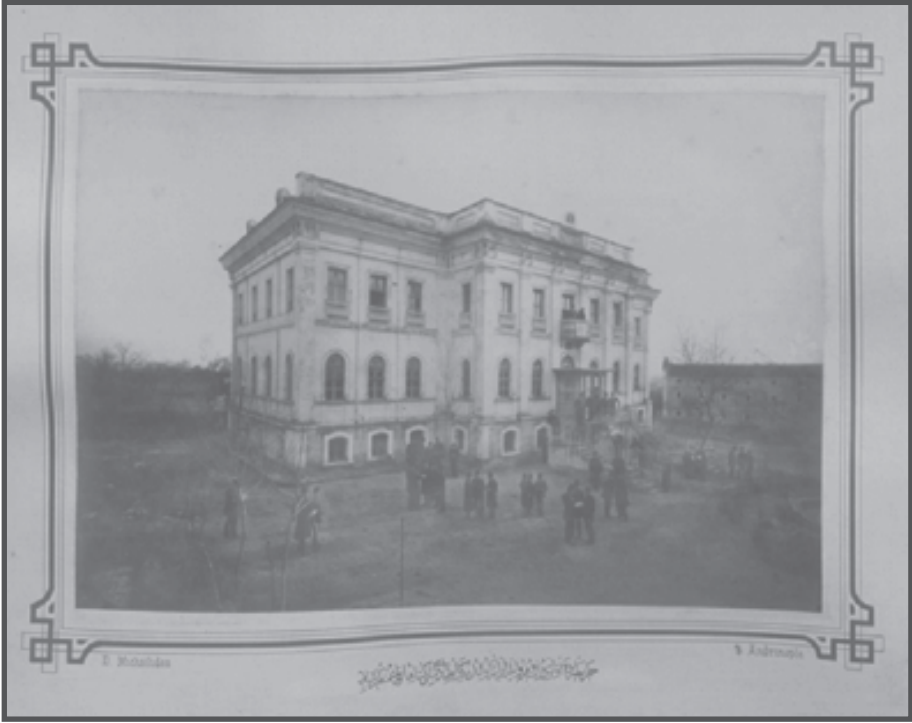
Edirne merkezinde idadî mektebi 1885 senesinde açıldı.⁶⁰³ İllerde karma İdâdîler kurulduğu için Edirne'de rüşdiye olarak yapılan ve idadî olarak kullanılması için eksikleri tamamlanan binanın idadî olarak kullanılması uygun görülmüş, rüşdiye olması için yapılan ilâve binanın tamamlanması üzerine 26 Ağustos 1885'te tören yapılarak rüşdiye öğrencileri yeni binaya taşınmıştır. Ertesi gün vâli, üst düzey askerler, hükümet memurları, ülemâ ve çeşitli dinlerin önderleri, memleketin ileri gelenleri, bir tabur asker ve öğrencilerin katılımıyla açılış töreni yapıldı. Osmanlı vatandaşı olup (Müslüman veya Gayrimüslim) okula yazılan öğrencilerin sıralarına oturmasıyla öğretime başlandı.⁶⁰⁴

602- Necdet Sakaoğlu, "İdadî", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 58.

603- Mehmed Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Sabah Matbaası, 1. Cild, Dersaadet H. 1328, s. 156.

604- *Vilâyât ve evliye merkezlerinde muhtelit i'dadî mektepleri te'sis kılınmakta olduğundan nefis-i*

Mekteb-i İdâdî-i Mülkî binası, Edirne Vâilîliğinde bulunan Kadri Paşa tarafından, rüşdiye mektebi olmak üzere H. 1300 (1882/1883) senesinde inşâ edilmiş, sonradan H. 1303/1885 senesinde Vâli Hacı İzzet Paşa tarafından idâdî yapılmıştır. Mektebin tarz-ı mimârîsi *dil-nişîn* olduğu gibi sağlık kurallarına tamamen uygun olarak şehrin oldukça yüksek bir bölgesinde bulunmaktadır⁶⁰⁵. İdadî mektebi binası için 1892 tarihinde bir daire daha inşâ ve ilâve edilmiş ve yeni ilâve ile mektep binasında, toplam 7 derşhâne, büyük küçük 16 oda, 7 koğuş, 1 hastahâne, 1 talimhâne, 1 hamâm ile müştemilat saire bulunmaktaydı.⁶⁰⁶

EDİRNE MEKTEB-İ İDÂDÎ-İ MÜLKÎ

(Günümüzde Atatürk İlköğretim Okulu)
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (91074/8)

Edirne'de mukaddemce binâsına mübâşeretle i'dâdî mektebi için nevâkısı itmâm olunmuş olan rüşdiye mektebinin tahsisi tasvib olunarak rüşdiye olmak üzere müceddeden binâ kılınan mekteb dahî mükemmel sûrette ikmâl edilmiş olmasıyla Zilkadenin on beşinci günü (26 Ağustos 1885) hey'et-i vilâyet hazır oldukları hâlde resm-i küşâdî icrâ kılınarak rüşdiye şâkirdânı oraya nakl ve ferdâstî dahî vâli-i Vilâyet ve erkân-ı ordu-yı hümâyûn ve me'murîn-i hükûmet ve ulemâ ve rüesâ-yı rûhâniye ve mu'teberân-ı memleket ve bir tabur asâkir-i şâhâne ve mekteb şâkirdânı bi'l-ictimâ' mezkûr muhtelit mekteb-i i'dâdînin dahî resm-i küşâdî bi'l-icrâ sunûf-ı tebe'adan yazılmış olan talebenin ik'âdiyla tadrîse bed' ve mübâşeret etdirildiği...

Bkz.: Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 251-252.

605- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 120; *Eski KaracaBevvab mahallesinde-ki şimdi Sevindik Fakih mahallesi denir- mahkeme bayırında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sarayının yerinde yapılmıştır*. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 357.

606- SVE-1317 Malî Senesi, s. 323-324.

1885 senesinde açılarak birinci sınıfa öğrenci kabul eden Mekteb-i İdadî-i Mülkî'nin, 1886 senesinde birinci sınıfında 55, ikinci sınıfında 22 öğrenci⁶⁰⁷ bulunurken, 2 adet mubassır⁶⁰⁸ ve 2 adet hademe mevcudu bulunan mektepte öğretilen dersler ise tamamen beşerî ilimlerle alâkalıdır.⁶⁰⁹

Eğitimin daha yaygınlaşması ve gelişmesi maksadıyla vilâyet merkezlerinde bulunan Mekteb-i İdâdiye'nin *leyli* mektep olarak da eğitim vermesine karar verilmesi sonucunda, Edirne İdâdisi'ne de 1892'de 20 yatılı öğrenci kabul edilmiştir. İlk 2 sınıfı rüşdî, 3'ü idadî ve son iki sınıfı dahi âlî olmak üzere 7 sınıfa taksim edilmiş olan İdâdinin aynı sene 100 öğrencisi bulunuyordu.⁶¹⁰

Her sınıf *Tebaa-i Şâhane*'den evlâdın eğitim gördüğü Edirne İdâdisi'nde 7 yıllık eğitim süresince ders müfredâtında dinî ve beşerî bilimlerin yanı sıra özellikle farklı milletlerden oluşan öğrencilere yönelik dil eğitiminin varlığı dikkat çekmektedir.⁶¹¹

1909 senesinde bazı genişletmelerle birlikte ve üstüne bir kat daha yapılarak mektebin adı *Sultanî* oldu. Mektep, Balkan Savaşları esnasında hastane olarak kullanıldı. Savaştan sonra yeniden eğitime devam edilen mektepte, 1920-1922 senelerinde yaşanan Yunan işgali sırasında eğitime ara verilmiş olup, 1923-1924 ders döneminde lise adı verilmiştir.⁶¹² Günümüzde bu bina Atatürk İlköğretim Okulu olarak hizmet vermektedir.

İdadîlerin eğitime en önemli katkısı *talebinin daha kapsamlı bir tahsil dönemi idrakine varmış olmasıdır*.⁶¹³

607- 1886 sâlnâmesine göre idâdinin toplam öğrenci sayısı 77'dir. 1887'de 85, 1888'de 118, 1889'da 92, 1890'da 75 ve 1891 sâlnâmesine göre de toplam 93 öğrencisi bulunuyordu. 1892 senesine ait sâlnâmenin 120. sayfasında toplam öğrenci sayısının 100 civarında olduğu belirtilmiştir. Ancak 65. sayfada ise bu toplam 60'tır. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 94; SVE-H. 1304, s. 63; SVE-H. 1305, s. 65; SVE-H. 1306, s. 65; SVE-H. 1307, s. 65; SVE-H. 1308, s. 65; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 65; II. Bölüm, s. 120.

608- *Eskiden mekteplerde talebinin inzibat işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılır bir tabirdir. Mubassır; Arapça görüp, gözetici demektir. 1908 Temmuz inkılâbından sonra bu vazife müdür muavinlerine verilmiş ve mubassır tabiri tarihe kavuşmuştur.* Bkz.: Mehmed Zeki Pakalın, "Mubassır", a.g.s., C. 2, s. 560

609- Bu dersler Farsça, Hesab, Tarih-i Umûmî, Lisan-i Osmanî, Lisan-ı Fransevî, Coğrafya, Hendese, Hüsn-i Hat Rik'a ve Resim'dir. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 94.

610- SVE-H. 1310, s. 225; 1903 senesine ait son sâlnâmeye göre 183'ü yatılı olmak üzere idâdinin toplam 330 öğrencisi vardı. Bkz.: SVE-1319 Mali Senesi, s. 673.

611- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 120; İdadî'de; 1. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arabî, Farsî, Usul Defteri, Coğrafya-i Osmanî, Hisab, Hat Rik'a, Resim, Rumca, Bulgarca. 2. Sene: Ulûm-ı Diniye, Farsî, Türkçe, Tarih, Coğrafya, Hisab, Hüsn-i Hat, Rumca, Bulgarca. 3. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arabî, Türkçe, Fransızca, Hisab, Coğrafya, Hendese, Tarih, Resim, Hüsn-i Hat, Rumca, Bulgarca. 4. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arabî, Farsî, Türkçe, Hisab, Fransızca, Resim, Hüsn-i Hat, Rumca, Bulgarca. 5. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arabî, Türkçe, Fransızca, Hisab, Hendese, Coğrafya, Tarih, Usul Defteri, Ma'lûmât-ı Fenniye, Resim, Hüsn-i Hat, Rumca, Bulgarca. 6. Sene: Ulûm-ı Diniye, Fransızca, Hisab, Cebir, Coğrafya, Tarih, Usul Defteri, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Kavanin, Edebiyat ve Ahlak, Resim, Rumca, Bulgarca. 7. Sene: Ulûm-ı Diniye, Fransızca, Hisab, Cebir, Müsellesat, Kozmografya, Makine, Tarih, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Mevalid ve Hıfzıssıhha, Kavanin, Edebiyat ve Ahlak, Resim, Rumca, Bulgarca dersleri okutulmaktaydı. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 225-226.

612- Osman Nuri Peremeci, a.g.e., s. 358.

613- Hüseyin Dilaver, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı

EDİRNE MEKTEB-İ İDÂDİ-İ MÜLKÎ ÖĞRENCİLERİ
(II. Abdülhamid Koleksiyonu)

Öğretmen Yetiştiren Kurumlar (Dârül-Muallimîn-i Sıbyan)

1868'den itibaren sıbyan okullarında reform yapılmaya başlanmış ve İbtidâiler açılmıştı. Yeni mekteplerde ders verecek öğretmenler içinde bir öğretmen okulu açılmasına karar verilmiş⁶¹⁴ ve 1868'de bir "Dar-ül-muallimîn-i Sıbyan" (ilk öğretmen okulu) açılmıştır.⁶¹⁵

1882 senesinde İstanbul dışında öğretmen okullarının açılmasına başlanmıştır. Edirne Vilâyeti Vâlisi Mehmet Kadri Paşa'nın girişimleri ile açılan⁶¹⁶ *Edirne Dar-ül muallimi (Edirne Öğretmen Okulu)* illerde açılan Dar-ül-muallimînlerden birincisidir.⁶¹⁷

Maârifi", *Türkler*, C. 15, Ankara 2002, s. 84.

614- Cahit Yalçın Bilim, *a.g.e.*, s. 193.

615- Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s.146.

616- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 13; SVE-H. 1310, s. 154.

617- Erdal Ceyhan, *a.g.e.*, s.31;

İlkokul öğretmeni yetiştirme amacıyla olan bu mektepler, önceleri 6 ay süreli kurs olarak açılmıştı. *Bu kurs, 1884 senesinde yerini (Dar-ül-muallimîn-i Sıbyan)a bırakmıştır.* Bu mekteplerden önce Edirne’de sıbyan ve daha sonra ibtidâî mekteplerinde medrese öğrencileri öğretmenlik yapmaktaydı. Bunlarla birlikte civar köy ve kasabalarda çalışan muallimlerde, belirtilen kurs ve devamında Dâr-ül muallîmin-i Sıbyan’ın açılması ile burardan diploma almaya mecbur tutulmuşlardır. Mektebin 1884 senesinde 13 öğrencisi vardı. Sabah yapılan 3 saat dersten sonra öğle yemeği ve namaz için ara verilirdi.⁶¹⁸

Bu mektep hakkında ilk olarak H. 1302/1885 senesine ait sâlnâmede bilgi verilmiştir. Buna göre, mektebin öğretim süresi 1 sene, muallimi Hüsnü Efendi ve öğrenci sayısı ise 15 olarak belirtilmiştir.⁶¹⁹ Mektep, Üç Şerefeli Câmii yanında yazıcılar içinde Taş Mektep denilen yerdeydi. Programı gereğince; Ulûm-ı Diniye (Din Bilimleri), İlm-i Mahariç ve Tecvid (Arapça metinleri doğru ve ahenkli okuma bilimi), İlm-i Hesab, Coğrafya, Tarih, İmla ve İnşâ (Kelimeleri doğru yazma, metin yazabilme bilgisi), Kavaid-i Türkiye, Hüsn-i Hat, Usul-i Cedide Üzere Tehceci (Yeni yönetime göre heceleme) dersleri öğretilmekteydi.⁶²⁰

Meslek ve İhtisas Okulları (Hamidiye Mektebi)

Mesele-i Zâile’de⁶²¹ Edirne ahâlisi ile diğer yerlerden gelen göçmenlerin bî-kes ve bî-vâye olan çocukları, 1879 senesi başlarında toplattırılarak 300’den fazla erkek çocuk dönemin Pâdişahının adı verilen *Hamidiye* mektebinde, 15 kadar kız çocuk ise *Melce-i Eytâm* adı verilerek kiralanan yerde bakıma, korumaya alınmış, Vâlî Kadri Paşa döneminde de mektep, sanayi ve zirâat mektebi olarak iki şubeye ayrılmıştır.⁶²²

618- Necip Güngör Kısaparmak, *Milli Eğitim Cephesiyle Edirne*, Turan Matbaası, Elazığ 1968, s. 26.

619- SVE-H. 1302, s. 53; Mektebin; 1886’da 10, 1889, 1890 ve 1891’de 45, 1892 ve 1893’te 55, 1894 ve 1895’te 20, 1896, 1897 ve 1898’de 50, 1899, 1900 ve 1901’de 30 öğrencisi bulunurken 1903’te neşredilen son sâlnâmeye göre 37 öğrencisi vardı. Bkz.: SVE-H. 1303, s.53; SVE-H. 1306, s. 63; SVE-H. 1307, s. 63; SVE-H. 1308, s. 63; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 63; SVE-H. 1310, s. 94 ;SVE-1310 Malî Senesi, s. 85; SVE-1311 Malî Senesi, s. 68; SVE-1312 Malî Senesi, s. 68; SVE-1313 Malî Senesi, s. 65; SVE-1314 Malî Senesi, s. 70; SVE-1315 Malî Senesi, s. 70; SVE-1316 Malî Senesi, s. 68; SVE-1317 Malî Senesi, s. 76; SVE-1319 Malî Senesi, s. 671.

620- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 124-125; SVE-H. 1310, s. 227-228; Edirne’de ki bu ilk öğretmen mektebi, Üç Şerefeli Câmii civarında Yazıcılar sokağında Defterdar Yusuf Efendi tarafından H. 1162 (1748/1749) tarihinde inşa olunan *Makaralı* diğer adı ile *Taş Mektep*’te açılmıştır. Bkz.: Rif’at Osman, *Edirne Rehnüm*, s. 30.

621- 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ve sonrasındaki Rus İşgali için kullanılmıştır.

622- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 117.

EDİRNE ZİRÂAT MEKTEBİ

İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90425/18)

Mektep için yaptırılan numune çiftliği 14.Eylül.1298 (26.Eylül.1882) senesinde açılmış, gerekli zirâat âletler, Pâdişah tarafından başlanarak, mektebe gönderilmiştir. Dönemin Hükümet konağı civarındaki eski birinci rüşdiye mektebi binası da yeniden onarılarak mektebin sanayi kısmı için verilmiştir. Mektepte okutulan ilim, fen ve sanayi dersleri şunlardı: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Arabça, Farsça, İlm-i Hal, İlm-i Hendese, Hesab, Türkçe İmla ve İnşâ, Medhal-i Kavaid, Hatt-ı Rika, Sülûs, Mücellid, Kundura, Marangoz, Esmâ-i Türkiye, Resim, Fransızca, Seccade ve Halıcılık, Terzi, İlm-i Zirâat ve Ameliyat.⁶²³ Mektebin zirâat ve sanayi kısımlarında 1883'de 223, 1888'de 168, 1893'te 91, 1898'de 120 ve 1902 senesinde 150 öğrenci bulunuyordu.⁶²⁴ Hamidiye Sanayi mektebinin olduğu yerde, günümüzde Edirne Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi bulunmaktadır.

623- SVE-H. 1310, s. 224.

624- SVE-H. 1301, s. 91-92; SVE-H. 1306, s. 64; SVE-1310 Malî Senesi, s. 86; SVE-1315 Malî Senesi, s. 70-71; SVE-1319 Malî Senesi, s. 671-672; Rif'at Osman'ın mektebin ilk kuruluşu hakkında belirttiğine göre "Mektebin masrafları için, okula tahsis edilen 17.000 lira gelir amaçlı senelik faiz için Osmanlı Bankası şubesine yatırılmıştır. Okulun devamlı masraflarını gidermek amacıyla da, Yıldırım Bayezid devri ricalinden Hacı Doğan'ın Kaleiçinde Aya İstirati mahallesinde yıkılmış olan Câmî ve medresesi vakfından, Çukur Çayır'da Hacı Doğan merasının senelik kira bedeli ile Vilâyet Matbaasının net gelirinin okula bırakılmasına, ayrıca merkez ve merkeze bağlı diğer belediyelerden 100 lira alınmasına R: 1 Mart 1298/M.13 Mart 1882 tarihli irade-i seniye ile başlanmıştır." Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma*..., s. 85-86. Osman Nuri Peremeci'de; İki kısma ayrılan mektebin, Zirâat kısmı vaktiyle II. Sultan Selim'in yaptırdığı sarayın –ki sonra yanmıştı– bahçesine yapılan numune çiftliğinde olduğunu, Sanayi kısmınınsa, Hacı İvaz Paşa medresesi yerinde yapılan yapıda kaldığını belirtmiştir. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 356-357. Ayrıca bu mektep hakkında bkz.: Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 19.

Medreseler

Medrese, günümüzün ilköğretim okulları durumundaki sıbyan mekteplerinin üzerinde ve daha ileri seviyede tahsilin görüldüğü orta ve yüksek eğitim kurumlarını ifade etmektedir.⁶²⁵ Edirne ve civarında kurulan ilk medreseler bir asırlık geçmişe sahip olan Osmanlı medrese sisteminin ürünüydüler. Edirne’de kurulan ilk medrese fetret ve Mehmed Çelebi Devri’nin (1413-1421) ortak ürünü kabul edilen Edirne Eski Câmi Medresesi’dir.⁶²⁶

1529 senesinde Edirne’de 14 medrese vardı.⁶²⁷ Evliyâ Çelebi’nin Edirne’de varlığından bahsettiği medreseler; Muradiye, Yıldırım Han, Musa Çelebi (Yıldırım Bayezid Han’ın oğlu), Çelebi Sultan Mehmed Han, Koca Murad Han, Üçşerefeli, Atfık, Küçük Çelebi, Hüsamîye, Çukacı Hacı, Anbarîye Kadı, Kemal Paşazâde, Taşlık Medresesi ve Sarraciye namıyla da bilinen Ramazanoğlu Pir Mehmed Sarrac Medresesi’dir.⁶²⁸

Sâlnâme kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla Edirne’de vaktiyle 24 medrese bina edilmiştir. Bunlardan 15’i *Altmışlı*⁶²⁹ ve *Dâhil*⁶³⁰ ve *Haric*⁶³¹ itibarında diğer dokuzu aşağı pâyede belirtilirdi. Üç Altmışlı medresenin ilki *Sultan Selim Han Sâni* (II. Selim) medresesidir. Burada *müderris* olan zata *Reis-ül müderris* denilmekteydi. Diğeri *Sultan Bayezid Velî* (II. Bayezid) ve üçüncüsü Ebu’l-hayrat Sultan Murad Han Sâni (II. Murad) hazretlerinin bina ettikleri *Dârül-hadis*⁶³² medresesidir.⁶³³

625- Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004, s. 106.

626- Aziz Nazmi Şakir-Taş, *a.g.e.*, s. 75, 77.

627- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 177.

628- Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 446-449.

629- Altmışlı Medreseler; *Müderrisine yevmiye 60 akçe verilen medreselerdir. Bunlar, paye bakımından Sahn medreselerinden üstün olmakla birlikte tahsil müddetleri Sahn medreseleri kadar idi.* Bkz.: Ziya Kazıcı, *a.g.e.*, s. 126; *Tahsil müddetlerinin 1545-46 sıralarında bir sene olduğu anlaşılmaktadır.* Bkz.: Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 41.

630- Dahil Medreseleri; *Osmanlı pâdişahlarıyla, şehzade valideleri ve şehzadeler ve pâdişah kızlarının yaptırmış oldukları medreselerdir.* Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 11; *Ellî akçe yevmiyeli medresedir. 1539-40 sıralarında tahsil müddeti bir yıldır. 1597-98’de tahsil süresinin altı ay olması kararlaştırılmıştı.* Bkz.: Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 40.

631- Haric Medreseleri; *Müderrislerinin yevmiyeleri 20-25 akçe olanlara Hâşiye-i Tecrid, 30-35 akçe olanlara Miftâh, 40 akçe olanlara 40’lı veya Telvîh ve bunlardan bir derece yüksek olanlara Haric Medreseleri denirdi.* Bkz.: Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l-Hadislerin Yeri*, TTK, Ankara 1997, s. 35; *Ellîli (müderrislerin yevmiyesi 50 akçe) medreselerdendir. Bunların tahsil müddetleri 1538-39 sıralarında bir yıl iken, 1575-76’da en az beş ay olarak ve 1597-98 tarihinde yine beş ay olarak tesbit edilmişti.* Bkz.: Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 39-40; Ancak daha sonraki medrese derecelendirmesinde Haric Medreseleri *Temel din bilgileri veren medrese aşaması. Buradan Dâhil medresesine geçilirdi. Bu kurumlarda hariç denen dersler okutulurdu.* şeklinde açıklanmıştır. Bkz.: Necdet Sakaoğlu, “Haric Medreseler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*, s. 49

632- Dârül-hadis tamlaması hadis ocağı, hadis evi, hadis mektebi, hadis medresesi, hadis fakültesi gibi anlamları ifade eder ve özellikle Hz. Muhammed’in söz, fiil ve takrirlerinden meydana gelen hadislerin tahsil edildiği yerlerdir. Edirne Dârül-hadisî, Manyas mevkiinde İbn-i Arab mahallesi’ndedir. Dârül-hadis olarak yapılmışken açıldığı günden itibaren aynı zamanda câmi olarak da kullanılmıştır. Bugün hala câmi olarak kullanılmaktadır. Bkz.: Ahmet Gül, *a.g.e.*, s. 137,142; Selahattin Yıldırım, *a.g.e.*, s. 27.

633- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 65.

Altı medresede dâhil itibarında olup birincisi II. Murad'ın ihyâ ettikleri Üç Şerefeli medreselerinin eskisi, yani *Saatli Medrese*⁶³⁴ olduğundan bazı kere Altmışlı Medrese pâyesi verilirdi. Diğeri Ebü'l-Feth Sultan Mehmed Han'ın yaptırdığı *Peykler Medresesi*'dir.⁶³⁵ Bunların yakınında *Ekmekçiköy Medresesi*⁶³⁶ namıyla bir medrese daha vardır ki Ekmekçi Köylü Hacı Ali ağa tarafından H. 1234 (1818/1819) tarihinde yaptırılmıştır. Yukarıda adı geçen üç medrese R. 1304 (1888/1889) senesi sonlarında dönemin Edirne Vâlisi Hacı İzzet Paşa tarafından tamir ettirilmiştir. *Câmi-i Atîk* (Eski Câmi) *Medresesi*⁶³⁷ de dâhil pâyesinde olup, vaktiyle ûlemâdan Halebî Efendi namında bir zat buraya müderris olduğundan onun namı ile medrese meşhur olmuştur. *Taşlık Medresesi*⁶³⁸ olarak da bilinen dâhil medreselerden *Alibey Medresesi* geçmişte haric itibarındaydı. H. 1019 (1610/1611) senesinde dâhil pâyesi verilmiş ve ondan sonra dâhil medrese hükmünde kalmıştır. *Eminiye Medresesi*⁶³⁹ de vaktiyle haric medrese hükmünde idi. H. 1030 (1620/1621) senesinde müderris olan Edirneli Abdülgani Efendiye dâhil pâyesiyle verilmiştir. Tahmis civarında arsası mevcuttur.⁶⁴⁰

Altı medresede haric pâyesindedir. Bunlardan birincisi İsmail Ağa Medresesi'dir ki *Saracıye*⁶⁴¹ demekle meşhur ve mevcuttur. İkincisi yıkılmış olan İbrahim Paşa *Medresesi*'dir.⁶⁴² Haric medreselerden üçüncüsü, Lari Câmi civarında Çuhacı Hacı

634- Edirne devlet merkezi olduktan sonra II. Murad zamanında 841 H. (M.1437) de başlanarak bazı arızalar sebebiyle 851 H. (1447 M.) senesinde tamamlanan üç şerefeli Câmi yanındaki büyük medrese ile Dârül-hadis o tarihte Osmanlı memleketlerindeki medreselerin üstünde yer aldı, üç şerefeli medrese müderrisine o tarihe kadar hiçbir medrese müderrisine verilmeyen yüz akçe yevmiye verildi. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 2-3; Baba Timurtaş Mahallesi'nde Üç Şerefeli Câmi civarındadır. Sonradan Fatih bunun yanında Peykler Medresesini yaptırmış, bunlar sonradan Çifte Medrese adını almış, aralarını ayırmak için de Saatli Medrese'ye Eski, Peykler Medresesi'ne de Yeni Medrese denmiştir. Bkz.: Ahmet Gül, a.g.e., s. 52.

635- Saatli medresenin bittiğindeydi. Bkz.: Necip Güngör Kısaparmak, a.g.e., s. 14.

636- Bunun bir adı da Hüsamiyedir. Üçşerefeli yanındadır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, a.g.e., s. 114.

637- Musa Çelebi tarafından inşa ettirilen medrese Câmi mihrâbı cihetinde olduğundan Câmiardı Medresesi adıyla bilinirdi. Harab ve terk edilmiş iken yıkıldı. Bkz.: Rif'at Osman, Edirne Evkâf-ı..., s. 64.

638- Kurucusu, Fatih devri vezir-i azamlarından Mahmud Paşa'nın oğlu Ali Bey'dir. Medrese 1905 tarihine kadar Câmi yanındayken sonradan yıkılmıştır. Bkz.: Cahid Baltacı, a.g.e., 446.

639- Medrese Şehremini tarafından inşa edilmiş olmasından dolayı veya Mehmed Emin Çelebi'ye izafeten Eminiye Medresesi, Mahallesi'nde bulunmasından dolayı Sarıca Paşa Medresesi olarak tanınır. Bkz.: Ahmet Gül, a.g.e., s. 118.

640- SVE-H.1310, s. 187.

641- İsmail Bey ve Meydan Medresesi adlarıyla da anılmakta idi. 19. yüzyıl başına kadar sağlam kalan medrese, bugün mevcut değildir. Bkz.: Özkan Ertuğrul, Edirne'nin Kültür Tarihinde Özel Bir Albüm, Troya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 36.

642- İbrahim Paşa Mahallesinde ve Çokacı Sokağı 30 Numarada bulunan İbrahim Paşa Medresesi 1294/1877 istilasında yıkılmıştır. Bkz.: Cahid Baltacı, a.g.e., s. 126.

Medresesi'dir.⁶⁴³ Nâib merhum Hacı Mehmed Fevzi Efendi⁶⁴⁴, H. 1275 (1858/1859) tarihinde medreseyi yeniden inşâ ettirmiştir. Dördüncüsü bir kısmı harab olmuş bazı kısımları mevcut olan *Beylerbeyi Medresesi*'dir.⁶⁴⁵ Topkapısı civarındaki *Yakub Paşa* ve *Şeyh Çelebi* Medreseleri diğer haric medreseler olup bunlar dahi harab olmuştur.⁶⁴⁶ *Hacı Alemüddin*, *Şeyh Şucâ'addin*, *Şah Melek*, *Emir Kadı*, *Kadı Fahreddin*, *Tütünsüz Ahmed Bey*, *Anbar Kadı*, *Hüsamiye* ve *Ali Kuşî*⁶⁴⁷ medreseleri ise aşağı pâyede olduğu belirtilen medreselerdir.⁶⁴⁸

Yukarıda belirtilenlerden başka 8 medrese vardır ki kurucusu bilinmemektedir. Sonradan hayr sahipleri tarafından tamir ettirilmişlerdir. Bunlardan *Koğacılar Medresesi* Hacı Salih Bey, *Hayriye Medresesi*, H. 1284/1867 senesinde eşraftan Hacı Ahmed Bey, *Orta İmaret* diğer adı ile *Necatiye* ve Lari Câmî çevresinde bulunan *Laleli-i Sâniye* Medreseleri de H. 1272/1855 senesinde Mehmed Fevzi Efendi tarafından yeniden tamir ve imar edilmişlerdir. Bânilerinin bilinmediği belirtilen diğer medreseler de *Defterdar*, *Seyfeddin*, *Saruca Paşa* ve *Dersiâm* Medreseleridir.⁶⁴⁹

Belirtilen medreselerle birlikte Edirne'de 3 adet Dar-ül-kurrâ⁶⁵⁰ vardı. *Dar-ül-kurrâ-i Selimiye* en büyüğü olmakla birlikte, diğerleri *Küçük Dar-ül-kurrâ* ve *Hüsrev Ağa Dar-ül-kurrâsı* olup, binaları hâlen mevcut değildir. *Küçük Dar-ül-kurrâ*'nın şeyhi Eski Câmide, *Hüsrev Ağa Dar-ül-kurrâ*'sının şeyhi de Sultan Selim Câmisinde eğitim veriyorlardı.⁶⁵¹

643- Lari Câmî arkasında ve Laleli Medresesi Sokağı'nda idi. *Küçük Laleli* ve *Astarıcı Hacı Medresesi* de denilen medrese, zamanla harab olup, mezbahaya çevrilmiştir. Bkz.: Ahmet Gül, *a.g.e.*, s. 117.

644- Hacı Mehmed Fevzi Efendi'den 1317 Malî Senesi (1901) sâlnâmesinde merhum olarak bahsedilmektedir. H. 1309 (1892) tarihli sâlnâmede belirtildiğine göre kendisi sâlnâmenin neşredildiği dönemde Edirne Müftüsü ve nâibi'dir.

645- II. Murad'ın Rumeli Beylerbeyi olan Sinan Bey'in eseridir. Bugün yıkık olan medrese, 1429/1430 yılında yapılmıştır. İlk yapıldığında küçük olan medrese 1557 ve 1592 tarihlerinde genişletilmiştir. Medrese eğitiminin masraflarının ise Edirne'de bulunan bağ, bahçe, hamâm ve dükkânlardan elde edilen gelirlerle sağlanmıştır. Bkz.: Özkan Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 37.

646- SVE-1317 Malî Senesi, s. 310.

647- Sâlnâmede Ali Kuşî olarak yazılmıştır. M. Tayyib Gökbilgin'in aktardığına göre *Ahmed Bâdi Efendi mahalleri malum olmayan medreseler arasında Ali Kuşci Medresesini de saymaktadır*. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda ...*, s. 33.

648- SVE-1319 Malî Senesi, s. 915.

649- SVE-H.1309, II. Bölüm, s. 63; SVE-H. 1310, s. 188-189; SVE-1317 Malî Senesi, s. 310; SVE-1319 Malî Senesi, s. 915.

650- Kur'an öğretilen ve hafız yetiştirilen mekteplerin, kırâat tâlimi yapılan medrese veya bölümlerin genel adı. Bkz.: Nebi Bozkurt-M. Baha Tanman, "Dârülkurrâ", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 543-548.

651- SVE-H.1309, II. Bölüm, s. 62; SVE-H.1310, s. 188.

Edirne merkezinden başka sancağın diğer kazalarından Cısır-i Mustafa Paşa'da 1⁶⁵², Dimetoka'da harap olarak 2⁶⁵³, Uzunköprü'de 1⁶⁵⁴, Kırcaali'de 1⁶⁵⁵ ve Havsa kazasında da 1⁶⁵⁶ adet medrese bulunmaktaydı. Kazalarda ki medreselerden sadece Kırcaali'de bulunan medrese faal olarak eğitim verirken, diğer kazalarda ki medreseler incelemenin yapıldığı dönem içerisinde harap vaziyettedir ve ayrıntıları hakkında bilgi verilmemiştir.

H. 1321 (1903/1904)'de Edirne Sancağı içerisinde eğitim vermeye devam eden medrese sayısı 24'tür. Bunlar içerisinde Edirne şehri haricinde sadece Kırcaali kaza merkezinde bulunan medrese eğitim veriyordu.⁶⁵⁷

KAZA	MEDRESENİN İSMİ	MEVKİ	MÜDERRİS	TALEBE ADEDİ	MEDRESENİN KURUCUSU
Edirne	Peykler	Sultan Selim	Hasan Efendi	-	II. Selim
Edirne	Darülkurrâ	Sultan Selim	Hafız Rif'at	60	II. Selim
Edirne	Saraciye	Meydan	Sadık Efendi	30	Seraceddin Efendi
Edirne	Dersiâm	Kıyık	Hulusi Efendi	30	Hacı Mustafa Efendi
Edirne	Taşlık	Taşlık	Hüseyin Efendi	60	Ali Bey
Edirne	Sarıca Paşa	Sarıca Paşa	Hacı İsmail Efendi	55	Sarıca Paşa
Edirne	Yediyo-lağzı	Yediyo-lağzı	Hacı Habil Efendi	70	Hacı Hüsnü Efendi
Edirne	Küçük Medrese	Karga Baba	Sezai Efendi	30	Bevvab Sinan Efendi
Edirne	Eski Câmi	Eski Câmi	-	60	Çelebi Sultan Mehmet

652- SVE-H. 1310, s. 308; SVE-1319 Malî Senesi, s. 977.

653- SVE-H. 1291, s. 134; SVE-H. 1306, s. 267, SVE-H. 1310, s. 346.

654- SVE-H. 1293, s. 122; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 210; SVE-H. 1310, s. 358, 367; SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

655- SVE-H. 1310, s. 323; SVE-1319 Malî Senesi, s. 980.

656- Havsa'da ki bu medrese Sokollu Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1893 senesinde harap vaziyetteydi. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

657- Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 293.

Edirne	Ekmekçi Köy	Eski Câmî	Hafız Emin Efendi	50	Mustafa Efendi
Edirne	Orta Medrese	Üçşerefeli	Hafız Mehmet Efendi	60	II. Murad
Edirne	Saatli Medrese	Üçşerefeli	İsmail Efendi	50	II. Murad
Edirne	Sultan Bayezid	Sultan Bayezid	Hafız Halim Efendi	25	II. Bayezid
Edirne	Orta İmaret	Gazi Mihal	-	10	Hacı Mehmet Fevzi Efendi
Edirne		Dâru'l-Hadîs	Said Efendi	30	II. Murad
Edirne	Seyfullah Efendi	Süleymaniye	Hafız Osman Efendi	40	Seyfullah Efendi
Edirne	Lari Çelebi	Laleli	-	30	Menzilcioğlu Ali Ağa
Edirne	Hacı Veli Efendi	Laleli	-	-	Hacı Veli Efendi
Edirne	Defterdar	Kurşunlu Fırın	Hafız Ahmet Efendi	20	Ahâli
Edirne	Yakub Paşa	Kaleiçi	Hafız Ahmet Efendi	20	Yakub Paşa
Edirne	Sinan Paşa	Beylerbeyi	Hafız Süleyman Efendi	60	Mîrîmiran Sinan Paşa
Edirne	Koğacılar	Koğacılar	Hasan Efendi	15	Hacı Salih Bey
Edirne	Hayriye	Küçükpaazar	Mahmud Efendi	45	Hacı Ahmet Bey
Kırcaali	-	Kasabada	Abdülhalim Efendi	68	Hacı Osman Bey

EDİRNE SANCAĞINDA MEVCUT MEDRESELER
Maârif Sâlnâmesi, H. 1321, (6. Defa)

Askerî Mektepler

Askerî İbtidâî Mektebi

R. 1306 (1890/1891) senesi ortalarında açılan bu mektep, askerî rüşdiye ile aynı binada eğitim vermekte olup, rüşdiye mektebi müdürünün idâresindeydi. 1891 senesinde, 150 öğrencisi bulunan mektebin eğitim süresi 3 seneydi. Burada başarılı olan öğrenciler rüşdiye mektebinde eğitime devam ediyordu.⁶⁵⁸

Meşrûat ve ihtiyat sınıfı olarak iki ayrı şube halinde eğitim vermekte olan mektebin, 1892 senesinde, yedeklerden oluşan sınıfında 109, birinci sınıfta 48, ikinci sınıfta 32 ve üçüncü sınıfta ise 41 öğrencisi vardı.⁶⁵⁹

Mektebin İhtiyat sınıfında; Eczâ-i Şerife, resim ve hat. *Birinci sınıfta*; yarısına kadar Kur'ân-ı Kerîm, Kırâat-ı Türkiye, Sülüs, Resim ve Hat. *İkinci sınıfta*; Kur'ân-ı Kerîm, Kırâat-ı Türkiye ve Hüs-n-i Hat. Üçüncü sınıfında ise İlm-i Hal, Hesab-ı Zihni, Tecvid ve Hüs-n-i Hat dersleri öğretilmektedir.⁶⁶⁰

Askerî Rüşdiye Mektebi

Edirne Askerî Rüşdiyesi H. 1296/1879 tarihinde açılmıştır.⁶⁶¹ İlk önce Abacılar Başı'nda bulunan İdâfî mektebi bünyesinde eğitim veren askerî rüşdiye, R. 1302 (1886/1887) senesinde Filyokuşu civarında *Cemâat-ı İslâmîye*'ye ait Arablar Hanı'nın yerine Edirne Vilâyeti Vâlisi Hacı İzzet Paşa ve Ferik Ömer Paşa'nın çabalarıyla kârgîr olarak yapılan yeni binasında eğitime devam etmiştir. Mektep binasında, 4 dershâne, 4 subay odasıyla bir karakolhâne bulunuyordu.⁶⁶² Bu yerde günümüzde Edirne Orduevi bulunmaktadır.

Eğitim süresi 4 sene olan Askerî Rüşdiye'nin 1882'de toplam 127 öğrencisi bulunurken, 1892'de öğrenci mevcudu 258'e yükselmiştir.⁶⁶³

658- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 155.

659- SVE-H. 1310, s. 266.

660- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 155-156; SVE-H. 1310, s. 266; Yukarıda belirtilenlerden başka sâlnâmelere sadece idâreci ve öğretmenleri hakkında kayıtlar bulunmaktadır. 1899 senesinde mektep hakkında son defa verilen kayıtlara göre; Edirne askerî ilkokulun müdürü Mustafa Efendi'dir. Muallim-i Evvel Hafız Ali Efendi, Rika ve Sülüs muallimi Hafız Mustafa Efendi, muallimler ise Emin, Faik ve Emrah Efendi'lerdir. Bkz.: SVE-1316 Malî Senesi, s. 103.

661- Mehmed Esad, *Mirat-ı Mektebi Harbiyye*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1310, s. 179.

662- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 154; SVE-H. 1310, s. 265; SVE-1317 Malî Senesi, s. 323; SVE-1319 Malî Senesi, s. 928.

663- Rüşdiye'nin öğrenci sayıları ilk defa H. 1300/1883 ve son defa H. 1310/1893 senelerine ait sâlnâmelere belirtilmiştir. Verilen kayıtlara göre rüşdiyenin 1883'te 143, 1884'te 144, 1885'te 158, 1886'de 171, 1887'de 188, 1890'da 200 ve 1891'de toplam 256 öğrencisi vardır. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 83; SVE-H. 1301, s. 80; SVE-H. 1302, s. 82; SVE-H. 1303, s. 82; SVE-H. 1304, s. 96; SVE-H. 1305, s. 98; SVE-H. 1308, s. 98; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 154; SVE-H. 1310, s. 265; Farklı bir kaynağa göre 1893'te Edirne

EDİRNE ASKERİ RÜŞDİYE MEKTEBİ
(Günümüzde Orduevi'nin olduğu yer)
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/25)

EDİRNE ASKERİ RÜŞDİYE MEKTEBİ ÖĞRENCİLERİ
(II. Abdülhamid Koleksiyonu)

Edirne askerî rüşdiyesinde programı gereğince, *Birinci Sene*; Esmâ-i Türkî, Hikaye-i Müntehibe, İlm-i Hal ve Hüsn-i Hat Türkî. İkinci Sene; Sarf-ı Arabî ve Farsî, İmla-i Türkî, Fransızca, Hesab, Coğrafya ve Resim. Üçüncü Sene; Nahv, Kavaid-i Osmanî, İmla-i Türkî, Fransızca, Hesab, Kavaid-i Farsî, Hüsn-i Hat Fransevî, Coğrafya ve Resim ve *Dördüncü Sene*; Mantık, Tatbikat, Fransızca, Hesab, Coğrafya-i Umûmî, Usul Defteri, Resim, İmla-i Türkî, Hendese, Hüsn-i Hat Fransevî dersleri öğretilmektedir.⁶⁶⁴

Askerî İdâdî

Askerî okulların çoğaltılması ve mevcutlarının da geliştirilmesi amacıyla alınan karar gereği, 2. Ordu merkezi olduğu sırada 1845 yılında Edirne’de de bir askerî idâdî açılmasına karar verilmiş⁶⁶⁵, aynı yıl Edirne’ye mektep tesisi için Yüzbaşı ve Kolağası rütbesinde birer subay gönderilerek mektebin 1847 yılında eğitime başlaması sağlanmıştır.⁶⁶⁶ İlk açıldığında Edirne Askerî İdâdî’si, günümüzde Hürriyet Meydanında bulunan eskiden bir dönem Edirne Ticaret Borsası’nın şimdi ise Edirne Belediyesi’nin kullandığı binanın olduğu yerdedir.⁶⁶⁷

Mektep, binasının harabiyeti sebebiyle 1868’de Şumnu’ya nakledilmek istenmiş, ancak halkın arzusu buna engel olmuştur. Yeni bir mektep yapılması için arsayı Ayşe Sıdka hanımefendi

askerî rüştiyenin öğrenci sayısı sâlnâme kayıtlarını doğrular nitelikte sadece 1 farkla toplam 257 olarak belirtilmiştir. Aynı sene askerî rüşdiye öğrencilerinin sayısı Bursa’da 284, Kastamonu’da 121, Manastır’da 225, Erzurum’da 143, Trabzon’da 244, Sivas’ta 163, Erzincan’da 189, Elazığ’da 136, Diyarbakır’da 140, Şam’da 353, Beyrut’ta 167, Bağdat’da 258, Halep’te 235, Selanik’te 186, Trablusgarb’da 150, Sina’da 100, Van’da 252, Bitlis’te ise 210’dur. Süleymaniye ve Üsküp’te ki rüşdiyelerin öğrenci sayısı belirtilmemiş ve 1893’te yukarıda belirtilen yerlerdeki toplam rüşdiye öğrencisi sayısı 3.903 olarak verilmiştir. Bkz.: Mehmed Esad, *a.g.e.*, s. 179-180.

664- SVE-H. 1300, s. 83; SVE-H. 1301, s. 80; SVE-H. 1302, s. 82; SVE-H. 1303, s. 82; SVE-H. 1304, s. 96, SVE-H. 1305, s. 98; SVE-H. 1306, s. 98; SVE-H. 1307, s. 98; SVE-H. 1308, s. 98; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 154-155; SVE-H. 1310, s. 265-266; 1883’te ki ilk kayıta göre 1882’de Rüşdiye’nin Müdürü Kolağası Hüsnü Efendi, Dahiliye Zabıtları ise Süvari Yüzbaşı Vekili Ahmet Efendi ve Mülâzım-ı Sâni Asaf Efendi’dir. Eğitici kadrosunda ise Mülâzım-ı Sâni Mustafa Efendi (Kavaid-i Osmanî), Mülâzım-ı Sâni Nazmi Efendi (Hesab ve Hendese), Müderris İbrahim Efendi (Arapça), Müderris Abdurrahman Efendi (Farsça), Müderris Hafız Emin Efendi (Sarf-ı Arabî ve Akaid), Hafız Hüseyin Efendi (Hikaye-i Müntehibe ve Esmâ-i Türkiye), Hafız Mustafa Efendi (Rika) bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 83.

665- Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 20.

666- Nursel Köksal, *Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Dönemi Askerî Eğitim Sistemi (1840-1908)*, (Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2007, s. 37.

667- Peremeciye göre *Edirne Askerî İdâdisi ilkönce şimdiki Maârif bahçesinin yerinde olan eski cephanede “Tekfir Sarayında” açıldı. Sonra Hatice Sultan Sarayı denen yerde yapılan binaya taşındı.* Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 364; Necip Güngör Kısaparmak’da idâdinin yerini İlk bina, bugünkü Hürriyet Meydanında, Borsa binasının yerindeydi şeklinde belirtmektedir. Bkz.: Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 20.

bağışlamış⁶⁶⁸, para toplayan Edirne halkının da malî desteğiyle kârgîr olarak yaptırılan yeni idâdî binası, 1871’de tamamlanıp hizmete açılmıştır. Mektebe, halk arasında *Harbiye Kışlası* deniliyordu.⁶⁶⁹ Yeni yapılan Mekteb-i İdâdî-i Askerî’nin bulunduğu mevki, vaktiyle eski sarayın arsası ve Hatice Sultan Sarayı denilen yerdir.⁶⁷⁰ Mektep, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra yaşanan Rus istilâsında İstanbul’a nakil olunmuş, 1881 senesi başlarında müdür ve eğitim kadrosunun Edirne’ye dönüşüyle yeniden açılmıştır.⁶⁷¹

EDİRNE ASKERİ İDÂDİ MEKTEBİ
(Günümüzde Trakya Üniversitesi Makedonya Yerleşkesi)
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/14)

668- Selimiye Câmii civarında Hatice Sultan Sarayı arsası olarak bilinen 32 dönümlük vakıf arâzisi sahibi Ayşe Sıdika Hanım tarafından İslahhâne, Mekteb-i İdadî ve Hastahâne yapılmak üzere bağış edilmiştir. O dönemde cari olan vakıf hukukuna ve vakfın özel nizamına göre 32 kuruş olan kirası 92 kuruşa çıkartılarak Evkaf-ı Hümayuna aktarılmıştır. Bkz.: BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Sadâret Mühimme Kalemi Evrakı, (A.}MKT. MHM), 431/12, (22.N.1285/6.Ocak.1869). (Bkz. EK-15).

669- Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 20.

670- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 152.

671- SVE-H. 1310, s. 264.

Mektebin, büyük küçük 4 dershânesi, 2 koğuşu, 8 odası ve 1 mes-citle, talimhânesi, hamamı, mutfağı ve subaylara ait bir koğuşu bulunuyordu.⁶⁷² Mektebe ait ilk kayıt H. 1287/1870 tarihli ilk sâlnâmede belirtilmiştir. Bu kayıta göre *Mekteb-i İdâdiye-i Şâhane*'nin 1869'da 100 öğrencisi bulunuyordu⁶⁷³. Sonraki senelerde de İdâdînin öğrenci sayısı aynı seviyelerde kalmış, 1870'de 100, 1871'de 110, 1872'de 117, 1873'te 100, 1874'te 90 ve 1875'te 88 öğrenci eğitim almıştır.⁶⁷⁴

Hazırlık Sınıfı ile birlikte 4 sene eğitim verilen idâdî'nin ders programına göre; *Mahreç*⁶⁷⁵ ve *1. Sınıf* ta; Kitâbet, Fransızca, Kurun-u Evveli Tarihi, Coğrafya-i Osmanî, Cebr-i Adî, Usul-ü Hendese, Resim, Jimnastik. *2. Sınıf* ta; Kitâbet, Fransızca, Kurun-u Vasatî Tarihi, Müsellesat Müsteviye ve Küreviye, Usul-ü Hendese, Resim Tarama, Jimnastik. *3. Sınıf* ta ise Kozmografya, Muvâzenet-i Eesam, Tarih-i Osmanî, Kurun-u Ahire, Fransızca, Kitâbet, Resim Tarama, Jimnastik dersleri öğretiliyordu.⁶⁷⁶ Günümüzde Askerî İdâdî binası, Trakya Üniversitesi tarafından kullanılmaktadır.

Gayrimüslim Mektepleri

Rum Mektepleri

Edirne şehrinde, 1882 senesinde Kaleiçi, Yıldırım, Kum Mahalle, Yeni İmaret, Kirîşhâne, Kıyık ve Karaağaç'ta, 7'si erkek, 6'sı kız, 3'ü sıbyan ve 1 tanesi de karma olmak üzere toplam 17 adet Rum mektebinde 49 öğretmen ve 2107 öğrenci vardı.⁶⁷⁷ 1891 senesine kadar Rumlara ait mektepler varlıklarını korumuş, sadece Karaağaç'ta varlığı belirtilen 2 adet mektepten sonraki kayıtlarda bahsedilmemiştir.

672- SVE-1317 Malî Senesi, s. 323.

673- Bu ilk kayıta göre Askerî İdâdî'nin Müdürü Binbaşı Osman Muhtar Efendi'dir. Ders Nâzırı ve Riyaziye Hocası Süvari Kol Ağası Mustafa Efendi, Farsça Hocası Süvari Kol Ağası Hafız Ahmet Efendi, Resim Hocası Piyade Kol Ağası Mustafa Efendi, Kozmografya, Coğrafya ve Tarih Hocası Süvari Kol Ağası Ahmet Efendi, Lisan Hocaları Süvari Yüzbaşı Ahmet Efendi, Piyade Yüzbaşı Salim Efendi ve Süvari Yüzbaşı Süleyman Efendi, Arapça Hocaları Mustafa ve İbrahim Efendi, İmam ve Hattat ve Dürr-i Yekta Hocası ise Hafız Şerif Efendi'dir. Ayrıca mektebin kâtibi Raşit Efendi, Dâhiliye Zabiti Yüzbaşı Ömer Ağa, Vekilharç ise Ali Ağa'dır. Bkz.: SVE-H. 1287, s. 114; Sonraki senelerde de idâdinin öğrenci sayısı aynı seviyelerde kalmıştır.

674- SVE-H. 1288, s. 116; SVE-H. 1289, s. 122; SVE-H. 1290, s. 123; SVE-H. 1291, s. 101; SVE-H. 1292, s. 97; SVE-H. 1293, s. 92; 1293/1877 Malî Senesi sonrasında ilk sâlnâme H. 1300/1883'te neşredilmiştir. Kayıtlara göre 1882 ile 1892 seneleri arasında Askerî İdâdîde eğitim alan toplam öğrenci sayısı 1.362'dir. Bkz.: SVE-H. 1300, s. 82; SVE-H. 1301, s. 78; SVE-H. 1303, s. 80; SVE-H. 1304, s. 94; SVE-H. 1305, s. 96; SVE-H. 1306, s. 96; SVE-H. 1307, s. 96; SVE-H. 1308, s. 96; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 153; SVE-H. 1310, s. 264.

675- Mahreç Sınıfı; *Askerî Rüşdiyesi olmayan taşra askeri idâdilerinde öğrencileri eşit ve hazır hale getirmek amacıyla kurulan hazırlık sınıfı idi*. Bkz.: Mustafa Ergün-Tayyip Duman, "19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye*, S. 7, Ankara 1996, s. 508.

676- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 153; SVE-H.1310, s. 264-265.

677- SVE-H. 1300, s. 87.

Aynı seneye ait kayıtlara göre Edirne’de Rumlara ait *Kebîr Jimnaz Mektebi*⁶⁷⁸ ile 4 erkek, 1 kız ve 10 sıbyan mektebi bulunurken, Kaleiçi’nde ki Jimnaz mektebinin 9 öğretmeni ile 5 sınıfta 101 öğrencisi vardı. Yıldırım’da bulunan mektebin 8 öğretmeni ile 5 sınıfta 422 öğrencisi bulunurken, Metropolit Mahallesindeki⁶⁷⁹ mektepte 7 öğretmen ve 6 sınıf olup bunun 2 sınıf ve 130 öğrenciden ibaret olan 1. kısmı Ayanikola⁶⁸⁰ ve 4 sınıf 186 öğrencisi bulunan 2. kısmı ise Jimnaz Mektebinin idâresindedir. Ortaokul derecesinde olup, Kıyık’da bulunan mektepte de 3 öğretmen ve 4 sınıfta 184, bu mektep gibi Kirişhâne semtinde olan mektepte 3 öğretmen ve 4 sınıfta 128 öğrenci vardı.⁶⁸¹

Hristos mahallesindeki⁶⁸² kız mektebinin 12 öğretmeni ile 9 sınıfta 332 öğrencisi bulunurken Yıldırım, Kirişhâne ve Kıyık’da ki kız mekteplerinde 7 öğretmen ile 355 öğrenci mevcuttur. Bunlardan başka erkek ve kız karma eğitim verilen Kum Mahalle, Kirişhâne, Kıyık, Yeni İmaret, Yıldırım, At Pazarı ve Hristos Mahallelerinde 7 sıbyan mektebi vardı. Bu mekteplerde 10 öğretmen, toplam 904 öğrenciyi eğitmekteydi.⁶⁸³ 1882 senesinde 2.107 olan Rum öğrenci sayısı, 1891’de yaklaşık % 30’luk bir artışla 2.742’ye ulaşmıştır. Aynı yıl Rumların belirtilen nüfusu 28.256⁶⁸⁴ olduğuna göre nüfus içerisinde öğrencilerin oranı % 9,7’dir.⁶⁸⁵

1903 senesinde son defa neşredilmiş olan sâlnâmeye göre Edirne merkezinde, Metropolit mahallesinde büyük mekteb *Jimnaz*, Hristos mahallesinde kızlara ait *Zapyon*, yine Metropolit mahallesi ile Aya Nikola Kilisesi avlusunda erkeklere mahsus ibtidâî mektepleri bulunmaktadır.⁶⁸⁶ Bunlardan başka farklı semtlerde bulunan 7’si Sıbyan, 5’i erkek ve 3’ü de kızlara ait olmak üzere toplam 15 Rum mektebinin öğretmen mevcudu 30, öğrenci mevcudu 2.053’tür.⁶⁸⁷

678- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 167; SVE-H. 1310, s. 273; SVE-1319 Malî Senesi, s. 676; Sâlnâmelerde bu mektepten Kebîr (büyük) Jimnaz Mektebi adı ile bahsedilmektedir. Ancak, Edirne’nin Eğitim Tarihi adı ile yayınlanmış kitapta Kebîr kelimesi *Kir*, mektebin adı ise *Zinsas* olarak belirtilmiştir! Bkz.: Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Ender Bilar, *Edirne’nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim) 1361-2005*, Edirne Valiliği Yayınları No: 26, Edirne 2006, s. 131.

679- *Bu mahalle kaleiçi’nde bulunmaktaydı.* Bkz.: Rif’at Osman, *Edirne Rehnüma ...*, s. 30.

680- *Bu mahalle de kaleiçindeydi.* Bkz.: Rif’at Osman, *Edirne Rehnüma ...*, s.16.

681- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 156-157.

682- *Kaleiçindedir.* Bkz.: Rif’at Osman, *Edirne Rehnüma ...*, s.22.

683- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 157.

684- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 192.

685- 1892’de ise Rum öğrenci sayısı 2.803, öğretmen sayısı ise 77’dir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 273.

686- Aya Nikola Kilisesi avlusunda bulunan mektebin 95 öğrencisi olduğu belirtilirken, diğer mekteplerin öğrenci miktarları belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 676-677.

687- Sıbyan mektepleri; Kaleiçi, Aya Yorgi, Kıyık, Yıldırım (2 adet), Kirişhâne ve Yeni İmaret’te, erkeklere

Edirne'ye bağlı kazalardan Dimetoka'da 1 kız ve 1 erkek olmak üzere 2; Ortaköy'de karma eğitim veren 1; Havsa'da ise merkezde 1, kazaya bağlı olan Kırçasalih'de 2, Oğulpaşa, Has-köy, Aslıhan ve Şerbetdar da da 1 Rum mektebi eğitim veriyordu.⁶⁸⁸ Bunlardan başka Cısr-i Mustafa Paşa kazasında da 1⁶⁸⁹ ve Uzunköprü'de kız ve erkek ayrı olmak üzere 2 adet Rum mektebi mevcuttur.⁶⁹⁰

Musevi Mektepleri

Edirne şehrinde Musevilere ait Birinci ve İkinci Rüşdiye olduğu belirtilen 2 ortaokul ile birlikte biri erkeklere diğeri kızlara ait 2 ilkokul ve 2 ortaokul bulunmaktadır. Bu mekteplerde 1882'de toplam 1.202 öğrenci eğitim görmekteydi.⁶⁹¹

İttihad-ı İsrailiyat adı ile bilinen Musevilere ait mektepler ilk defa Edirne'de 20 Ekim 1867'de açıldı. *Okulu en sıcak şekilde ağırlayan merci, Edirne'nin Osmanlı yetkilileri oldu. Desteklerinin uygun bir ifadesi olarak yetkililer, okula maaşını onların ödeyeceği bir Türkçe öğretmeni tayin ettiler.* Merkezi Paris olan bu mektepler yani *Alliance Israélite Universelle* ilk defa 1860'da kurulmuştu.⁶⁹²

1888'de Edirne'de erkekler için 3 ve kızlar içinde 1 tane İttihad-ı İsrailiyat mektebi bulunurken, bu mekteplerde 40 adet öğretmen ile 1.235 öğrenci mevcuttu.⁶⁹³ Kayıtlarda mektep adları bu şekilde belirtilmişse de, diğer kaynaklarda kısaca *Alyans* olarak geçen bu mekteplerin, belirtilen öğrenci sayıları daha azdır. Alyans mekteplerinde okuyan erkek ve kız öğrenci toplamı 1879'da 516, 1885'te 506, 1891'de 694 ve 1898'de 852'dir.⁶⁹⁴ 1889 senesinde ise Alyans okullarının öğrenci sayısını sadece 252 olarak bilinmektedir.⁶⁹⁵ Baktığımız bu iki farklı kaynaktan belirtilen öğrenci sayılarının örtüşmediği seneler bulunurken, H. 1306/1889 Sâlnâmesinde belirtilen 4 adet mektebin hepsi İttihad-ı İsrailiyat mektebi olmayıp, diğer Musevi mektebi olan

ait mektepler; Kıyık, Yıldırım (2 adet), Kirişhâne ve Kum Mahallede, Kız mektepleri ise Kıyık, Yıldırım ve Kirişhâne'de bulunuyordu. SVE-1319 Malî Senesi, s. 677-678.

688- SVE-H. 1303, s. 112, 116, 126.

689- SVE-H. 1305, s. 103.

690- SVE-1319 Malî Senesi, s. 725-726.

691- SVE-H. 1300, s. 90-92.

692- Erol Haker, *a.g.e.*, s. 9, 87-88.

693- SVE-H.1306, s. 71-72.

694- Rıfat N. Bali, *a.g.m.*, s. 216-217.

695- Erol Haker, *a.g.e.*, s. 200.

Talmud Tora'da burada belirtilmiş olmalıdır.⁶⁹⁶ 1892 kayıtlarına göre 7 Musevi mektebi vardı. Bu mekteplerin 1891'de 41 öğretmeni ve 1.830 erkek ve kız öğrencisi bulunuyordu.⁶⁹⁷

Yukarıda bahsedilen *Alyans ve Talmud Tora* mektepleri ifadesi ilk kez olarak 1314/1898 Malî Senesi sâlnâmesinde kullanılmıştır. Bunlardan başka *Tifered Israel* adı ile başka bir mektebin varlığını da yine belirtilen yıla ait sâlnâmeden öğrenmekteyiz. Belirtilen mekteplerin 1897'de ki öğrenci mevcudu kayıtların toplamına göre 1.777'dir.⁶⁹⁸ 1882 senesinde 1.202 öğrencisi olan Musevi mekteplerinin, yaklaşık 20 sene sonra 1902'de öğrenci sayısı 1.559 olmuştur.⁶⁹⁹ Kız ve erkek Alyans mektebi binası, günümüzde Eski İstanbul caddesinde bulunan İnönü İlköğretim okulu binasında eğitim veriyordu.

Edirne merkezinden başka Dimetoka'da da 3 öğretmeni ile 58 erkek ve 6 kız öğrencisi bulunan 1 adet Musevi mektebi eğitim vermekteydi.⁷⁰⁰ İlkokul seviyesinde olan bu mektebin, öğrenci sayısı 1887'de 100, 1888'da 91, 1898'de 86 ve 1902'de ise 123 olmuştur. Bu ilkokullarda öğrencilere Lisan-i Osmanî, Fransızca ve İbranice dersleri öğretilmektedir.⁷⁰¹

Musevi mektebi bulunan diğer bir kaza ise Cısr-i Mustafa Paşa'dır. Burada da ilkokul seviyesinde olan mektepte, uzun seneler sadece Mişon Efendi tek öğretmen olarak görev yapmıştır.⁷⁰² Mektebin 1898'de 85 erkek ile 31 kız, 1902'de 90 erkek ile 42 kız öğrencisi vardı.⁷⁰³

Ermeni Mektepleri

Edirne'de Ermenilerin 6 mektebi vardı. Bunların birincisi Kaleiçi'nde *Arşagunyan* erkek ilkokulu; ikincisi yine Kaleiçi'nde bulunan *Hripsimyan* kız ilkokulu; üçüncüsü Kaleiçinde mevcut farklı tarihlerde ki sâlnâmelerde *Okanaser ve Hadika-i Sibyan* isimleri ile belirtilen sibyan mektebi; dördüncü

696- Erol Haker, *a.g.e.*, s. 42-50; sâlnâmelerde İttihad-ı İsrailiyat, bilinen adı ile *Alliance Israélite Universelle* veya kısaca *Alyans* okulları hakkında ayrıca bkz.: Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance Okulları" 1860-1925*, Ayraç Yayınevi, Çev: İbrahim Yıldız, Ankara 1997, s. 75-240.

697- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 160.

698- SVE-1314 Malî senesi, s. 77-78. "Tifered Israel" mektebi hakkında bkz.: Erol Haker, *a.g.e.*, s. 44.

699- SVE-1319 Malî Senesi, s. 679-680.

700- SVE-H. 1303, s. 112; SVE-H. 1304, s. 112

701- SVE-H. 1305, s. 113; SVE-H. 1306, s. 113; SVE-1315 Malî Senesi, s. 121; 1319 Malî Senesi, s. 742.

702- SVE-H. 1305, s. 103; SVE-H. 1306, s. 103; SVE-1310 Malî Senesi, s. 122,

703- SVE-1315 Malî Senesi, s. 108; SVE-1319 Malî Senesi, s. 734.

ve beşincisi Süpürgeçiler Mahallesinde, Ağaçpazarı mevkisinde bulunan kız ve erkek ilkokulları ve altıncısı da o dönem Karaağaçta olan Edirne tren istasyonu civarındaki *Lusavoriçyan* ilkokuludur.⁷⁰⁴

Yukarıda belirtilen mekteplerden farklı olarak 1896 senesinde Hıristos mahallesinde mevcut olduğu belirtilen, 1 öğretmeni ile 40 öğrencisi olan gördüğümüz erkek ve kız mektebi de bulunmaktadır. Bu seneden sonra bu mektebin varlığından kayıtlarda bahsedilmemektedir.⁷⁰⁵

Ermeni mekteplerinde belirtilen toplam öğrenci sayılarına baktığımızda, Ermeni öğrencilerin büyük kısmı Kaleiçi'nde bulunan mekteplerde eğitim görmekteydi. Diğer mekteplerde bu sayı daha düşüktür. 1883'te Kaleiçi'ndeki mekteplerin toplam öğrenci sayısı 302 iken, diğerlerinde ki öğrenci toplamı 93'tür.⁷⁰⁶ Diğer yıllarda da bu durum devam etmiştir.⁷⁰⁷

Kazalar içerisinde ise sadece Dimetoka'da Ermeni mektebi bulunmaktadır. 1885'te mektebin 5 erkek ve 15 kız öğrencisi ile 1 öğretmeni vardı.⁷⁰⁸ İlkokul seviyesinde olan bu mektebin 1898 senesinde ise öğretmen mevcudu 2, öğrenci sayısı ise 31'dir.⁷⁰⁹ 1902'de ise Mehran Rupenyân Efendi'nin öğretmen olduğu mektepte, 17 erkek ve 8 kız öğrenci eğitim görmekteydi.⁷¹⁰

Bulgar Ortodoks Cemâati Mektepleri

Ortodoks Bulgar çocukları, Edirne'de Kaleiçi, Kıyık, Yıldırım, Sırık Meydanı ve Kirişhâne semtlerinde bulunan, erkek, kız ve sıbyanlara ait olmak üzere 12 adet mektepte eğitim görmekteydi.⁷¹¹

704- SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 72, II. Bölüm, s. 158; SVE-H. 1310, s. 273; SVE-1312 Malî Senesi, s. 73; SVE-1315 Malî Senesi, s. 76-77; SVE-1316 Malî Senesi, s. 74-75; SVE-1317 Malî Senesi, s. 82-83; SVE-1319 Malî Senesi, s. 678-679; H. 1309 sâlnâmesine göre mektep sayısı 5'tir. H. 1310 sâlnâmesinde ise Torkomyan mektebi, kız ve erkek mektebi olarak ayrı gösterilmiş ve mektep sayısı 6 olarak belirtilmiştir.

705- SVE-1313 Malî Senesi, s. 72.

706- SVE-H. 1301, s. 95.

707- Edirne'de Ermeni öğrencilerin toplam sayıları 1887'de 430, 1888'de 427, 1891'de 451, 1892'de 436, 1894'de 406, 1896'da 414, 1898'de 486 ve 1902'de 461'dir. Bkz.: SVE-H.1305, s. 68; SVE-H.1306, s. 69; SVE-H.1309, I. Bölüm, s. 72, II. Bölüm, s. 158; SVE-H.1310, s. 101-102, 273; SVE-1311 Malî Senesi, s. 73; SVE-1313 Malî Senesi, s. 71-72; SVE-1315 Malî Senesi, s. 76-77; SVE-1319 Malî Senesi, s. 678-679

708- SVE-H. 1303, s. 112.

709- SVE-1315 Malî Senesi, s. 121.

710- SVE-1319 Malî Senesi, s. 741.

711- Mektep sayısının en çok olduğu dönemlere göre verilen bu sayı, farklı yıllarda değişiklikler göstermiştir. Örneğin ilk defa 1885 yılında varlığından bahsedilen Sırık Meydanı'nda ki kız ve erkek mekteplerinden ayrı

Kaleiçinde bulunan erkek *Jimnas* ve kız mektebinde Bulgarca, Türkçe ve Fransızca dil eğitimi ile birlikte, Tarih-i Umûmî, Tarih-i Tabiiye, İlm-i Hikmet, Coğrafya, İlm-i Hesab, Tarih-i Mukaddes, Resim, İlm-i Hendese, Hüsn-i Hat dersleri öğretilmekteydi. Bunlardan başka kız mektebinde ayrıca nakış dersi vardı.⁷¹²

Bulgar Ortodoks öğrencilerinin toplamı 1882’de 395, 1887’de 388’dir.⁷¹³ 1892 senesinde 20 öğretmeni olan mekteplerin, öğrenci toplamı 262 erkek ve 273 kız öğrenci olmak üzere toplam 535’e yükselmiştir.⁷¹⁴ 1898 senesinde 778 olan Ortodoks Bulgar öğrenci mevcudu, 1902’de Kaleiçindeki Jimnas erkek ile kız mektebi hariç 377’dir.⁷¹⁵

Edirne kazalarında ise Dimetoka, Cısr-i Mustafa Paşa ve Uzunköprü’de Bulgar Ortodoks’lara ait mektepler vardı. 1902’de Dimetoka erkek ilkokulunda 32, kız ilkokulunda 44 öğrenci, 3 öğretmen’den eğitim görmekteydi. Aynı sene kazasında 326 erkek ve 166 kız öğrenci olup, Lisan-i Osmanî öğretmeni Sabri Efendi ile birlikte 10 öğretmen mevcuttu. Uzunköprü’de erkek mektebinde 1 öğretmen ile 38 öğrenci, kız mektebinde de yine 1 öğretmen ile 27 öğrenci bulunuyordu.⁷¹⁶

olarak bahsedilirken, daha sonraki dönemlerde kız-erkek karma eğitim yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1883 yılındaki ilk kayıta belirtilen mektep sayısı 5, 1884’de 8, 1885’de 10 iken ilk olarak 1887 senesinde mektep sayısı 12 olarak verilmiştir. 12 mektebin semtlere göre dağılımı şu şekildedir: Kaleiçi’nde 2 (1 erkek, 1 kız), Kıyık’ta 3 (1 erkek, 1 kız, 1 sıbyan), Yıldırım’da 2 (1 erkek, 1 kız), Sırık Meydanı’nda 2 (1 erkek, 1 kız) ve Kirişhâne’de 3 (1 erkek, 1 kız, 1 sıbyan). Bkz.: SVE-H. 1300, s. 88-89; SVE-H. 1301, s. 96; SVE-H. 1302, s. 98; SVE-H. 1303, s. 98; SVE-H. 1304, s. 67; SVE-H. 1305, s. 69; SVE-H. 1306, s. 69; SVE-H. 1307, s. 69; SVE-H. 1308, s. 69; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 74-75, II. Bölüm, s. 159; SVE-H. 1310, s. 103-104, 274; SVE-1310 Malî Senesi, s. 92-93; SVE-1311 Malî Senesi, s. 74; SVE-1312 Malî Senesi, s. 75-76; SVE-1313 Malî Senesi, 73-74; SVE-1314 Malî Senesi, s. 78-79; SVE-1315 Malî Senesi, s. 78-79; SVE-1316 Malî Senesi, s. 76-77; SVE-1317 Malî Senesi, s. 85; SVE-1319 Malî Senesi, s. 680-681; 1870’te Edirne’de çok iyi düzenlenmiş iki Bulgar okulu vardır. Biri Kıyık’ta bulunuyordu ve öğretmeni Konstantin Pomianov’dur. Öteki ise Kaleiçi’nde ve öğretmeni Yakov Gerov’dur. İkisi de ilkokuldu. Bunlarda din bilimi, Bulgarca, hesap, kısa coğrafya bilgileri ve güzel yazı okutuluyor ve öğretiliyordu. Kıyık’taki okul eski bir evde yer alıyordu. Bir dükkânın üzerinde kiralanan iki odada yaklaşık 50 öğrenci eğitim görüyordu. Bkz.: Hüseyin Mevsim, *a.g.e.*, s. 48.

712- SVE-H. 1301, s. 96; SVE-H. 1302, s. 98; SVE-H. 1303, s. 98; SVE-1310 Malî Senesi, s. 92.

713- SVE-H. 1300, s. 89; SVE-H. 1305, s. 69.

714- SVE-H. 1310, s. 274.

715- 1903 yılı sâlnâmesinde Kaleiçi’nde mevcut okulların öğrenci sayıları belirtilmemiştir. Kıyık’da 3 mektepte toplam 185, Yıldırım’da 2 mektepte toplam 50, Sırık Meydanı’nda kız-erkek karma mektepte toplam 15 ve Kirişhâne’de 3 mektepte toplam 127 öğrenci eğitim görmekteydi. Bkz.: SVE-1315 Malî Senesi, s. 78-79; SVE-1319 Malî Senesi, s. 681.

716- SVE-1319 Malî Senesi, s. 726, 733, 741; kazalarda ki mektep bilgileri için bkz.: SVE-H. 1303, s. 112; SVE-H. 1304, s. 110; SVE-H. 1305, s. 103, 113; SVE-H. 1306, s. 103, 113; SVE-1310 Malî Senesi, s. 122, 136; SVE-1315 Malî Senesi, s. 108, 121.

Özel Mektepler

Bulgar Katolik Mektebi (Polonya Azınlık Okulu “Polak Mektep”)

Bu mektebe ait ilk kayıt 1883 senesine aittir.⁷¹⁷ Kaleiçi’nde⁷¹⁸ olduğu belirtilen erkeklere mahsus Bulgar Katolik Mektebi, Polonyalı Resürekسیونistler tarafından 1862’de Edirne’de kurulmuştur.⁷¹⁹ Edirne halkı tarafından *Polak Mektebi* olarak bilinse de, sâlnâme kayıtlarında mektebin ismi Özel Bulgar Katolik Mektebi olarak belirtilmiştir.

1890 senesinde mektebin yeniden inşâsı söz konusu olunca Sadâret tarafından inşâsına izin verilmiş, ancak *Resürekسیونist* ifadesi yerine sadece *Bulgar Katolik Mektebi* ifadesinin kullanılmasına karar verilmiştir. Sadâretin bundaki amacı dıştan gelecek müdahaleleri engelleyebilmektir.⁷²⁰ Söz konusu sâlnâmelerde Resürekسیونist unvanının kullanılmamasında Sadâretin bu emrinin etkili olduğu ihtimâl dâhilindedir. Mektepte, gündüzlü, yatılı ve sanayi kısmında okuyan öğrenciler bulunuyordu. 1884’te mektebin toplam öğrenci sayısı 118 olmakla birlikte, bunların 84’ü yatılı ve 24’ü ise gündüzcü olarak eğitim almaktaydı. Yine aynı yıl sanayi kısmında ki öğrenci sayısı ise 10’dur.⁷²¹

Bulgar Katolik Mektebinde, İlm-i Hendese, Tarih-i Umûmî, Bulgarca ve Tarihi, Hendese-i Alâ, İlm-i Hikmet, Fransızca, Latince, Nemçece (Almanca), Türkçe İmla ve İnşâ, Resim, Hat Fransevî, Coğrafya, Tarih-i Tabii, Tarih-i Mukaddes, Riyaziye, Hüs-n-i Hat, Kimya, Müzik, İlm-i Mantık, İlm-i Hayvanat, İlm-i

717- SVE-H. 1300, s. 89.

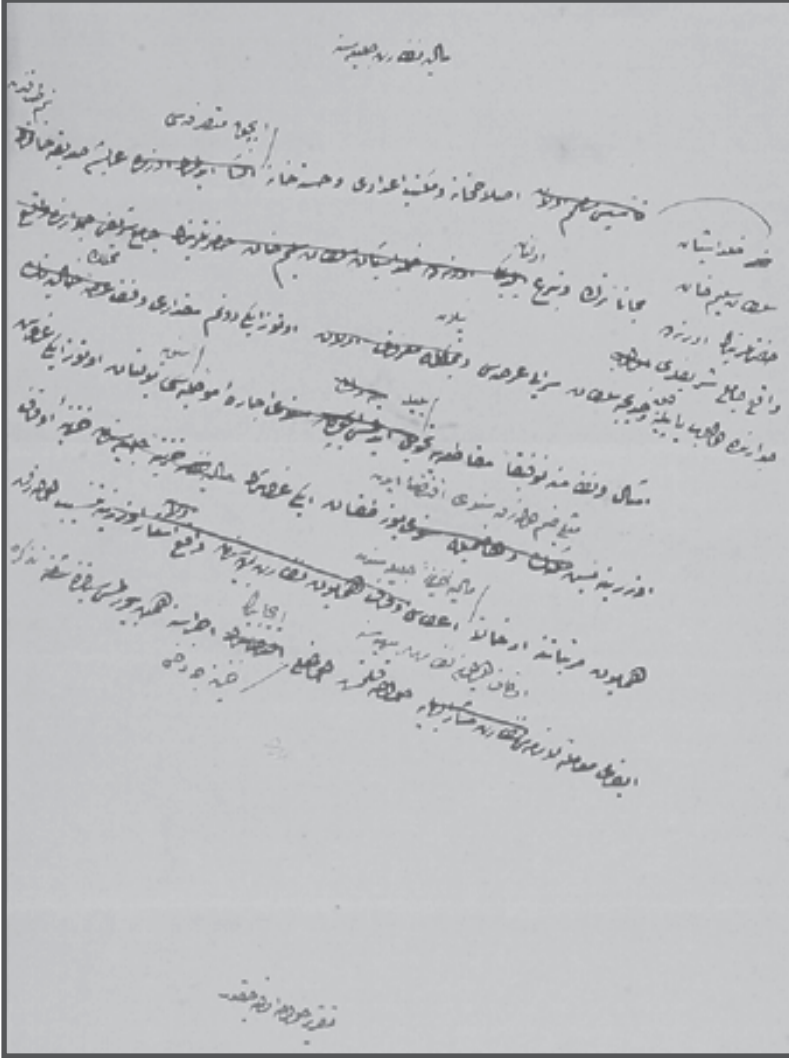
718- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 159; SVE-H. 1310, s. 274; Necip Güngör Kısaparmak, *a.g.e.*, s. 18; Rif’at Osman Polaklar Mektebi’nden bahsetmiş ve Aya Nikola Mahallesinde olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Rif’at Osman, *Edirne Rehnüma ...*, s. 87.

719- *Polonya Azınlık Okulu’nun kurucuları Rusya’dan kovulan bir gruptur. Bu yüzden bu okul kuruluşunu müteakiben bütün Edirne’de Polonya Azınlık Okulu (Polak Mektep) olarak tanınmıştır. 1867’de Kale’ye (Kaleiçi) taşınan okulun bir bölümü 1874’e gelindiğinde seminer şekline getirilmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda kapanan okul, 1882-83 yılında tekrar açılmıştır. 1893’te okul aynı yerde yeniden inşâ edilmiştir. Polonya Azınlık Okulu diğer Avrupa devletlerinde “Katolik Bulgar Okulu” olarak nam salmıştır. Edirne’deki bütün Katolikler bu okulda eğitim görmüşlerdir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda bu okulun sahibi Resürekسیونist Polonyalılar binlerce yaralı Müslüman Türk askerini tedavi etmişler ve evlerinde barındırmışlardır. Bu feragat ve yardımseverliklerinden dolayı II. Abdülhamid tarafından madalya ile taltif edilmişlerdir. Bkz.: Fahri Türk, “Edirne Bulgar Cemaati ve Polonya Azınlık Okulu “Polak Mektep”, *Belleten*, C. LXXIII, S. 268, Ankara 2009, s. 714-715.*

720- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Dahiliye-Mektubi Kalemi Evrakı, (DH. MKT.), 1772/13, (02. Ra.1308/16.Ekim.1890).

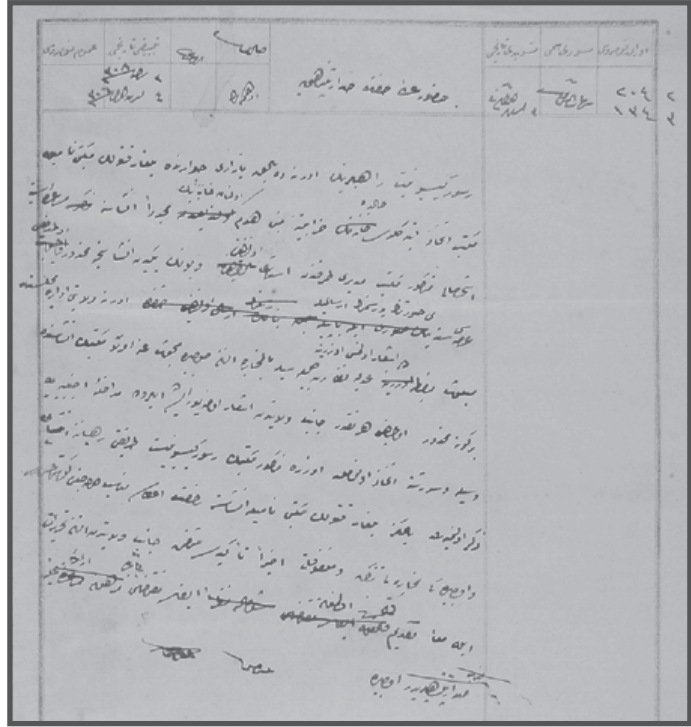
721- SVE-H. 1302, s. 99; Mektebin bazı senelerde mevcut öğrenci sayısı ise; 1888’de 123, 1895’te 113, 1902’de 150’dur. Bkz.: SVE-H. 1306, s. 70; SVE-1312 Malî Senesi, s. 76; SVE-1319 Malî Senesi, s. s. 681.

Nebâtât, İlm-i Maden, Jimnastik, Lisan-i Osmanî dersleri öğretilmektedir.⁷²² Mektebin ayrıca bir de ilkokul bölümü vardır.⁷²³ Bu okulun yerinde günümüzde Birinci Murad Lisesi eğitim vermektedir.

BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrakı, (A.}MKT. MHM), 431/12,
(22.N.1285/6.Ocak.1869).

722- SVE-H. 1301, s. 97; SVE-H. 1302, s. 99; SVE-H. 1303, s. 99; SVE-H. 1307, s. 70; SVE-H. 1308, s. 70; SVE-1311 Malî Senesi, s. 75; SVE-1312 Malî Senesi, s. 76;
723- SVE-H. 1304, s. 68.

BOA, Bulgar Katolik Mektebi kuruluşu ile ilgili Dahiliye-Mektubi Kalemî Evrakı, (DH. MKT.), 1772/13, (02.Ra.1308/16.Ekim.1890).

Avusturya Kız Mektebi (Soeurs de Charité de Ağram Mektebi)

Kayıtlarda gördüğümüz bir diğer özel mektep, *Avusturya İnâs Mekteb-i Husûsî*⁷²⁴ dir. 1889 senesine kadar bu isim ile belirtilen mektep, 1890'dan itibaren *Sör de Şarite Mekteb-i Husûsîsi*⁷²⁴ başlığıyla verilmiştir.⁷²⁵

Sultan Câmîi (Selimiye) yakınında olduğu belirtilen mektebin, 1885'te 46, 1886'da 54, 1887'de 56, 1891'de müdiresi ile beraber 6 bayan öğretmeni ve 58 kız öğrencisi, 1892'de ise 5 ba-

724- Osmanlıca harfleri ile bu şekilde okunabilen mektebin orijinal ismi *Soeurs de Charité de Ağram mektebi*'dir. 1876 senesinde Avusturyalı rahibeler tarafından kurulan ve yönetilen mektep Karacabevvab mahallesindeydi. Okulda, Bulgar, Rum, Ermeni ve Musevi öğrenciler bulunuyordu. Bkz.: Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti*'nde Misyoner Okulları, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005, s. 75-76.

725- SVE-H. 1307, s. 70.

yan öğretmeni ile 67 kız öğrencisi bulunuyordu.⁷²⁶ 1902'de ise mektepte 1 müdire, 10 bayan öğretmen ve 130 öğrenci vardı.⁷²⁷ Avusturyalı rahibelerin kurduğu bu mektepte, Tarih, Hesab, Tarih-i Tabii, Fransızca, Nemçece (Almanca), Bulgarca, Hüsn-i Hat, Nakış ve Müzik derslerinin eğitimi verilmekteydi.⁷²⁸

Numune-i Terakki Mektebi

1890 senesi Ekim ayı içerisinde önce erkek öğrencilere mahsus olarak açılan mektepte daha sonra kızlar içinde sınıf açılmıştır.⁷²⁹ Kadirhâne Dergâhı sokağında 7 numaralı evde bulunuyordu. Tahsil süresi erkek öğrenciler için 3 sene ilkokul ve 3 sene de ortaokul olmak üzere 6 senedir. Kız öğrenciler içinse eğitim 5 seneydi. Özel mektep olmasından dolayı, öğrenci velilerinin ekonomik durumuna göre 3 farklı ücret alınmıyordu. Bu ücret, senelik olarak 3, 4.5 ve 6 Osmanlı Lirasıdır. Mektebin, 1892 senesinde, yatılı ve gündüzlü olarak toplam 129 erkek ve 35 kız öğrencisi mevcuttur. *Erkek öğrencilere*, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Türkçe Kırâat ve İmla, Arabça, Farsça, Hesab, Tarih-i Umûmî, Coğrafya, Tahlil-i İbare, Tatbikat-ı Sarf ve Nahv, Kavaid-i Osmanî, Hendese, Resim, Kitâbet, Jimnastik ve Fransızca *Kız öğrencilere* ise Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Tarih, Kırâat-ı Türkî, Hüsn-i Hat, İmla, Hesab, Coğrafya, Resim ve El İşleri dersleri öğretilmekteydi.⁷³⁰

Yukarıda belirtilen mekteplerden başka, Edirne'de kız öğrenciler için özel Hamidiye İlkokulu⁷³¹, Özel Burhan-i Terakki Mektebi ve Özel Dar-ül İrfan Mektebi eğitim vermekteydi.⁷³²

726- SVE-H. 1303, s. 99; SVE-H. 1304, s. 68; SVE-H. 1305, s. 70; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 159; SVE-H. 1310, s. 274.

727- SVE-H. 1319 Malî Senesi, s. 682.

728- SVE-1310 Malî Senesi, s. 94.

729- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 20; SVE-H. 1310, s. 158.

730- Mektebin 1893'te kız ve erkek toplam öğrenci sayısı 165, 1894'te 178'dir. 1896 senesinden itibaren kız bölümü belirtilmeyen mektebin 1895'te 128, 1896'da 97, 1897'de 80 ve öğrencisi sayısı son olarak belirtilen 1898'de 40 erkek öğrencisi bulunmaktaydı. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 125; SVE-H. 1310, s. 228; SVE-1310 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1311 Malî Senesi, s. 70; SVE-1312 Malî Senesi, s. 70; SVE-1313 Malî Senesi, s. 67; SVE-1314 Malî Senesi, s. 72; SVE-1315 Malî Senesi, s. 72.

731- Bu mektebin, 1894'te 80, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900'da 60 öğrencisi bulunuyordu. Bkz.: SVE-1310 Malî Senesi, s. 89; SVE-1312 Malî Senesi, s. 71; SVE-1313 Malî Senesi, s. 69; SVE-1314 Malî Senesi, s. 74; SVE-1315 Malî Senesi, s. 72-74; SVE-1316 Malî Senesi, s. 71-72; SVE-1317 Malî Senesi, s. 79; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674.

732- SVE-1315 Malî Senesi, s. 72; SVE-1316 Malî Senesi, s. 71; SVE-1317 Malî Senesi, s. 79; SVE-1319 Malî Senesi, s. 674; Dar-ül İrfan Mektebi'nin yerinde günümüzde Yusufhoca İlköğretim Okulu bulunmaktadır. Ayrıca bir kitabesi mevcuttur.

1901 ve 1903 senelerine ait kayıtlara göre, Kırıyık'da bulunduğu belirtilen özel olması gereken kız ve erkek karma bir ilkokul daha bulunmaktadır. Mariya Hanım'ın öğretmen olduğu bu mektebin, toplam öğrenci sayısı 1900'de 25, 1902'de 15'dir.⁷³³

Kütüphâneler

Tasnif edilmiş yazma ve basılı kitapların bulunduğu kütüphâneler, Osmanlı Devleti'nde Pâdişahlar, devlet adamları, varlıklı kişiler ve âlimler tarafından vakıf şeklinde kurulmuşlardır. Genellikle Câmiler, tekke ve medreselerde kütüphâneler bulunurken, müstakil kurulmuş kütüphâneler de vardır. Buralara tayin edilen Hâfız-ı Kütübler vasıtasıyla eğitim faaliyetleri de yürütülürdü. Ancak, kütüphânelerin genelinde bir katalog mevcut değilken, 19. yüzyılın sonlarında II. Abdülhamid'in emri ile başta İstanbul olmak üzere diğer şehir ve kazalardaki kütüphâneler tanzim ve tertip edilmeye çalışıldı. Bu kütüphânelerdeki kitapların fihristleri çıkarıldı.⁷³⁴

Vakfiyesi mevcut olan ilk Osmanlı vakıf kütüphânesi *Edirne Dârülhadîs Medresesi Kütüphânesi*'dir. 24 Mart 1435 tarihli vakfiyesine göre müderris ve öğrenciler için fıkıh, hadîs, tefsir ve başka ilimler ile ilgili kitapların vakfedildiği belirtilmiştir. II. Murad döneminde Edirne'de iki kütüphâne daha kurulmuştur. İlki Gâzi Mihâl Bey'in 1422'de inşâ ettirdiği Câmide, diğeri Fazlullah Paşa'nın 1435/1436'da yaptırdığı mescitte bulunuyordu. Bunların dışında, hâfız-ı kütüb kaydı bulunmasından dolayı Üç Şerefeli Medresesinde de bir kütüphâne var olduğu anlaşılmaktadır. Fatih devrinden sonra da Osmanlı sultanları Edirne'yi vakıf kütüphâneleri ile süslemeye devam etmiştir.⁷³⁵

Sâlnâme kayıtlarında Edirne Sancağı genelinde kütüphâne varlığından bahsedilen tek kaza Edirne merkez kazasıdır. Öncele ri 3 adet olarak belirtilen kütüphâne sayısı,⁷³⁶ sonraki kayıtları göre 4 olarak karşımıza çıkar.⁷³⁷ Ancak bu sayıda bulunan kü-

733- SVE-1317 Malî Senesi, s. 86; SVE-1319 Malî Senesi, s. 682.

734- F. Krenkow, "Kütüphane", İA, C. 6, İstanbul 1977, s. 1126-1128; Ayrıca Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Kütüphane", *a.g.s.*, C. 2, s. 346.

735- Aziz Nazmi Şakir-Taş, *a.g.e.*, s. 133-139; Yazarın Ahmet Yiğit'ten aktardığına göre; Edirne şer'iyye sicilleri terekelerinde ki kitap listelerine göre Edirne halkının okuma oranı oldukça yüksektir. Muhallefât listelerinin çoğunda en az bir adet olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm bulunurken, şahısların evlerinde de tıp, hadîs, tefsir, dil ve tarih gibi değişik konuları kapsayan kitaplar vardır. Bkz.: Aziz Nazmi Şakir-Taş, *a.g.e.*, s. 138.

736- SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 122; SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

737- SVE-H. 1303, s. 259; SVE-H. 1304, s. 254; SVE-H. 1305, s. 258.

tüphâneler içerisinde sadece Selimiye Câmii bünyesinde bulunan kütüphânenin nitelikleri hakkında bilgi verilmiş, diğer kütüphânelere bahsedilmemiştir.

H. 983 (1575/1576) tarihinde açılan,⁷³⁸ Sultan II. Selim'in, Selimiye Câmii Pâdişah mahfili karşısında yaptırdıkları geniş kütüphâne içerisinde 2.600'den fazla kitap mevcuttu. Bunların bir kısmı II. Selim tarafından, bir kısmı ise Çelebi Mustafa, Çolak Paşa ve İsmail, Hasan, Ali, Nuri, Esad, Abdi, Osman, Hafız Mehmed, İbrahim Efendiler ile Hacı Oğlu, Menla Osman, Fatma ve Ayşe Hatun ve diğer kişiler tarafından bağışlanmıştı. Bunlardan başka kütüphâne, Rus işgali sırasında diğer kütüphânelere buraya getirilen kitaplar da vardı.⁷³⁹

Kütüphâne bulunan kitaplarla ilgili olarak gördüğümüz kayıtlarda sadece bağış yapılan kitaplar belirtilirken, diğer kütüphânelere gelen kitaplara ait bilgi bulunmamaktadır. 1903 yılına ait Edirne Vilâyetinin son sâlnâmesinde belirtildiği üzere bağış yapılmış kitapların toplam cilt sayısı 2.466'dır.⁷⁴⁰

Edirne sâlnâmelerinde belirtilmemiş olsa da, sancağın bir diğer kazası Dimetoka'da da bir kütüphâne vardır. Açıldığı tarih bilinmeyen, Yıldırım Bayezid'in kendi adını taşıyan Câmide kurduğu *Yıldırım Bayezid Kütüphânesi*'nde bulunan toplam kitap sayısı 71'dir.⁷⁴¹

738- Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 297.

739- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 64; SVE-H. 1310, s. 189; SVE-1317 Malî Senesi, s. 311; SVE-1319 Malî Senesi, s. 916; Kaza genelinde varlığı önceleri sayısal olarak da olsa belirtilen kütüphânelere ki kitapların yaşanan Rus işgali sırasında (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası) Selimiye Câmisinde bulunan kütüphâneye getirildiği anlaşılmaktadır.

740- SVE-1319 Malî Senesi, s. 916-918; Bu kütüphâne ki toplam kitap sayısı Maârif Sâlnâmelerine göre 2.667'dir. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1317 (2. Defa), s. 890-891; Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 297; 1886 senesine ait kayıtlarda Sultan I. Bayezid tarafından bağışlandığı belirtilen kitaplarda bulunmaktadır. Ancak diğer sâlnâmelerde bu kitapları bağışlayanın Sultan II. Selim olduğu gösterilmiştir. SVE-H. 1303, s. 278-280. Ayrıca Bkz.: SVE-H. 1304, s. 281-283; SVE-H. 1305, s. 287-289; SVE-H. 1310, s. 189-191; SVE-1317 Malî Senesi, s. 311-313.

741- Bu kütüphânenin varlığı ilk kez 1900/1901 senesine ait Maârif Sâlnâmesinde belirtilmiştir. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1318 (3. Defa), s. 989; Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 297.

SELİMİYE CAMİİ KÜTÜPHANESİNDE MEVCUT KİTAPLAR
(SVE-1319 Mali Senesi, s. 916-918)

Belagat	74	Sultan II. Selim
Adab	13	Sultan II. Selim
Edebiyat	29	Sultan II. Selim
Mantık	77	Sultan II. Selim
Nahv	99	Sultan II. Selim
İlahiyat	10	Sultan II. Selim
Kırâat	24	Sultan II. Selim
Tarih	33	Sultan II. Selim
Sarf	7	Sultan II. Selim
Tıp	4	Sultan II. Selim
Vaz'î	2	Sultan II. Selim
Sarf	30	Çelebi Mustafa Paşa
Lûgat	64	Çelebi Mustafa Paşa
Tıp	13	Çelebi Mustafa Paşa
Hesab ve Hendese	11	Çelebi Mustafa Paşa
Dîvân	52	Çelebi Mustafa Paşa
Muhtelif Kitap	288	Çelebi Mustafa Paşa
Kelam	32	Pehlivan İbrahim Ağa
Fetâvî	4	İsmail Efendi
Hikmet	9	Hasan Efendi
Muvaiz	63	Ali Hoca
Tasavvuf	27	Nuri Efendi
Belagat	36	Çolak Paşa
Adab	21	Esad Efendi
Mantık	35	Ayşe Hatun
Vaz'î	12	İbrahim Ağa
Nahv	69	Fatma Hatun
Sarf	58	Hacı Oğlu
Lûgat	8	Menla Osman
Tıp	6	Menla Osman
Riyaziye	5	Menla Osman
Dîvân	9	Menla Osman
İlahiyat	13	Menla Osman
Tarih	11	Menla Osman
İnşâ	4	Menla Osman

Urûz	5	Menla Osman
Kur'ân-ı Kerim	3	Abdi Efendi
Tefsir	73	Hafız Mehmed Efendi
Ehadis	52	Hacı Osman Efendi
Fıkıh Usulü	31	Ali Efendi
Fürû	40	Ali Efendi
Toplam Cilt Sayısı	2.466	

Matbaalar

Osmanlı tarihinde tartışmalı konulardan birisi, matbaanın geç faaliyete geçme meselesidir. Günah ve hattatların engel olduğu tezleri ile matbaanın geç geldiği ileri sürülürken, başka bir görüşe göre matbaa, toplumun okuma alışkanlığı olmadığından dolayı faaliyete geçmemiştir.⁷⁴²

Osmanlı Devletinde ilk matbaa, 1727'de İbrahim Müteferrika tarafından kuruldu. Daha sonra İstanbul'da *Matbaa-i Âmire* açılırken, Tanzimat dönemi ile özel matbaalar açılmaya başlamıştır.⁷⁴³ Pek bilinmese de İbrahim Müteferrika matbaa kurulması aşamasında yalnız değildi. Kendisine matbaa kurması için fırsat, onunla aynı düşüncelere sahip bir devlet görevlisinin destek vermesiyle doğmuştur. Babası Yirmisekiz Mehmet Çelebi ile Paris'e giden Mehmet Sait Efendi, Fransa'da bir matbaayı ziyaret etmiş ve ülkeye dönüşünde bir matbaa açmayı tasarlamıştır. Bu ikili, dönemin Pâdişahı III. Ahmed'in fermânı ve Şeyhülİslâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvâsı ile ilk Türk matbaasını kurmuşlardır.⁷⁴⁴

742- Erhan Afyoncu, *Osmanlı'nın Hayaleti*, 8. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 193.

743- Bunların dışında Tanzimat öncesi ve sonrasında açılan yüksek eğitim kurumlarının matbaaları ve askerî okul matbaaları faaliyetlerde bulunmuştur. Bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992, s. 377-378; Azınlıkların açtığı ilk matbaa ise 1492'de İspanya'dan göç eden Yahudiler tarafından 1493-1495 senelerinde İstanbul'da açıldı. Bu girişimi, Selanik, Edirne, İzmir gibi şehirlerde de birçok matbaanın açılışı takip etmiştir. Yahudilerden sonra 1567'de Ermeniler ve 1627 senesinde Rumlar ilk matbaalarını İstanbul'da açmıştır. Bkz.: Georgios Govessis, *1878'de Şark Meselesi ve Osmanlı Rum Basını*, Yaprak Yayınları, İstanbul 2002, s. 11-12; N. Serpil Altuntek, "İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Ankara 1993, s. 192.

744- Matbaanın gelmemesi tartışılırken, geldi de ne oldu? Matbaanın kurulmasından İbrahim Müteferrika'nın ölümüne kadar geçen yaklaşık 20 yılda sadece 17 kitap basılabilmektedir. Müteferrika'nın ölümünden sonra ise sadece 1 kitap basıldı ve ondan sonra matbaa 27 yıl faaliyete ara verdi. 18. Yüzyıl'da Osmanlı'da basılan kitap çeşidi elliye bulmazken, aynı yüzyılda Japonya'da 10 bin çeşit kitap basılmıştır. Bkz.: Erhan Afyoncu, *a.g.e.*, s. 191, 193-194.

Matbaa kurma girişimi ilk defa Tuna Vilâyeti'nde Mithat Paşa önderliğinde olmuş, ilk vilâyet matbaası burada kurulmuştur. Yararı görüldüğünden diğer vilâyet merkezlerinde de 1867 senesinden sonra matbaalar kurulmaya başlandı. 1864 Vilâyet Nizâm-nâmesi ile birlikte, her vilâyet merkezinde bir matbaa kurulmaya başlanmış ve bu girişim Osmanlı'da basılı eserler alanında yeni bir dönemi başlatmıştır. Kurulan bu matbaalarda, önceleri kırtasiye işleri yapılırken, ardından sâlnâmeler, vilâyet gazeteleri, takvimler, dinî ve edebî kitaplar basılmıştır.⁷⁴⁵

Edirne Vilâyet Matbaası

Hurşit Paşa'nın Edirne Vilâyeti'nin vâlisi olduğu 1284 senesinde⁷⁴⁶, yeni olarak, yeni baştan inşâ edilen Edirne Vilâyet Matbaası binasının, 7 odası ve alt katta büyük bir mahzeni bulunuyordu.⁷⁴⁷ *Hükümet-i Seniyye*'nin teşkil edemediği dönemde⁷⁴⁸ görülen lüzum üzerine vilâyet matbaasını işletme hakkı *Neologos* gazetesi imtiyâz sahibine ihale ile verilmiş, ancak vilâyet teşkilâtının kurulması ile 1880 Mayıs ayı ortalarında matbaa yeniden vilâyetin kullanımına geçmiştir.⁷⁴⁹

Edirne Vilâyetine ait sâlnâmelerinde neşrini yapan matbaada ayrıca Edirne Vilâyet gazetesinin yanı sıra Türkçe, Fransızca, Rumca, İtalyanca her türlü evrak ve defter basımı yapılıyordu. Giderlerinden sonra matbaaya kalan gelir, İrade-i seniyye gereğince Hamidiye Mektebine verilirken, matbaanın 1892'de gazete abonelikleri ile defter ve ilan ücretlerinden 196.298 kuruş tahsilâtı, 177.405 kuruş tutarında gideri olmuştur.⁷⁵⁰

Edirne Vilâyet matbaasının yöneticisi matbaa müdürüydü. Matbaada, farklı senelerde Rumca, Bulgarca, Fransızca mütercimler, Muhasebe memuru, Türkçe, Rumca ve Bulgarca mürettibler, hattatlar, litografyacılar, makinist, muharrir, müvezzi'lerin yanı sıra mülâzım olarak Hamidiye Mektebi Sanayi kısmı öğrencileri çalışmıştır.⁷⁵¹

745- Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 291.

746- 1284 Hicrî takvime göre 1867/1868, Rumî takvime göre ise 1868/1869'dur.

747- Edirne Vilâyet Matbaası 1867 senesinden sonra faaliyete geçen vilâyet matbaalarının ilklerinden olmalıdır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 141

748- 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası, Rus işgali dönemi.

749- SVE-H. 1310, s. 152.

750- 1892 senesi gelirlerinden 52.630 kuruşu Hamidiye mektebine aktarılırken, 18.069 kuruşu yeni "Hurufat" (Basımda, baskı işinde kullanılan metal veya başka bir maddeden yapılmış harf, rakam veya başka işaret) ve 12.571 kuruşu kâğıt alınmıştır. Ayrıca memur maaşları, işçi yevmiyeleri ve pul bedeli diğer gider kalemleridir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 242; Maârif Sâlnâmesine göre ise Vilâyet matbaası, yukarıda belirtilen lisanlardan başka Bulgarca ve Yahudice yayımları da basabiliyordu. Matbaada yayımlar, hurufat ve taş baskı yöntemi ile basılmaktadır. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (I. Defa), s. 798-799.

751- SVE-H. 1287, s. 33; SVE-H. 1289, s. 34; SVE-H. 1291, s. 40; SVE-H. 1293, s. 42; SVE-H. 1300, s. 42; SVE-H. 1301, s. 46; SVE-H. 1304, s. 49; SVE-H. 1305, s. 51; SVE-H. 1310, s. 66; SVE-1315 Malî

Asker Matbaası

H. 1309/1892 senesi kayıtlarında bahsedilen askerlere ait bu matbaanın sadece Selimiye Câmii yakınlarında olduğu belirtilirken, özellikleri hakkında bilgi verilmemiştir.⁷⁵²

Özel Matbaalar

Varlığını öğrendiğimiz ilk özel matbaa Ahmet Faik Efendi'ye aittir. Aynı zamanda *Ceride* gazetesinin de basımını yapan matbaa ve idârehânesi Eski Câmî Caddesinde, *Gümrük Hanı*ndaydı. Matbaa'da her türlü Türkçe ve Fransızca evrak basımı yapılıyordu. 1891'de bu matbaa dışında sancakta sadece Edirne şehrinde Hayri Efendi ve Vafiyadis Efendi'ye ait matbaalar vardı.⁷⁵³

Ancak Edirne Vilâyeti sâlnâmelerinde belirtilmemiş olsa da Maârif sâlnâmelerinden yaptığımız tespite göre sancakta, 1299⁷⁵⁴ senesinde Bulgar Katolik Mektebi'nin müdürü Papaluka Efendi'ye ait *Papaluka* matbaası açılmıştır.⁷⁵⁵ Burada dikkat çeken bir diğer husus, H. 1316 (1898/1899) senesinde kişilere ait olan matbaalar sancakta, sadece Edirne kazasına bağlı olan Edirne şehrinde bulunuyordu, diğer kazalarda ise matbaa mevcut değildir.

Tümü Edirne Şehrinde Olmak Üzere Edirne Sancağı'nda Bulunan Özel Matbaalar

Matbaa Adı	Mevki	Sahibi	Türü	Yayın Yapılabilen Lisanlar	Açılış Tarihi
Papaluka	Ayanikola Mahallesi	Bulgar Katolik Mektebi Müdürü Papaluka Efendi	Taş Ve Hurufat	Fransızca, Bulgarca, Slavca	1299
Hacı Hayri Efendi	Belediye Dairesinde	Hacı Hayri Efendi	Hurufat	Türkçe	18 Nisan 1889
Vafiyadis	Saraçlar Caddesinde	Vafiyadis Efendi	Hurufat	Fransızca, Rumca, Ermenice	9 Nisan 1889
Evros	Rüstem Paşa Hanında	Kostaki Vlahopoulos Efendi ⁷⁵⁶	Hurufat	Türkçe, Rumca, Fransızca	1894/1895
Avram Danon	Saraçlar Caddesinde	Avram Danon Efendi	Hurufat	Fransızca, Yahudice	1893/1894

Senesi, s. 49; SVE-1319 Malî Senesi, s. 649.

752- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 19.

753- gös. yer.

754- Gün ve ay belirtilmeden sadece "1299" senesi belirtilmiştir. 1299 senesi Rumî takvime göre 1883/1884, Hicri takvime göre ise 1881/1882 miladi senelerine karşılık gelmektedir.

755- Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (1. Defa), s. 798-799.

756- Araça harfler ile yazılımda "*Vlahopoulos*" olarak da belirtebiliriz. Ancak günümüzde Rumlar içerisinde bu ad "*Vlahopoulos*" olarak kullanılmaktadır.

Toplam 5 özel matbaanın bulunduğu görülen Edirne’de, bu matbaaların 1 tanesi Türk matbaacıya aittir.⁷⁵⁷ Diğer matbaa sahiplerinin 2’si Rum, biri de Yahudi’dir. Sahibi olarak Bulgar Katolik Mektebi müdürünün belirtildiği matbaanın ise, esasında bu mektebe gelir getirmek için kurulmuş olabileceği ihtimâl dâhilindedir. Matbaa sahipleri, ait oldukları milletin lisanının yanı sıra farklı lisanlarda eserlerinde basımını gerçekleştiriyordu.

Neşredilen Kitaplar

Neşredilmiş olan farklı dil ve türlerde ki kitap ve süreli yayınlar sadece 1886 senesi sâlnâmesinde liste halinde gösterilmiştir. Bu kayıta göre, Maârif idâresi tarafından neşredilmesi için ruhsat verilen 5 adet Türkçe, 1 adet Fransızca, 1 adet Dağıstanca, 1 adet Arapça, 3 adet Ermenice ve 1 adet Rumca kitap ve süreli yayın bulunmaktadır.⁷⁵⁸

Türkçe neşredilen Şule-i Maârif ve *Hizmet* süreli yayın, *Katerina* roman, Âyîne-i Etfal Meşk⁷⁵⁹ Mecmuası’dır. İçeriğinin İslâm’ın şartları hakkında olduğu belirtilen *Zübde-i Akaid-i Diniye* adlı yayının ise türü belirtilmemiştir.

Fransızca neşredilen *Usul-u Tahsil-i Fransevî* fen bilimleri; Dağıstanca olan eser ise manzume ve Rumca yayının türü de roman’dır. Ermenice yayınların 2’si roman, diğeri ise hikâye’dır.

Gazeteler

Osmanlı Devleti’nde ilk Türkçe gazete *Takvim-i Vekâyi* adı ile 1831’de çıkmıştır.⁷⁶⁰ Bu gelişme Osmanlı basını için bir başlangıç olmuştur.⁷⁶¹ Haftalık olan bu gazete bazı kesintilere uğramasına rağmen 1922 senesine kadar neşredildi. İlk özel gazete ise 1840 senesinde çıkarılan *Ceride-i Havadis*’tir.⁷⁶²

757- Hayri Efendi’ye ait matbaanın mevki H. 1316 senesi Maârif Sâlnâmesine göre Belediye Dairesi olarak belirtilmişken, H. 1317 ‘ye ait sâlnâmede matbaanın bulunduğu yer “Yediyoğazı” olarak kayıtlıdır. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1317 (2. Defa), s. 890-891.

758- SVE-H. 1303, s. 275.

759- Yazı örneği, yazı numunesi. Alışmak, öğrenmek için yapılan çalışma. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Meşk”, *a.g.l.*, s. 631.

760- Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 22. Baskı, İletişim Yayınları, Çeviren: Yasemin Saner, İstanbul 2008, s. 73; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu VI*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 65.

761- Ahmet Rasim, *Osmanlı’da Batışın Üç Evresi III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecit*, 3. Basım, Evrim Yayınları, Günümüzün Diliyle Basıma Hazırlayan: H. V. Velidedeoğlu, İstanbul 1987, s. 170-171, 176.

762- M.Emin Yolalıcı, “Maârif Sâlnâmelerine Göre Trabzon Vilâyeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *OTAM*, S. 5, Ankara 1994, s. 470.

Osmanlı, vilâyet matbaalarının kurulmaya başlanmasından sonra özellikle 1867'den itibaren vilâyetlerde resmî nitelikli vilâyet gazeteleri çıkarıldı. Edirne Vilâyeti'nin resmi gazetesi *Edirne* adı ile 1868'den itibaren neşredilmeye başlanmıştır. 1876 senesine gelindiğinde ise İstanbul dışında 22 vilâyet gazetesi bulunuyordu.⁷⁶³

Resmî Gazeteler

Edirne vilâyet matbaası tarafından basılan resmî nitelikli Edirne gazetesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde haftada bir gün, sadece Salı günleri çıkarken, bir senelik abonelik bedeli 60 kuruş'tur.⁷⁶⁴ Vilâyet matbaası işletme hakkının 1879 Mayıs'ından hemen önce ihale ile devredilmesi sonucu gazetesinin yayınına son verilmiş, ancak matbaanın işletimi 1880 Mayıs ayında tekrar vilâyet yönetimine geçince Edirne gazetesi Türkçe ve Rumca olarak yeniden neşredilmiştir⁷⁶⁵. Savaştan önce Salı günleri çıkan gazete, 1880 Mayıs ayı itibariyle Perşembe günleri piyasaya çıkıyordu.⁷⁶⁶

1891'de gazetesinin abone sayısı 1.700 civarındayken⁷⁶⁷, 1892'de gazete 2.000'den fazla abone sayısına ulaştı.⁷⁶⁸ Gazete'nin 1877'de 60 kuruş olarak belirttiğimiz senelik abonelik ücreti, 17 sene sonra 1894'te de yine aynı miktarda kalmıştır. Taşraya gönderilecek gazetelerden ise ayrıca 15 kuruş posta ücreti alınıyordu.⁷⁶⁹

Edirne'de önceleri *Adrianopolis* ve daha sonra *Edirne* adı ile yayımlandığı belirtilen gazete ise yarı resmî özelliktedir. Edirne Vilâyet İdâresi'nin sahibi olduğu gazete Rumca, Fransızca ve daha sonra Bulgarca neşredildi. Çıkarıldığı lisanları dikkate aldığımızda, bu gazete vilâyet idâresince azınlıklara yönelik olarak yayımlanmış olmalıdır.⁷⁷⁰

763- Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 292.

764- SVE-1293 Malî Senesi, s. 172; 1876'da 60 kuruş olan gazete ücreti, 1310/1894 Malî senesi sâlnâmesi kapağında belirtildiğine göre yine 60 kuruş'tur. Taşraya gönderilecek gazeteler içinse ayrıca 15 kuruş posta ücreti alınıyordu. Bkz.: SVE-1310 Malî senesi, (arka kapak), s.s.y.

765- SVE-H. 1310, s. 152.

766- SVE-H. 1304, s. 49; SVE-H. 1305, s. 51; SVE-H. 1306, s. 51; SVE-H. 1307, s. 51; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 141; SVE-H. 1310, s. 242.

767- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 141.

768- SVE-H. 1310, s. 242.

769- Bu bilgiler H. 1310/1894 Malî senesi sâlnâmesi arka kapağında reklam amaçlı olarak belirtilmiştir. Bkz.: SVE-1310 Malî senesi, (arka kapak), s.s.y.

770- H. 1316 ve H. 1317 Maârif Sâlnâmelerinde yarı resmi özellikte olan gazetesinin adı *Adrianopolis*, H. 1318 ve H. 1321 Maârif Sâlnâmelerinde ise *Edirne* olarak belirtilmiştir. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (1. defa), s.

Özel Gazeteler

Sâlnâmelerde varlığı belirtilen ilk özel gazete *Meriç* gazetesidir. Haftada iki gün Perşembe ve Pazar günleri neşredilen bu gazetenin bir senelik abonelik bedeli 60 kuruştur.⁷⁷¹ 1890 Mart ayı itibariyle neşredilmeye başlanan *Ceride* gazetesinin imtiyâz sahibi Ahmet Faik Efendi'ydi.

Diğer bir özel gazete ise *Arda* adı ile neşredilmiştir. Vilâyet matbaasının işletme haklarını 1879'da ihale ile devir alan yeni sahipleri aynı sene Mayıs ayında Arda isminde bir gazete çıkarmış. Bu gazete neşrinin durdurulduğu 9 Nisan 1880'e kadar Edirne vilâyet matbaasında basılmıştır.⁷⁷²

Edirne vilâyeti sâlnâmelerinde sadece yukarıda belirtilen özel gazetelerden bahsedilmiştir. Aynı dönem içerisinde neşredilmiş Maârif Sâlnâmelerinde ise her ne kadar gazeteler kısmında verilmiş olsa da Edirne'de *Risâle-i Mevkuta*⁷⁷³ özelliğinde yayımların da olduğunu görüyoruz. Bunlardan ilki Hafız Mustafa Efendi'nin sahibi olduğu ve Türkçe neşredilen *Hadika-i Fünun*'dur.⁷⁷⁴ Diğeri ise aynı zamanda Evros matbaasının da sahibi olan Kostaki Vlahopoulos Efendi'nin çıkarmış olduğu Rumca süreli yayın olan *Evros*'tur.⁷⁷⁵ Bilindiği gibi Evros, Meriç nehrinin Rumca söylenişidir.

800; Maârif Sâlnâmesi, H. 1317 (2. defa), s. 892; Maârif Sâlnâmesi, H. 1318 (3. defa), s. 990; Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. defa), s. 297; 1870'te Edirne'de bulunan Dobri Minkov'un belirttiğine göre Edirne gazetesinin o dönem yayın yönetmeni kendisi gibi Bulgar olan Georgi Palamidov'dur. Gazete, Türkçe, Yunanca ve Bulgarca olmak üzere, üç dilde çıkarken hükümet konağının bir kısmında yer alan vilâyet matbaasında basılıyordu. Minkov yukarıda belirtilenin aksine (1868) Edirne gazetesinin 1867'de kurulduğu, resmi ve gayriresmi olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu yazmıştır. Edirne'nin gazetesi, şekil ve içerik açısından Rusçuk'ta çıkan Dunav (Tuna) gazetesine çok benzemektedir. Gazetenin basıldığı matbaanın makineleri İngiliz yapımı olup dönemin en gelişmiş makineleridir. Bkz.: Hüseyin Mevsim, *a.g.e.*, s. 46-47.

771- SVE-1293 Malî Senesi, s. 173.

772- SVE-H. 1310, s. 152.

773- Belirli günlerde çıkan mecmua, süreli yayın. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Risâle-i Mevkuta", *a.g.l.*, s. 636.

774- Bu yayının varlığından sadece birinci Maârif Sâlnâmesinde bahsedilmiştir. Bkz.: Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (1. Defa), s. 800.

775- Maârif Sâlnâmesi, H. 1316 (1. Defa), s. 800; Maârif Sâlnâmesi, H. 1317 (2. Defa), s. 892; Maârif Sâlnâmesi, H. 1318 (3. Defa), s. 990; Maârif Sâlnâmesi, H. 1321 (6. Defa), s. 297.

Sağlık ve Sağlık Yardım Kuruluşları

19. yüzyıl'a kadar dünyanın birçok yerinde devlet yönetimleri tarafından yerine getirilen bilinçli bir sağlık hizmetinin varlığından bahsetmek kolay değildir.⁷⁷⁶ Buna rağmen, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu 13. yüzyılın sonlarında Anadolu'da o dönem için dikkat çeken bir hayli zengin sağlık hizmeti yapılanması bulunmaktadır. Birçok büyük şehirde hastaneler (Dar üş-şifa, Dar üs-sıhha, Bimaristan, Maristan) mevcuttur ve bu yerlerde sağlık hizmeti verilmektedir. Selçuklulardan kalan bu hastaneler varlıklarını sürdürürken Osmanlı başkent ve Pây-ı taht şehirlerinde bunlara yenileri eklenmiştir. Söz konusu hastane hizmetleri vakıflar aracılığıyla sağlanmaktadır.

Edirne'nin önceleri Pây-ı taht ve daha sonra askerî bir merkez olmasından dolayı gerek sağlık gerekse sosyal yardım kuruluşları açısından o dönemin şartlarına göre zengin bir şehir olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁷⁷ Öyleki Edirne ve sağlık denilince Edirne Sarayı'nın durumu ve Lady Montagu'nun mektuplarında açıklamış olduğu Çiçek Aşısı belirtilmelidir. *Edirne Sarayı içerisinde Harem Dairesinde "Hastalar Sofası" denilen bir bölüm mevcuttur. Avcı Sultan IV. Mehmed Han'ın yaptırmış olduğu Arpa Kârbansarayı mevkiindeki "Çadır Köşk"e daha sonra sarayda hasta olanlar gönderilmiş, bu sebeple Çadır Köşke, "Hastalar Odası-Hastalar Sarayı" da denilmiştir.*

Lady Montagu, 1 Nisan 1717 senesinde Sarah Chisvell'e yazdığı mektupta Edirne'de yapılan Çiçek Aşısı'nı şu şekilde belirtmiştir; *Hastalık konusunda, size burada olma isteği vereceğinden emin olduğum bir şeyi anlatacağım. Bizde çok ölümcül ve o kadar da sık rastlanan çiçek hastalığı burada aşının bulunmasıyla etkisiz hale getirilmiştir. Bu operasyonda uzmanlaşmış bir grup ihtiyar kadın bulunmaktadır. Sonbahar mevsiminin eylül ayında, büyük sıcaklar azaldığı zaman, herkes birbirine çiçeğe yakalanmak üzere, kimin hazırlandığını sormaktadır. Bu amaçla, bir araya gelmektedirler. Toplandıkları zaman, (genellikle on beş on altı kişi) ihtiyar kadın, içinde en iyi çiçek hastalığı yapan madde bulunan bir ceviz kabuğuyla gelir. Hangi damarın seçildiğini sorar. Kendisine gösterilen damara*

776- Erdem Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM*, S. 15, Ankara 2004, s. 188.

777- Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Sarayı*, 2. Baskı, TTK, Yay: Süheyl Ünver, Ankara 1989, s. 92-93, 105; Edirne Sarayı'nda ki sağlıkla ilgili yapılar için bkz.: Nil Sarı-Gülten Dinç-Arın Namal, "Edirne Sarayı'nda Tıp Tarihi ile ilgili Yapılar", *I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999, s. 80-86; Bkz.: Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, Ark Kitapları, Çev: Murad Aykaç Erginöz, İstanbul 2004, s. 57-58.

kocaman bir iğneyi sokar (bu, basit bir sıyrıktan daha fazla acı vermemektedir), bir iğnenin ucunda durabilen zehiri içeriye akıtır ve küçük yarayı boş bir ceviz kabuğuyla pansuman eder. Bu şekilde, dört beş damara iğne yapar... Çocuklar ve sabırlı gençler günün geri kalan kısmında birlikte oyun oynamakta ve sekizinci güne kadar çok sağlıklı kalmaktadırlar. Sekizinci gün ateşlenip iki ya da pek ender olarak üç gün süreyle yatağa düşmektedirler. Kural dışı olarak, yüzlerinde yirmi otuz kabarcık bulunur. Bu kabarcıklar asla iz bırakmaz ve sekiz gün içerisinde, hastalıklarından önceki kadar sağlıklıdırlar. Her yıl, binlerce kişi bu ameliyatı geçirir ve Fransa büyükelçisi hoş bir biçimde, burada çiçek hastalığının başka ülkelerde suyun olduğu gibi, kabul edildiğini söylemektedir. Bundan ölen biri görülmemiştir. Bunu kendi çocuğumda da denemek niyetinde olduğum için, deneyimin bana oldukça zararsız göründüğünü düşünebilirsiniz. Bu yararlı buluşu İngiltere’de moda haline getirecek kadar vatanımı seviyorum...

Edirne Sancağı’nın merkez Edirne kazasına bağlı olan Edirne şehrinde II. Bayezid’in yaptırmış olduğu Külliye⁷⁷⁸ içerisindeki Darüşşifa⁷⁷⁹’dan sonra özellikle 19. yüzyılda modern anlamda sivil ve askerlere ait hastahâneler açılmıştır. Sâlnâmelerde gördüğümüz kadarıyla bu hastahâneler; Belediye (Gurebâ) Hastahânesi, askerlere ait eski ve yeni Merkez Hastahâneleri ile Demirtaş Asker Hastahânesidir. Ayrıca Edirne merkezinde *Rahibeler* idâresinde olan bir hastahâne ile *Hapishâne* ve *Nisâ Hastahânesi*’nin varlığından bahsedilmiş ancak bu hastahâneler hakkında sâlnâme kayıtlarında ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Bunlardan başka 1891 senesine ait *Doğu Yıllığı*’na göre Edirne şehrinde Yıldırım’da Rum Eforisi yönetiminde Rum ve müdürü Papo olduğu belirtilen Yahudi hastahânesi sağlık hizmeti ve-

778- Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Edirne II. Bayezid Darüşşifası”, *Edirne- Edirne’nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993, s. 257; Ömer Lütfi Barkan, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bılançoları”, 2. Baskı, *Belgeler*, C. 1, S. 1-2, Ankara 1993, s. 235.

779- Darüşşifa (Bimarhâne/Bimâristan); İslam dünyasında klâsik hastahanelerin genel adı. Osmanlılar *dârüşşifâ* ile birlikte daha çok *dârüs-sıhha*, *şifâhâne*, *bimârhâne* ve *tumarhane* kelimelerini kullanmışlar; XIX. yüzyıldan itibaren de özellikle Avrupa’daki gibi modern sağlık kuruluşlarının tesisleriyle buralara hastahane demeyi tercih etmişlerdir. Bkz.: Arslan Terzioğlu, “Bimâristan”, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 163-178; *Zamanımızda delilerin tedavî altına alındıkları kuruluşu Darüşşifa denilmekte ise de önceleri hastahanelere bu unvan verilir idi*. Bkz.: Rif’at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 67; *Darüşşifalar, Türk İslam dünyasında, Selçuklu ve Osmanlı döneminde, Anadolu’da belli merkezlerde inşa edilmişti. Sultanlar ve Türk Devletlerinin ileri gelenlerinin çeşitli merkezlerde kurdukları ve zengin vakıflarla donattıkları darüşşifalar bir hayır kurumu olarak yüzyıllarca devlete yük olmadan, halkın sağlığına katkı sağlamışlardır*. Bkz.: Müjgân Üçer, “Dârü’s-Şifadan/Şifa Yurdundan Hastahaneye (Hastaneye)”, *1. Edirne Tıp Tarihi Günleri “Dr. Rif’at Osman Anısına”*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001, s. 365.

rirken, 1900 senesine gelindiğinde şehirde varlıklarını devam ettiren hastahâneler; Türk Askerî Hastahânesi, Belediye Hastahânesi, Yahudi Hastahânesi ve Fransız (Rahibelere ait) Hastahânesidir.⁷⁸⁰

Sancağın diğer kazalarından Dimetoka'da biri askerlere ait diğeri Belediye'nin (Gurebâ) olmak üzere 2, Kırcaali ve Ortaköy'de ise birer adet askerî hastahâne bulunuyordu. Uzunköprü'de de bir hastahâne hizmet veriyordu. Cısr-i Mustafa Paşa'da 1893 senesine ait kayıta göre 2 hastahâne vardır⁷⁸¹. Ancak bu şekilde belirtilmesine rağmen, sadece asker hastahânesinin varlığından bahsedilmiş, diğer hastahâne hakkında sâlnâmelerde bilgi verilmemiştir. Havsa kazasında ise hastahâne varlığından bahsedilmemektedir.

Sancak'ta hastahâneler ile birlikte sağlık alanında hizmet veren eczâhâneler, sosyal yardım amaçlı imâretler ve Edirne merkezinde bir adet de *Melce-i Eytâm* adı ile belirtilen Islâhâne bulunuyordu.

Edirne Vilâyetine ait sâlnâmelerde, halkın karşılaşmış olduğu sağlık sorunlarına ait çok ayrıntılı bilgi kayıt edilmemiştir. İncelenenler arasında özellikle H. 1310/1893 senesine ait sâlnâmede az da olsa görülen hastalıklardan bahsedilmiştir. Bu kayıtlara göre Sancak bölgesinde ki nehirlerin taşkınlarından sonra halk çoğunlukla *Sıtma* hastalığına yakalanmaktadır. Edirne'de nehir taşkınlarından sonra bataklıklar olduğu zamanlarda, At Pazarı, Kaleiçi ve Kirişhâne semtlerinde Sıtma hastalığı çoğalıyordu. Ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının yaşandığı dönemde *Lekeli Tifo* hastalığından ölenlerin sayısı Doktor Binbaşı Minas Benliyan Efendi'nin belirttiğine göre 13.000'dir.⁷⁸²

Bölgede sıtma'nın yanı sıra görülen bir diğer salgın hastalıkta *Kolera*'dır. Kolera'nın 1886 Aralık ayında, Bulgaristan'ın Tırnova Kasabasında görülmesinden sonra Edirne Vilâyeti'nin her tarafında sağlık tedbirleri alınmış ve hududa karantina konularak bu bölgeden gelecek yolcuların Cısr-i Mustafa Paşa tren istasyonu yakınında açılan *Tahaffuzhâne*'de 5 gün *Karantina*'da

780- Evangelia Balta, *a.g.m.*, s. 242; 1900 senesine ait bilgiler dönemin Ticaret, Sanayi, Yönetim ve Yargıçlıkla ilgili "Şark Yıllığı" kaynak gösterilerek belirtilmiştir. Bkz.: Evangelia Balta, *a.g.m.*, s. 244.

781- SVE-H. 1310, s. 311.

782- Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 10-11; Edirne'de özellikle 19. Yüzyıl'da ortaya çıkan salgın hastalıklar için bkz.: Nuran Yıldırım, "Edirne'de Kolera Salgını-1894", *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri*, T. Ü. Yayınları, Edirne 2001, s. 61-69; Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 19, 26, 63-67, 211, 242, 325, 334.

beklemeleri sağlanmıştır.⁷⁸³ 1894'te içme suyu ihtiyacının karşılandığı nehirlerle lağım sularının karışması sebebiyle salgın hastalık ortaya çıkmış ve bundan özellikle askerler ahâliye göre daha fazla etkilenmişti.⁷⁸⁴ Söz konusu salgın hastalıktan askerlerin korunması için koğuşların temizliğine ve havalandırılmasına çok dikkat edilmiş, hatta hastalık şüphesi olan erlerin askerî hastahânelerden çıkartılarak sivil hastahâneye yatırılması uygun görülmüştü.⁷⁸⁵ Salgın hastalığın çevreye ve özellikle İstanbul'a yayılmaması için bir kordon bölgesi oluşturulmuş ve bu karantina bölgesinin mesuliyeti Edirne Vilâyeti Vâliliğine devredilmiştir. Yapılan yazışmaya göre, vâililik gerekli önlemleri alarak başarılı olmuştur.⁷⁸⁶

Edirne'ye bağlı Ada nâhiyesinde, Ahur Köyünden Sofular Köyüne kadar olan kısımda Arda nehrinin bırakmış olduğu göl şeklindeki sudan dolayı (taşkınlardan olmalı) o civarda ki halk sıtma hastalığına yakalanmaktadır.⁷⁸⁷ Cısr-ı Mustafa Paşa'da sıtma ve nezle, Kırcaali'de ise bazen sıtma hastalığı ortaya çıkmakla birlikte, her iki kazada hayvan hastalığı görülmemiştir.⁷⁸⁸ Kasaba merkezi ile kazanın genel havasının güzel olduğu Dimetoka'da ise yaz günleri sıtma hastalığı ender görülmektedir. Cüzi miktarda hayvan (Manda) hastalığı ise İshak Paşa Çiftliği ile beraber yalnız bir köyde ortaya çıkmış, alınan tedbirlerle sirayetini meydan verilmeyerek engellenmiştir.⁷⁸⁹ Uzunköprü kazasının merkezi ve köyleri havadar mahallerde bulunduğundan dolayı salgın hastalık yaşanması yönünden rahat denilebilir. Ancak Dere-i Kebîr köyü çukur bir mahalde bulunduğundan dolayı, sıtma illeti bu köyde hükmünü icra eder. 1891 senesinde bazı köylerde insan ve hayvanlarda bazı hastalıklar görülmüşse de sağlık kurallarına riayet olunduğundan ve özellikle hayvanların göl sularından dolayı hastalandığı tespit edilip gerekli önlemler alındığından dolayı, hastalıklar sona erdirilmiştir.⁷⁹⁰ Ortaköy'ün ova cihetinde bulunan bazı köyleri ile Arda nehri civarında ve Ortaköy kazası merkezinde bazı senelerde hafif ancak 1892 senesinde şiddetli olarak sıtma hastalığı görülmüştür.⁷⁹¹

783- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 17-18.

784- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Hususi Maruzat (Y.A...HUS.), 304/97, (29.M.1312/02 Ağustos 1894).

785- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.), 99/61. (08.S.1312/11 Ağustos 1894).

786- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Sadâret-Mühimme Kalemî Evrakı (A.}MKT. MHM), 559/13 (26.S.1312/29 Ağustos 1894).

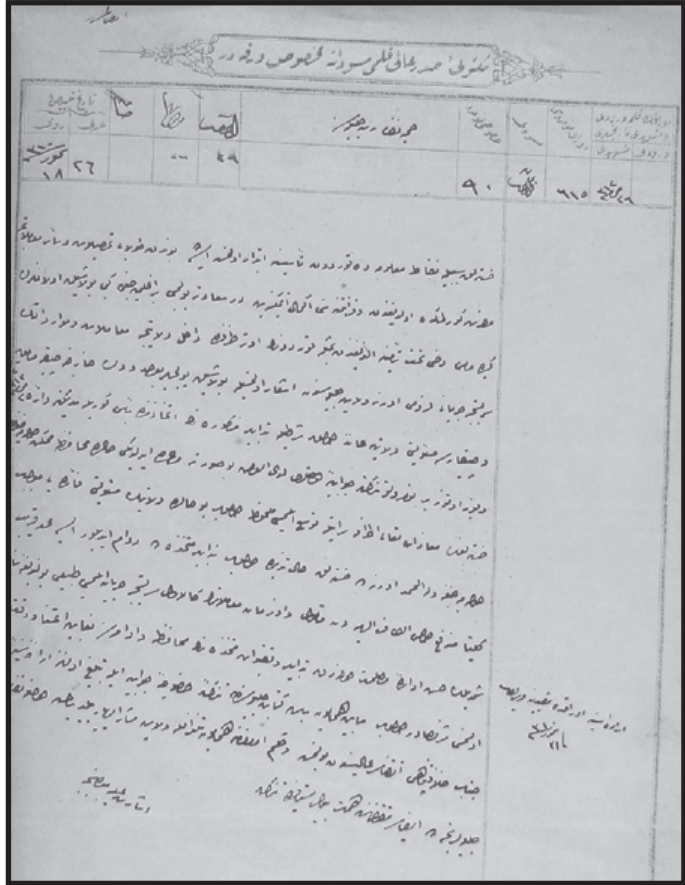
787- SVE-H. 1310, s. 294.

788- SVE-H. 1310, s. 310, 327.

789- SVE-H. 1310, s. 350.

790- SVE-H. 1310, s. 368.

791- SVE-H. 1310, s. 386.

BOA, Vilâyetin aldığı tedbirlerle başarı sağlandığına dair
Yıldız-Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.), 99/61.
(08.S.1312/11 Ağustos 1894)

Edirne'de Bulunan Hastahâneler

Darüşşifa

Sâlnâmelerde emlak ve vakfiye listeleri ile II. Bayezid Câmii hakkında bilgi verilen bölümlerde varlığı belirtilen, ancak ayrıntılı olarak bahsedilmemiş olan Darüşşifa,⁷⁹² Edirne'de II. Bayezid Külliyesi içerisinde bulunmaktadır.

792- SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 122; SVE-1293 Malî Senesi, s. 158; SVE-H. 1302, s. 251; SVE-H. 1303, s. 259; SVE-H. 1304, s. 254; SVE-H. 1305, s. 258; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 42; SVE-H.1310, s. 173-174.

Sultan II. Bayezid, Kili ve Akkerman fethine giderken, ordunun ihtiyaçlarını gözden geçirmek için bir süre Edirne'de kalmıştı.⁷⁹³ Hoca Sadettin Efendi'den aktarıldığına göre, *önce bu büyük şehir ve eski taht kenti gelen ve gidenlerin çokluğu, büyük bir ticaret kenti oluşu açısından bir hastaneye (Darü'ş-şifa) gayetle muhtaç bulunuyordu. Hak ve adaletin hâkimi olan Padişah, zulüm hastalarının, eziyet ve üzüntüyle kırılmış olanların, Tanrının verdiği hikmetle ilacında hâzik ve ruhî hastalıkları silip götürmede ânın da başarılı idi. Vücut hastalıklarını sadece ilaçla tedavi etmeyi yeterli görmeyip, bu gönül çekici belde benzeri olmayan bir hastane yaptırmayı emel edinmişti. Ayrıca bir Câmî, medrese ve imarete inşâ ettirerek bu eşsiz kenti ve şirin görünüşlü beldeyi genişletmeyi, hayr ve yardım kuruluşlarıyla bezemeyi kendisinin boynuna borç saymakta idi. Bu yüzdendir ki, yapı gereklerinin hazırlanmasına fermân buyurdu. Tunca kıyısında temel atmak için uzun incelemeler sonunda derin hendekler kazdırıldı. Bu arada yapı araç ve gereçleri ile de çevre dolup taşmış bulunuyordu. Yüce Padişah, Tanrı rızasını kazanmak için sözü edilen ayın yirmi altıncı gününde (26 Rebiülâhîr 889/23 Mayıs 1484) uğurlu ve keremli eliyle bu hayr kurumlarının temelini attı....*⁷⁹⁴ Câmî, hastahâne, medrese, imâret, tâbhâne⁷⁹⁵, hamâm, değirmen ve köprüden ibaret büyük bir külliye'nin temelleri atılmış inşâatı H.893/1488'de tamamlanmıştır.⁷⁹⁶ Sultan II. Bayezid'in vakfiyesinde, Câmî, medrese, imâret, darüşşifada bulunacak 167 memurun listesi ve gündelikleri gösterilmiştir. Darüşşifaya, 1 reis-i etibbâ, 2 tabîb, 2 kehhâl, 2 cerrah, 1 kâtip, 5 hizmetçi, 1 eczacı, 1 vekilharç, 1 kilerdâr, 2 aşçı, 1 ferraş, 1 gassâl, 1 bevâb ve 1 hâdim tahsis edilmişti.⁷⁹⁷

793- Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 257.

794- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih III*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s. 237; Darüşşifa'nın yapılış tarihi farklı eserlerde değişiklikler göstermektedir. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Darüşşifa'nın yapılmaya başlandığı seneyi *Mehmet Atâ Bey'in Hammer tarihini kaynak göstererek Hoca Sadettin Efendi gibi 26 Rebiülâhîr 889/23 Mayıs 1484 tarihini vermektedir.* Bkz.: Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 257-258; Rif'at Osman *Edirne Rehnüması* adlı eserinde bu tarihi, *26 Rebiülâhîr 890/Miladi 1486, Edirne Evkâf-ı İslâmiyye Tarihi* eserinde Solak-zâde'den alıntı yaparak, *890 (M.1485)*, Osman Nuri Peremeci, *890-1485, Osman Şevki'den alıntı yapan Cahid Baltacı, 12 Rebiülâhîr 890/28 Nisan 1485*, Rifkî Melûl Meriç'de, *H. 889* olarak belirtişlerdir. Ayrıca M. Tayyib Gökbilgin'de *Tacü't-Tevarih*'i kaynak göstermiş, ancak Hoca Sadettin Efendi'nin belirttiği *26Rebiülâhîr/23Mayıs yerine, 26 Rebiülevvel (889)/23 Nisan 1484* senesini eserinde yazmıştır. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 44; Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 67; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 69; Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 612; Rifkî Melûl Meriç, *a.g.m.*, s. 445; M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda*, s. 358.

795- *Câmî'nin sağ ve solunda çatlıları dokuz kubbe ile örtülmüş tâbhaneleri vardır. Bunların tesislerindeki gaye takdire lâyıktır. Zira iş için köylerden şehre gelen fakir köylülerin birkaç gün istirahat ve ikametlerine aittir.* Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Evkâf-ı...*, s. 71.

796- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 42; SVE-H. 1310, s. 173; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 258; Rif'at Osman, *Edirne Rehnüması...*, s. 44; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 69; Rifkî Melûl Meriç, *a.g.m.*, 445; Aziz Nazmi Şakir-Taş, *a.g.e.*, s. 95; II. Sultan Bayezid Câmîi ve Külliyesi'nin sanat tarihi bakımından ayrıntılı bilgisi için bkz.: Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı...*, s. 62-82.

797- Oktay Aslanapa, *Edirne'de Türk...*, s. 227; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 263.

Evliyâ Çelebi'nin de zamanında ziyaret ettiği ve eserinde belirttiği Darüşşifa⁷⁹⁸, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra metruk kalmış, 1894'ten sonra yeniden açılmış ancak Balkan Harbi sırasında tekrar kapanmıştır.⁷⁹⁹ I. Dünya Savaşı sırasında ise bu sefer Dr. Mazhar Osman tarafından Darüşşifa kapatılırken, burada bulunan akıl hastaları Kızılk'ın bulunan rahibeler yönetiminde ki Fransız Hastahânesi'nin olduğu binaya taşınmışlardır. Bundan sonra Darüşşifa uzun yıllar harap bir durumda kalarak kullanılmamıştır.⁸⁰⁰ Günümüzde ise II. Bayezid Külliyesi içerisindeki Darüşşifa, Trakya Üniversitesi bünyesinde, Sağlık Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Gurebâ (Belediye) Hastahânesi

Edirne'de hizmet veren bir diğer sağlık kuruluşu da *Belediye Hastahânesi* olarak da bilinen, ayrıca *Gurebâ* adı ile belirtilen hastahâne'dir. Yıkılacak hâle gelen eski kale duvarları ile burçlarına ait taşların ve arsalarının satışından sağlanacak gelir ile bir Gurebâ Hastahânesi ve fakir çocuklar için bir ıslâhâne yapılmasına dönemin vâlisi Hurşid Paşa ile şehrin ileri gelenlerinin de katılımıyla 1868⁸⁰¹ senesinde toplanan bir mecliste karar verilmişti. Belediyede oluşturulan özel komisyon marifetiyle aynı sene Selimiye Câmii civarında Kırlangıç Bayırıyla, Tiftin

798- Bayezid Han Câmîsinin dış büyük avlusunun sağında bir darüşşifası var. Güzel yapılarla yapılmış olan dârüşşifânın adı geçen odalarında türlü türlü hastalıklara yakalanmış olan zengin ve yoksul, yaşlı ve genç vardır. Hayrat sahibi Bayezid Han, divânelerin ruhuna gıda olması için on adet hanende (okuyucu) ve sazanelerden (çalıcı) tayin etmiş. Haftada üç kere gelip bu on adet hanende ve sazende üstadları hastalara ve deli biraderlere fâsil çalarlar. Hâlâ bu çalıcılar devam etmektedir. Her gece ve gündüz üçer kere hem divânelere ve hem hastalara derdine göre nefis yemeklerden keklük, turaç, sütlün, güvercin, üveyik, kaz, ördek ve bülbüle varıncaya kadar bütün kuşları avcılar getirir. Hekimler istekleri ve arzuları üzerine pişirterek hastalara verirler. Haftada iki gün macun işliği açık olur. Edirne şehrinde ne kadar hastalık sahibi kimse var ise darüşşifaya gelip nice bin çeşit derman macunları dağıtılır. Diğer tohumlu ilaçlar hesap dışıdır. Vakfedici, şifâhânenin kapısı üzerine *Sağlıklı olan adam bu anılan ilaçlardan bir kırat şey alırsa hasta olup Firavın ve Kârûn'un laneti üzerine ola* diye lanetleme yazdırmıştır. Bkz.: Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s. 468-470.

799- Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 263.

800- Fevzi Samuk, *Türkiye'de Akıl Hastanelerinin Dünü ve Bugünü*, İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği Vakıf Yayınları, İstanbul 1980, s. 42.

801- Rif'at Osman *1283*, Osman Nuri Peremeci ise *1284-1868* senelerini belirtmişlerdir. 1283, Hicrî takvime göre 1866/1867, Rumî takvime göre 1867/1868'dir. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 63; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 348-349; Başka bir yayında ise, herhangi bir kaynak gösterilmeden *Hastane Edirne'nin Ruslar tarafından ilk işgalinden (1827-1829) sonra kurulmuştur* ve sonrasında da Rif'at Osman'ı kaynak göstererek *Hastane 1866 yılında yaptırılmıştır* şeklinde iki tespitle bulunulmaktadır. Rif'at Osman ve Osman Nuri Peremeci'nin belirttiği tarihlere göre ilk belirtmiş olduğu hastahane kuruluş tarihi doğru değildir. Bkz.: Nilüfer Gökçe, "Edirne Belediye Hastanesi'nin Tarihi Üzerine: Hastane ile İlgili Olarak Edirne Gazetesinde Yayınlanan Belgeler", *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 1-3, Edirne 2004, s. 37; Nilüfer Gökçe; "Sultan II. Bayezid Darüşşifasından Sonra, Cumhuriyet Dönemine Kadar Edirne'de Kurulan Hastaneler", *1. Edirne Tıp Tarihi Günleri "Dr. Rif'at Osman Anısına"*, T. Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001, s. 82-83.

Ağa sokağı⁸⁰² arasında Gurebâ Hastahânesi inşâ edilerek açılışı yapılmıştır. Hastahânenin yapılışında şehrin ileri gelenleri ile tüccarın bir hayli katkısı bulunduğundan dolayı hakiki bir şehir hastahânesiydi.⁸⁰³

Açılış tarihi 1868 olarak belirtilen Gurebâ Hastanesi hakkında BOA'nde mevcut 5.Cemaziyelevvel.1290/1.Temmuz.1873 tarihli bir belgede ise Edirne'de bir ıslâhhâne ve Gurebâ hastahânesinin açılması Pâdişahın (Sultan Abdülaziz) hoşuna gitmiş, mutlu olmasına vesile olmuştur.⁸⁰⁴

EDİRNE GUREBÂ (BELEDİYE) HASTAHANESİ
İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/26)

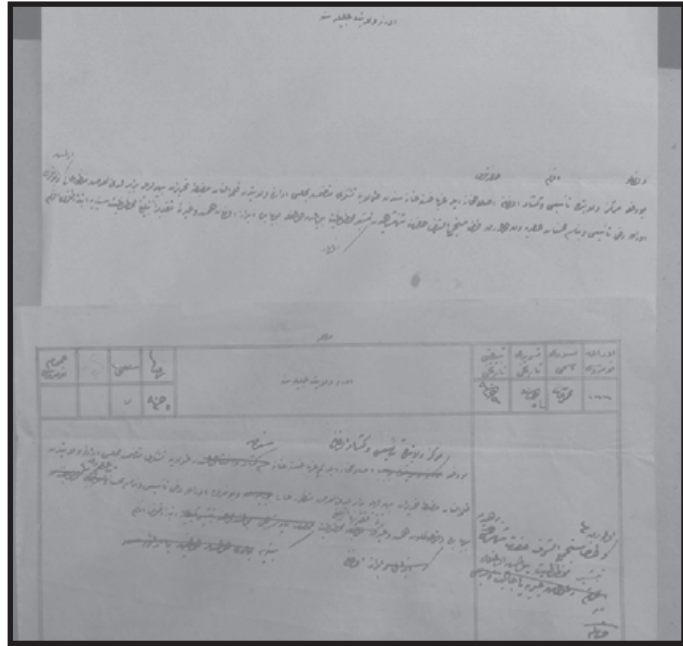
802- Bu sokağın günümüzdeki adı *Tiftin Ağa Sokağı*'dir. Osman Nuri Peremeci *Teftinağa Sokağı* olarak belirtmiştir. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s.329.

803- Rif'at Osman, *Edirne Rehtüma...*, s. 63.

804- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Sadaret-Mühimme Kalemi, (A.)MKT.MHM), 460/43, (5.C.1290/1.Temmuz.1873).

EDİRNE GUREBÂ (BELEDİYE) HASTAHANESİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90455/27)

BOA, Sadret-Mühimme Kaleminden Padişahın Memnuniyetini belirten ifade (A.}MKT.MHM), 460/43, (5.C.1290/1.Temmuz.1873).

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında zarar gören Gurebâ Hastahânesi, Rusların Edirne'den tahliyelerinden sonra yeniden tanzim ve tamir edilerek 4 Mart 1881'de tekrar açılmıştır.⁸⁰⁵ 1883 senesi başlarında kaza ile yanan hastahâne binası, aynı yılın ortalarına doğru Nisâ Hastahânesi ile birlikte yeniden inşâ edildi. Yeni hastahâne, erkekler için 60, kadınlar için 30 olmak üzere toplam 90 yataklıydı. Ayrıca hastahânenin müdür ve memurlara ait bir dairesi ile bir hamamı ve bir de eczâhânesi vardı.⁸⁰⁶

R. 1307 Mart başından, Şubat sonuna kadar, (13 Mart 1891-12 Mart 1892) fakir ve gariban olmak üzere hastahâneye 687 hasta başvuru olmuş, bunlardan tedavisi devam edenler olmakla birlikte, 578'i yapılan tedavi ile hastalıklarından kurtulmuş, 98 hasta ise vefat etmiştir. Aynı sene, dışarıdan müracaat eden 11.912 kişi ücretsiz olarak nöbetçi doktor tarafından muayene edilmiş, bunlardan fakir oldukları tespit edilenler için 11.900 adet reçete yazılarak, gerekli ilaçlar ücretsiz olarak verilmiştir. Masrafları Edirne Belediyesi tarafından karşılanan Gurebâ Hastahânesi için 1891 yılında yapılan harcama ise 80.000 kuruş olarak gerçekleşmiştir.⁸⁰⁷

Hastahânedeki tabîb, cerrah, eczâcılarının yanı sıra yardımcı sağlık personeli olarak tımarcı, havancı ile idârî kadroda da hastahâne müdürü, satın alma memuru, kâtip ile birlikte erkek ve kadın hademeler görev yapıyordu. Ayrıca bir imam ile bir papazda Gurebâ Hastahânesi personeliydiler.⁸⁰⁸

Hastahâne, 1910 senesinde ve Balkan Harbi sonrasında biraz daha genişletilmiş, önceleri Edirne Belediyesi'ne ait olan bu yapı, Cumhuriyet devrinde Hususi Muhasebeye devredilmiştir.⁸⁰⁹

805- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 9; SVE-H. 1310, s. 152; Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 63; Peremeci'ye göre, hastahâne 1877-1878 Rus savaşıdan sonra 1879 senesi Şubat ayında yeniden açılmıştır. Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 349.

806- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 143; SVE-H. 1310, s. 252.

807- SVE-H. 1310, s. 251-252.

808- SVE-H. 1300, s. 79; SVE-H. 1303, s. 89; SVE-H. 1307, s. 62; SVE-H. 1310, s. 93; SVE-1312 Mali Senesi, s. 67; SVE-1315 Mali Senesi, s. 67; SVE-1319 Mali Senesi, s. 668.

809- Sultan V. Mehmed Reşad Han'ın 1910'da Edirne'yi ziyaretinde Selimiye Câmisinde yapılan "Selamlık Resmî" sırasında, validesinin kucağında hastalıklı bir çocuk görmüş, bundan dolayı Gurebâ Hastahânesi'nin bahçesinde, hasta kadın ve çocuklara mahsus yeni bir bölümün inşâsını emrederek 2.500 lira bağışlamıştır. Belediye'nin 800 lira katkısı ve eski belediye reisi Fuad Bey'in de yardımıyla çevredeki 8 ev istimlak edilerek, hastahâne arsası genişletilmiş, 25 yataklı "Reşadiye" namıyla yeni bir bölüm hastahâneye eklenmiştir. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 64; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 349.

Edirne Gurebâ Hastahânesinde Farklı Senelerde Görev Yapan Müdür ve Sağlık Personeli.

	Müdür	Tabîb	Cerrah	Eczâcı	2. Eczâcı
1883	Hafız Mehmed Efendi	Ketanidi Efendi	Raşid Efendi	Andonyadi Efendi	-
1886	Hafız Mehmed Efendi	Mehmed Nuri Efendi	Raşid Efendi	İstefan Efendi	Ligoraki Efendi
1890	Hafız Mehmed Efendi	Münhal	Raşid Efendi	Zuti Efendi	-
1893	-	Veçino Efendi	-	Ligor Efendi	-
1896	Nail Bey	Salamon Efendi	-	Petru Efendi	-
1899	-	-	-	Petru Efendi	Todori Efendi
1903	İbrahim Efendi	Hancıyan Efendi	Hayik Efendi	Petru Efendi	Mıgırđıç Efendi

Hapishâne (Cezaevi) Hastahânesi

Edirne Vilâyeti'ne ait Müessesât-ı Hayriyye ve Nâfia listelerinde Nisâ Hastahânesi gibi ayrıca belirtilmiş olan *Hapishâne Hastahânesi*, vilâyette sadece 1 adet olup, Edirne şehrinde bulunuyordu.⁸¹⁰ Bulunduğu mevki belirtilmeyen, 500 mahkûmu barındırabilecek kapasitede ve memurlara ait 4 odası ile bir de hamamı olan Edirne Cezaevi'nin bünyesinde mevcut olan hastahâne ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir.⁸¹¹ Ancak bu her ne kadar hastahâne olarak belirtilmiş olmasına rağmen, esasında büyük bir revir olmalıdır.

Her iki sâlnâmede hapishâne hakkında, *Habishâne memurlarına mahsus dört oda ve bir hastahâneyi şamil olarak Vâlî-i Âlî-i Müşârün-ileyh hazretleri canibinden mükemmel bir daire inşâ etdirilmiştir* şeklinde kayıt vardır. Ancak H. 1309 sâlnâmesini kaynak göstererek (sâlnâme sayfası olarak da 132 yazılmış, 142. sayfa olmalıdır) hapishânenin *Müşir Ali Paşa zamanında yaptırılmış olduğunu* belirten bir yayın bulunmaktadır. Bkz.: Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Ender Bılar, Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1361-2008), T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, C. 1, Edirne 2009, s. 92; Sâlnâmede, *Müşir Ali Paşa* değil, adı geçen veya adı anılan yüce veya ulu vâlî anlamında kullanılmış olan *Vâlî-i Âlî-i Müşârün-ileyh* yazmakta olup, Edirne Vilâyetinde *Müşir Ali Paşa* adında bir vâlî görev yapmamıştır.

810- SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 269.

811- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 142; SVE-H. 1310, s. 244. Edirne Vilâyetinde vâililik yapanlar için bkz.: SVE-1317 Malî Senesi, s. 45-49; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 338-342; T.C. Edirne Valiliği, *Görev Yapmış Valilerimiz*, http://www.edirne.gov.tr/default_B0.aspx?content=51, (08.05.2011).

Nisâ Hastahânesi

Müessesât-ı Hayriyye ve Nâfia miktarının gösterildiği listelerde, Edirne Vilâyeti dâhilinde sadece Edirne şehrinde bulununan *Nisâ Hastahânesi*'de belirtilmiştir.⁸¹² 1892 ve 1893 senelerine ait sâlnâmelerde verilen bilgiye göre, 1883 senesi başlarında oluşan bir kaza sonucunda yanmış olan Gurebâ Hastahânesi ile beraber Nisâ Hastahânesi de aynı yıl yeniden inşâ edilmiştir.⁸¹³ Diğer sâlnâmeler ile incelenen diğer eserlerde *Nisâ Hastahânesi* hakkında bilgi bulunmazken⁸¹⁴, kadınlara ait bu hastahânenin, Belediye (Gurebâ) hastahânesinde kadınlar için mevcut olan 30 yataklı bölüm olduğu ihtimâl dâhilindedir.

Rahibeler İdâresinde Olan Hastahâne “Saint-Louis” (*Fransız Hastahânesi*)

Sâlnâmelere varlığı görülen ancak sadece *Rahibeler İdâresinde*⁸¹⁵ olduğu belirtilen hastahânedir. Bu hastahânenin özellikleri sâlnâmelerde kayıt altına alınmamıştır. Adı geçen rahibeler, tanrıya adanmış *Assompsiyon* rahibeleriydi. Bunların yönetiminde bulunan hastahâne *Fransız Hastahânesi* olarak belirtilmiştir.⁸¹⁶

Edirne Assomptionnistes Rahibeleri Misyonu, Doğu ülkelerine gelen ilk misyoner R. P. Galabert tarafından kurulmuştur. Osmanlı sınırını Bulgaristan'a bağlayan demiryolu işletmeleri çalışmaları Karaağaç'ta, 1871'de başlarken, o dönemde hasta ve yaralı işçiler için hiçbir hastahâne yoktu. Bunun üzerine birkaç hafta sonra Kıyık'ta 20 yataklı *Saint-Louis Hastahânesi* açıldı. Hastahânenin yanına daha sonra parasız bir okul ve bir yetimhâne ilâve edildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında bu müesseseler sağlık hizmetlerine ayrılmıştır. Burada rahibeler sadece yaralılara değil, aynı zamanda şehrin boşaltılmasından sonra geride kalan kadınlar ve yollarda terk edilmiş olan çocukları da toplayarak onlara bakmışlardı. 1906'da Saint-Louis Hastahânesi genişletilerek daha iyi bir hâle getirildi. 1912'de Balkan Savaşları sırasında tekrar yaralılara ayrıldı. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinin ardından rahibelerin gitmesiyle hastahâne tımarhâne'ye (Akıl Hastahânesi) çevrilmiş⁸¹⁷ ve savaş döneminde kapatılan Darüşşifa'da bulunan akıl hastaları buraya getirilmiştir.⁸¹⁸

812- SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269.

813- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 143; SVE-H. 1310, s. 252.

814- Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Ender Bilar, *Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1361-2008)*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, C.1, Edirne 2009, s. 80-139; Nilüfer Gökçe, “Sultan II. Bayezid Darüşşifasından Sonra, Cumhuriyet Dönemine Kadar Edirne'de Kurulan Hastaneler”, *1. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri “Dr. Rif’at Osman’ın Anısına*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Haz: Ender Bilar, Edirne 2001, s. 81-109.

815- SVE-H. 1303, s. 264; SVE-H. 1304, s. 266; SVE-H. 1305, s. 270

816- Evangelia Balta, *a.g.m.*, s. 242, 244.

817- Adnan Şişman, *a.g.e.*, s. 137-138.

818- Fevzi Samuk, *a.g.e.*, s. 42.

Dimetoka Gurebâ (Belediye) Hastahânesi

Edirne Vilâyeti'nde *Belediye Hastahânesi* olan yerleşim birimlerinden birisi de Edirne ve Tekirdağ ile birlikte Dimetoka kazasıdır.⁸¹⁹ Hastahânenin özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi kayıtlarda belirtilmemiştir.

Uzunköprü Hastahânesi

Uzunköprü'de olan hastahâne, “*iâne-i hamîyyet-mendân*” ahâli ile 1890 senesinde yapılmıştır. Hastahânenin binası mükemmel olduğu gibi, mevkisi yüksek ve havası güzel olan Habib Hoca mahallesindeydi.⁸²⁰

Askerî Hastahâneler

Osmanlı Devleti'nin başşehri, ordular merkezi, Avrupa kıtasında yapılan savaşlarda strateji ve ikmâl bakımından her zaman önem taşıyan Edirne'de yüzyıllar boyunca çevrenin inzibatı, kale ve sarayların koruyucusu bulunan Yeniçerilerin bu hizmetleri süresince sağlık hizmetlerinin ocak törelerine göre yapıldığı ve yürütüldüğü bir gerçektir.⁸²¹ Edirne şehrinde sâlnâmelerde belirtildiğine göre o dönemde 3 adet askerî hastahâne bulunmaktadır. *Edirne Merkez Hastahânesi* adı ile eski ve yeni⁸²² diyebileceğimiz iki farklı mevkide bulunan hastahânelerden başka şehirde mevcut olan diğer askerî hastahâne, Demirtaş Hastahânesi'dir.⁸²³ Merkez kaza Edirne haricinde Dimetoka, Cısr-i Mustafa Paşa, Kırcaali ve Ortaköy kazalarında da askerî hastahâneler hizmet veriyordu.

Edirne Merkez Hastahânesi (Eski)

1883 senesinden itibaren neşredilen tüm sâlnâmelerde Edirne'de bulunan askerlere ait hastahâneler hakkında *Edirne Merkez Hastahânesi* unvanı ile bilgi verilmiştir. Ancak bahsedilen Edirne Merkez Hastahânesi'nin ilki veya eskisi diyebileceğimiz hastahânenin olduğu

819- SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 207; SVE-H. 1310, s. 345.

820- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 210; SVE-H. 1310, s. 368; SVE-1317 Malî Senesi, s. 382; SVE-1319 Malî Senesi, s. 992

821- Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. III, I. Kitap, Yörük Basımevi, İstanbul 1981, s. 269.

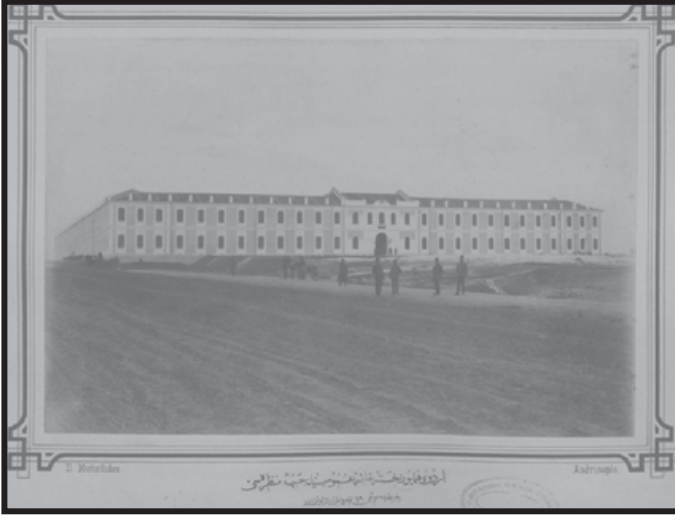
822- Yeni hizmete giren Askerî Hastahâne hakkında bilgi verilirken, eski olarak nitelendirdiğim diğer hastahâne hakkında şu şekilde kayıt verilmiştir; *Bu hastahânenin mâadâ Edirne şehri derûn'unda 300 nefer hasta istiâb'ına kâfi Merkez Hastahânesi namıyla diğer bir hastahâne dahi mevcut isede burada hasta ikamesine ihtiyaç olmadığı cihetle sanayi takımlarına hazır edilmiş ve yalnız derununda şehirde bulunan ümerâ ve zâbitân ve efrâdı için lüzumu olacak eczâya mahsus olarak bir eczâhâne bulundurulmaktadır*. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 261.

823- Ayten Altuntaş'ın arşiv belgeleri üzerinden yaptığı tespite göre; *1876'da kurulan askerî hastahânenin yerinde daha öncede bir askerî hastahâne bulunmaktadırlar*. Bkz.: Ayten Altuntaş, “Edirne'de İlk Askerî Hastahânenin 1841-1842 Yılları Arasındaki Durumu Hakkında”, *I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999, s. 215-223; aynı yazara göre; *Edirne'de Asâkir-i Mansure askerleri için ilk kurulduğu dönemlerden itibaren hastaneler yaptırılmıştır. 1826 yılında tamir ve yeniden düzenlemeyle hastane haline getirilen “Bostancı Kışlası” bu sebeple ilk askerî hastane olarak düşünülebilir*. Bkz.: Ayten Altuntaş, “Edirne'de İlk Askerî Kışla ve Hastanesi (Bostancı Kışlasındaki Hastane)”, *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001, s. 70-80.

yer, günümüzde Trakya Üniversitesi'ne devredilmiştir. Önceleri *Sanayi Kışlası*, 1996 yılından sonra ise *General Adil Alpay Kışlası* olarak bilinen yerde halen mevcut olan binadır.⁸²⁴

Hastahâne, 300 hasta bakabilecek imkâna sahipti. Günümüzde Kapalı Cezaevi olarak kullanılan alanın yanına yapılarak hizmete giren yeni askerî hastahânenin sonra, bu eski hastahâne hasta bakımına ihtiyaç kalmadığından dolayı Sanayi Bölüklerine bırakılmış, yalnız şehirde bulunan Ümerâ ve Zâbitân ve Efrâdî'na lâzım olacak ilaçların temini için bir eczâhâne bulundurulmuştur.⁸²⁵

Hastahâne'nin 1884'de, Sertabîbi Miralay Hasan Kadri Bey, Tabîb-i Evvel'i Miralay Todoraki Bey, Tabîb-i Sâni'si ise Kaimmakam Ohannes Bey'dir. Bunların yanı sıra cerrah ve eczacılardan oluşan diğer sağlık personeli ile idârî işlerden sorumlu personelde sâlnâmelerde gördüğümüz ilk veya eski diyebileceğimiz Merkez Askerî Hastahânesi'nde görevliydi.⁸²⁶

EDİRNE ASKERİ MERKEZ HASTAHANESİ (YENİ)

İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90425/10)

824- Binasında içerisinde bulunduğu kışlanın devir teslim töreninde kışlanın tarihçesi okunmuştur. Belirtildiğine göre; *Bina, 1878 yılında askerî hastane olarak inşa edilmiş, 1902 yılına kadar askerî hastane olarak kullanılmıştır. Müteakiben 1902-1914 yılları arasında askerî sanayi mektebi, 1914-1930 yılları arasında yeniden askerî hastane ve bu tarihten itibaren de Trakya Üniversitesi'ne devir edildiği 2005 yılına kadar çeşitli askerî birlikler tarafından kullanılmıştır.* Bkz.: T.Ü., *Kışlaların Devir Teslimi Yapıldı*, http://www.trakya.edu.tr/Haberler/2005/kisla_devir teslim.htm, (15.05.2011); Rif'at Osman'ın verdiği bilgiye göre hastahânenin bulunduğu yer; *Eski sarayın bahçesine ait Meşcere (Ağaçlık, Koru) iken IV. Sultan Mehmed Han'ın zaman saltanatında buraya "Çadır Köşkü" denilen bir köşk inşa olunmuş ve sonradan bu köşk Edirne Sarayı'ndan tedavi ve istirahat için gönderilenlere tahsis edilerek "Hastalar Odası" namını almıştır. H. 1235 (1819/1820) tarihinde "Tophâne Mühimmat Anbarı" yapılmış ve Topcubaşı Daireside inşa ve ilave edilerek "Yeni Tophâne" denilmiş ve bu binanın kalan kısımlarında H. 1293'de (1876/1877) tadilat yapılarak "Hastahâne-i Askerî"ye dönüşmüştür.* Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 75; Peremeci'nin Edirne Tarihi eserini yazdığı dönemde ise *Eski merkez hastanesi sanayi taburuna kışlatılmaktadır.* Bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 355.

825- SVE-H. 1310, s. 261.

826- SVE-H. 1302, s. 64.

1884 senesinde Eski Askerî Merkez Hastahânesi Personeli.

Cerrahlar	Eczâcılar	İdârî Görevliler
Cerrah-ı Evvel Mehmed Said Efendi	Sereczâcı Binbaşı Hayri Efendi	Müdür Binbaşı Mütেকaid Mehmed Münir Efendi
Cerrah Yakub Efendi	Eczâcı-i Evvel Sağkol Ağası Kadri Efendi	Kâtib-i Evvel İbrahim Efendi
Cerrah Mustafa Efendi	Eczâcı Corci Efendi	Kâtib-i Sâni Nuri Efendi
Cerrah Ömer Necati Efendi	Eczâcı Dikran Efendi	Kâtib-i Sâlis Feyzi Efendi
-	Eczâcı Antuvan Piyer Efendi	Hastalar Ağası Solkol Ağası Osman Efendi
-	Eczâcı Yüzbaşı Ahmed Efendi	Esvâb Emîni Solkol Ağası Osman Efendi
-	-	İmam Hacı Şakir Efendi

Edirne Merkez Hastahânesi (Yeni)

Adı geçen hastahâne, *Piyade Kışlası*⁸²⁷nın Batı yönünde bulunurken, mevcut hali ile 800, seferde ise 1.200 hasta bakmaya müsaitti.⁸²⁸

827- O dönemin Piyade Kışlası günümüzde Kapalı Cezaevi olarak kullanılmaktadır. Piyade Kışlası için bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 145; SVE-H. 1310, s. 258-259; SVE-1317 Malî Senesi, s. 318; SVE-1319 Malî Senesi, s. 923-926; Piyade Kışlası, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra II. Sultan Mahmud Han tarafından Süleyman Paşa mezarısı denilen mevkide H. 1243 (1827/1828) tarihinde inşa edilmiştir. H. 1282 (1865/1866) ve H. 1293 (1876/1877) tarihlerinde yanmış olduğundan, sonradan bina yenilenmiştir. Bu yangınlardan dolayı *Yanık Kışla* denmekte iken Müşir İbrahim Paşazade Nureddin Paşa'nın delâletiyle *Mahmudiye Kışlası* namı verilmiştir. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 74; Sayın Ratip Kazancıgil, yayınladığı Rif'at Osman'ın Edirne Rehnüması eserinde, yangın tarihlerini *H:1282-93/M:1876-1888* olarak belirtmiştir. H. 1282 senesi 1865/1866 ve H. 1293 senesi de 1876/1877 Miladi seneleridir. Bkz.: Tosyavizade Dr. Rif'at Osman, *Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu)*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Yayınlayan: Ratip Kazancıgil, Edirne 1994, s. 74; Sayın Kazancıgil'in yayınladığı *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi* adlı eserini kaynak gösteren bir yüksek lisans tezinde de yangın tarihleri yanlış olarak *1876 ve 1888* olarak belirtilmiştir. Bkz.: Servet Ünkazan, *Edirne ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Askerî Mimari*, (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2006, s. 35.

828- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 147; SVE-H. 1310, s. 261; Müşir Veysel Paşa eserinden olup, Piyade Kışlası'nın civarında istilâk edilen *Tepe Bağları* mevkine inşa edilmiştir. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 75.

EDİRNE ASKERÎ MERKEZ HASTAHANESİ (YENİ)
(Günümüzde Mevcut Durumu)

H. 1305 (1887/1888) senesinde inşâsına başlanılmış olan hastahâne⁸²⁹, 28 Kasım 1889'da sabah 8.00 sıralarında düzenlenen tören ile açıldı. Törende, Müftü Efendi tarafından okunan dua sonrası, askerî bando *Selâm Havası*'ni icra etmiş ve açılışa bulunan Zevât-ı Kirâm, ahâli ve piyade, süvari, topçu alay ve taburlarının üç defa *Pâdişahım Çok Yaşa* nidâları sonrasında kurban kesilerek hastahânenin resmi açılışı gerçekleşmiştir. Açılış sonrası hasta askerler vâililiğin emri ile diğer hastahânelerden *Lando*⁸³⁰ arabalarıyla alınarak hasta koğuşlarına yerleştirildi.⁸³¹

120 metre eninde ve 160 metre uzunluğunda olan hastahâne'de 24 adet koğuş, bir mutfak, oldukça büyük bir hamâm ve bir çamaşırhâne, bir depo, muntazam bir eczâhâne, bir muayenehâne, bir kimyahâne olduğu gibi müdür, sertabîb, sereczâcı, yazı işleri meclisi, subay, memur ve hademelere mahsus toplam 70 oda vardır.⁸³²

829- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 147.

830- Üstü önden ve arkadan açılıp kapanan, körüklü geniş araba. Halk arasında landon şeklinde kullanılan bu araba fayton ve kupalara nazaran daha ağır ve gösterişlidir. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Lando", *a.g.s.*, C. 2, s. 356.

831- Edirne Gazetesi, No: 481, 4 Rebiülahir 1307 (16 Teşrîn-i sâni 1305/28 Kasım 1889), s. 1.

832- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 147; SVE-H. 1310, s. 261; SVE-1317 Malî Senesi, s. 320; SVE-1319 Malî Senesi, s. 925; Sâlnâmelere farklı olarak Rif'at Osman'ın belirttiğine göre; Hastahânenin, bir kabul salonu, bir ameliyat cerrahiye salonu, tımar (temizlik, pansuman) salonu ve hasta tecrid odaları vardır.

Hastahânenin, o günün şartlarına göre değerlendirildiğinde sayısal olarak oldukça geniş sağlık ve idârî personeli bulunmaktadır.⁸³³

Yeni Askerî Merkez Hastahânesi 'nde 1902 Senesinde Görevli Personel.

Görevi	Adı	Unvanı
Umûmî Sıhhiye Müfettişi Sertabîb	Ahmed Avni Paşa	Mîr-livâ
Tabîb-i Evvel	Hüsnü Bey	Miralay
Tabîb-i Sâni	Hacı Aziz Bey	Kaimmakam
Tabîb	Covani Bey	Miralay
Sereczâcı	Bekir Sami Bey	Kaimmakam
Tabîb	Mehmed Arif Bey	Kaimmakam
Tabîb	Ali Neşet Efendi	Binbaşı
Tabîb	Vasil Efendi	Binbaşı
Tabîb	Rupen Efendi	Binbaşı
Tabîb	Abdullah Nazmi Efendi	Binbaşı
Tabîb	Mehmed Fuad Efendi	Sağkol Ağası
Tabîb	Mehmed Cemil Efendi	Sağkol Ağası
Tabîb	Edhem Efendi	Solkol Ağası
Tabîb	Ali Efendi	Solkol Ağası
Tabîb	Aziz Bey	Mülâzım-ı Evvel
Tabîb	Ferid Efendi	Yüzbaşı
Tabîb	Ahmed Cemil Efendi	Yüzbaşı
Tabîb	Abdullah Efendi	Yüzbaşı
Tabîb	Besim Ahmed Efendi	Yüzbaşı
Müdür	Hasib Efendi	Alay Katibi
Katib-i Evvel	Sabri Efendi	Râbia
Katib-i Sâni	Sıdkı Efendi	Râbia
Eczâcı-i Evvel	Ahmed Efendi	Sağkol Ağası
Eczâcı	Antuvan Piyer Efendi	
Eczâcı	Salih Efendi	
Eczâcı	Şevket Efendi	Mülâzım-ı Evvel
Eczâcı	Ömer Efendi	
Eczâcı	Niyola Efendi	

Hastahâne bahçesinin ortasında, bir minareli ve kubbeli bir câmi ve altında Sarayakbınar'dan gelen suyun büyük deposu bulunur. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 76.

833- SVE-1319 Malî Senesi, s. 689-691.

Cerrah-ı Evvel	Mehmed Said Efendi	Sâlise
Cerrah	Mustafa Efendi	Solkol Ağası
Cerrah	Sami Efendi	
Cerrah	Mustafa Efendi	
Cerrah	Mehmed Said Efendi	
Cerrah	Vehbi Efendi	
Cerrah	Refik Rüşdi Efendi	
İmam	Zihni Efendi	

Bu kayıtlara göre hastahâne kadrosunda 18 tabib, 7 cerrah, 7 eczacı ile birlikte 3 idârî personel ve imam görev yapmaktadır. Bir süre Jandarma Okulu olarak da kullanılan bu bina⁸³⁴, halen mevcut bir duvarı dışında tamamen yıkılıp kaybolmuştur.

Demirtaş Hastahânesi

İstasyon civarında (Karaağaç), demiryolu yakınında bulunan Hastahâne-i Askerî hastahânedede, 4 koğuş, müdür ve tabiblere mahsus 20 oda ile gasilhâne, eczâhâne, hamâm, mutfak ve depo bulunduğu gibi karakol askerî için de ayrıca bir koğuş vardı. Binası, bir cephe ve iki yan destekten ibaret olup, cephesi 100 ve yan destekleri 40’ar metre uzunluğundaydı.⁸³⁵

21 Temmuz 1888 senesinde Müşir Veysel Paşa zamanında yapımına başlanan 200 yataklı hastahânenin, arâzîsi ve yapım masrafları hazineye yük getirmeksizin ahâlî tarafından karşılanmış, hastahâne binası inşaatında askerler çalışmıştır.⁸³⁶ Sivil ve askerî erkânın yanı sıra halkın katılımıyla resmi açılışı 5 Şubat 1891 senesinde yapılan hastahâneye, açılış günü Lando’lar ile hasta askerler getirilmiştir.⁸³⁷

1893’te Merkez Asker Hastahânesi ile birlikte Demirtaş Hastahânesi’nin tamîrâtının yapılması gerekince lazım olan 97.865 kuruşun, 1304-1308 seneleri arasında Edirne, Konya, Hüdavendigâr vilâyetleri ile Biga Sancağı’nda Ordu-yi Hümâyûn’a ait olan

834- *Edirne’de Bulunan Tarihi Kışla ve Binalar*, 54. Mekanize Piyade Tugay Komutanlığı Yayını, Edirne 2001, s. 35.

835- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 151; SVE-H. 1310, s. 263.

836- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askerî Maruzat, (Y.PRK.ASK.), 47/79, (12.Za.1305/21. Temmuz.1888).

837- İkinci Ordu-yi Hümâyûn Müşiri Veysel Paşa’nın 24.Kanunusânî.1306 (25.C.1308/5.Şubat.1891) tarihli telgrafı için bkz.: BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askerî Maruzat, (Y.PRK.ASK.), 69/65, (28.C.1308/8.Şubat.1891).

Dimetoka Asker Hastahânesi

Dimetoka kazasında sâlnâmelerde ayrıntıları hakkında fazla bilgi bulunmayan ancak mevcut personelinin belirtildiği bir askerî hastahâne bulunmaktadır. Hastahâne personelinin belirtildiği son sâlnâme H. 1306/1889 senesine ait olmakla birlikte, H. 1310/1893 sâlnâmesinde askerî hastahânenin varlığından bahsedilmiştir.⁸⁴⁰

Bu hastane, II. Abdülhamid döneminde II. Ordu kuruluşunda açılan *Mevki* hastahânelerindedir. 50 yatak kapasiteli hastahâneye 1893'te yatırılan 79 hastada kolera tespit edilmiş, gerekli tedbirlerin alınmasına çalışılmış, bu dönemde hastahâne kapasitesinin üzerinde çalışmıştır. 1897 Türk-Yunan savaşında durumunda bir değişiklik olmamıştır. Balkan Savaşına kadar garnizon reviri olarak kullanılan hastahânenin, 1912'de müstakil Dimetoka Hastahânesi adı altında kadrosu genişletilmiştir. Bir ara sadece kolerallılara tahsis edilen hastahâne, Marmara Ereğlisi'ne intikal ettirilmiştir. Edirne'nin kurtarılmasında yapılan ileri harekât sırasında yeniden faaliyete geçirilen hastahânenin, anlaşma sonunda faaliyeti sona erdirildi.⁸⁴¹

DİMETOKA ASKER HASTAHÂNESİ

İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/46)

Askerî hastahâne kadrosunda, tabîb, eczâcı ve cerrahlar ile yardımcı sağlık personeli ve çeşitli idârî personel hizmet veriyordu.⁸⁴²

840- SVE-H. 1300, s. 59; SVE-H. 1301, s. 63; SVE-H. 1303, s. 65; SVE-H. 1304, s. 79; SVE-H. 1305, s. 81; SVE-H. 1306, s. 81; SVE-H. 1310, s. 345.

841- Kemal Özbay, *a.g.e.*, s. 235-236.

842- SVE-H. 1300, s. 59; SVE-H. 1304, s. 79; SVE-H. 1306, s. 81.

1882, 1886 ve 1888 Senelerinde Dimetoka Askerî Hastanesinin Sağlık ve İdârî Personeli.

Görevi	1882	1886	1888
Tabîb-i Evvel	Kaimmakam İstefenaki Efendi	Binbaşı Dimitri Kalidi Efendi	Binbaşı İbrahim Efendi
Tabîb-i Sâni	Sağkol Ağası Kirkor Efendi	Binbaşı Ohannes Efendi	Binbaşı (...) Efendi
Tabîb	-	Yüzbaşı Hüsnü Efendi	Kol Ağası Mehmed Emin Efendi
Tabîb	-	Petraki Efendi	Kol Ağası Rif'at Arif Efendi
Cerrah-ı Evvel	-	-	Mustafa Efendi
Cerrah	Faik Efendi	Mustafa Efendi	Mehmed Rasim Efendi
Cerrah	Salih Hüseyin Efendi	Agob Bedros Efendi	Agob Bedros Efendi
Cerrah	-	Talat Efendi	Talat Efendi
Eczâcî-i Evvel	Sağkol Ağası (...) Efendi	Sağkol Ağası Mehmed Mustafa Efendi	Sağkol Ağası Mehmed Mustafa Efendi
Eczâcî-i Sâni	Andon Efendi	Sağkol Ağası Edmun Efendi	Sağkol Ağası Edmun Anderya Efendi
Eczâcî	Yanko Efendi	-	Petraki Efendi
Eczâcî	-	-	Salih Efendi
Kâtib	-	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi
Tımarcı	Hüseyin Osman Efendi	Hüseyin Efendi	-
Müdür ve Hastalar Ağası	Solkol Ağası Mehmed Efendi	Yüzbaşı Süleyman Efendi	Yüzbaşı Yanyalı Veli Efendi
Serhademe	Mülâzım-ı Sâni İbrahim Efendi	Raif Efendi	-
Esvâb Emîni	Mülâzım-ı Sâni Abdurrahman Efendi	Mustafa Efendi	-
Vekilharç	Mülâzım-ı Sâni Kamil Efendi	İsmail Efendi	-
İmam	-	Halil Efendi	-

Cisr-i Mustafa Paşa Askerî Hastahânesi

İlgili salnâmeye göre yüksek ve havadar bir mahalde olan Cisr-i Mustafa Paşa Hastahâne-i Askerisi'nin, yapısı kârgîr ve 200 yataklıdır. 11 koğuşu ve bir de eczâhânesi vardı.⁸⁴³ 1890 senesinden itibaren hastahâne personeli hakkında düzenli bilgi verilmiş⁸⁴⁴ olup, 1889, 1896 ve 1902 senelerinde mevcut olan hastahâne personeli hizmet vermiştir.⁸⁴⁵

CİSR-İ MUSTAFA PAŞA ASKER HASTAHANESİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/26)

843- SVE-H. 1310, s. 306; SVE-1319 Malî Senesi, s. 976.

844- SVE-H. 1307, s. 81; SVE-H. 1308, s. 81; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 85; SVE-H. 1310, s. 113; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1311 Malî Senesi, s. 84; SVE-1312 Malî Senesi, s. 85; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1314 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1315 Malî Senesi, s. 88; SVE-1316 Malî Senesi, s. 86; SVE-1317 Malî Senesi, s. 95; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691-692.

845- SVE-H. 1307, s. 81; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691-692.

1889, 1896 ve 1902 Senelerinde Cısr-i Mustafa Paşa Askerî Hastahânesi Personeli

Görevi	1889	1896	1902
Tabîb-i Evvel	Binbaşı İbrahim Bey	Binbaşı Mahmud Fehmi Efendi	Binbaşı Mahmud Fehmi Efendi
Tabîb-i Sâni	Kol Ağası Mehmed Emin Efendi	-	-
Tabîb	Kol Ağası Rif'at Efendi	Solkol Ağası Rif'at Efendi	Sağkol Ağası Rif'at Efendi
Tabîb	-	Solkol Ağası Hasan Bedri Efendi	Yüzbaşı Dimos Efendi
Eczâcî-i Evvel	Necib Efendi	Ahmed Emin Efendi	İbrahim Efendi
Eczâcî-i Sâni	Edmun Anderya Efendi	-	-
Eczâcî	Petraki Efendi	Kirkot Karabetyan Efendi	İskender Efendi
Eczâcî	Salih Efendi	İskender Efendi	-
Cerrah-ı Evvel	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi
Cerrah	Talat Efendi	Hasan Vehbi Efendi	Hasan Efendi
Cerrah	Agob Efendi	Haçık Efendi	Haçık Efendi
Cerrah	Rasim Efendi	Hasan Ata Efendi	Hasan Ata Efendi
Müdür	Yüzbaşı Yanyalı Veli Efendi	Kol Ağası Necib Efendi	Yüzbaşı Hasan Tahsin Efendi
Hastalar Ağası	Yüzbaşı Yanyalı Veli Efendi	Hasan Ağa	Hasan Ağa
Katib	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	Mehmed Efendi
Tımarcı	-	Hamdi Mehmed Efendi	Abdülkadir Efendi
Esvâb Emîni	-	-	Mülâzım-ı Sâni Rasim Efendi
İmam	-	Hilmi Efendi	Hilmi Efendi

Edirne'den sonra stratejik bir mevki olan Cısr-i Mustafa Paşa'da bulundurulmuş bu hastahâne, II. Sultan Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır. Edirne şosesi üzerinde ve bahçe içerisinde ahşap yarı kârgir beyaz sıvalı, üzerinde saltanat arması bulunan iki katlı hastahâne üstte idâre bölümü, sağ ve solda 3'er odası ve 1 salonu, 50 yatak kapasitesi ile o zamana göre tam teşkilâtli idi. Yatak kapasitesi daha sonraları arttırılmıştır. 1912'de başhekimliğe Girit'li Binbaşı Ali, hekimliklere Yzb. Edirneli Selâmi (Karaboncuk), Çenberlitaşlı Dr. Osman beylerin getirildiği hastahâne, 1913'te boşaltılmış, alay hekimi Kolağası Şazi, Eczâcî Osman beyler, son personel olarak ayrılmış, kasaba Bulgarlara terk edilmiştir.⁸⁴⁶

846- Kemal Özbay, *a.g.e.*, s. 157-158.

Kırcaali Askerî Hastahânesi

Kırcaali kazasında bulunan Askerî Hastahâne⁸⁴⁷, belirtildiğine göre *Mevki* sınıfında olan askerî hastahânedir.⁸⁴⁸ Osmanlı 2. Ordu birliklerinin Kırcaali kasabasında yerleştirilen erleri için açılan bu hastahânenin bakımlı bir bahçe içerisinde tek katlı, ortalama 200 hasta alabilecek kapasitede olduğu, 8 oda ve koğuşu bulunduğu bilinmektedir.⁸⁴⁹ Balkan savaşında operatör Celâl Cemal Bey'in zamanında Bulgarlar tarafından işgal edilmiştir. Cemal bey bu vesile ile Harp dîvânına verilmiş, suçsuz görülerek beraat etmiştir.⁸⁵⁰ Sâlnâmelerde özellikleri hakkında çok ayrıntı bulunmayan hastahânenin mevcut sağlık ve idârî personeli hakkındaki bilgiler, H. 1305/1888 senesi sâlnâmesinden başlayıp düzenli olarak 1319/1903 Malî Senesi'ne ait son sâlnâmeye kadar gösterilmiştir.⁸⁵¹

KIRCAALİ ASKER HASTAHANESİ

İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/10)

847- SVE-H. 1305, s. 80; SVE-H. 1306, s. 80; SVE-H. 1307, s. 80; SVE-H. 1308, s. 80; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 84; SVE-H. 1310, s. 113, 329; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1311 Malî Senesi, s. 84; SVE-1312 Malî Senesi, s. 85; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87; SVE-1314 Malî Senesi, s. 87; SVE-1316 Malî Senesi, s. 86; SVE-1317 Malî Senesi, s. 95; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691.

848- SVE-H. 1310, s. 329.

849- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde 90412/10 numara ile kayıtlı Kırcaali'de bulunan bir hastahânenin fotoğrafı bulunmaktadır. Sâlnâmelerde sivil hastahâne varlığı belirtilmediğinden dolayı tek katlı olduğunun bilindiği belirtilen ancak fotoğrafta görüldüğü üzere bakımlı bir bahçe içerisinde ki bu hastahânenin Kırcaali Asker Hastahânesi olma ihtimali bulunmaktadır.

850- Kemal Özbay, *a.g.e.*, s. 73-74.

851- SVE-H. 1305, s. 80; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691.

1887, 1893 ve 1902 Senelerinde Kırcaali Askerî Hastahânesi Personeli

Görevi	1888	1894	1903
Tabîb-i Evvel	Kaimmakam Manolaki Bey	Kaimmakam Seyid Bey	Binbaşı Vasil Efendi
Tabîb	Yüzbaşı Ahmed Efendi	Yüzbaşı Ahmed Efendi	Binbaşı Artin Efendi
Tabîb	-	-	Yüzbaşı Kosti Efendi
Eczâcî-i Evvel	Yüzbaşı Ahmed Münib Efendi	Kol Ağası Ahmed Münib Efendi	Ahmed Kazım Efendi
Eczâcî	-	-	Mehmed Hidayet Efendi
Cerrah-ı Evvel	Yakub Efendi	Yakub Efendi	Cemal Efendi
Cerrah	-	-	Bahri Mustafa Efendi
Cerrah	-	-	Rıfki Efendi
Müdür	-	-	Binbaşı Necib Efendi
Katib-i Evvel	Yahya Efendi	Yahya Efendi	Fethi Efendi
Katib-i Sâni	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	-
Hastalar Ağası	Hasan Ağa	-	Raif Efendi
Tımarcı	Mehmed Ali Efendi	-	Haşim Efendi
Tımarcı	Mehmed Haşim Efendi	-	-
Tımarcı	Mehmed Arif Efendi	-	-
Tımarcı	Mahmud Efendi	-	-
Tımarcı	Süleyman Efendi	-	-
İmam	Mehmed Galib Efendi	Mehmed Galib Efendi	Mehmed Galib Efendi
Esvâb Emîni	Ali Rıza Efendi	-	-
Serhâdeme	İbrahim Ağa	-	-
Vekilharç	Ömer Efendi	-	-

Ortaköy Askerî Hastahânesi

Ortaköy kazasında bulunan askerî hastahânenin varlığı diğer kazalardaki hastahâneler gibi Edirne Vilâyetine ait Müessesât-ı Hayriyye ve Nâfia miktarının gösterildiği listelerde belirtilmiştir.⁸⁵²

Ortaköy ahâlisinin de inşasında destek olduğu hastahâne 150 yataklıydı.⁸⁵³ 1901 ve 1903 senesi kayıtlarında da kazada bir hastahânenin mevcudiyetinden bahsedilmiş, ayrıntılı bilgi verilmemiştir.⁸⁵⁴ Merkez ve kazalardaki asker hastahânelerinin aksine, Ortaköy asker hastahânesinde görev yapan personele ait bilgi sâlnâmelerde belirtilmemiştir.

ORTAKÖY ASKER HASTAHANESİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/38)

852- SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269.

853- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 218; SVE-H. 1310, s. 387.

854- SVE-1317 Malî Senesi, s. 377; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

ORTAKÖY ASKER HASTAHANESİ
İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi (90412/37)

Melce-i Eytâm “Yetimhâne/İslâhhâne”

İslâhhâne, Osmanlılarda kimsesiz ve fakir çocuklara meslekî eğitim vermek üzere kurulmuş ve daha sonra sanat mektepleri haline gelmiştir.⁸⁵⁵

1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı sırasında, Edirne halkından ve diğer yerlerden gelen göçmenlerin kimsesiz ve mahrum kalan 15 kadar kız çocuğu, 1879 senesi başında toplattırılarak *Melce-i Eytâm* namı verilerek kiralanan yerde, 300’den fazla erkek çocuk ise Pâdişahın namıyla (Hamidiye) açılan mektepte iâşe ve eğitime başlamıştır. Bu çocuklar için yapılacak masraf ise 1880 senesinde göçmenlere ayrılan 35.000 altının yarısı olan 17.500 lira ile karşılanacaktır.⁸⁵⁶

855- Cemil Öztürk, “İslahhâne”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 190-191.

856- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 117; SVE-H. 1310, s. 223; SVE-1317 Malî Senesi, s. 321-322; SVE-1319 Malî Senesi, s. 926.

Sâlnâme kayıtları ile Rif'at Osman'ın Melce-i Eytâm hakkında yazmış oldukları arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Yazara göre; *Osmanlı Rus muharebesinden sonra şehrin sokaklarında bî-kes ve bî-vâye kalan erkek ve kız çocukların perişan halleri vâlî Müşir Rauf Paşa'nın dikkatini çekmiş ve 1879 senesi başlarında 180 erkek ve 125 kız çocuk toplattırılarak Horozlu Yokuşu'nda Hoca Ivaz medresesinde iskân ettirilmiş ve (İslâh-hâne) namı verilerek idâre ve iâşelerine 17.000 lira tahsis edilmiştir. Meclis İdâre Başkâtibi Cemal Bey'in babası Hacı Salim Efendi'de buraya müdür tayin edilirken, bir komisyon marifetiyle de siyah cepken, siyah şalvar, kırmızı fes, kırmızı kuşak ve aynı renkte pabuçlar tedarik edilerek çocuklar giydirilmiştir. Vâlî Kadri Paşa bu dârül-hayr'ın islâhatıyla çok meşgul olarak Hacı Ivaz Medresesi ve civarındaki evleri istimlâk ettirmiş ve (Melce-i Eytâm) namıyla mektebin inşâatına başlanmıştır.⁸⁵⁷*

İmâretler

Edirne'de vaktiyle 9 mahalde bina ve inşâ olunmuş olan imâretten Sultan Murad Han (II. Murad) ve Sultan Bayezid Han'ın kendi adlarını taşıyan Câmileri (Muradiye ve II. Bayezid) yakınında yaptırdıkları imâretler, 1892, 1893, 1901 ve 1903 senelerine ait sâlnâmelerde belirtildiğine göre mevcut ve faaldir. Her gün fodla,⁸⁵⁸ çorba, pilav, zerde pişirilip, vakfiyeleri mucibince imâretlerdeki görevliler, öğrenciler ile muhtaç ve fakirlere dağıtılırdı.⁸⁵⁹

Bu iki imâretten başka, üçüncü imâret Yıldırım Bayezid'in imâretidir ki hayli vakitten beri mahv ve münderis olup yeniden ihyâsına da lüzum görülmemiştir. Dördüncüsü Gâzi Mihal Bey merhumun imâretidir ki köprünün ortasında ve Câmi-i şerifin yakınında olup binası mâmur ve mevcuttur. Beşincisi Darüssiyade namıyla meşhur olan imâretti. Altıncısı Balaban Paşa, yedincisi

857- Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 85; Melce-i Eytâm'ı için ayrıca bkz.: Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 356-357; Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi adlı eserde *Hoca Ivaz Medresesi*, *Hacı Uveys Medresesi* olarak belirtilmiştir. Bkz.: Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Ender Bilir, *a.g.e.*, s. 208; Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 85.

858- Yassı pide şeklinde yapılan bir tür ekmektir. Özlü undan yapılmazdı. Çünkü, özlü un yumuşak olur ve çabuk parçalanırdı. İmâretlerde yapılan foddalar, yeniçerilerin tam ve yarım tayın ekmekleri gibi doksandört yahut kırkbeş dirhemdi. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Fodla", *a.g.s.*, C. 1, s. 634.

859- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 59; SVE-H. 1310, s. 186; SVE-1317 Malî Senesi, s. 310-311; SVE-1319 Malî Senesi, s. 915; H. 952 (1545) senesine ait bir Tevzi' nâmeye göre II. Bayezid imâretinde; *biri sabahın erken saatlerinde (kuşluk vaktinde) diğeri ikindiden sonra akşama doğru olmak üzere iki öğün yemek verilmektedir. Her gün sabahda ve akşamda iki kere ta'am pişe, Cuma gicelerinden gayri gicelerde sabah pirinç şurbası ve akşam buğday aşısı pişe ve Cuma gicelerinde sabah buğday aşısı ve akşam dâne ve zerde zirbac pişe.* Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, *a.g.m.*, s. 243.

selhâne yakınındaki Mezid Bey imâretidir. Bunlar dahi çoktan beri münderisdir. Sekizincisi Kasım Paşa Câmii ve dokuzuncusu İbrahim Paşa imâretleridir ve bunlar da mevcut değildir.⁸⁶⁰ Yukarıda bahsedilen imâretlerden günümüze kadar ulaşan sadece II. Bayezid'e ait bugün Yeni İmâret dediğimiz semtteki imârettir.

Sancağın diğer kazalarından Dimetoka, Uzunköprü ve Havsa'da birer imâret vardı. Uzunköprü'de bulunan imâret 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında işlevini yitirmiş, ancak 1891 senesinde yeniden açılmıştır. Havsa'daki imâret'in belirtildiğine göre 1893'te sadece binasının bir kısmı gözükmekte, Dimetoka'daki imâret ise hizmet vermemektedir.⁸⁶¹

Eczâhâneler ve Eczâcılar

19. Yüzyıl'ın sonlarına doğru, Edirne'de değişik sağlık kuruluşlarında eczâcılarının⁸⁶² çalıştıklarını ve bugünkü anlamda eczâhânelerde hastalara ilaç hazırladıklarını belgelerden öğrenmekteyiz. Edirne şehrinde kayıtlara göre 1873 ile 1876 tarihleri arasında 9 eczâhâne vardı.⁸⁶³ 1885 senesinde eczâhâne sayısı 12'ye, 1886'da 13'e yükselmiştir. 1887 ve 1888 senelerinde yine 13 eczâhâne bulunuyordu. Şehirde bulunan eczâcılarının bazıları diplomalı, diğer bir kısmı ise icâzetnâmeli olarak çalışmaktadır.⁸⁶⁴ Ayrıca şehirde Gurebâ adı ile de bilinen Belediye Hastahânesi bünyesinde bir de Belediye Eczâhânesi hizmet veriyordu.⁸⁶⁵

Vâlî İzzet Paşa'nın inisiyatifıyla halka *Eczâ-yı tıbbiyye* satmak üzere belediye tarafından 30.000 kuruş harcanarak müceddeden açılan *Eczâhâne-i Umûmî* ile birlikte 1892'de Edirne'de çeşitli uyruklarda ki eczâcılarının sahibi olduğu 15 adet eczâhâne hizmet vermekteydi.⁸⁶⁶

860- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 59; SVE-H. 1310, s. 186; SVE-1317 Malî Senesi, s. 311; SVE-1319 Malî Senesi, s. 916.

861- SVE-H. 1310, s. 346, 358, 396.

862- *Eczâcılık hakkında ilk defa ayrı bir eser yayınlamak Salih Efendi adında bir zata nasip olmuş ve o da Akabadin adlı eserini bu amaç için yazmıştı. Eczâcı adı bu ilk kitapta İspeçiyar diye yazılmıştı. Bu kelimenin İtalyanca SPEZZER isminden tercüme edildiği şüphesizdir. Espeçiyar tabîbin arzu ettiği tıbbî maddeleri ve ilaçları hazırlamakla yükümlü olup Akabadin'de şu suretle tarif edilmişti: "Eczâcı diye otlar ve eczâlar dükkânında mevcut olup tabîbin ısmarladığı üzere şerbetler ve macunlar ve haplar yapan kimseye derler." İsim İtalyancadan alınmakla beraber ömrü pek kısa olmuştu. Bu sanatkârlara bilâhare Eczâcı adı verilmişti. Bu isme de en evvel Sultan Yıldırım Bâyezîd (1399-1402)'in H. 802 (M. 1399) tarihli vakıfnâmesinde tesadüf olunmaktadır. Bkz.: Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sadeleştiren: İter Uzel, Ankara 1991, s. 217-218.*

863- SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

864- SVE-H. 1303, s. 264, 277; SVE-H. 1304, s. 266, 280; SVE-H. 1305, s. 270, 286; SVE-H. 1306, s. 271. Belirtilen sâlnâmelere mevcut eczâneler ile eczâcılarının listeleri bulunmaktadır.

865- SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269; SVE-H. 1310, s. 252; Rif'at Osman'ın aktardığına göre, Belediye Eczâhânesi'nde, gece ve gündüz resmi fiyata göre reçeteler hazırlandığı gibi, tüm aşların da satışı yapılmaktadır. Bkz.: Rif'at Osman, *Edirne Rehnüma...*, s. 65.

866- SVE-H. 1310, s. 133, 251-252, 255, . Belgede belirtilen eczâhâne adlarından bazıları Türkçe değildir.

1892'de Edirne Şehrinde Bulunan Eczâcılar

Eczâcı	Uyruğu	Açıklama
Gurebâ Hastahânesi Eczâcısı Gregor Efendi	Osmanlı	Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhaneden
Belediye Eczâcısı Bahur Efendi	Osmanlı	Eski Câmî Caddesinde Belediye Eczâhânesi
Eczâcı Petru Efendi	Osmanlı	Paşa Kapısında Hamidiye Eczâhânesi
Eczâcı Arkiryadi Efendi	Yunan	Üç Şerefelide
Eczâcı Dimitri Efendi	Yunan	Abacılar Başında
Eczâcı Yorgi Efendi	Osmanlı	Abacılar Başında Yıldız Eczâhânesi
Eczâcı Dimitri Efendi	Osmanlı	Saraçlar İçinde
Eczâcı Karabet Efendi	Osmanlı	Saraçlar İçinde Türkiye Eczâhânesi
Eczâcı Agob Efendi	Osmanlı	Saraçlar İçinde Merkez Eczâhânesi
Eczâcı Yako Efendi	Osmanlı	Saraçlar İçinde Avrupa Eczâhânesi
Eczâcı İstepan Efendi	Osmanlı	Balık Pazarında
Eczâcı Devid Efendi	İtalya	Balık Pazarında İstanbul Eczâhânesi
Eczâcı Dimitraki Efendi	Yunan	Balık Pazarında
Eczâcı Todoraki Efendi	Yunan	Balık Pazarında
Eczâcı Yani Efendi	Osmanlı	Zindan Altında Almanya Eczâhânesi

Edirne Sancağına bağlı kazalardan Dimetoka, Ortaköy ve Kırcaali'de belediye eczâhâneleri⁸⁶⁷, Uzunköprü'de eczâcı Vasil Efendi'nin Osmanlı Eczâhânesi⁸⁶⁸ ve Cıs-ı Mustafa Paşa kazasında Hamidiye Eczâhânesi⁸⁶⁹ bulunuyordu. Belirtilmese de, Uzunköprü'de bulunan hastahâne bünyesinde de bir eczâhâne var olmalıdır.

Sivil eczâhânelerden başka, askerî hastahâneler bünyesinde de eczâcılar vardı. Edirne Eski Merkez Askerî Hastahânesinde 1882'de başeczâcı haricinde 4, 1887'de 3 eczâcı bulunurken, belirtilen bu senelerde Binbaşı Hayri Efendi hastahânenin Baş Eczâcısıydı.⁸⁷⁰ Daha sonra hizmete giren Yeni Merkez Askerî

Bu sebeple, yanlış okunması söz konusu olduğundan yanılmamak çabasıyla belirtilen eczâhânelerin isimleri yazılmamıştır.

867- SVE-H. 1292, s. 130; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159; SVE-H. 1306, s. 266; SVE-H. 1307, s. 267; SVE-H. 1308, s. 268-269; SVE-H. 1310, s. 329, 345.

868- SVE-H. 1310, s. 133.

869- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 196; SVE-H. 1310, s. 134.

870- SVE-H. 1300, s. 58; SVE-H. 1305, s. 79-80.

Hastahânesinde, Binbaşı Mehmed Emin Efendi'nin Baş Eczâcı olduğu 1892'de 7, 1898'da 3 eczâcı bulunurken, 1902 senesinde Baş Eczâcı Kaimmakam Bekir Sami Bey'in yanı sıra toplam 6 eczâcı hizmet vermiştir.⁸⁷¹

Karaağaç'ta bulunan Demirtaş Askerî Hastahânesi⁸⁷² ile Edirne Sancağı kazalarından Dimetoka,⁸⁷³ Kırcaali⁸⁷⁴ ve Cısr-i Mustafa Paşa⁸⁷⁵ askerî hastahânelerinde eczâhâneleri ve görevli eczâcıları vardı. Ortaköy kazasında bulunan askerî hastahânenin de belirtilmemiş olmasına rağmen var olduğu düşünebileceğimiz bir eczâhânesi olmalıdır.

Etibbâ - Tabîb - Doktorlar

Edirne'de bazıları diplomalı, bir kısmı icâzetnâmeli olan, mevcut hastahâneler ile özellikle eczâhânelerde çalıştığını gördüğümüz sivil ve asker *Tabîb*⁸⁷⁶lerin yanı sıra *Cerrah* ve *Kabile*'ler de bulunuyordu.⁸⁷⁷

Şehirde, serbest olarak çalışanlar ile birlikte mevcut hastahânelerde görev yaptıktan sonra eczâhânelerde hastaları muayene

871- SVE-H. 1310, s. 112; SVE-1315 Malî Senesi, s. 87; SVE-1319 Malî Senesi, s. 690.

872- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 151; SVE-H. 1310, s. 263.

873- SVE-H. 1300, s. 59; SVE-H. 1301, s. 63; SVE-H. 1303, s. 65; SVE-H. 1304, s. 79; SVE-H. 1305, s. 81; SVE-H. 1306, s. 81.

874- SVE-H. 1305, s. 80; SVE-H. 1306, s. 80; SVE-H. 1307, s. 80; SVE-H. 1308, s. 80; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 84; SVE-H. 1310, s. 113, 329; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1311 Malî Senesi, s. 84; SVE-1312 Malî Senesi, s. 85; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87; SVE-1314 Malî Senesi, s. 87; SVE-1316 Malî Senesi, s. 86; SVE-1317 Malî Senesi, s. 95; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691.

875- SVE-H. 1307, s. 81; SVE-H. 1308, s. 81; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 85; SVE-H. 1310, s. 113, 306; SVE-1310 Malî Senesi, s. 103; SVE-1311 Malî Senesi, s. 84; SVE-1312 Malî Senesi, s. 85; SVE-1313 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1314 Malî Senesi, s. 87-88; SVE-1315 Malî Senesi, s. 88; SVE-1316 Malî Senesi, s. 86; SVE-1317 Malî Senesi, s. 95; SVE-1319 Malî Senesi, s. 691-692.

876- Tabîb; Etibbâ, Tâbibân Hekim, Doktor. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Tabîb", *a.g.l.*, s. 1011; Sâlnâmelerde Tabîb ve Doktor unvanlarının her ikisinde kullanılmıştır; *Osmanlı döneminde, kadim geleneğe uygun olarak, tıp eğitiminin kurumlardan değil kişilerden alınması; hekim adayının belirli bir süre usta bir hekimin yanında yaşayıp çalışarak kuramsal ve uygulamaya yönelik bilgilerle donanması söz konusudur. Bu etkileşimin hem medreselerde hem hastanelerde hem de hocaların ders verdiği özel mekânlarda gerçekleştiği kabul edilmektedir. Medreseler bünyesinde tıp eğitiminin tek başına değil dini ve felsefi derslerin ağırlık taşıdığı bir müfredatın parçası olarak verilmesi söz konusudur. Tabiplere "hekim" unvanı verilmesinin nedeni, tıp ve felsefeyi kombine eden eğitim geleneğidir. XIX. Yüzyıl'da ise batı usulüne göre eğitim veren "Tıphane" ve sonrada "Cerrahane" okulları açılmıştır. Bkz.: Gülây Yıldırım-Selim Kadioğlu-İlter Uzel, "Galip Ata Ataç'ın "Tıp Fakültesi" Kitabında Yer Alan Osmanlı Dönemi Tıp Eğitimi Tarihçesi Bilgileri", *C.Ü. Tıp Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 4, Sivas 2007, s. 189.*

877- SVE-H. 1304, s. 280; SVE-H. 1305, s. 286; SVE-H. 1306, s. 271; *Osmanlı İmparatorluğu'nda diğer şehirlerde olduğu gibi Edirne ve kazalarında da serbest eczânelerin bir bölümünde veya eczânelerin üst katında doktorların hasta muayene etikleri bilinmektedir. Bkz.: Ahmet C. Ekinci, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Edirne'deki Eczânelerde Kullanılan Araç ve Gereçler", I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999, s. 154.*

eden tabiblerin varlığından bahsedilmiştir. Bunlardan birisi olan Abacılarbaşındaki *Necm-i Şark-i** eczâhânesinde, Edirne’de ki asker ve sivil tabibler her gün hasta kabul etmekteydi. Ayrıca aynı eczâhâne, her Perşembe günü Merkez Hastahânesi Baştabîbi olan Miralay (Albay) Fano (Fanu/Fanev) Bey, müracaat eden fakara hastaları muayene ediyordu. Abacılarbaşında Arkiryadi’nin, Saraçlar içinde Corci Efendi’nin, Balıkpazarı’nda İstavridi Efendi’nin, yine Balıkpazarı’nda Mösyö Jupan’ın, Mücellidler Çarşısında Mösyö Kostaki’nin idâresinde olan eczâhânelerde de sivil ve asker tabibler hasta muayenesi ve tedavi hizmetinde bulunmuştur.⁸⁷⁸ Şehrin icâzetnâmeli cerrahları Raşid Efendi ve Pamuk Mehmed Ağa olup, şehirde bulunan diplomalı kabile sayısı 5’tir.⁸⁷⁹

Edirne ve kazalarında bulunan tabib, dış tabîbi ve kabile’lerden, bir kısmı Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhane bir kısmı da Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye mezunudur. Bunların yanı sıra Avrupa ve Amerika’daki tıp okullarını bitirip Tıbbiyye’den (Osmanlı Devleti) ruhsat alıp mesleklerini icra edenler de vardı.⁸⁸⁰

H. 1310/1893 senesi sâlnâmesine göre Edirne ve Bazı Kazalarında Bulunan Tabib, Dış Tabîbi ve Kabile’ler

Adı	Uyruğu	Mezun Olduğu Okul
Umûmî Sıhhiye Müfettişi Şerafeddin Bey	Devlet-i Âliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhane’den
Edirne Belediye Tabîbi Veçino Efendi	Devlet-i Âliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhane’den
Edirne Belediye Tabîbi Cemal Efendi	Devlet-i Âliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye’d en
Edirne’de Tabîb Haçobulos Efendi	Devlet-i Âliye	Strazburgdan ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabîb (...) Efendi	Devlet-i Âliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye’den
Edirne’de Tabîb (...) Efendi	Avusturya	Macar Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabîb Kampenaki Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı

* Doğu Yıldızı

878- SVE-H. 1303, s. 277.

879- SVE-H. 1304, s. 280; SVE-H. 1305, s. 286; SVE-H. 1306, s. 271.

880- SVE-H. 1310, s. 131-132; Askerî hastahâneler kısmında ordu bünyesinde ki doktorları belirttiğimizden dolayı bu kısımda bahsedilmemiştir.

Edirne’de Tabîb Arkiryadis Efendi	Devlet-i Âliye	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabîb İstefenaki Efendi	Devlet-i Âliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhane’den
Edirne’de Tabîb Polidur Papayovani Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabîb Hancıyan Efendi	Devlet-i Âliye	Paris Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabîb Dimisa Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabîb Gutevski Efendi	Devlet-i Âliye	Amerika ve Fransa ve Tıbbiyye’den Ruhsatsız
Edirne’de Tabîb Naum Jupan Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Tabîb Kalibulos Efendi	Devlet-i Âliye	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Şimendifer Tabîbi (...) Efendi	Avusturya	Nemçe Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Edirne’de Dişçi Yanko Efendi	Yunan	Mekteb-i Tıbbiyye’den
Edirne’de Dişçi Mihail İsak Efendi	Devlet-i Âliye	Mekteb-i Tıbbiyye’den
Edirne’de Kabile Anastos Kadın	Devlet-i Âliye	Mekteb-i Tıbbiyye’den
Edirne’de Kabile Katerina Kadın	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatsız
Edirne’de Kabile Eleniko Kadın	Yunan	Mekteb-i Tıbbiyye’den
Cisr-i Mustafa Paşa Tabîbi Jaçenski	Devlet-i Âliye	Prusya Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı
Uzunköprü Tabîbi Subhi Efendi	Devlet-i Âliye	Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye’den
Uzunköprü’de Tabîb Yorgi Efendi	Yunan	Atina Mektebinden ve Tıbbiyye’den Ruhsatlı

3. BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

Ticaret ve Sanayi

Ticaret, *günlük periyodik ihtiyaçlarımızdan, ömürlük gereksinmelerimize kadar olan her türlü eşya ve malın satılması, satın alınması*'dir⁸⁸¹. Osmanlı ekonomik ve sosyal yapısının diğer unsurları gibi ticaret ve örgütlenmesi de devletin kendisinden önce mevcut olan diğer devletlerden alınan miras üzerine kurulmuştur. Alınan bu miras, dönemlerin şartlarına göre geliştirilmiştir.

Devletin genelde iktisâdî yapısı, zirâat ve zirâî mahsul alış verişi ile oluşan yoğun bir ticaret faaliyeti üzerine kuruluydu.⁸⁸² Bununla birlikte tüm piyasaların kurulması ve işlemesi devletin bilgisi dâhilinde olmuştur. Bu durumun olmasında ki temel etken vergi gelirleridir. Seyyar satıcılık ve tekelci eğilimler hep yasaklanmıştı.⁸⁸³

İç ticaretin toptan kısmı şehirlerde bulunan açık pazar ve hanlarda yapılırken, açık pazarlarda canlı hayvan, ot ve saman gibi maddelerin ticareti yapılırdı. Ot, saman, odun gibi malların satıldığı pazarlar, satıldığı malın ismi ile tanınıyordu. Hanlar, kapalı toptan ticaret merkezleriydi. Bunların her biri tek cins eşya ticaretine mahsustur. Un kapanı, sebze hanı, ipek hanı, pamuk hanı gibi.⁸⁸⁴ Üç çeşit özgün pazar tipi vardı: Bedesten, çarşı ve pazar. Bedesten ve çarşılar daha çok üstleri kapalı mekânlar olup özellikle bedestenlerdeki dükkânlarda ipek ve kıymetli kumaşlar satılmaktadır.⁸⁸⁵ Açık alış veriş merkezleri pazar yerleridir. Bunlar haftalık ve mevsimlik pazarlardı. Bu pazarlar hacimli olduğu kadar, kârı az olan ve sürekli tüketim malları için kuruluyordu. Haftalık pazarlar, yerel üreticilerin ürünlerini pazarladığı merkezlerdi. Mevsimlik pazarlar, panayır niteliğinde olup ülke genelinde malını pazarlamak isteyenlere hitap ediyordu.⁸⁸⁶

15. ve 16. yüzyıllarda gelişmiş bir durumda olan iç ve dış ticaret, 18. yüzyıl ile birlikte gerilemiştir. Özellikle iç ticaretin gerilemesinde, temel ihtiyaç maddelerinin, çarşıda pazarda satı-

881- Orhan Göçer, Şehirlerde Ticaret Alanları, İTÜ Yayını, İstanbul 1984, s. 1.

882- Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 57.

883- Suraiya Faroqhi-Bruce McGowan-Donald Quataert-Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi -Cilt 2, 1600-1914-*, 2. Basım, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 841-844.

884- Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 4.

885- Raphaela Lewis, *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009, s. 70.

886- Halime Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No:872 Edebiyat Fakültesi Yayınları No:1, Eskişehir 1995, s. 227.

lan şeyler için resmi makamlarca bir fiyat tespiti olan *narh*'a tâbi tutulması, tekel usulünün kabul edilmesi, ulaşım vasıtaları ile yolların yetersizliği, güvenliğin azalması, iç gümrüklerin kaldırılması gibi sebepler sayılabilir.⁸⁸⁷ Bunların yanı sıra bu yüzyılla birlikte siyasî bütünlüğü korumak, iç isyanları bastırmak için büyük malî fedakârlıklar yapılmış, bilgisizlik ve teknik olarak geriliğin, ihmalin çıkmaza soktuğu ülke ekonomisi ile iç ve dış ticaret zarar görmüştür. Devletin kuruluşundan sonra Avrupa devletlerine tanınmış olan ticarî kolaylıklar (kapitülasyon), 19. yüzyıla kadar onların yararına değişikliklerle, yerli üretim ve ticaretin sönmesine sebep olmuştur.⁸⁸⁸ II. Mahmud döneminden sonra yabancı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları ile Osmanlı coğrafyası yabancı malların istilâsına uğramış, ticaretin tamamen Gayrimüslim ve özellikle yabancı tüccarların eline geçmesi ile birlikte dış ticarete çöküş yaşanmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı coğrafyası üzerinde ticaret yeniden gelişmeye başladı. Belirtildiği gibi bu gelişme daha çok yabancıların lehineydi. Bu şartlarda Müslüman tüccarlar dış ticarete girememiş, iç ticarete de gerilemişlerdir.⁸⁸⁹

Osmanlı iç ticaret ve sanayi kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilâtlanmıştı.⁸⁹⁰ Yani Osmanlı esnafı aynı zamanda döneminin sanayicisiydi. Hammaddeyi üreticiden ya da toptancıdan alıp, işledikten sonra satıyordu. Büyük ölçüde insan gücüne dayanan Osmanlı sanayisi ise genellikle iç pazar ihtiyacını karşılamıştır. Ordu ve saray için çalışan fabrikalar istisna edilecek olursa, sanayi kuruluşları çoğunlukla 30-40 işçinin çalıştığı küçük işletmelerdir.⁸⁹¹

887- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı Devri (1856-1861)-*, 5. Baskı, TTK, C. VI, Ankara 1995, s. 250; Mustafa Akdağ'a göre; 16.Yüzyılın ortalarına kadar, dünyadaki benzerlerine göre ileri sayılabilecek Osmanlı sanayisinin, Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramayarak ve rekabete girilemeyecek, sönmeye doğru yönelmesi bu dönemlerde başlamıştır. Bunun bilinen birinci nedeni ise Türk pazarlarında yerli sanayinin ihtiyacı olan hammaddeleri, Avrupalı zengin alıcıların, fazla fiyat vermekten çekinmeyerek toplamalarıdır. Bkz.: Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin ...*, s. 425.

888- Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 111.

889- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı...*, s. 259-260; Başka bir ifadeye göre; *Osmanlı Ticaretindeki devlet kontrolü 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'yla kısmen kaldırıldı. Serbest ticaret esaslarına göre hazırlanan bu anlaşmayla ülkemiz açık bir Pazar haline getirildi. Avrupa'nın ucuz ve kaliteli ürünleri Osmanlı pazarlarında yerli mallarla rekabete girerek onun iç pazar alanını daralttı. Diğer taraftan Avrupa'nın gelişen sanayi ve çoğalan nüfusu hammadde ve besin ürünlerine olan ihtiyacı artırınca, Osmanlı İmparatorluğu dış pazarlara açıldı. Ne var ki üretim iç ve dış pazar ihtiyacını karşılamayınca yerli sanayi hammadde bulmak gibi önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı. Yani 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması Osmanlı sanayinin çöküşünü daha da hızlandırdı.* Bkz.: Rıfat Önsoy, *a.g.e.*, s. 5; Ancak Mehmet Genç, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması için genel görüşün aksine farklı bir yorum getirmektedir. Belirttiğine göre; *anlam vermek oldukça güçte olsa, antlaşmada Osmanlı az olan pazarlık gücünü ithalata değil de ihracata sınırlandırmak ve vergilendirmek için kullanmıştır.* Bkz.: Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 5. Basım, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007, s. 56-57.

890- Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 320.

891- Rıfat Önsoy, *a.g.e.*, s. 7.

Devlet, fetih esası üzerine kurulduğundan önceliği savunma ve savaş için gerekli olan malzemeler üzerineydi. Madeni para, barut, askerî teçhizat, ordu ve saray için yiyecek gibi stratejik üretim alanlarında ihracata izin verilmemiştir.⁸⁹² Özellikle deri işleciliği, ipekli, yünlü ve pamuklu dokumacılık, maden işleri ve silâh yapımı gibi sanayi dalları gelişmişti. 19. Yüzyıla kadar Osmanlı sanayisi ülke ihtiyaçlarını karşılayacak seviyede idi. Ancak Avrupa'da sanayi alanında yaşanan gelişmeler sonucu seri üretim mamulleri ülkeye bol miktarda girmeye başladı. Bunun sonrasında daha çok el emeği olan yerli mamullerin rekâbet imkânı ortadan kalktı. Hatta esnaf birliklerinin de bu olay sonunu getirdi.⁸⁹³

Osmanlı ticareti ve sanayisinin gelişimini öncelikle iki farklı döneme ayırabiliriz. Birincisi ticaret ve sanayide, geleneksel üretim tarzının yaşandığı dönem, ikincisi sanayi devrimi ve yabancıların yararına gelişen ticarî anlaşmaların tesiriyle geleneksel ticaret ve sanayinin gerilediği 19. yüzyıl ve sonrası dönemdir. Kısaca özetlemek gerekirse; Osmanlılarda iktisâdî faaliyetler devletin kontrolü altında bulunuyordu. Üretim, fiyatlar ve ticaret devlet tarafından kontrol edilmekteydi. Tarımda, hubûbât üretiminin devamlı ve artarak üretilmesine çalışılıyordu. Sanayide üretim esnaf birlikleri olan loncalar içinde yürütülüyor, loncalar kendi üyeleri olan ustalar arasında hammadde ve yarı mamullerin dağıtımını yapıyordu. Malların satışı da devletin kontrolü altındadır. Fiyatlar kadılar tarafından narh şeklinde ayarlanırken, kâr ve kazançlar tespit ediliyordu. Hammadde veya gıda maddelerinin ülke ihtiyacını karşılamadığı durumlarda ihraç yasağı getirilirdi. Öncelikli olarak iç pazar ihtiyacını karşılamaya çalışan Osmanlı ekonomisi, zamanla çağdaş gelişmelerin gerisinde kaldı. Sonuç olarak Batının gelişip genişleyen iktisâdî ve teknolojik rekâbeti karşısında yer alamayarak 19. Yüzyıl itibarıyla oldukça geri kalmıştır.

Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapısı olan Edirne, uzun tarihi boyunca bu özelliğini yani Doğu-Batı ticaret yolları üzerindeki stratejik konumunu korumuştur. Bulunduğu coğrafi konum, Edirne

892- Suraiya Faroqi-Bruce McGowan-Donald Quataert-Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 841-844.

893- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı...*, s. 236-250; Belirtilen sanayi dallarından başka; *Osmanlı Devleti'*nde lonca sistemi içerisinde ipekçilik, halıcılık, dericilik, ağaç işleciliği, çimcilik, bakırcılık, demircilik, terzilik, kunduracılık ve kuyumculuk çok gelişmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ilk sanayileşme tıpkı Avrupa'da olduğu gibi Denizcilik ve Tekstil sanayisinde başladı denilebilir. 1453 yılında İstanbul'un fethiyle başlayan tersane, liman ve top döküm teknolojisindeki üstünlük bunun en bariz misalidir. Bkz.: Mustafa Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları Yayın No: 2010-79, İstanbul 2011.

ticaretinin canlı yapısını göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlılardan önce de konumu gereği önemli olan Edirne, Bizans döneminde Selânik'ten sonra Balkan yarımadasında ikinci merkezdi. Şehir ününü ticaret merkezi olmasına borçlu idi. Edirne, kendilerini besleyen zengin bir konuma sahipti.⁸⁹⁴

Fetihten sonra şehir, merkezî oluşu ve bölgenin başkenti olması vesilesiyle, sosyal ve ekonomik açıdan, daha da önemli bir konuma yükselmiş, Pâdişahların Edirne'de yaşamaya başlamaları yanında Rumeli yönüne yapılan fetihler için askerî bir üs olması ile de önemini arttırmıştır.

Osmanlı'nın Avrupa topraklarındaki ticaret yolları, İstanbul ve Gelibolu'dan başlayarak Edirne'de birleşiyordu. Bu karayoluna gerek ticareti canlandırmak, gerekse harp malzemelerinin taşınmasını sağlamak amacıyla 1875'te tamamlanan demiryolu eklenmiştir.⁸⁹⁵ Bu yol üzerinde bulunan kent, ayrıca Meriç nehri ve Enez Limanı ile Karadeniz aracılığıyla da Rusya ve Kuzeye yönelen ticaret hattının da üzerinde yer alıyordu. Ayrıca İstanbul ile doğrudan ticaret ilişkisi içinde oluşu ticarî hareketliliği sağlamıştır. Enez limanına gemi ile gelen mallar Meriç nehri üzerinden Edirne'ye ulaşıyordu. Nehrin kuruduğu veya ulaşımına elverişsiz hâle geldiği mevsimlerde mallar karayolu ile Edirne'ye taşınırdı. Kentin, denize açılabilirdiği Enez dışında da limanlar vardı. Bunlar Tekirdağ ve Gelibolu limanlarıdır.⁸⁹⁶

Edirne'nin dış alımları için önemli bir konumu olan Enez iskelesi, 16. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştı. Bu dönemde, Meriç köprüsü yakınında İskelebaşı'nda bulunan gümrüklere, *Lefke* adlı 1.000 kile kapasiteli küçük gemilerle mal taşınırdı. Sakız ve diğer adalar ile Ege bölgesi ve İzmir'in narenciye ürünleri ve Mısır'dan gelen değişik ürünler Enez yoluyla Edirne'ye ulaşırdı. Filibe'den gelen pirinç ise, Edirne'ye sallarla gönderiliyordu.⁸⁹⁷ Yine Filibe'den kereste ve Pazarcık'dan da kereste ile pirinç Meriç nehri üzerinden Edirne'ye taşınıyordu.⁸⁹⁸

894- Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 11.

895- 1875'de demiryolu hattı tamamlanmış fakat Osmanlı topraklarının Avrupa'ya bağlanması gerçekleştirilememiştir. 1878'de demiryolunun geçtiği toprakların bir kısmı Bulgaristan'a terk edildiğinden konunun çözülmesi için uzun yıllar görüşmelerde bulunulmuştur. Bkz.: Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. II, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999, s. 593.

896- Murat Koraltürk, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne'de Ticaret ve Sanayi –Sermayenin Etnik Kompozisyonu–", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M.Sabri Koz, İstanbul 1998, s. 295,299.

897- Edirne, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1982, s. 2378.

898- SVE-H. 1287, s. 166.

II. Murad'ın pâdişahlığı döneminde *Edirne tam mânasıyla bir hükümet merkezi olduğu gibi, pek ticaretgâh bir şehir de olmuştur. O zaman burada en güzel kilimler, en göz alıcı halılar, "velense" denilen yün battaniyeler, "boğası" denilen minder örtüleri, "beledi" denilen nakışlı pamuk kumaşlar, çarşafklar, iç çamaşırları dokunurdu. En güzel savaş avadanlıkları, dünyanın en güzel mis sabunları, en güzel şekerlemeleri burada yapılır; hele Türklerin Edirne ve dolayında yetiştirdikleri güllerden çıkarıp sattıkları gülyağları ve gülsuları bütün pazarlarda aranır. Venedik, Dobrovnik ve Ceneviz tüccarları her gün buradan kervanlarla mal kaldırır; kervansaraylarında ise Hint ve İran tacirleri getirdikleri mallarını satarlardı. O zaman daha İstanbul elde olmadığı için bu kervanlar Gelibolu'ya giderler ve oradan gemilere yüklenererek Avrupa'ya Mısır'a, Suriye'ye götürülür idi.*⁸⁹⁹

16. yüzyıla ise, bir incelemeye göre Edirne'ye daha çok dış ticaret yoluyla mamul mallar gelmiştir. Doğu ülkelerinden Edirne'ye mal veren ülkeler arasında İran ve Hindistan bulunuyordu. Bu iki ülkeden alınan mal miktarı ve mallardaki çeşit zenginliği tüm Avrupa ülkelerine eşit vaziyetteydi.⁹⁰⁰ Yine o dönemlerde Edirne kentinde dokumacılık dışında dışarıya mal veren üretim kolları arasında giyim sanayi, toprak sanayi, silâh sanayi, demircilik, dericilik, kuyumculuk ve kumaş boyama sanayi belirtilebilir.⁹⁰¹ Aynı dönemlerde Edirne'de saraçlık, basmacılık, mensucat boyacılığı, gülyağcılık, sabunculuk, nakliye arabaları ve taht-ı revân imâlathâneleri oldukça gelişmişti. Ciltçilik de ileri gelen sanatlar arasında bulunurken, *Edirne Kabı* denilen bir tür ciltleme usulü çok meşhurdu.⁹⁰² Üretimleri ile ticaretin içerisinde yer alan diğer meslekler içerisinde; ipekçilik, haffalık, lülecilik, kolancılık, havluculuk, mürekkepçilik, sepetçilik, debbâğlık, keçecilik, mutafık, iğnecilik, üsküfçülük, oymacılık, marangozluk, kutuculuk, oyuncakçılık, çilingirlik, demircilik, bakırcılık, kovacılık, nakılcılık, şekercilik, helvacılık, mumculuk, camcılık ve aynacılık belirtilebilir.⁹⁰³ Bahsedilen bu meslekler ile birlikte Edirne'de ustaları tarafından sürdürülen 169 farkı meslek kolunun varlığı tespit edilmiştir.⁹⁰⁴

899- Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 14.

900- Alpay Bizbirlik, "Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Üretime Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: "Tereke Defterleri" ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme", *Türkler*, C. 10, Ankara 2002, s. 732.

901- Bahattin Keleş, "XV. ve XVI. Yüzyılda Edirne'nin İktisadi ve Ticari Hayatı", *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Edirne Valiliği Yayını, Edirne y.t.y., s. 398.

902- M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *a.g.a.*, C. 4, s. 124.

903- Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 316.

904- Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 141; Edirne şehir merkezinde tespit edilen esnaf zümresinin ayrıntılı listesi

1573'te Edirne'yi ziyaret eden Philippe du Fresne-Canaye, şehirde derileri çok güzel boyayan, eyer, dizgin gibi koşum takımlarını yapan pek çok ustanın yanı sıra Türkiye'nin en iyi *Saraç*'larının da burada olduğunu belirtmiştir.⁹⁰⁵ 16. Yüzyılda Edirne, boyahâneleri ile de ünlüdür. Şehirde uygulanan boya tekniği o kadar ün kazanmış ki 18. Yüzyılda pamuklu sanayi ile iştigal eden Fransız ve Hollandalılar bu tekniği öğrenerek ülkelerine götürmek için uzun süre uğraşmışlar ve sonunda Edirne'den getirilen Rum ustalardan bu sırrı öğrenmişlerdir.⁹⁰⁶ Yine aynı yüzyılda Batılı tüccarlar çeşitli cins kumaşları Edirne'ye getirirken, buradan ipek, manda derisi, bal mumu ve yün alırlardı. Çoğunluğunu Fransız ve Venediklilerin satın aldıkları yün Edirne'ye Enez veya Marmara Ereğlisi'nden, ipek ise Tırnova'dan geliyordu. Şehirde ayrıca canlı bir tahıl alışverişi de yapılırken, Edirne hubûbât ve diğer zirâî mahsullerin pazarı olma özelliğini 19. Yüzyılda da korumuştur.⁹⁰⁷

Genellikle şehirlerdeki ticaretin canlı bir şekilde devam ettiğinin en önemli göstergesi çarşı ve pazarların hareketli olmasıdır. Edirne'de 16. Yüzyılda kurulduğu bilinen pazar yerleri; Ağaç Pazarı, At Pazarı, Dane Pazarı ve Bit (Bat) Pazarı'dır.⁹⁰⁸ Şehirde ayrıca haftanın belli günlerinde sokak aralarında pazar yerleri kurulurdu. Buralarda genellikle yiyecek maddeleri satılmaktadır.⁹⁰⁹ Edirne'yi ziyaret edenlerden Lady Montagu'da 17 Mayıs 1717 tarihli mektubunda Edirne'nin çarşı ve dükkânlarından övgü ile bahsetmiştir.⁹¹⁰

Edirne'nin ticaret ve sanayideki gelişimi, Osmanlı Devleti ile paralellik göstermiştir. Edirne'de ticaret 18. Yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasi ve sosyal hayata da bağımlı olarak gerilemeye başlamıştır. Şehirde 1746 ve 1752 yaşanan depremlerin de şehrin ticaretine olumsuz etkisi olduğu muhakkaktır. 1828-1829 Osmanlı Rus savaşından sonra Edirne'nin işgali ve bundan 2 sene sonra çıkan veba hastalığı Edirne'yi harap ederken, Tanzimat devrinde bu gerileme artarak devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti gibi Edirne'de Avrupa fabrikalarının pazarı olmuştur. Bunun sonucunda geleneksel sanatlar ve bunların ticareti yok olmuştur. Ayakta durmaya çalışan ticaret ve sanayi ise Gayrimüslimlerin eline geçmiştir.⁹¹¹

için bkz.: Bahattin Keleş, *a.g.m.*, s. 402-403.

905- Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, KitapYayınevi, Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 46.

906- Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 155.

907- M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *a.g.a.*, C. 10, s. 429.

908- Bahattin Keleş, *a.g.m.*, s. 400.

909- Raphaela Lewis, *a.g.e.*, s. 73.

910- Lady Montagu, *a.g.e.*, s. 71-72.

911- Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 317.

1835 senesinde İngiliz konsolosluk görevlisinin dönemin İngiltere Başbakanı Palmerston'a yazdığı mektuptan Edirne'deki üretimin ne derece gerilediğini şehrin dış alımlarından açıkça tespit edebiliriz. Dışalım malı dokuma ürünlerinin çoğu İngiltere'den, muslin ve ipekli kumaşlarla yünlü mallar ise Almanya'dan, iyi cins basmalar İsviçre'den geliyordu. Perakende satışlarda Osmanlı hükümeti tekelindeki kahve dışında, dışalima gümrük uygulanmıyordu.⁹¹² Özellikle dokuma ve diğer tekstil ürünlerinin çok miktarda üretilip iç ve dış piyasalara satıldığı Edirne bu özelliğini kaybetmiş, aynı Osmanlı genelinde olduğu gibi Avrupa'nın açık pazarı olmuştur.

1835'te Edirne'ye Gelen Dışalım Kumaşlar ve Diğer Ürünler

Ürün	Miktar
Basma	40.000 Parça
Peşkir, Mendil	40.000 Düzine
Renkli Pamuklular	20.000 Parça
Takli t Şallar	70.000 Parça
Küçük Kare Atkılar	5.000 Düzine
İpekli Kumaş (Florentine)	20.000 Parça
Ağartılmamış Patiska	100.000 Parça
Elbiselik Hint Kumaşı	100.000 Parça
Elbiselik İngiliz Kumaşı	30.000 Parça
Muslin Kumaş	120.000 Parça
Fantezi Kumaş	30.000 Parça
Pamuklu Kumaş (12 Yarda)	20.000 Parça
Pamuklu Kumaş (24 Yarda)	20.000 Parça
Bez	64.000 Parça
Pamuk İpliği	250 Ton
Kahve	350 Ton
Kırmız	1.375 Kilo
Karanfil	6 Ton
Cassia Lignea	6 Ton
Çivit	50 Ton
İngiliz Demiri	150 Ton
Rus Demiri	125 Ton

Küçük Hindistan Cevizi	6 Ton
Biber	60 Ton
Şeker, Toz	125 Ton
Şeker, Rafine	60 Ton
Şeker, Doğu Hint	175 Ton
Şeker, Havannah	125 Ton
Kurşun	37 Ton
Saçma	25 Ton
Kalay	220 Ton
Kalay Levha	1.000 Kasa
Kereste	275 Ton
Santha Martha	60 Ton

1861'e ait bir kayıta göre ise Edirne'nin Tekirdağ, Enez ve İstanbul limanlarından ihraç ettiği başlıca mallar arasında; Yapağı, İşlenmiş Yün, Ham İpek, Kuru Koza, İpekböceği Tohumu, Mısır, Yulaf, Balmumu, Sığır Derisi, Manda Derisi ve Gülyağı gelmektedir⁹¹³. Ürünlere baktığımızda yüzyıllar boyunca tarım ve hayvancılık faaliyeti ile elde mahsullerin alışı yerleşimi ile oluşan bir ticaret faaliyeti 19. Yüzyılda da etkinliğini korumaktadır.

Edirne Sancağında Ticaret ve Sanayi

1870-1903 döneminde neşredilmiş olan toplam 28 farklı seneye ait sâlnâmelerde, Edirne Sancağı'nı oluşturan Edirne merkez kaza, nâhiyeler ve bağlı kazaların iktisâdî faaliyetleri günün şartlarına göre belirtilmeye çalışılmış ve yörenin sanayi durumunun geri kalmışlığı da özellikle vurgulanmıştır.⁹¹⁴ Sancak genelinde ekonomik faaliyetler ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Ahâli geleneksel yöntemlerle özellikle gıda ve giyim ürünleri üretirken, esnaf tarafından üretim ve pazarlama yapan işletmeler küçük tiptedir. Sayıca az da olsa fabrikaların varlığını da görmekteyiz. Bu dönemde yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında yaşanan işgal, Edirne ve civarının sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde belirgin bir olumsuzluk yaşanmasına sebep olmuştur. Yaşanan savaş ve işgal sonrası ortaya çıkan sosyal ve ekonomik buhranı Sâlnâme kayıtlarından tespit etmek mümkündür.

913- Edirne, *Yurt...*, s. 2379.

914- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 33.

Edirne’de 1874’te Bulgar Lisesi’nin kurulmasında öncülük etmiş olan Petko Slaveykov’dan aktarıldığına göre; Şehrin ticareti o dönemlerde oldukça gelişmiş vaziyettedir ve neredeyse tamamı Rum ve Yahudilerin elindedir. Ulaşım araçlarının eksikliğinden kaynaklanan sıkıntılara karşı, dışarıya yüksek miktarda yün, pamuk, ipek, şarap, peynir, palamut, çeşitli sebze ve gülyağı ihraç edilmektedir. İthâl edilenler ise pamuk kumaşlar, demir ürünleri, çuha ve bakkaliyedir. Ticaret açısından parlak bir dönem yaşayan Edirne’nin, gerilemesinde gümrüklerin etkisi fazladır. Sanayi, Osmanlı’nın öteki yerlerinde olduğu gibi daha başlangıç evresinde olsa da, adı geçenin belirttiğine göre, Edirne’de güzel halılar dokunuyor, gülyağı da bu şehrin önemli ürünleri arasında yer alıyordu.⁹¹⁵

Öte yandan Edirne Sancağı’nda ticaretin önemli unsurlarından olan han, kervansaray, bedesten, çarşı, panayır ve pazar yerleri bulunuyordu. Ticaret yollarının kesiştiği bölge olan Edirne, bu özelliğini 19. Yüzyıl’da korumuş, ayrıca açılan Rumeli Demiryolu ticaretin daha da ilerlemesini sağlamıştır. Askerî bölge olması ve bu askerlerin iâşesi ticari canlılığın önemli etkenleri arasında belirtilebilir.

Geleneksel Üretim ile Elde Edilen ve Ticareti Yapılan Ürünler

Geleneksel üretim ile ticaret öncelikle tarım ve hayvancılığa dayalıydı. Tarım ve hayvanî faaliyetler sonucu elde edilen ürünler Osmanlı genelinde olduğu gibi Edirne Sancağı’nda da ekonomik canlılığı ayakta tutmaktadır. Edirne ve civarında çoğunlukla tarım nitelikli hammaddelerin işlendiği imâlathâneler bulunuyordu. Her türlü hubûbât, ipekböceği, pamuk, tütün ve üzüm yörede çokça üretildiğinden ve bu ürünlerin işlenerek yeni mamuller elde edilmesinden yörede tarıma dayalı ekonomi gelişmiştir. Hayvancılık ile elde edilen ürünlerde tıpkı tarım gibi önemli bir ekonomik faaliyet sağlarken, yöreye özgü giyecek ve yiyeceklerin büyük bir miktarını halk öncelikle kendi tüketimi için üretiyor, geri kalan kısmını ise pazarlıyordu.⁹¹⁶

915- Hüseyin Mevsim, *a.g.e.*, s. 32.

916- Osmanlı sanayi üretimini piyasaya dönük olan ve olmayan olarak ikiye ayırmak mümkündür. Klasik dönemde kırsal alanda yaşayan nüfus giyim eşyaları, tarım aletleri gibi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi üretimleriyle karşılamaktaydı. Özellikle yün ve pamuk köylü kadınlar tarafından önce iplik ve daha sonra hemen her köy evinde bulunan el tezgâhlarında kumaş haline getiriliyordu. XIX. yüzyıl boyunca ülke nüfusunun % 80’inin kırsal alanlarda yaşadığı kabul edilirse, mesela dokuma üretiminin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiği buna karşılık şehirlerde esnaf tarafından yapılan üretimin çok düşük hacimli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz.: Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat...*, s. 244.

Osman Nuri Peremeci'nin o dönem Edirne'de üretildiğinden bahsettiği *Beledi* olarak adlandırılan, yapımında ipek ve pamuğun kullanıldığı nakışlı kumaş, 19. Yüzyılın son çeyreğinde halk tarafından üretilip, pazarlanıyordu. Ayrıca yapağidan elde edilmiş iplikten *ferace*'lik, çeşitli Şayak, çorap ve *Kalîçe*'ler Edirne'de imâl ediliyordu. Edirne'nin üretilen ve satışı yapılan meşhur yiyecekleri ise *Deva-i Misk*, *Edirne Helvası*, *Kaşar Peyniri* ile *Sığır Dili Pastırması*'dir.⁹¹⁷ Kaşar peynirinin yanı sıra *Basma* olarak adlandırılan peynirin de üretimi fazla miktarda olup, peynir ve hayvanî yağların alım-satımı da yerel ticarettte önemli bir seviyedeydi.⁹¹⁸

Ayrıca Misk Sabunları da makbûl olup, belirtilen ürünlerin bir haylicesi Eflak-Boğdan (günümüzde Romanya) ile Avrupa'ya satılıyordu.⁹¹⁹ Geleneksel üretimi yapılan diğer dokuma ürünleri; yapak'tan üretilen *aba* ile pamuktan *alacalar*, çarşaf ve gömleklik kalın ve ince beyaz bezlerden ve ekseri kırmızı, bazen siyah ve mavi boyalı yapakdan dokunmuş kuşaklardır.⁹²⁰

Nâhiyelerden Üsküdar genelinde şayak ile birlikte Hıristiyan kadınlar yorgan olarak kullanılan Çerge imâl ediyorlardı. Çöke Nâhiyesinin birçok köyünde de kendi ihtiyaçlarını gidermek üzere elbise, döşeme yatak, örtülük güzel şayak ve dayanıklı pamuk bezler ile *Pala* denilen yaygılar dokunuyordu.⁹²¹ Cısr-i Mustafaşa kazasında, Müslüman ve Hıristiyan kadınlar tarafından yünden mamul şayaklar, yün ve ipekten elbiselik kumaşlar, el havluları, pamuk ipliğinden iç giyim ve gömlekler için gayet dayanıklı bezler imâl ediliyordu. Ayrıca önemli miktarda hasır imâlatı gerçekleşirken, bu hasırlar başta Edirne ve Rumeli-i Şarki olmak üzere diğer kazalara ihraç edilirdi.⁹²²

Diğer kazalarda da durum belirtilenlerden pek farklı değildir. Halk temeli tarım ve hayvancılığa dayanan faaliyetleri sonucunda yöreye özgü farklı ürünler elde ederek, öncelikle kendi ihtiyaçlarını gidermiş ve daha sonra satarak para kazanmaya çalışmıştır.

917- SVE-H. 1291, s. 156-157.

918- SVE-H. 1288, s. 180; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 31; SVE-H. 1310, s. 167; SVE-H. 1319, s. 908; Edirne'nin sığır diliyle, sabunu, deva-i misk helvası, kaşar peyniri pek meşhurdur. Bkz.: Ahmed Cemal, *Coğrafya-i Osmani*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1316, s. 31.

919- SVE-H. 1291, s. 156-157.

920- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 32; SVE-H. 1310, s. 167; Edirne zanaatkâr bir şehirdir. İpek, Yün, ve Pamuk mensucatına mahsus tezgahlar, halı kilim imalathâneleri, debbağhâneleri, gül suyu imalatına mahsus taktîrhâneleri vardır. Bkz.: Safvet Geylangil, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmani*, 2. Sene, 3. Baskı, Selanik Matbaası, İstanbul 1331, s. 18-19.

921- SVE-1319 Malî Senesi, s. 966, 969-970.

922- SVE-H. 1310, s. 307.

Kırcaali'nin dikkate değer sanayi ve mamulünün olmadığı açıkça belirtilmiştir. Sadece kazanın Yaşlı ve Şahinler köylerinde *Kaşık* imâlâtı ve satışı yapılırken, yine her köyde çorap örülüp, âdi bez dokunurdu. Yamaç mahallesinde ise adı değirmenlerde kullanılmak üzere senede 20-30 kadar değirmen taşı imâl edilirdi.⁹²³

Dimetoka'da geleneksel olarak üretimi yapılan ve meşhur olan ürünler, topraktan bardak, çanak, çömlek ve Zıvanalı Cep Çakısı'dır. Bu kaza genelinde de kadınlar çorap örüyor, şayak, aba ve sair bez dokuyorlardı.⁹²⁴

Uzunköprü ve köylerinde de *aba ve şayak gibi şeyler mensûc ve imâl olunur*.⁹²⁵ Kazanın peyniride meşhur olup, kaza dışına senede ortalama 25.000 kıyye⁹²⁶ peynir ihraç ediliyordu.⁹²⁷

Ortaköy'de bazı köyler ile kasaba merkezinde şarap üretimi ve ticareti yapılmaktaydı. Sancak genelinde olduğu gibi şayak, pamuk bezler ve Çerge gibi ürünler imâl ediliyorsa da kaza dışına ihraç edilmeyip, kaza genelinde ticareti yapılmaktadır.⁹²⁸

Havsa kazası sancak genelinde şarap üretimi ile meşhurdu. Üretilen şaraplar, Avrupa başta olmak üzere Edirne ve sair mahallere ihraç ediliyordu. Bu kaza genelinde de halk kendi ihtiyacına yetecek seviyede dokumacılık yapmakta ve çeşitli giyim eşyaları üretmektedir.⁹²⁹

Özellikle Edirne Sancağı genelindeki köylerde, henüz ucuz yabancı dokumalar köy seviyesine inmemiş olduğundan köylerde dışarıdan gelen dokuma ürünlerini kullananlar azdır. Genelde ahâli geleneklerine sadık kalmış, boya ve biçimleri kendileri tarafından geliştirilmiş yerli dokumadan yapılmış ürünleri giymeyi tercih ediyordu. Bu özgün giyimlerinden ötürü halk birbirinin hangi kazanın köyünden olduğunu anlayabiliyordu.⁹³⁰

923- SVE-H. 1310, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 981; Sancak genelinde ki değirmenlerin sayı olarak fazla olmasından dolayı diğer kazalarda da değirmen taşı üretiminin yapıyor olması ihtimal dahilindedir.

924- SVE-H. 1310, s. 345, 347; SVE-1319 Malî Senesi, s. 998.

925- SVE-H. 1310, s. 366.

926- Kıyye (Okka); tartı ölçüsüdür. Çeşitli yörelere göre değişmekle birlikte, en bilineni 400 dirhem, yani 1,282 gramdır. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Okka", *a.g.s.*, C. 2, s. 723; Okka (standart) = 4 ratl rûmî = 400 dirhem = 1,2822945. Bkz.: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 253.

927- SVE-1319 Malî Senesi, s. 993.

928- SVE-H. 1310, s. 383; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

929- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 223; SVE-H. 1310, s. 401, 405; SVE-1317 Malî Senesi, s. 396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1006.

930- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 32.

Küçük İşletmeler ve İmâlathâneler

Osmanlı üretim sisteminde küçük ve müstakil işletme tipi esastır. Tarım üretimden başka küçük üreticiliğin ikinci yönü küçük sanayidir.⁹³¹ 19. Yüzyılın başlarına kadar mamul mallarda ülke halkı, kendi tüketimini kendi üretimiyle karşılamıştı. Sanayi devrimi ürünlerinin rekâbeti karşısında ise zanaatlara dayanan üretim faaliyetlerinin bazıları direnebilmiş, pek çok üretim alanında ise çöküntüler başlamıştı. Özellikle ulaşım ağının öncelikli ilerlediği bölgeler ithâl mallarından ilk olarak etkilenmiştir.⁹³² İncelenen dönem içerisinde ulaşımı gelişmiş olan ve her dönem Avrupa ile diğer bölgelere göre daha erken bağlantısı bulunan Edirne'nin küçük esnaf ve sanayicisi, ithâl mamullerden fazlasıyla etkilenmiş olmalıdır.

Tarım dışı üretim faaliyetleri ile kentlerde imâlathâneler çevresinde örgütlenen zanaatlar, basit el âletlerine dayalı geleneksel teknolojiyi kullanmışlardı.⁹³³ Edirne kazasında ilk olarak 1874 senesinde varlığı belirtilen ve bu kayıtlara göre 1873'te geleneksel tarzda üretim yapan *Kârhâne* miktarı, 1'i Sabun, 7'si Bükücü (İplik), 2'si İpçi, 4'ü Çömlekçi olmak üzere toplam 14'tür.⁹³⁴

Tüm kaza genelinde imâlathâne veya atölye diyebileceğimiz 5 Buzhâne, 1 Tahmishâne, 21 Yağhâne, 1 Kutucular (Ambalaj) Ocağı, 6 Mumhâne, 20 Kiremithâne, 1 Lüleci Fırını ile 32 Debâğhâne vardı. Faâliyet gösteren Mezbağa miktarı 10 olup, 4 Sal Değirmeni* ile birlikte, çalışma özelliği bu seneye ait sâlnâmede belirtilmemiş 88 değirmen⁹³⁵ bulunmaktadır. Özellikle Meriç nehrinin ikişer üçer taş değirmeni çalıştırmaya kâfi su kuvveti olduğundan üzerine birçok değirmen inşa edilmiş olup, Edirne ve civarının un ihtiyacının çoğunluğu Meriç nehri üzerindeki bu değirmenlerden karşılanmıştır. Ayrıca değişik yerlerde birer ikişer taşlı dere değirmenleri de bulunuyordu. O dönem Karaağaç'ta bulunan istasyon yakınlarında da vapur değirmeni olduğu sâlnâme kayıtlarında belirtilmiştir. En önemli temel besin maddesi olan ekmeği üreten fırın sayısı ise 107'dir.⁹³⁶ Osmanlı'da fırınlar sıkı bir biçimde denetlenirdi. Esnaf Nizâmâmelerinde fırınlar için "fırıncılar ekmeği çiğ, kara, ekşi ve eksik işlemeyle",

931- Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları", *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000, s. 12.

932- Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadî Tarihi*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 224.

933- Gös. yer.

934- SVE-H. 1291, s. 133.

935- SVE-H. 1303, s. 266; SVE-H. 1304, s. 270; SVE-H. 1305, s. 274.

936- SVE-H. 1292, s. 129; Edhem Ruhi Öneş, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Esnaf*, İstanbul Esnaf ve Sanâtkarlar Dernekleri Birliği Yayınları, İstanbul 1985, s. 31; Mustafa Bozdemir, a.g.e., s. 165.

“elekleri sık olup ekmekler kepekli olmaya” gibi yükümlülükler getirilmişti. Nizâm-nâmelerine göre una, hamura toz, toprak, çöp düşmeyecekti. Tezgâhlar temiz tutulacaktı. Fırıncıların çamaşırını, eli ayağı temiz olacaktı.

Halkın bir araya gelerek sohbet ettiği, eğlendiği 28 Kahvehâne ve 79 Meyhâne ile 385 Mağaza⁹³⁷ Edirne kazasında bulunurken, bunlardan başka *Muhtelif Dükkân*⁹³⁸ başlığı kullanılarak belirtilen dükkân miktarı 3.363'tür.⁹³⁹ Belirtilen bu miktardaki dükkânlar içerisinde bedesten, han ve kapalı çarşılar içerisindeki dükkânlar da dâhil olmalıdır. 1876 senesi sâlnâme kayıtlarında gördüğümüz yukarıda belirtilen miktardaki kahvehâne, meyhâne, mağaza ve dükkânlar 230 köy, 4 nâhiye (Ada, Çöke, Manastır, Üsküdar) ve Edirne şehir merkezinde bulunan yaklaşık 152.000 kişiye hizmet veriyordu.⁹⁴⁰ Ayrıca kaza genelinde 1876'da 1'i Tuz ve 32'si Zahîre için olmak üzere toplam 33 Anbar bulunuyordu.⁹⁴¹

1874, 1875, 1876 ve 1877 senelerine ait yukarıda belirtilen Edirne kazası ve nâhiyelerine ait kayıtların yanı sıra o dönem Edirne Sancağı'nın kazalarında da üretim yapılan ve ticaret hayatına yön veren çeşitli işletmeler vardı. Aynı dönem içerisinde sancağın kazaları Dimetoka, Kırklareli, Çirmen'in tümü ile Cısr-i Mustafa Paşa, Babaeski, Uzunköprü, Havsa, Pınarhisar, Kızılağaç, Ferecik-Makri'dir.⁹⁴²

937- Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğüne göre “Mağaza”nın eski Türkçede ki karşılıkları ambar, depo, dükkân olarak geçmektedir. Bkz.: <http://www.nisanyansozluk.com/?k=ma%C4%9Faza> (Erişim Tarihi: 10.05.2012)

938- Şehirlerde alışverişin ve ticaretin sabit ve kapalı bir mekânda yapıldığı en küçük birim dükkânlardır. Dükkân; içinde alışveriş başta olmak üzere çeşitli ticaret faaliyetlerinin yapıldığı, kapısı doğrudan çarşıya, caddeye veya sokağa açılan ve içinde perakende satış veya küçük imalat işleri yapılan yerdir. Osmanlı çarşısında ki dükkânlarda, kimi zaman her şey iç içedir. Üretim, depolama, teşhir ve satış, aynı mekânda yapılmaktadır. Dükkânlarda vitrin yoktur. Ürünlerin teşhiri basit ve sade bir biçimde yapılmaktadır. Bkz.: Ahmet Yaşar, “Çarşı: Osmanlı Şehrinde Hayatın Aktığı Yer”, İGİAD Bülten, S. 21, İstanbul 2010, s. 6. 939- SVE-H. 1293, s. 123.

940- SVE-H. 1293, s. 113; Bu seneye ait sâlnâmede Edirne merkezi, nâhiyeler ve köylerde mevcut erkek nüfus 76.032'dir. Kadınlarla beraber yaklaşık olarak 152.000 kişiden bahsedilmiştir.

941- SVE-1293 Malî Senesi, s. 158-159.

942- SVE-H. 1291, s. 134-137; SVE-H. 1292, s. 130-133; Tablo'da belirtilen Ferecik kazası ile kazanın nâhiyesi olan Makri'ye ait bilgiler H. 1291/1874 sâlnâmesinde mevcut olmayıp, H. 1292/1875 sâlnâmesinde ilk olarak belirtilmiştir. Ayrıca belirtilen kazaların ticaret ve sanayi hayatına yön veren işletmelerin miktarları için bkz.: SVE-H. 1293, s. 122-123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 158-159.

İşletmeler	Edirne Sancağı'nın Kazaları								
	Dimetoka	Kırklareli	Çirmen ile Cisir-i Mustafa Paşa	Babaeski	Uzunköprü	Havsa	Pınarhisar	Kızılağaç ⁹⁴⁴	Ferecik- Makri ⁹⁴⁵
Çömlekçi Kârhânesi	6	5	4	-	-	-	-	-	8
Mumhâne	2	2	-	1	-	-	-	-	-
Debbâğhâne	10	15	-	-	-	-	-	-	10
Yağhâne	9	8	3	1	7	-	-	-	20
Meyhâne	13	-	-	-	4	-	1	-	8
Fırın	21	37	9	9	6	2	5	-	27
Mağaza	3	44	6	-	4	-	-	-	-
Değirmen	4	10	-	8	2	2	8	-	50
Muhtelif Dükkân	237	731	251	99	101	18	65	3	-
Zahîre Anbarı	-	6	-	3	1	-	1	-	-
Selhhâne	-	3	1	-	-	-	-	-	-
Buzhâne	-	2	-	-	-	-	-	-	-
İçki Mağazası	-	10	-	-	6	-	-	-	-
Kahvehâne	-	21	10	-	9	1	8	1	-
Tuz Anbarı	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Bezirhâne	-	-	-	-	10	-	1	-	-
Boyahâne	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Kiremithâne	-	-	-	-	-	-	1	-	-

943- Kızılağaç Kazası'nın merkezi olan Hasanbeğli Köyüne ait bilgilerdir.

944- Verilen kayıtların, Ferecik Kazası'yla, Makri nâhiyesine ait tüm köylere ait olduğu belirtilmiştir.

1874-1877 dönemine ait kayıtlarda sadece Edirne şehri, nâhiye ve köylerinde bulunan muhtelif dükkân miktarı, 3.363 iken, 1885 senesine ait kayıtlara göre tüm Edirne Sancağı'nda⁹⁴⁵ mevcut dükkân miktrı 4.927'dir. 55 adet dükkân da harap vaziyetteydi.⁹⁴⁶

Daha önce sayısı belirtilmemiş olan aba ve şayak üretiminde kullanılan *dolap* miktarı 1885 senesinde 2 olarak belirtilmiş olup, belirtilen miktar nüfusu 185.368 olan bir bölge için oldukça az olmalıdır. Buna göre o dönem geleneksel üretiminde oldukça gerilediğini belirtebiliriz. Diğer üretim ve ticaret işletmelerinde de bu durum pek farklı değildir.1873-1874 ile 1885 senesi kayıtları kıyaslandığında yaşanan ekonomik olumsuzluk daha iyi anlaşılabilir.

*1884 Senesinde Edirne Sancağı'nda Bulunan İşletmelerin Miktarı.*⁹⁴⁷

İşletme	Miktar	İşletme	Miktar	İşletme	Miktar
Dükkân	4.927 ⁹⁴⁸	Mağaza	105	Fırın	90
Değirmen	223 ⁹⁴⁹	Selhâne	5	Anbar	18
Yağhâne	5	Debbâğhâne	2	Çömlekçi Kârhânesi	5
Taş Ocağı	5	Kiremithâne	8		

Savaş ve işgalin olumsuz sonuçlarından yaklaşık 15 yıl sonra 1892'ye gelindiğinde, Edirne şehri ile sancak genelinde ekonomik hayatın yeniden canlanmış olduğunu belirtilebiliriz.

1876 senesinde yaklaşık 152.000 civarında olan Edirne şehri, nâhiye ve köylerinin nüfusu 1892'ye gelindiğinde % 43 oranında azalarak yaklaşık 87.000-90.000 civarına gerilemişti⁹⁵⁰.

945- Bu seneye ait sâlnâmeye göre Edirne Sancağı, merkez kaza Edirne olmak üzere, Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü, Havsa, Dimetoka ve Ortaköy kazalarından oluşmaktadır. Aynı sâlnâmeye göre tüm sancağın kadın ve erkek nüfusu (toplama hataları düzeltilmiştir) 185.368'dir. Bkz.: SVE-H. 1302, s. 254.

946- SVE-H. 1302, s. 253.

947- SVE-H. 1310, s. 253. Ayrıca Bkz.: SVE-H. 1303, s. 261; SVE-H. 1304, s. 256; SVE-H. 1305, s. 260; Aynı kayıtlara göre Edirne Vilâyeti'nin diğer sancaklarından Kırklareli'de 2.767, Gümülcine'de 2.639, Dedeoğaç'ta 1376, Gelibolu'da 2.886 ve Tekirdağ'da 1.775 dükkân mevcuttur.

948- Harap olarak belirtilen dükkân miktarı 55.

949- Harap olarak belirtilen değirmen miktarı 1.

950- SVE-H. 1310, s. 164, 291-292, 294. Bu sene neşredilen sâlnâme kayıtlarına göre 1892'de Edirne şehrinde 10.780 hâne'de 53.347 kadın ve erkek nüfus yaşarken, nâhiyelerden Üsküdar'da 1.928, Çöke'de 2.271 ve Ada'da 2.574 hâne vardı. Verilen bu hâne miktarları nâhiye merkezleri ile nâhiyelere bağlı köylerdeki toplam miktarlardır. Edirne şehri'nin nüfus/hâne ortalaması 4,95 civarındadır. Şehrin bu ortalamasını göz önüne alırsak 1893'te yaklaşık olarak Üsküdar'ın 9.544, Çöke'nin 11.242 ve Ada nâhiyesinin nüfusu da 12.741 civarında olmalıdır.

1892'de ise bu miktar nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretim ve ticaret yapan işletmeler şunlardır: 3.870 muhtelif dükkân, 280 fırın, 134 değirmen, 6 kârhâne, 2 tütün anbarı, 1 gazhâne, 20 civarında taş, kiremit ve tuğla ocağıdır.⁹⁵¹ Bunlardan başka diğer işletmelerden otel, gazino, mağaza, kahvehâne, yağhâne, anbar, debbâghâne'lerin miktarları tüm Edirne Vilâyeti geneli için belirtildiğinden bunların ne miktarının Edirne kazası dediğimiz bölgede olduğunu bilemiyoruz.

1892'de şehirde Hamidiye mektebi ve bazı hânelerde üretim yapan *Dest-gâh*'lar da vardı. Bunlardan başka Yorgi Sarandı'nın sahibi olduğu bir mensucat atölyesi de Tüfenkçiler içinde 1893'te açılmıştır. 4 personeli bulunan bu işletmede bir ayda 400 metre fanila imâl ediliyordu.⁹⁵²

Yukarıdaki toplam içerisinde nâhiyelerin genelinde bulunan işletmelere gelince: Üsküdar Nâhiyesi'nde 57 dükkân ve mağaza, 31 değirmen ile 1 kireç ocağı ve 1'de kiremithâne, Çöke'de 36 dükkân ve mağaza, 17 değirmen, Ada nâhiyesinde ise 191 dükkân, 2 fırın, 21 değirmen olduğunu görüyoruz. Ada nâhiyesinde olduğu belirtilen değirmenlerden, 8 tanesi Bosnaköy'de 9'u ise diğer mahallerde bulunan sal, 4 adet değirmen ise dere değirmenidir.⁹⁵³ 1892'de nâhiyelerin durumu bu şekilde iken yeni yüzyılın ilk senelerinde Üsküdar ve Ada Nâhiyesi'nde işletme miktarları artmış, Çöke'de ise bir değişiklik yaşanmamıştır. Üsküdar'ın ticari hayatına katılan yeni işletmeler ile dükkân ve mağaza miktarı 70, değirmen miktarı 33, kireç ocağı miktarı 5 ve kiremithâne miktarında 4'e yükselmiştir.⁹⁵⁴ Diğer nâhiyelere göre daha gelişmiş olan ve özellikle günümüzün Karaağaç mahallesinin bu gelişmişlikte büyük payının bulunduğu; Ada nâhiyesinin 1902 senesindeki durumunun da önceki senelere göre bir hayli ileri seviyede olduğudur. Son defa neşredilen sâlnâme kayıtlarına göre nâhiye genelinde 200 dükkân, 12 fırın, 15 değirmen ve 4 gazino ve otel bulunuyordu.⁹⁵⁵

1892'de kazalarda varlığını gördüğümüz dükkân ve mağaza miktarlarına göre öncelikle Cısr-i Mustafapaşa'nın diğerlerine oranla ticaret hayatı daha gelişmiştir denilebilir. Dükkân ve mağaza miktarlarına göre bu kazayı sırasıyla Dimetoka, Ortaköy, Uzunköprü, Havsa ve Kırcaali takip etmektedir. Tüm kazalarda işletme, imâlathâne olarak dükkân ve mağazaların yanı sıra fırın ve değirmen vardı. Her kazada olmasa da diğer işletme ve imâlathâneler ise kahvehâneler, zahire anbarları, çanak-çömlek ocakları, tuğla-kiremit ocakları, kereste ocakları, taş ocakları ve yağhânelerdir.

951- SVE-H. 1310, s. 164.

952- SVE-H. 1310, s. 287.

953- SVE-H. 1310, s. 291-292, 294-295.

954- SVE-1317 Malî Senesi, s. 357.

955- SVE-1319 Malî Senesi, s. 972.

İşletmeler, İmalathâneler	Kazalar					
	Cisr-i Mustafapaşa ⁹⁵⁸	Kırcaali ⁹⁵⁹	Dimetoka ⁹⁶⁰	Uzunköp- rü ⁹⁶¹	Ortaköy ⁹⁶²	Havsa ⁹⁶³
Dükkân ve Mağaza	624	165	431	338	358 ⁹⁶⁴	171
Fırın	24	11	17	13	11	6
Değirmen	85	168	64	108 ⁹⁶⁵	210	19
Kahvehâne	3	-	-	-	-	-
Zahîre Anbarı	2	-	-	-	-	-
Çanak-Çömlek Ocağı	2 ⁹⁶⁶	6	-	-	1	-
Tuğla Ocağı	2	-	8 ⁹⁶⁷	-	1	-
Kereste Ocağı	2	-	-	-	-	-
Taş Ocağı	1	1	-	-	-	-
Yağhâne	-	-	-	1	-	-

956- SVE-H. 1310, s. 308, 323, 346, 367, 384, 400.

957- Cisr-i Mustafa paşa'da 1893'te durum böyle iken, 1903 kayıtlarına göre kazada 536 dükkân, 2 otel, 89 değirmen, 12 fırın, 1 selhâne, 30 kahvehâne, 55 meyhâne, 1 kiremithâne, 2 çanak-çömlek imalathânesi ve 3 taş ocağı işletmesi bulunuyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976-977.

958- Kırcaali kaza merkezinde 1903'te bulunan işletme tipleri ve miktarları şöyledir: 60 dükkân, 10 mağaza, 16 değirmen, 11 fırın. Kazanın köylerinde ise 90 dükkân, 15 mağaza, 139 değirmen varlığından bahsedilmiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 980-981.

959- 1903'te Dimetoka kazası genelinde kayıtlarda belirtildiğine göre 1 gazhâne, 1 selhâne, 441 dükkân ve mağaza, 17 fırın, 71 değirmen bulunuyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 997.

960- Uzunköprü kazasında 1903 senesinde 84 değirmen, 16 mağaza, 3 kiremithâne, 3 çanak ve çömlek kârhanesi, 1 selhâne, 4 debbâghâne, 14 fırın, 30 kahvehâne, 50 meyhâne vardı. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

961- Ortaköy kazasında 1 selhâne, 2 debbâghâne, 205 değirmen, 50 dükkân ve mağaza, 3 kiremithâne, 13 fırın, 30 kahvehâne 1903'te hizmet veriyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

962- Havsa kazası genelinde 1903'te ticari hayat içerisinde; 131 dükkân, 6 fırın, 21 değirmen varlığı kayıtlarda belirtilmiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

963- Belirtilen bu toplam içerisinde kahvehâne miktarları da dâhildir.

964- Günümüzde Uzunköprü'de halen mevcut olan köprünün üst tarafı olarak nitelendirilen kısımdan Pavli (Pehlivan köyü)'ye kadar nehir üzerinde o dönem 5 adet değirmen vardır. Bunlardan idâresi bir vakfa ait olan değirmen önceleri 4 taşlı olup 1892'de 1 taş daha ilave edilmiştir. Değirmenin senelik geliri 200 lira'dır. Diğer 4 değirmen 5 taşlı olup senede 100, 150, 80 ve 200 lira gelirleri oluyordu. Köprünün alt tarafında bulunan 5 taşlı diğer bir değirmenin senelik geliri 150 lira'dır. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 369.

965- Belirtildiğine göre; Cisr-i Mustafa paşa kazasında bulunan Çanak, Çömlek, Tuğla, Kereste ve Taş Ocaklarından, bir defaya mahsus 250 kuruş ruhsat harcı ile 750 kuruş nisbi vergi alınmaktadır. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 311.

966- Belirtilen bu toplam içerisinde tuğla ocaklarının yanı sıra kiremit ocakları da bulunmaktadır.

1892’de Edirne şehir merkezi ile kazalarında varlığı belirlenen işletmeler, 10 sene sonra da aynı seviyelerde kalmıştır. Ancak 1902’te kazalar içerisinde dükkân olarak belirtilen işletmelerin miktarları incelediğinde Dimetoka kazasında, az miktarda bir artış yaşanırken diğer kazalarda miktarlar açısından azalmalar meydana gelmiştir. Diğer işletme ve imâlathânelerinde 10 sene öncesine göre aynı seviyelerde olduğunu belirtebiliriz.⁹⁶⁷

Fabrikalar

Şehirde Rus işgalinden önce 2 Urba, 3 İçki, 1 Şehriye (Makar-na) ve 4 Nişasta fabrikası vardı.⁹⁶⁸ Bunların mevkii, çalışan sayısı ile herhangi başka bir özelliği kayıtlarda belirtilmemiştir. İşgalden sonra yukarıda belirtilen veya bunların haricinde yeni olarak açılan fabrika sayısı ise sadece 4’tür.⁹⁶⁹ Bu 4 fabrikadan birisi Reji İdâresine ait olan tütün fabrikasıydı. Bununda âlet ve makineleri 1887’de sökülerek başka bir yere nakledilmiş geriye sadece binası kalmıştır.⁹⁷⁰ Diğer fabrikalar hakkında başta ne ürettiği bilgisi olmak üzere herhangi bir vasfından bahsedilmemiştir.

1892’de ise şehirde sadece un ve ipek kozası işleyen fabrikalar üretim yaparken, önceki kayıtlarda belirttiğim urba, içki, şehriye ve nişasta fabrikalarının mevcudiyeti bulunmamaktadır. 6 adet fabrika bulunan Edirne’de, özellikle çalışan sayısı yönünden dikkat çekenler Karaağaç’ta bulunan ve ipek kozası işleyen 2 adet fabrikadır. Mösyö Rişar’ın sahibi olduğu, kira ödemek suretiyle Avram Papo Efendi’nin işlettiği bu fabrikanın 10 erkek ve 100 kadın çalışanı sayesinde bir senede 6.000 Kg koza imâl ediliyordu.⁹⁷¹ İpek fabrikası olarak belirtilen bir diğer fabrikada yine Karaağaçta’ydi. Aleksandır Hacı Kıryazi’nin kiralamak suretiyle işlettiği bu fabrikada 10 erkek ve 110 kadın çalışırken, senelik üretimi 8.000 kg koza’dır. Bu iki fabrikanın senelik üretimlerinin malî karşılığı ise 588.000 Frank’tır.⁹⁷²

Fabrika olarak belirtilmişse de, çalışan sayısı ile taşlı mekanizmalarından dolayı daha çok buharlı değirmen tarzında oldu-

967- SVE-1319 Malî Senesi, s. 909, 976, 980, 986, 992, 997, 1004.

968- SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

969- SVE-H. 1302, s. 253; SVE-H. 1303, s. 261.

970- SVE-H. 1304, s. 266; SVE-H. 1305, s. 270.

971- Fabrikanın 3 beygir gücünde olduğu belirtilmiştir. Bu konuda başka bir ayrıntı bulunmamakla birlikte bu terim, o dönemde kullanılması muhtemel buharlı makinenin gücü ile alakalı olmalıdır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 182.

972- İkinci olarak belirttiğimiz bu fabrika 5 beygir gücündeydi. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 181-182.

ğunu gördüğümüz şehrin değişik bölgelerindeki un fabrikası miktarı 4'tür. Ahmet ve Yakup Efendi'nin işlettiği Süleymaniye Küçükpazarı'ndaki un fabrikasının buhar makinesi 100 beygir gücündeydi. 7 taş ve iki silindir mevcutlu bu fabrikanın⁹⁷³, öğütceği ni miktarı ile kıymeti, henüz yeni açıldığından dolayı tam olarak bilinmiyordu. İki köprü arasında bulunan ve Fındıklıyan Leon Efendi'nin sahibi olduğu buharlı un fabrikası 5 taşlı ve buhar makinesi 27 beygir gücündeydi. Senede 84.000 kile⁹⁷⁴ zahîre öğütülen fabrikada, sadece 7 erkek çalışıyordu. Demirtaş'da iş olmamasından dolayı⁹⁷⁵ üretime ara verilen Katıbyan Mıgırdıç Efendinin sahip olduğu 5 taş ve 20 beygir gücünde buhar makinesi bulunan un fabrikası, sürekli işlemesi halinde yaklaşık 84.000 kile zahîre öğütüyordu. Faal üretim yaptığı dönemlerde çalışan personel sayısı 12'dir. Senelik zahîre öğütme kapasitesi 85.600 kile ve çalışan sayısı 20 kişi olan bir diğer buharlı un fabrikası, Karaağaç Caddesinde Durfani ve Bonapace Efendiler tarafından işletiliyordu. 35 beygir gücünde buhar makinesi olan fabrika 7 taşlıdır.⁹⁷⁶

Şehirde ipek kozası işleyen 2 ve un üreten 4 fabrika devamlılığını sağlayarak 1902 senesine gelindiğinde de varlığını korumuştur.⁹⁷⁷ Bunlardan başka yeni hizmete giren diğer fabrikada ise buz üretiliyordu.⁹⁷⁸

Kazalarda ise sadece Dimetoka'da *Arâk*, Uzunköprü'de ise un üreten fabrikalar bulunurken, Dimetoka'da rakı üreten fabrika miktarı 3'tür.⁹⁷⁹ Uzunköprü'de köprüye girişte bulunan un fabrikası Yanko Yako Efendi'nin olup makine gücü 12 beygirdi. Salarlı köyünde 8 beygir gücünde buhar makinesi olan un fabrikası Rauf Paşa'nındır.⁹⁸⁰

973- Diğerlerine göre silindir mekanizması olduğu belirtilen tek buharlı un değirmeni olup, günümüzde de kullanılan buğdayı silindirle öğütme teknolojisini göz önüne aldığımızda diğer buharlı un değirmenlerine göre burası için fabrika denilebilir.

974- Hubûbât ölçөгüdür. Çeşitli türleri vardı ve miktarları birbirinden farklıydı. Standart Kile=20 okka=25.659 kg.'dır. Bkz.: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 251.

975- Faaliyet yapılamamasının esas nedenlerinden birisi; Edirne Vilâyeti genelinde olduğu gibi Edirne şehri ve civarında tüketilen Un'un, yarısından fazlasının su değirmenlerinde öğütülmesi olabilir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 286.

976- SVE-H. 1310, s. 287.

977- SVE-1319 Malî Senesi, s. 909.

978- SVE-1319 Malî Senesi, s. 909.

979- SVE-H. 1310, s. 346-347; Dimetoka'da mevcudu 3 olan fabrikalar 1902 senesinde de aynı miktarda kalmıştır. Ancak 1893'de rakı ürettiği belirtilen 3 fabrikanın, 1902'de üretiminin ne olduğu hakkında bilgi mevcut değildir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 997.

980- SVE-H. 1310, s. 367, 370; 1902'de Uzunköprü'de sadece 1 un fabrikası bulunurken, bunun hakkında ayrıntı bulunmamaktadır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

Çarşılar

Osmanlı tarihinde devleti idâre edenler, ekonomik hayatı geliştirmek ve yönetmek amacıyla kervansaraylar, hanlar, bedestenler, arastalar ve çarşılar yaptırmışlardır. Bunların ilk uygulama yerleri ise Bursa ve Edirne'dir.⁹⁸¹

Ali Paşa Çarşısı

Bu çarşı günümüzde olduğu gibi o senelerde de şehrin büyük bir ticaret merkeziydi. Çarşı'yı, Kanuni Sultan Süleyman döneminin Vezîr-i âzamı Cedid Ali Paşa, Babaeski'de yaptırdığı kendi adını taşıyan Câmiine sürekli gelir sağlamak amacıyla yaptırmıştı. Sâlnâmelerde H. 967 (1559-1560) tarihinde yapıldığı belirtilmişse de bu çarşının yapılış tarihi H. 976/1569'dır⁹⁸². O dönem 216 dükkânı olan kârgîr yapılı çarşı, 6 kapılı olup uzunluğu 400 hatve⁹⁸³ dir. Çarşı içinde çoğunlukla ecnebilerin başta mensucat olmak üzere diğer mamulleri satılıyordu⁹⁸⁴.

1717 senesinde Ali Paşa çarşısını gezen Lady Montagu, çarşıda her çeşit malın satıldığı bakımlı ve temiz 365 dükkân olduğunu belirtirken⁹⁸⁵, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonrası Rus işgali esnasında çarşığı gezen Annie Brassey, Ali Paşa Çarşısını, şark çarşılarının en ünlüsü olarak adlandırır. Bu hanıma göre çarşının uzunluğu 915 m civarındadır. Belirttiğine göre çarşı sıra sıra küçük dükkânlardan oluşuyordu. Çarşıda o dönem ticaret yapan dükkânların sahiplerinden başka halılar ve işlemeli şallar satan İranlı tüccarlar, halı, perde ve dantel satan Balkanlı tüccarlar ve hemen her yerden mallarını satmaya gelen diğer tüccarlar da vardı. Ayrıca Fransız mücevherleri ve saatlerini satan birkaç dükkânında varlığından da bahsetmiştir.⁹⁸⁶

981- Hüseyin Öztürk, *Tarihin ve Medeniyetin Beşiği Çarşılar*, İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları Yayın No: 2010-65, İstanbul 2011, s. 13.

982- Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı...*, s. 135; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 85.

983- Adım. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Hatve", *a.g.l.*, s. 343; 1886 senesine ait Sâlnâmede uzunluğu 450 metre olarak belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 266.

984- SVE-H. 1303, s. 265-266; SVE-H. 1304, s. 270; SVE-H. 1305, s. 274; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 162; SVE-H. 1310, s. 276; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931.

985- Lady Montagu, *a.g.e.*, s. 71-72.

986- Annie Brassey, *Sunshine and Storm in The East*, Henry Holt and Company, New York 1880, s. 358.

Haffaflar (Arasta) Çarşısı

Bu çarşıya aynı zamanda *Büyük Arasta*'da denilmektedir. Seli-miye Câmii için Yemiş Kapanı ile beraber Sultan III. Murad Han tarafından üstü kemerli ve kârgîr olarak yaptırılmıştır. 255 metre uzunluğunda olan çarşıda 4 kapı olup 73 kemerde 124 dükkân vardı. Belirtildiğine göre Arasta Çarşısı'nın üstü kurşundan yapılmıştır. Ancak H. 1291 (1874/1875) senesinde belirtilen kurşunlar satılarak, üste kiremit konulmuş ve kurşunların satılmasından elde edilen gelir ile çarşı onarılmıştır.⁹⁸⁷ Bu onarıma rağmen 1885 senesinde çarşıdaki dükkânların yaklaşık 3'te 1'i faal olup bunlar da ayakkabıcı esnafı idiler. Geriye kalan miktarda ki dükkânlar ise harap olduğu için Reji İdâresi tarafından tütün deposu olarak kullanılmıştır.⁹⁸⁸

Bedestenler

Sancakta Edirne kazasından başka bir dönem Edirne Sancağı'nın kazası olan Ferecik'te 2 adet bedesten bulunuyordu.⁹⁸⁹ Diğer kazalarda ise Bedesten varlığından bahsedilmemiştir. Edirne şehrinde 2 adet bedesten vardı. Bunlardan Çelebi Sultan Mehmet Han tarafından kârgîr ve kubbeli olarak yaptırılan ve Eski Câmii'ye vakfedilen bedesten günümüzde de varlığını korumaktadır. Sultan II. Murad'ın yaptırıp, Dar-ül Hadis Câmii için vakfettiği bedestenin belirtildiğine göre binası mevcut olmamakla birlikte, sâlnâmelere göre o dönem bedestenin bulunduğu mevki dahi bilinmemektedir.⁹⁹⁰ Ancak bu eski bedestenin şimdiki İstanbul yolunun ağzında, kale duvarına yakın bir yerde olduğu belirtilmiştir.⁹⁹¹

Günümüzde varlığını devam ettiren 19 kubbeli ve 4 kapılı Bedesten, 1417/1418 tarihleri arasında yaptırılmıştır.⁹⁹² Burayı ziyaret eden Lady Montagu, bedesteni ayaklar üzerine kurulmuş bir borsa olarak tanımlarken, içerisinde atları koşumlamak için gerekli tüm malzemelerin yanı sıra altın ve kıymetli taşların da ticareti yapıyordu.⁹⁹³

987- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 163; SVE-H. 1310, s. 276; SVE-1317 Malî Senesi, s. 326; SVE-1319 Malî Senesi, s. 930-931.

988- SVE-H. 1303, s. 266; SVE-H. 1304, s. 270; SVE-H. 1305, s. 274.

989- SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

990- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164; SVE-H. 1310, s. 277; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931.

991- Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını No:9, İstanbul 1985, s. 62.

992- Hüseyin Öztürk, *a.g.e.*, s. 71.

993- Lady Montagu, *a.g.e.*, s. 72.

Hanlar

Hanlar mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerlerdi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı. Şehirler arasındaki yollar arasında yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde olanlara ise kervansaray denilmektedir.⁹⁹⁴

Edirne’de büyük ve küçük olarak 60’tan fazla han mevcuttur.⁹⁹⁵ Bu hanlar içerisinde sadece şâyân-ı zikr olanları sâlnâmelerde belirtilmiştir. Şehirdeki hanlar içerisinde en büyük ve şöhretli olanı, *Rüstem Paşa Hanı*’dır.⁹⁹⁶ Bunun karşısında bulunduğu belirtilen büyük han ise yaptırının adı ile anılan *Mustafa Paşa Hanı*’dır. *Kurşunlu Han* ise Sultan II. Murad tarafından yaptırılmış ve bu hanın gelirini Uzunköprü’de yaptırdığı Câmîye vakfetmişti. *Halil Paşa Hanı* olarak bilinen han ise Fatih Sultan Mehmed’in pâdişahlığı döneminde vefat eden Halil Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bunun hemen bitişiğinde ise Çöblüce Hanı bulunuyordu. Bat pazarındaki hanı yaptıran ise Yıldırım Bayezid’in ümerâsından⁹⁹⁷ Koyun Musa’dır. *Taş Han* ise Mehmed Paşa Sarayı denilen yerde, hamama bitişiktir. Yediyo-lağzında bulunan ve *Dikici* esnafının bulunduğu hanı yaptıran Ekmekçizâde Ahmed Paşa’dır. Ekmekçizâde Ahmed Paşa’nın kethüdası Kızılbaş Hasan Ağa’da H. 1020 (1611/1612) tarihinde Zindan yakınlarında bir han yaptırmıştır. Şehirde varlığı belirtilen diğer hanlar ise Saraçhâne’de *Hacı Alemüddin*, Lari Câmîi yakınında *Kürkçüler*, Bostancılar Çarşısında diğer *Kürkçüler*, Bat Pazarında İki Kapılı, Halebî Câmisine bitişik *Esir* ve İstanbul Caddesinde ki *Ayşekadın* hanlarıdır. *Mezid Bey* ve *Katır* hanlarının ise mevkileri belirtilmemiştir.⁹⁹⁸

994- Şebnem Akalın, “Kervansaray”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 299.

995- SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159; SVE-H. 1302, s. 253; SVE-H. 1303, s. 264; SVE-H. 1304, s. 256; SVE-H. 1305, s. 260; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164; SVE-H. 1310, s. 277; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931.

996- Sâlnâmelerde hanlar hakkında bilgi verilen bölümlerde bu hanı yaptıran Rüstem Paşa’dan bahsedilirken hatalı olarak Sultan Selim Hazretleri’nin saltanat döneminde vezîr-i a’zam (Başvezir) olduğu yazılmıştır. Ancak Rüstem Paşa, Kanuni Sultan Süleyman döneminde başvezirlik yapmıştır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164 ; SVE-H. 1310, s. 277 ; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327 ; SVE-1319 Malî Senesi, s. 932 ; Esasında H. 1309 senesi Edirne Vilâyeti Sâlnâmesi’nin ikinci bölümü olan ancak *Dağdevirenzâde Mustafa Şevket Bey’in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları* adı ile yayınlanan kitapta ise sâlnâmede II. Selim tabiri vurgulanmadığı halde bu şekilde belirtilmiş, yine incelemeksizin Rüstem Paşa’nın II. Selim’in sadrazamı olduğu yazılmıştır. Bkz. : Ratıp Kazancıgil-Nilüfer Gökçe; *Dağdevirenzâde Mustafa Şevket Bey’in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları No: 41, Edirne 2005, s. 91.

997- Ümerâ; 1- Emirler, Beğler. 2- Binbaşı, yarbay, albay rütbelerinde bulunan fermânlı subaylar. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Ümerâ”, *a.g.l.*, s. 1127.

998- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164-168; SVE-H. 1310, s. 277-278; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327-328;

Yukarıda belirtilen Ayşekadın Hanı, Ekmekçizâde Ahmed Paşa tarafından yaptırılmış ve Sultan I. Ahmed'e hediye edilmiştir. Sâlnâmelerde H. 1008 (1599/1600) senesinde yapıldığı belirtilmişse de kitâbesinden, bu hanın H. 1018 (1609/1610)'de yapıldığı öğrenilmektedir.⁹⁹⁹ Rivayete göre bu tarza uygun olarak vaktiyle Belgrat'tan İstanbul'a kadar her altı saatte bir han yapılmıştır. Bir hayli müddet boş kalan hanın, H. 1270 (1853/1854) senesinde üzerindeki kurşunlar sökülerek İstanbul'a gönderilmiş ve yerine kiremit konulmuştur. Ayşekadın hanının, dört büyük ahır, çeşitli odaları, iki şadırvanı ile birlikte, cadde üzerinde kâr-gîr dükkânları ve iki ahırın arasında üzerinde mükemmel bir kemeri olan büyük bir havuzu vardır. R. 1296 Teşrîn-i sâni (Kasım-Aralık 1880) içinde iki ahır ve iki koğuşu tamir edilerek Süvari 8. Alaya tahsis edilen hanı, 1892 senesi sâlnâme kayıtına göre nakliye taburu kullanmaktadır.¹⁰⁰⁰ 1893 sâlnâmesine göre hana 3 koğuş ve 4 zabıt odası ilâve edilerek topçu *Cebel* taburları buraya taşınmıştır.¹⁰⁰¹

Ancak bahsedilen bu hanlar içerisinde varlıklarını ve han olma özelliklerini devam ettirebilenler sadece Rüstem Paşa, Mustafa Paşa ve Taş Han'dır. Geri kalanlar içerisinde bir kısmı harap olmuş, bir kısmı ise değişikliklere uğramıştır.¹⁰⁰²

Şehir merkezinde hanların durumu bu şekildeyken, nâhiyelerden Üsküdar'ın genelinde 4 han, Ada nâhiyesi genelinde ise 5 han bulunuyordu. Günümüzün Karaağaç'ının da bağlı olduğu Ada nâhiyesinde han miktarı sonraki senelerde 20'ye yükselmiştir.¹⁰⁰³ Bunun ana sebebi demiryolu olmalıdır. Demiryolunun gelişi ile ekonomik ve sosyal yaşam Karaağaç'ta oldukça gelişmiştir.

1876'da Edirne Sancağı'nın o dönem ki kazalarından; Babaeski'de 12, Havsa'da 8, Pınarhisar'da 6, Ferecik'te 12, Kırklareli'de 21, Uzunköprü'de 3, Cısr-i Mustafa Paşa'da 11 ve Dimetoka'da 8 han varken, Kızılağaç'ta han bulunmamaktadır.¹⁰⁰⁴

SVE-1319 Malî Senesi, s. 931-933; Katır Han'ından H. 1309 ve H. 1310 sâlnâmelerinde bahsedilirken 1317 ve 1319 Malî senelerine ait sâlnâmelerde belirtilmemiştir.

999- Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Ekmekçizâde Ahmed Paşa Kervansarayı", *DİA*, C. 10, Ankara 1994, s. 546; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı...*, s. 134; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 89-90.

1000- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 166.

1001- SVE-H. 1310, s. 278.

1002- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 168; SVE-H. 1310, s. 278; SVE-1317 Malî Senesi, s. 328; SVE-1319 Malî Senesi, s. 932; Hanların bu durumu ilk olarak H. 1309 (1892) sâlnâmesinde belirtilmiştir.

1003- SVE-H. 1310, s. 291, 294; SVE-1319 Malî Senesi, s. 972.

1004- 1877 Sâlnâmesinde de hanlar aynı miktardadır. Ayrıca bu listelere göre Edirne'de 63 han bulunurken Sancak genelinde ki han miktarı 144'tür. Bkz.: SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

Rus savaşı ve işgalinden önce kazalarda ki hanların miktarı böyleyken, savaştan yaklaşık 15 sene sonra dönemin kazalarından Cısr-i Mustafa Paşa'da 20, Kırcaali'de 11, Dimetoka'da 6, Uzunköprü'de 4, Ortaköy'de 5 ve Havsa'da 7 han faaliyette gösteriyordu. Havsa'da bulunan hanlardan birisi Sokollu Mehmed Paşa vakfına ait olup bunun dışında kazalarda varlığını gördüğümüz hanların sadece miktarları belirtilmiş, diğer vasıflarından bahsedilmemiştir. Buna göre özellikle Cısr-i Mustafa Paşa'nın genelinde han miktarlarında ki artışa göre ticaretin o dönem kaza genelinde hareketli olduğunu belirtebiliriz.¹⁰⁰⁵

Pazar Yerleri

Pazartesi günleri Edirne şehir merkezinde kurulan günlük pazar, Edirne kazalarından Dimetoka'da Salı, Kırklareli'de Salı ve Çarşamba, Cısr-i Mustafa Paşa'da Perşembe, Uzunköprü'de Cuma¹⁰⁰⁶ ve Pınarhisar'da Pazar günleri kuruluyordu.¹⁰⁰⁷

Kazalar içerisinde özellikle Dimetoka ve Uzunköprü merkezinde kurulan pazarlar büyük ölçekli diyebileceğimiz haftalık pazarlardır. Her iki pazara, kazanın köyleri ile birlikte diğer kazalardan da alışveriş için bir hayli katılım vardı.¹⁰⁰⁸ Kırcaali kazasında her hafta Cuma günleri kurulan pazarda, bölge halkının ürettiği çeşitli eşya ile buğday, mısır, çavdar ve diğer hubûbât ürünleri ve hayvan alım-satımı da yapılmaktadır. Kazanın Yenipazar köyünde'de her hafta Perşembe günleri pazar kurulurdu.¹⁰⁰⁹ Ortaköy'de *Hafta Pazarı* namıyla her Cumartesi günü pazar kurulurken, bez ve kumaş ürünleri, ayakkabı gibi eşya ile meyve, sebze ve hubûbât ürünlerinin alım-satımı gerçekleşiyordu. Bu kazanın Akçahızır ve Mahmudlu köylerinde haftalık pazarların kurulma günü Cuma'dır.¹⁰¹⁰

Edirne Sancağı genelinde nâhiye merkezleri veya büyük köylerden; Edirne'nin Manastır Nâhiyesine bağlı Kavaklı Köyü'nde

1005- SVE-H. 1310, s. 308, 323, 346, 367, 384, 400; 1902'de ise Cısr-i Mustafa Paşa'da 14, Kırcaali'de 6, Dimetoka'da 6, Ortaköy'de 6 ve Havsa'da 8 han vardır. Uzunköprü için han miktarı belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976, 980, 986, 997, 1004.

1006- SVE-H. 1287, s. 130; SVE-H. 1288, s. 132; Belirtilen tarihli sâlnâmelerde bir dönem Edirne'nin kazası olan Kırklareli'de Salı günü kurulduğunu gördüğümüz Pazar, sonraki sâlnâmelerde Çarşamba günü olarak belirtilmiştir.

1007- SVE-H. 1290, s. 141; Pınarhisar bir dönem Edirne'ye bağlı kazadır. Yukarıda belirtilen Edirne merkezi ve kazalarında kurulan pazarların listeleri hakkında ayrıca bkz: SVE-H. 1291, s. 114; SVE-H. 1292 s. 112-113; SVE-H. 1293, s. 106-107; SVE-1293 Malî Senesi, s. 150.

1008- SVE-H. 1310, s. 349, 370.

1009- SVE-H. 1310, s. 330.

1010- SVE-H. 1310, s. 387; SVE-1319 Malî Senesi, s. 987.

Cumartesi; Pınarhisara bağlı Yenice köyünde Pazartesi; Dimetoka'ya bağlı köylerden Sofulu'da Perşembe; Alacaorta'da Cumartesi, Akçahisar, Mahmudlu Cemâati ve Koşukavak'ta Cuma ve Cısr-i Mustafa Paşa'nın Selbükten Nâhiyesinde Cumartesi günleri haftalık pazarlar açılmaktadır.¹⁰¹¹

Kayıtlarda gördüklerimiz haricinde mutlaka belirtilmeyen kaza ve nâhiye merkezlerinde de haftalık pazarlar kurulmuş olmalıdır. Kırcaali ve Ortaköy kazalarının pazarlarında alım-satımı yapılan ürünlerin, aynı yöre olmasından dolayı sancak genelinde kurulduğu belirtilen/belirtilmeyen diğer yerlerdeki haftalık pazarlarında aynı özellikleri taşıdığını belirtilebiliriz.

Kapanlar

Kapanlar, Osmanlı merkezi yönetiminin başta İstanbul olmak üzere büyük ticaret pazarlarına sahip önemli kentlerde oluşturduğu toptancı halleri, mal çardakları ve borsalardır. Kapan, Arapça *kabban* (büyük kantar) sözcüğünden Türkçeleşmiştir.¹⁰¹²

Edirne'ye gelen yiyecek ve ihtiyaç maddelerinin, uzman incelemesi, ölçüm, fiyatlandırma ve dağıtım işlerinin yapıldığı kapanlardan birisi *Eski Kapan* adı ile de bilinen *Bal*, diğeri *Un* kapandır.¹⁰¹³ Sancak genelinde Edirne'den başka diğer yerlerde ise kapan bulunmamaktadır.¹⁰¹⁴ Şehir merkezinde bu kapanlardan başka daha önceleri Sultan III. Murad tarafından Sultan II. Selim'in evkafına (Selimiye Câmii) gelir olması amacıyla günümüzde ki Arasta Çarşısı ile birlikte bir de *Yemiş* (meyve) kapanının varlığı belirtilmiştir.¹⁰¹⁵ Hanlar'a ait bilgilerin verildiği bölümlerde de bahsedilen bu kapanların, buldukları binalar birçok han binasında olduğu gibi, ya harap olmuş, ya da daha farklı amaçla kullanılmaktadır.

Peremeci, *Yemiş Kapanı*'nın Eski Câmî'den Selimiye'ye çıkarken *Yediyol Ağzı*'nda solda büyük bir yapı olduğunu ve o dönem dahi kapan binasının sadece yola bakan alt kemerlerinin kaldığını belirtmektedir. Kapan binası iki katlıdır ve ortasında meydan varmış. Ayrıca bu kapanın III. Murad tarafından değil, II. Ahmed'in saltanatında H. 1018/1609 senesinde yapıldığını Kütüphaneler Umum Müdürü Hasan Fehmi'den aldığı bir vesikaya dayanarak vurgu-

1011- SVE-H. 1290, s. 141; SVE-H. 1291, s. 114-115; SVE-H. 1292, s. 112-113; SVE-H. 1293, s. 106-107; SVE-1293 Malî Senesi, s. 150.

1012- Mustafa Bozdemir, *a.g.e.*, s. 56.

1013- SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1310, s. 278.

1014- SVE-H. 1293, s. 122; SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

1015- SVE-H. 1310, s. 276-277; SVE-1319 Malî Senesi, s. 930.

lamaktadır. Balkapanı'nın ise Yemişkapanı'nın yanında olduğunu ve bunun III. Murad'ın eseri olabileceğini belirten yazar, un kapanının ise günümüzdeki Atatürk heykelinin arkasında kısmen *Dârül-eytâm* çarşısının bulunduğu yerde olduğunu ve 1746 yangını ile 1752 depreminde zarar gören bu kapanın sonradan kaldırıldığını belirtmektedir.¹⁰¹⁶

Panayırlar

Osmanlı panayırları, yılda bir veya birkaç defa belirli zamanlarda, 1 haftadan 1,5 aya kadar sürelerle açık kalan, oldukça geniş bir bölgenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere yerli ve yabancı tüccarın malını pazarladığı büyük ve küçük ölçekli fuar alanlarıdır. Klâsik devir Osmanlı panayırları daha çok Rumeli'de toplanıyordu.¹⁰¹⁷ Edirne ve civarında da uzun mesafeli ticaret ürünlerinin, yani yabancı kürk, ipekli ve yünlü kumaşlar, madeni eşya, sömürge malları, pamuk ipliğinin alınıp satıldığı çok sayıda panayır kuruluyordu.¹⁰¹⁸

Sancak genelinde kurulan panayırlardan en dikkat çekici olan Pehlivan Panayırı'dır. Kurulan bu panayırdaki güreş tutma geleneği, günümüzde de Kırkpınar güreşleri olarak varlığını devam ettirmektedir. Daha çok Dimetoka genelinde kurulduğunu gördüğümüz panayırlar, her sene belirli gün ve zaman aralıklarında sancağın diğer kazalarında da açılmıştır.¹⁰¹⁹

Kırkpınar (Pehlivan) Panayırı

Edirne Sancağı'nda ilk sâlnâmelere göre açıldığı belirtilen panayırlardan birisi Pehlivan Panayırı'dır. Edirne'nin Güney - Batısında Arda Nehri yakınında Kırkpınar denilen yerde her sene 2 Mayıs'ta (Rumî takvime göre Nisan'ın yirminci günü) açılan bu panayırdaki, aynı zamanda Tuna Vilâyeti ve Rumeli'nin diğer bölgelerinden gelen pehlivanlar güreş tutuyordu. Özellikle hayvan alım-satımının da gerçekleştirildiği bu panayır, 6 Mayıs'ta (*Rûz-i Hızır*)'da bitiyordu.¹⁰²⁰ Kurulan bu panayırdaki güreş tutma geleneği günümüzde de Kırkpınar güreşleri olarak varlığını devam ettirmektedir. Kırkpınar güreşleri ve panayırı, be-

1016- Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 90-92.

1017- Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 9.

1018- Murat Koraltürk, *a.g.m.*, s. 295.

1019- Edirne Sancağı ile birlikte tüm Edirne Vilâyeti genelinde açıldığı belirtilen panayırların açıldığı yer ve açılış-kapanış tarihleri için bkz.: SVE-1312 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y.

1020- SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138; Kırkpınar Panayırı 1873 sâlnâmesine göre Rûz-i Hızır'dan (6 Mayıs) 4 gün önce, 1874, 1875, 1876 ve 1877 Sâlnâmelerine göre de Rûz-i Hızır'dan 2 gün önce açılmaktadır. Bkz.: SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152.

lirtildiğine göre daha önce Dimetoka kazası sınırları içerisinde yapılıyordu. Ancak Ortaköy'ün R. 1295 (1879/1880) senesinde kaza olmasına karar verilince panayır ve güreşlerin yapıldığı bölge Ortaköy kazası sınırları içerisinde kalmış olmalıdır.¹⁰²¹ Dimetoka'da panayırın yapıldığı yer olarak kayıtlarda Kırkpınar denilen mahâl¹⁰²² ve sonrasında Kırkpınar köyü denilmişken¹⁰²³, Ortaköy'de ise Kırkpınar panayırının kaza merkezine 3 saat uzaklıkta bulunan Simavina ve Sarıhızır köyleri arasında Edirne caddesi üzerinde açıldığı ve 3 gün (2-5 Mayıs) sürdüğü belirtilerek, Kırkpınar köyünden bahsedilmemiştir. Kırkpınar panayırında gerçekleşen alım-satım miktarı ise 20.000 kuruş civarındadır.¹⁰²⁴

Dimetoka Panayırları

Dimetoka Edirne sancağı genelinde en çok panayırın kurulduğu kazadır. Yukarıda bilgilerini verdiğimiz Kırkpınar panayırında Ortaköy kazası kurulana kadar Dimetoka Kazası sınırları içerisinde Kırkpınar köyünde açılmıştır. Dimetoka kazasının merkezinde *Paskalya*¹⁰²⁵ *Panayırı* adıyla her sene paskalyadan birkaç gün önce açılarak bir hafta kadar süren panayırda, çeşitli emtia'nın yanı sıra hayvan alım satımı yapılıyordu. Bu panayıra diğer bölgelerden gelenler başta olmak üzere katılım oldukça fazladır.¹⁰²⁶

1021- Ortaköy kazasında Kırkpınar panayırı ve güreşlerinin yapıldığını gördüğümüz Sarıhızır köyü/nâhiyesi daha önce Dimetoka kazasının köyüdür. Bkz.: SVE-H. 1290, s. 182; Ortaköy'ün kaza birimi olarak kuruluşu için bkz.: SVE-H. 1310, s. 379; Kırkpınar Köyünde yapılan geleneksel güreş ve panayır en azından 1879/1880'e kadar Dimetoka kazasının sınırları içerisinde yapılmıştır.

1022- SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138.

1023- SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 150; Kırkpınar köyü olarak da belirtilmişse de bir yerin adı olması daha muhtemeldir. Çünkü köylerin vermiş olduğu vergi miktarlarını gösteren listede Kırkpınar köyü kayıtlarda bulunmamaktadır. Bkz.: SVE-H. 1290, s. 177-185.

1024- Panayır Rumî takvime göre Nisan'ın 20. günü (2 Mayıs) açılmakta, 23. günü (5 Mayıs) dağılmaktadır. SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 182; SVE-H. 1310, s. 386; SVE-H. 1319, s. 987.

1025- Paskalya, İbrani'ce *geçiş* anlamına gelen *Pesah*, Yunanca *Paskhalia*'dan gelir. Hıristiyanların Hz. İsa'nın dirildiğine inandıkları gün yaptıkları bayram ve anma günü şeklinde yıllık ibâdetlerindedir. Paskalya 22 Mart-19 Nisan arasında bir Pazar günü kutlanır ve her sene yeniden tespit edilir. Bkz.: İlhami Ayrancı, Kudüs'te Paskalya Kutlamaları, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 39, S. 1, Ankara 2003, s. 29.

1026- 1873, 1874, 1875 senesi sâlnâmelerine göre Dimetoka merkez panayırı paskalya'dan birkaç gün evvel, 1876 ve 1877 sâlnâmelerine göre Ruz-i Hızır'a (6 Mayıs) 25 gün varken (12 Nisan'da), 1892 sâlnâmesine göre 8 Nisan (Rumî 27 Mart) ve 1893 sâlnâmesine göre ise paskalya'dan 1 hafta önce açılmaktadır. Bu değişiklik her sene farklı tarihlere kutlanan paskalyadan dolayı olmalıdır. Ayrıca 1893 kayıtlarına göre 1 hafta sürdüğünü gördüğümüz panayır, 1892 sâlnâmesine göre 4 gün açık kalmaktadır. Dimetoka Paskalya Panayırı için bkz.: SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 349.

Kaza merkezinde ki bu büyük panayırdan başka Sofulu köyünde her sene 22 Mayıs'ta hayvan panayırı açılırken, Dimetoka kazasının diğer köylerinden Derbendkebîr'de 14 Mayıs'ta, Kayacık'ta 1 Haziran'da, Hacıali'de 1 Ağustos'ta, Kocayayla'da 3 ve bazı senelerde 5 Ağustos'ta, Elmalyayla'da 22 ve bazı senelerde 27 Ağustos'ta, Derbendsagir'de 3 Ağustos'ta, Koşukavak'ta 20 Ekim'de, Seyidli'de 14 Nisan'da panayırlar açılıyordu.¹⁰²⁷

Ortaköy Panayırları

Yukarıda belirttiğimiz Kırkpınar (pehlivan) panayırı idârî birim olarak kaza olduktan sonra Ortaköy kazası sınırları içerisinde düzenlenmiştir. Ortaköy kazasında *Kayacıkbaşa Panayırı* bazen 31 Mayıs ve bazen de 1 Haziran'da açılarak 1 gün, Akçaalan köyü civarında kurulan *Elmalyayla Panayırı* ise 31 Ağustos'ta açılarak 3 gün sürmektedir. Ilıca köyü civarında farklı senelerde ki kayıtlara göre genelde Eylül ayının ilk haftası olmak üzere 3, 4 ve 8 Eylül'de açılmış olduğunu gördüğümüz *Manastır Panayırı* ise 2 gün süresince devam ediyordu. Panayırların açık olduğu süre içerisinde tahminen Kayacıkbaşa'da 10.000 ile 15.000, Manastır panayırında 5.000 ile 6.000 ve Elmalyayla'da 120.000 kuruşluk alım-satım gerçekleşmektedir.¹⁰²⁸

Uzunköprü Panayırı

Uzunköprü panayırı, Dimetoka ile birlikte kazalar içerisinde kayıtlarda kurulduğu belirtilen ilk panayırlardandır. İlk olarak 7 Nisan'da açıldığı belirtilen panayır, bazı senelerde 29 Mart'ta, 1893 ve 1903 kayıtlarına göre de paskalya'dan 12 gün önce açılmaktadır.¹⁰²⁹ Önceleri 3 gün açık kaldığını gördüğümüz panayırdaki, 1903 senesinde belirtildiğine göre 5 gün boyunca çeşitli emtia ve 3 gün ise hayvan alım satımı yapılırken, katılım oldukça fazladır.¹⁰³⁰

1027- Sâlnâmelerde panayır tarihlerinin bazıları Ruz-i Hızır esas alınarak ve Rumî takvime göre belirtilmiş olup metinde belirtilen tarihler miladi takvime göre karşılık gelen günlerdir. Dimetoka kazasına bağlı birimlerde ki panayırlar için bkz.: SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152.

1028- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 386; SVE-1319 Malî Senesi, s. 987.

1029- Uzunköprü panayırı için 1892 sâlnâmesinde her sene Rumî takvime göre Mart ve Nisan (günümüz takvimine göre Rumî 1 Mart= 13 Mart, Rumî 30 Nisan=12 Mayıs'a karşılık gelmektedir) ayları arasında 11 gün farkla açıldığı belirtilmektedir. Bu durum özellikle Hıristiyanların paskalyası ile Müslümanların dini bayramları ile bağlantılı olmalıdır. Bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183.

1030- SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 370; SVE-1317 Malî Senesi, s. 383; SVE-1319 Malî Senesi, s. 993.

Cisr-i Mustafa Paşa Panayırı

Kazanın Gebran Mahallesinde Eylül ayının ilk günlerinde başlayıp son günlerine kadar¹⁰³¹ süren *Uzuncaabad Panayırı* açılıyordu. İlk olarak 1890'da açılan panayır 1891 senesinde de açılmış, bir hayli yerli yabancı tüccar panayıra iştirak etmiştir. Ancak 1892 senesinde bölgede hastalık sebebiyle karantina uygulamasına geçilince panayır açılmamıştır.¹⁰³² Sonra ki senelere ait sâlnâmelerde de Uzuncaabad Panayırı hakkında bilgi verilmemiştir.

Kırcaali Panayırı

Kırcaali kasabasında Eylül ayının sonlarında kurularak 3 ile 7 gün arasında açık kalan hayvan panayırına, tüccar ve halktan geniş bir katılım oluyordu. Panayırın açık kaldığı sürede oluşan alım-satım işlemlerinin karşılığı tahminen 160.000 kuruş'tur.¹⁰³³

Kırklareli ve Pınarhisar Panayırları

Bir dönem Edirne Sancağı'na ait kaza olan Kırklareli'de, merkez kazada Ağustos ayının ortalarına doğru *Manifatura Panayırı* ve Kırklareli civarında Köprübaşı mevkinde de, yine Ağustos ortalarında bir hayvan panayırı ile Yenice köyünde paskalyadan 3 gün önce bir panayır açılıyordu. Sancağın Kırklareli gibi bir dönem kazası olan Pınarhisar'daki panayır paskalya'dan 3 gün önce açılırken, paskalyadan 1 gün önce açıldığı belirtilen bir diğer panayır da Üsküp panayırdır.¹⁰³⁴

Tarım

Osmanlı Devleti'nin, tarım ağırlıklı bir iktisâdî yapısı vardı. Tarım toplumunun bütün özelliklerini, Osmanlı Devleti'nde görmemiz mümkündür. Devletin, ekonomik hayatında, üretim ilişkilerinde ve maliyede en önemli yeri tarım üretiminden elde edilen gelirlerin tutması ve toplumun büyük bir kesiminin tarım faaliyetleriyle geçimini sağlamasından dolayı, Osmanlı devletine, ekonomik yapı bakımından tarım topluluğudur denilebilir.

1031- Rumî takvime göre 1 Eylül, miladi takvime göre 13 Eylül'dür. Buna göre Panayır 13 Eylül-13 Ekim arasında faaliyet gösteriyordu.

1032- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 311.

1033- 1892 sâlnâmesine göre Panayır 26 Eylül'de, 1893, 1901 ve 1903 sâlnâmelerine göre ise 30 Eylül'de açılmaktadır. 1892, 1901 ve 1903 kayıtlarında panayırın 3 gün sürdüğü belirtilmişken, 1893 kaydına göre panayır 7 gün devam etmektedir. Kırcaali Panayırı için bkz.: SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 330; SVE-1317 Malî Senesi, s. 372; SVE-1319 Malî Senesi, s. 981.

1034- Belirtilen panayırların sadece açılış tarihleri hakkında bilgi mevcut olup nitelikleri belirtilmemiştir. SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152.

Küçük köylü-aile işletmelerine dayanan sosyo-ekonomik yapıyı, Osmanlı *mîrî* toprak rejimi ve çift-hâne¹⁰³⁵ sistemine dayamak gerekir. Roma İmparatorluğu'ndaki *colonus* ve Bizans'taki *stasis*'e denk düşen çift-hane, 'iki öküz ve yeterli toprağa sahip olan köylü ailesi' anlamına gelen bir malî terim olarak, tüm zamanlarda korunan bir birimdir. Kural olarak, tarımsal örgütlenmenin emek birimi olan köylü ailesi (*hane*), ayrıntılı tahrîr defterine (*defter-i mufassal*) birimin diğer iki temel unsuru olan öküz ve toprakla (çift) birlikte kaydediliyordu. Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim aracı, bir çift öküz ile çekilen sabandır. Bu, traktörün uygulanmasından önce, hayvanî kuvvetin en etkili biçimde kullanım teknolojisini gösterir... Öküz gücünün yerini makine gücü aluncaya kadar tarım teknolojisinde esaslı bir değişiklik görülmemiştir. Çift öküz geleneksel tarımın traktördür... Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuşkusuz, evlenmiş ve çocuk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir... Aile emek ünitesini, kısaca *reâya* çiftliğini, devlet daimî kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluşturur ve bu tarım ekonomisinin temel ünitesidir.¹⁰³⁶

Klâsik Osmanlı ekonomik düzeni toprak ve tarım üretimine dayanan bir sistemdir. Tımar Sistemi, tarım ekonomisi dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin temelidir. Bu sistem, tarım teknolojisinde gelişme olmamasına rağmen, öncelikle tarımsal üretim, ürününe sahip olma ve özellikle güvenlik için gerekli şartları hazırlamış ve klâsik dönemde etkisini göstermiştir.¹⁰³⁷

Osmanlı Klâsik döneminin ardından, merkezi otoritenin zayıfladığı ve mahallî güçlerin tarım kesimi üzerinde etkili olduğu 17. ve 18. Yüzyıllarda çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte, hâkim üretim tipi önceki dönemlerdeki gibi küçük zirâî işletmecilikti. 1840'lar da yapılan bir araştırmaya göre ülkede ekili toprakların % 80 civarındaki kısmı 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmektedir. Tanzimat ile tımar sisteminin hukukî varlığı ortadan kalkmış, özellikle artan yabancı baskı, ülke topraklarına daha kolay müdahâle edebilmek için liberal bir toprak sistemi getirmiştir.¹⁰³⁸

Yine Tanzimat ile birlikte, tarımı geliştirmek için teşvikler ve tedbirler alınmaya çalışılmış, öncelikle araştırmalar yapmak üzere

1035- Halil İnalçık, "Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi", *Doğu-Batı Makaleler II*, İstanbul 2008, s. 99.

1036- Halil İnalçık, *Devlet-i 'Alîyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -I*, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 245-247.

1037- Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat*, s.197.

1038- Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı İktisadî...*, s. 12.

1843'te *Zirâat Meclisi* ile üreticiye kredi verilebilmesi için aynı yıl *Nafiâ Hazinesi* kurulmuştur. Zirâî ürünlerin serbest ticaretinde engel oluşturan devlet mübayaaları ve tekelleri kaldırılmıştır.¹⁰³⁹ 1847'de mîrî toprakların miras yolu ile intikali hakkı genişletilmiş, 1858 senesinde geniş bir *Arâzî Kanunu* çıkarılarak bütün Osmanlı toprakları yeniden düzenlenmiş, çeşitleri, miras yolu ile intikali, toprak üzerindeki mülkiyet meseleleri çözümlenmeye çalışılmıştır.¹⁰⁴⁰

Osmanlı Devleti'nin toprakları geniş olmasına rağmen 19. Yüzyılda çok azında tarım yapılmaktaydı. Halkın çoğunluğu geçimini tarım üretiminden sağlamakta, aynı zamanda hazine gelirlerinin büyük kısmı da tarım ürünlerinden alınan vergilerden oluşmaktaydı. Bu yüzyılda Osmanlı zirâatını biraz da dış piyasaların talebi şekillendirmiştir.¹⁰⁴¹ 20. Yüzyıl başlarında ise ekili toprakların yüzdesi oldukça düşüktür. Yüksek olarak belirtilen Edirne Vilâyetinde dahi ekili toprakların oranı ancak % 10'un üzerindeydi.¹⁰⁴²

Edirne Sancağı'nda Tarım

Edirne'nin 19. Yüzyılda merkezî konumu, tarım ile birlikte ticaret alanında da hareketlilik kazandırmaktaydı. Ancak 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları ve işgalleri sonucu olan tahribat Edirne ve civarında her alanda olduğu gibi tarımı ve tarım üretimini etkilemiştir.

Edirne Vilâyetine ait H. 1287/1870 senesinde neşredilmiş ilk sâlnâmede Edirne Sancağı'na ait tarım üretimi tek başına gösterilmeyerek, tüm vilâyet genelinde (Edirne, Filibe, İslimiye, Tekirdağ ve Gelibolu Sancakları) elde edilen tarım ürünlerinin miktarı hubûbât ve nebâtât başlıkları altında belirtilmiştir.¹⁰⁴³

1039- Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat...*, s. 239.

1040- Veli Şirin, *Anahatlarıyla Siyasî ve Kültürel Osmanlı Tarihi*, II. Baskı, Marifet Yayınları, İstanbul 2000, s. 264.

1041- Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985, s. 1556-1559.

1042- Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 67.

1043- SVE-H. 1287, s. 160.

H. 1287/1870 Sâlnâmesine Göre Edirne Vilâyeti'nde Üretilen Hubûbât'ın Miktarı

Ölçü Birimi	Hubûbât Cinsi	Ölçü Birimi	Hubûbât Cinsi
İstanbul Kilesi ¹⁰⁴⁴		Kıyye	
10.100.000	Buğday	33.000	Kenevir
3.900.000	Arpa	43.000	Keten Tohumu
611.000	Kukuruz	630.000	Pamuk Kozası
440.000	Kabluca	138.000	Keten
1.060.000	Yulaf	230.000	İpek Kozası
2.511.000	Çavdar	400.000	Duhan
355.000	Burçak	1.830.000	Soğan
39.000	Fiğ	32.000	Zeytin
49.000	Susam	55.000.000	Üzüm
500.000	Pirinç	55.000	Patates
72.000	Bakla	30.000	Yer Elması
200.000	Fasulye		
71.000	Nohud		
49.000	Mercimek		
4.000	Grah		
35.000	Seyrek		
210.000	Darı		
15.000	Kuş Otu		

H. 1287/1870 Sâlnâmesine Göre Edirne Vilâyeti'nde Üretilen Nebâtât'ın Miktarı¹⁰⁴⁵

Ölçü Birimi	Mahsül Cinsi	Ölçü Birimi	Mahsül Cinsi
Kıyye		Kıyye	
155.000	Anason	600.000	Armut
1.000	Fındık	2.000	Kestane
200.000	Pestil Eriği	190.000	Afyon Kozası
150.000	Envai Erik	1.200	Kök Boya
50.000	Kayısı	300	Alâ Cehri ¹⁰⁴⁵
200.000	Kiraz	3.000	Cehri
150.000	Vişne	1.200	Çörek Otu
3.000	Kişniş	200	Kişniş
350	Kimyon	39.800	Badem
2.423.000	Ceviz	65.000	Ayva
300.000	Elma		

1044- İstanbul Kilesi, zahîrenin cinsine göre 18-20 okka, ortalama 25 kilo'dur. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Kile", a.g.s., C. 2, s. 281.

1045- SVE-H. 1287, s. 161.

Ayrıca, belirtilenlerden başka 1.435.000 Dizi Sarımsak mahsulü de Edirne Vilâyeti'nde yetiştirilmiştir.

Bunlardan başka vilâyet genelinde 9.300.000 adet kavun ve karpuz yetiştirilmiştir.¹⁰⁴⁶

Sâlnâmelerin genelinde çok belirtilmese de gül yetiştiriciliği ve gül yağı üretimi de yapılıyordu. Birinci defa neşredilmiş olan sâlnâmeye göre senelik ortalama 251.000 kıyye gül çiçeği ile 518.000 Miskal¹⁰⁴⁷ gülyağı elde edilmiştir.¹⁰⁴⁸

Edirne Kazası

Edirne Vilâyeti'nin genelinde olduğu gibi, Edirne şehrinin de mevcut arâzisinin *Kuvve-i İnbâtiyesi mutavassıt*¹⁰⁴⁹'dir. Özellikle buğday mahsulü, bereketli senelerde 1'e 9 ve 1'e 10 oranlarında olur ise de, bu oran hava şartlarının iyi olmadığı senelerde 1'e 4 olarak gerçekleşmektedir. Bundan dolayı ortalama zirâî verim 1'e 6 olarak tahmin olunur.¹⁰⁵⁰

Şehirde yetiştirilen başlıca tarım ürünleri, çeşitli yumuşak ve sert buğdaylar ile birlikte arpa, çavdar, *alef*, kablucu, burçak, fiğ, kuşyemi, susam, mısır, süpürge ve keten tohumu, pamuk,¹⁰⁵¹ kavun ve karpuz'dur.¹⁰⁵² Günümüzde bölgenin önemli zirâî ürünlerinden olan pirinç, sâlnâmelerde görüldüğü kadarıyla Meriç nehri üzerinden faydalanılarak o dönem özellikle Filibe şehri ve civarında yetiştiriliyordu.¹⁰⁵³ Yine günümüzün önemli ürünlerinden ayçiçeği ise 1940'larda göçmenler getirmiş ve kısa süre içinde yayılarak Edirne ile civarının simgesi durumuna gelmiştir.¹⁰⁵⁴

1046- Cehri, ufak boncuk şeklinde meyveleri olan ve boya yapmakta kullanılan bir çeşit bitkidir. Bkz.: Mehmet Somuncu, "Cehri Üretimi ve Ticaretinin 19. Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi", E.Ü. İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi, S. 22, Kayseri 2004, s. 99.

1047- Osmanlı'da bu ölçünün standart karşılığı; 1,5 dirhem = 24 kırıntı = 4.81 gram'dır. Bkz.: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, s. 252.

1048- SVE-H. 1287, s. 162.

1049- SVE-H. 1291, s. 134; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159; *1880'ler de üretim yeniden yükselmeye başladı. 1890'da yaş koza yaprağı ürünü 450.000 kg.'ı buldu. Bu ürünün % 40'ı Edirne'de buharla çalışan üç fabrikada işlenmiş, geri kalanı İtalya ve Fransa'ya gönderilmişti. 1872'de Edirne bölgesinde iplik işleyen 7.000 makaralı 4 iplikhâne (filatür) bulunuyordu.* Bkz.: Edirne, *Yurt...*, s. 2378.

1050- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 29-30; SVE-H. 1310, s. 166; SVE-1317 Malî Senesi, s. 303; SVE-1319 Malî Senesi, s. 908.

1051- SVE-H. 1303, s. 268; SVE-H. 1304, s. 272; SVE-H. 1305, s. 276; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 30; SVE-H. 1310, s. 166.

1052- Ortalama. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Mutavassıt", *a.g.l.*, s. 692.

1053- SVE-H. 1303, s. 269-270; SVE-H. 1304, s. 274; SVE-H. 1305, s. 278; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 119; SVE-H. 1310, s. 223-224; SVE-1317 Malî Senesi, s. 322, SVE-1319 Malî Senesi, s. 927.

1054- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 119; Öğretim ve uygulama çalışmalarının karma olarak yürütüldüğü

87.806 dönüm¹⁰⁵⁵ mezrû ve gayrimezrû arâzîsi bulunan Edirne şehrinde, varlığı belirtilen tarla sayısı ise 5.228 kıt'a (parça)'dır¹⁰⁵⁶. Ayrıca Arda, Meriç ve Tunca nehirleri etrafında 2.315 kıta'dan fazla sebze, meyve ve dut bahçeleri vardı. Burarlarda, kayısı, erik, ayva, dut ve muşmula gibi çeşitli ürünler ile birlikte bamya'da yetiştirilmekteydi.¹⁰⁵⁷

Özellikle Karaağaç'ta ipek böceği ile ipek üretimi sağlayan çok sayıda dut bahçesi vardı. Böylece 1870/1871 senelerinde dut bahçelerinin marifetiyle birkaç yüz bin liralık ipek mahsulü alınmakta iken, böceklerde sonradan ortaya çıkan hastalık ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında dut bahçelerinin harap olması sebebiyle mahsul çok azalmış ve bunun sonucunda dut ağaçları sökülerek bahçelerin büyük kısmı tarla hâline getirilmiştir.¹⁰⁵⁸

Avrupa ve Bursa'dan getirilerek Pastör usulü¹⁰⁵⁹ uygulanan tohumlar sayesinde, yeterli olmasa da 1890 senesinde tekrar koza mahsulü alınmaya başlandı. Edirne şehri ile Uzunköprü, Cısrî Mustafa Paşa, Dimetoka ve Ortaköy kazalarının *Harîr Öşrü* (a'sâr) R. 1306 (1890/1891) senesinde 8.260 Lira ve R. 1307 (1891/1892) senesinde de 679.000 kuruş tutmuştur.¹⁰⁶⁰ Şehirde ki *Böceklik* adeti ise 110'dur.¹⁰⁶¹

Edirne'de ki bağlar şâyân-ı zikr olup, şehrin üç tarafını *ihâta* etmiştir. İstanbul Yolu, Kıyık, Tekkekapaı, Yeni İmaret ve Yıldırım semtlerinde 37 mevkide 19.476 kıta'dan ibaret bağ bulunmaktadır.¹⁰⁶²

Çavuş üzümü Der-saâdet'in (Üsküdar) *çavuşuna müsabakat edercesine alâ'dır*.¹⁰⁶³ Üzüm mahsulü pek güzel yetişmekteydi. 1891'de üzüm mahsulünden 3.000.000 kg. kadar şarap ve

tarım okulları yanında salt uygulamaya dönük örnek çiftlik ve deneme tarlalarının açılması devletin tarım eğitimi alanında kurumlaşma çabalarının bir diğer yönüdür. İstanbul, İzmir, Selanik ve Bursa ile birlikte Edirne tarım okulunun (Hamidiye Mektebi) birer örnek çiftlikleri vardı. Bkz.: Tevfik Güran, "Tarım Politikası (1839-1913)", *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000, s. 36.

1055- Arpa. Ferit Devellioğlu, "Şaîr", *a.g.l.*, s. 976.

1056- İğnesi köyünün, günümüzdeki ismi Yolüstü köyüdür.

1057- SVE-H. 1310, s. 291; SVE-1317 Malî Senesi, s. 357-359, SVE-1319 Malî Senesi, s. 963-966.

1058- SVE-H. 1310, s. 292; SVE-1317 Malî Senesi, s. 361; SVE-1319 Malî Senesi, s. 969.

1059- SVE-H. 1310, s. 294-295; SVE-1317 Malî Senesi, s. 364; SVE-1319 Malî Senesi, s. 972. Günümüzde Karaağaç Mahallesi olan bölge, o yıllarda Ada Nâhiyesine bağlı olan Karaağaç Köyü'dür.

1060- SVE-H. 1310, s. 307-308; SVE-1317 Malî Senesi, s. 368; SVE-1319 Malî Senesi, s. 976-977.

1061- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 198.

1062- SVE-H. 1310, s. 307, 310.

1063- SVE-H. 1310, s. 307.

460.000 kg. kadar da arâk imâl edilmiştir. Elde edilen şarabın büyük kısmı tüccar vasıtasıyla Avrupa'ya ihraç ediliyordu.¹⁰⁶⁴

Şehirde zirâat eğitimi için Hamidiye Mektebi'nin şubesi olarak Çukurçayırılığı denilen mevkide açılmış olan Zirâat Mektebi ve numune çiftliğide vardı. Numune Çiftliği'nin ihtiyacı olan zirâat alet ve edevatlar II. Abdülhamid Han tarafından bağışlanmış ve yaveri Faik Bey bunları göndermiştir.¹⁰⁶⁵ Uygulamalı tarım eğitiminin yanı sıra tarımla uğraşanlara da örnek olan bu numune çiftliğinde 1891'de 8.000 kile civarında değişik zahîre elde edilmişti.¹⁰⁶⁶

Üsküdar Nâhiyesi

Edirne'nin Üsküdar Nâhiyesi, tümü Çiftlik olmak üzere 39 köyden ibaretti. Nâhiyenin genel arâzisinin verimliliği vasat, nâhiye merkezi olan Üsküdar köyünün arâzîsi ise *münbit* ve mahsüldardır. Nâhiye genelinde ekilebilen arâzî toplam 155.785 dönüm olup, 1.684 bağ, 15 bahçe ve 12.748 kıta tarla mevcudu vardı. Nâhiyenin zirâat mahsulleri, buğday, kızılca, şaîr¹⁰⁶⁷, çavdar, alef, burçak, kapluca, kuşyemi, grah, fiğ, mısır, darı ve süpürge teli'dir. Bağların çok olduğu nâhiyede, bol miktarda kiraz ve armut, Üsküdar nâhiyesi'nin Değirmen Yeni, Suakacağı, İğnesi¹⁰⁶⁸, Avarız, Köse Hamza ve Kadın köylerinde sebze yetiştirilmektedir.¹⁰⁶⁹

Çöke Nâhiyesi

Çöke Nâhiyesi genelinde 2.982 bağ, 17 bahçe ve 15.013 kıta tarla bulunuyordu. Nâhiye arâzisinin neredeyse yarısı dağlık, taşlık ve koruluktur. Zirâat ekime uygun olan arâzîsinden Paşaköy, Saçlımüsellim, Ortakçı, Tatarlar ve Geçkinli köyleri topraklarının verimliliği iyi seviyededir. Bu köyler haricinde kalan arâzîde ise verimlilik oranı orta düzeyde gerçekleşmektedir. Yetiştirilen başlıca mahsulleri buğday, kızılca, çavdar, arpa, alef, kapluca, mısır'dır. Az miktarda üzüm mahsulü de vardır.¹⁰⁷⁰

1064- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 30.

1065- SVE-H. 1303, s. 269-270; SVE-H. 1304, s. 274; SVE-H. 1305, s. 278; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 119; SVE-H. 1310, s. 223-224; SVE-1317 Malî Senesi, s. 322, SVE-1319 Malî Senesi, s. 927.

1066- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 119; Öğretim ve uygulama çalışmalarının karma olarak yürütüldüğü tarım okulları yanında salt uygulamaya dönük örnek çiftlik ve deneme tarlalarının açılması devletin tarım eğitimi alanında kurumlaşma çabalarının bir diğer yönüdür. İstanbul, İzmir, Selanik ve Bursa ile birlikte Edirne tarım okulunun (Hamidiye Mektebi) birer örnek çiftlikleri vardı. Bkz.: Tefvik Güran, "Tarım Politikası (1839-1913)", Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II), S. 32, Ankara 2000, s. 36.

1067- Arpa. Ferit Devellioğlu, "Şaîr", a.g.l., s. 976.

1068- İğnesi köyünün, günümüzdeki ismi Yolüstü köyüdür.

1069- SVE-H. 1310, s. 291; SVE-1317 Malî Senesi, s. 357-359, SVE-1319 Malî Senesi, s. 963-966.

1070- SVE-H. 1310, s. 292; SVE-1317 Malî Senesi, s. 361; SVE-1319 Malî Senesi, s. 969.

Ada Nâhiyesi

Ada nâhiyesinin genelinde de arâzî düz, münbit ve her türlü hubûbâtın yetiştirilmesine müsaittir. Nâhiye genelinde 2.223 bağ, 109 bahçe ve 29.151 kıta tarla vardı. Yıllık olarak 400.000 kile buğday, 50.000 kile şaîr, 100.000 kile mısır, 15.000 kile darı, 10.000 kile yulaf, 80.000 kile çavdar ve 100.000 kıyye yaş üzüm, 870.000 kıyye süpürge ve 20.000 araba karpuz elde edilmektedir. Nâhiyenin tahminen 500.000 dönüm olan arâzîsinin 25.000 dönümü köy ahâlisinin hayvanlarına mahsus mera olup, geri kalan arâzî mâmur ve mezrûdur.¹⁰⁷¹

Cisr-i Mustafa Paşa Kazası

Cisr-i Mustafa Paşa kazasının, 1.128 dönüm toprak üzerinde 7.161 parça bağ, 3.865 dönüm'de 2.130 parça bahçe ve 263.988 dönüm üzerinde 37.291 parça tarla mevcudu olup, ekili ve ekili olmayan arâzîsinin toplamı 639.540 dönümdür. Arâzîsinin verimliliği dağlık olan yerlerde 1'e 6, ovalık olan yerlerde 1'e 10'dan 1'e 20'ye kadar çıkar. Kaza genelinde öncelikle susam, arpa, üzüm, ipek kozası ve tütün, belirtilenlerden daha az olarak da burçak, çavdar, darı, kapluca, keten, pamuk ve çeşitli meyve zirâatı yapılmaktadır.¹⁰⁷²

İpek üretiminin temeli olan dut ağaçlarını çoğaltmak amacıyla Bursa'dan 12.000 adet dut fidanı getirilmiş ve yeniden birçok dutluk oluşturulmuştu. Dut yetiştiren ve ipekböcekçiliği yapanlara sağlanan muafiyetler, nizâmname gereğince yerine getirilmiş, hakikati ve neticesi meçhul Avrupa'nın ipek kozası tohumları yerine yine Bursa'dan 30 kutu koza tohumu getirilerek üreticilere dağıtılmıştır.¹⁰⁷³

Cisr-i Mustafa Paşa'nın Selbüken ve Lefke nâhiyelerinde tütün zirâatı yapılmakta, özellikle Yatacık köyünde yörenin en iyi tütünü elde edilmekteydi. Kazanın genelinde senelik toplam tütün üretimi 30.000 kıyye olarak gerçekleşirken bu miktar üretimin tamamı kaza dışına ihraç ediliyordu.¹⁰⁷⁴ R. 1307 (1891/1892)'de tütün üretim miktarı 57.804 kilo olarak gerçekleşmiştir.¹⁰⁷⁵

1071- SVE-H. 1310, s. 294-295; SVE-1317 Malî Senesi, s. 364; SVE-1319 Malî Senesi, s. 972. Günümüzde Karaağaç Mahallesi olan bölge, o yıllarda Ada Nâhiyesine bağlı olan Karaağaç Köyü'dür.

1072- SVE-H. 1310, s. 307-308; SVE-1317 Malî Senesi, s. 368; SVE-1319 Malî Senesi, s. 976-977.

1073- SVE-H. 1310, s. 311.

1074- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 198.

1075- SVE-H. 1310, s. 307, 310.

Kazanın R. 1307 (1891/1892) senesinde üretim miktarı olarak öne çıkan ürünleri ise öncelikli zirâati yapılan ürünler arasında gösterilmese de buğday, arpa, ipek kozası, üzüm ve yukarıda miktarı belirtilmiş olan tütün'dür. İpek kozasının çoğunluğu kaza merkezinde yetiştirilirken, üzümünden 61.607 kilo rakı ve 595.007 kilo şarap elde edilmişti.¹⁰⁷⁶

Cisr-i Mustafa Paşa Kazası'nın R. 1307 (1891/1892) Senesinde Elde Edilen Başlıca Zirâî Mahsulleri

Ölçü	Buğday	Arpa	İpek Kozası	Üzüm
İstanbul Kilesi	370.441	185.992	-	-
Kilo	-	-	62.568	-
Kıyye	-	-	-	743.874

Ayrıca aynı sene tüm kazada, İstanbul Kilesi ölçüsüyle 9.000 kile yulaf, 50.000 kile çavdar, 6.000 kile darı, 90.000 kile mısır, 3.000 kile burçak ile 20.000 kıyye pamuk, 40.000 kıyye fasulye, 5.000 kıyye nohut, 6.000 kıyye mercimek, 20.000 kıyye bakla üretilmiştir.¹⁰⁷⁷

Cisr-i Mustafa Paşa kazasının R. 1307 (1891/1892) senesindeki tüm kalemlere ait vergi gelirleri 2.756.369 kuruş, 9,50 para'dır. Bu toplam içerisinde tarım üretiminden alınan a'sâr vergisi geliri ise 1.233.632 kuruş'tur.¹⁰⁷⁸ Bu miktar tüm vergi gelirinin yaklaşık % 44,76 'sı olup, tarımın öncelikle ahâli ve sonra devlet için önemini ortaya koymaktadır.

Kırcaali Kazası

14.689 dönüm üzerinde 9.300 parça bağı ile birlikte, dönüm bilgileri belirtilmemiş olan 6 bahçe ve 82.713 parça tarla olan Kırcaali'nin merkez kazası ile birlikte tüm kazanın ekili ve ekili olmayan arâzisinin toplamı 250.428 dönümdür.¹⁰⁷⁹

Arâzisinin verimliliği orta seviyede olmakla birlikte kazanın önemli zirâî mahsulleri buğday, arpa, kızılca, çavdar, mısır, tütün ve üzüm'dür. Bunlarla birlikte burçak, fasulye, mercimek, soğan, kiraz, armut, elma, ayva, kayısı yetişmektedir.¹⁰⁸⁰ R.

1076- SVE-H. 1310, s. 307.

1077- SVE-H. 1310, s. 310.

1078- SVE-H. 1310, s. 306.

1079- SVE-H. 1310, s. 323.

1080- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 202; SVE-H. 1310, s. 327; SVE-1317 Malî Senesi, s. 372; SVE-1319

1307 (1891/1892)'de 3.098.760 kilo buğday, 89.830 kilo kızılca, 1.643.460 kilo arpa, 18.500 İstanbul kilesi çavdar, 50.000 İstanbul kilesi mısır, 1.500 İstanbul kilesi burçak, 15.000 kıyve fasulye, 7.000 kıyve nohut, 10.000 kıyve mercimek, 30.000 kıyve soğan üretimi kaza genelinde gerçekleşmiştir. Üzüm üretimi ise yıllık 700.000 kıyve miktarındadır. Kaza genelinin büyük çoğunluğu Müslüman olduğundan* üretilen üzümün 200.000 kıyve'si etraf kazalara satılmakta, geri kalan üzüm ile halk kendi ihtiyacını karşılamak üzere pekmez yapmaktadır. Ayrıca bahçelerde az da olsa kavun ve karpuz üretimi yapılmakta, bunlar merkez kazanın ihtiyacını gidermektedir.¹⁰⁸¹

Kazanın, Kırağılar ve Osmanpaşalar nâhiyeleri ile Çamdere ve Gönülmezler köylerinde kaliteli tütün üretimi olur.¹⁰⁸² Kazada 1887'de 90.071, 1888'de 43.044, 1889'da 27.392, 1890'da 41.470, 1891'de 28.581 ve 1892'de 80.000 kilo tütün elde edilmiş, bu tütünün büyük kısmı kaza dışına satılmıştır.¹⁰⁸³ Kaza'nın R. 1307 (1891/1892) senesi gelirinin toplamı 2.229.683 kuruş 38,50 para'dan ibarettir. Bu toplamın 1.214.291 kuruş 10 parası diğer bir deyişle % 54,46'sı a'sar'dan sağlanan gelirdir.¹⁰⁸⁴

Dimetoka Kazası

Kazanın merkezi olan Dimetoka kasabası Edirne'nin güneyinde, Kızıldeli nehrinin sol tarafında küçük bir tepenin eteğindeydi.¹⁰⁸⁵ 1892'de kaza genelinin 176.377 dönüm ekilebilen ve ekilemeyen arâzisi vardı. Bu arâzi miktarı 1901 ve 1903 seneleri sâlnâmelerinde 177.877 dönüm olarak belirtilmiştir. Belirtilen bu arâzi üzerinde 2.824 parça bağ, 779 bahçe ve 33.042 parça tarla üzerinde zirâî üretim yapılıyordu.¹⁰⁸⁶

Kaza arâzisi oldukça verimli ve her türlü hubûbâtın yetiştirilmesi için uygundur.¹⁰⁸⁷ Başlıca üretilen zirâî ürünleri buğday, kapluca, arpa, yulaf, çavdar, darı, mısır, burçak, susam, mercimek, fasulye, nohut, üzüm, ipek kozası'dır. Bunlardan daha az seviyede ise darı, fiğ, kuşyemi, bakla, tütün, pamuk, kavun, karpuz, soğan, sarımsak ve çeşitli meyve zirâati yapılıyordu.¹⁰⁸⁸

Mali Senesi, s. 981.

* Bu ibare ile Üzüm'den şarap ve rakı üretilmediği anlaşılmıştır.

1081- SVE-H. 1310, s. 328-329.

1082- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 202.

1083- SVE-H. 1310, s. 325.

1084- SVE-H. 1310, s. 323.

1085- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 203.

1086- SVE-H. 1310, s. 346; SVE-1317 Mali Senesi, s. 387; SVE-1319 Mali Senesi, s. 997.

1087- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 206; SVE-H. 1310, s. 344.

1088- SVE-H. 1310, s. 345, 347; SVE-1317 Mali Senesi, s. 388; SVE-1319 Mali Senesi, s. 998.

Dimetoka Kaza'sında Ortalama olarak 1 Senede Elde Edilen Tarımsal Ürünler

İstanbul Kilesi	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Kapluca	Mısır
	178.000	60.000	48.000	20.000	16.000	64.000
	Susam	Burçak	Darı	Fiğ	Kuşyemi	
	12.000	12.000	4.000	8.000	4.000	
Kıyye	Fasulye	Nohut	Üzüm	İpek Kozası	Tütün	Pamuk
	32.000	40.000	640.000	32.000	464	8.000
	Soğan	Sarımsak	Mercimek			
	95.000	180.000	16.000			

Ayrıca bir senede tahminen 3.000 araba karpuz ve 1.000 adet kavun üretiminin yanı sıra üretilen çeşitli mahsulün miktarı 160.000 kıyye'dir.

Dimetoka kasabasının Batı tarafı tamamen bağ ve bahçeliktir. Ayrıca kasaba merkezinde Meriç ve Kızıldeli nehirlerinin taşkınlarından dolayı *Göl* adı verilen yaklaşık 5-6 bin dönümden fazla arâzî üzerinde de, sular çekildikten sonra yöre halkı mısır, darı ve sebze ürettiyordu. Su taşkını olmayan senelerde de aynı arâzîde buğday, kızılcıca ve arpa gibi kışlık mahsuller ekilirken, emsali olmayan bir biçimde 1'e 40 ve 1'e 50 nispetinde mahsul alınırdı.¹⁰⁸⁹ 1891'de kaza bağlarının üzümünden, 306.430 kilogram hamr¹⁰⁹⁰ ve 37.127 kilogram rakı elde edilmiştir. 1892'de ise üretilen şarap miktarı 642.365 kıyye'dir.¹⁰⁹¹

Uzunköprü Kazası

Uzunköprü kazasının genelinde arâzînin bir kısmı ova, ekserisi bayır ve yüksek mevkiilerdir. Meriç ve Ergene nehri civarında bulunan ovaların verimliliği yüksek, diğer arâzînin ise orta denilebilecek seviyededir.¹⁰⁹²

Tüm kazanın 641.991 dönüm arâzîsi olup, bunun 465.117 dönümü ekili tarladır. Ayrıca 5.369 dönümden 4.872 parça bağ ve 224 dönüm üzerinde 70 bahçe bulunmaktadır.¹⁰⁹³ Kaza gene-

1089- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 205-206; SVE-H. 1310, s. 344.

1090- Şarap. Ferit Devellioğlu, "Hamr", *a.g.l.*, s. 415.

1091- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 206; SVE-H. 1310, s. 347.

1092- SVE-1317 Malî Senesi, s. 380; SVE-1319 Malî Senesi, s. 990.

1093- SVE-H. 1310, s. 367; SVE-1317 Malî Senesi, s. 382; SVE-1319 Malî Senesi, s. 992-993.

linde birinci derecede buğday, kızılca, kuş otu, susam, çavdar, arpa, alef, kapluca, burçak ve mısır ikinci derecede darı, seyrek, fasulye, nohut, bakla ve bazen patates yetiştirilirken, az miktarda da tütün elde ediliyordu. Ancak bu tütünün nefâseti yoktur¹⁰⁹⁴. Uzunköprü kazasının kavunu da meşhurdur. Kavunlar en çok merkez kazanın ovaları ile Salarlı, Kurtbey, Karayayla ve Saatağacı ovalarında yetiştirildi. Belirtilen ovalar Ergene Nehri kenarındadır.¹⁰⁹⁵ Uzunköprü kazası genelinde 1 senede ortalama olarak elde edilen tarım ürünlerinin miktarı Tablo'da belirtilmiştir.¹⁰⁹⁶

Uzunköprü Genelinde Bir Senede Üretilen Ürünlerin Ortalama Miktarları

Ölçü: İstanbul Kilesi	Buğday	Kızılca	Sünter	Arpa	Alef	Çavdar
	424.400	146.000	6.300	58.400	41.000	46.200
	Mısır	Burçak	Darı	Kuşyemi	Kapluca	Fiğ
	95.000	23.000	1.000	92.000	67.000	700
	Nohut	Grah	Mercimek	Keten Tohumu	Fasulye	Börülce
	7.900	3.000	180	1.500	1.600	450
	Susam	Sarımsak	Mercimek			
6.500	180.000	16.000				

1892 ve 1893 senelerine ait sâlnâmelerde belirtildiğine göre tüm kazanın zahire ihracatı 16 milyon kıyye, zahire ithâlatı ise 2 milyon kıyye olarak gerçekleşmişti.¹⁰⁹⁷

Kazanın R. 1307 (1891/1892) senesi toplam geliri 3.960.061 kuruş 30 buçuk para, a'sâr geliri ise 2.134.269 kuruş 20 para'dır. Bu rakamlara göre tüm gelirin % 53,90'ı a'sârdan sağlanmaktadır. Bu oran Edirne Sancağı'nın diğer kazalarına göre Uzunköprü'de ki tarımın ve tarım verimliliğinin daha büyük boyutlu olduğunu ortaya çıkarmaktadır.¹⁰⁹⁸

Ortaköy Kazası

Ortaköy kazasının genelinde arâzî kısmen ova, çoğunlukla dağlıktır. Verimliliği genelde orta seviyede olmakla birlikte, iyi verim alınan arâzîsi de bulunmaktadır.¹⁰⁹⁹

1094- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 211; SVE-H. 1310, s. 365.

1095- SVE-H. 1310, s. 366.

1096- SVE-1317 Malî Senesi, s. 382-383; SVE-1319 Malî Senesi, s. 993.

1097- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 211; SVE-H. 1310, s. 365.

1098- SVE-H. 1310, s. 364.

1099- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 218; SVE-1317 Malî Senesi, s. 376; SVE-1319 Malî Senesi, s. 985.

Tüm kazanın ekilebilen ve ekim yapılmayan arâzî toplamı 438.401 dönümdür. Bu arâzî üzerinde ekilebilen 43.712 parça tarla, 10.500 dönüm arâzî üzerinde 9.016 bağ ve 4.798 dönüm arâzî üzerinde 2.357 parça bahçe vardır.¹¹⁰⁰ Kaza genelindeki meyve bahçesi olmamakla birlikte, bahçelerin çoğunluğu dut ve sebze bahçeleridir. Kaza merkezi Ortaköy kasabası ile bazı köylerde ahâli kendi tüketimi için şarap üretmektedir.¹¹⁰¹

Ortaköy'de buğday, mısır, arpa ve kapluca çoğunlukla ekimi tercih edilen ürünlerdir. Bunların yanı sıra çavdar, burçak, alef, nohut, fasulye, mercimek, pamuk, kuş otu ve tütün zirâatı yapılıyordu. Özellikle kazanın dağlık taraflarında yetiştirilen tütünlerden, ortalama olarak yılda 120.000 kg tütün elde ediliyordu.¹¹⁰² Ortaköy kazasının R. 1307 (1891/1892) senesinde sağlanan a'sâr vergisi geliri 858.648 kuruş, 30 para'dır. Toplam gelirin 2.212.962 kuruş, 9 para olduğu kazada a'sâr vergisi oranı yaklaşık olarak % 38,80'dir.¹¹⁰³

Aynı sene içerisinde Ortaköy kaza merkezi ve kaza genelinde elde edilen tarım ürünleri içerisinde Edirne Sancağı ve kazalarında varlığından bahsedilmeyen kenevir üretiminde bulunmaktadır. Ortalama senede 120.000 kg üretimi olduğu belirtilen tütün üretimi ise R. 1307 (1891/1892) senesinde 150.252 kg.'dır.¹¹⁰⁴

Ortaköy Kazasında R. 1307 (1891/1892) Senesinde Elde Edilen Tarımsal Ürünler ve Miktarları

İstanbul Kilesi	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Kapluca	Mısır
	214.767	119.745	23.982	7.900	3.070	50.140
	Susam	Burçak	Darı	Fiğ	Kenevir	
	1.340	4.086	150	150	975	
Kıyye	Fasulye	Nohut	Mercimek	Bakla	Patates	Pamuk
	4.400	5.800	200	1.120	2.230	1.510

1100- SVE-H. 1310, s. 384; SVE-1317 Malî Senesi, s. 377; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

1101- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 218; SVE-H. 1310, s. 385.

1102- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 218; SVE-1317 Malî Senesi, s. 377; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

1103- SVE-H. 1310, s. 380.

1104- SVE-H. 1310, s. 385.

Havsa Kazası

Kazanın toplam arazisi, 1893 senesi sâlnâmesinde 706.052 dönüm, 1901 ve 1903 sâlnâmelerinde ise 806.052 dönüm olarak belirtilmiştir.¹¹⁰⁵ Arazi yapısı genelde düz ve ovalık, az da olsa dağlıktır.¹¹⁰⁶ Arâzînin verimliliği ise 1'e 8 ve 1'e 12 oranlarında gerçekleşmekteydi.¹¹⁰⁷

1892 senesinde kaza genelinde 43 bahçe ve 13.392 parça tarla vardı.¹¹⁰⁸ 1902'de ise 45 bahçe, 180 dönüm bostan ve 1.389 evlik pamukluk olduğunu görmekteyiz.¹¹⁰⁹ Havsa kazası genelinde bahçecilik çok gelişmemişti. Ancak Havsa kasabası ile Süleoğlu, Küküler, Hasköy, Oğulpaşa ve Sazlımalkoç köylerinde bulunan sebze bahçelerinde yazlık ve kışlık sebze yetiştiriliyordu.¹¹¹⁰

Kaza genelinde, 12.000-12.500 dönüm üzerinde yaklaşık 3.800 parça bağ mevcudu olup, bu bağların 8.614 dönümü Zalif ve Aslıhan köylerinde, 1.100 dönümü Şerbettar ve Hamzabey köylerinde, geri kalan bağlar ise Havsa kasabası ile birkaç köyde bulunuyordu.¹¹¹¹ Zalif ve Aslıhan köylerinde bir senede ortalama 1.500.000 kıyye'den fazla şarap imâlatı yapılmaktadır. Çoğunlukla Avrupa olmak üzere Edirne ve sair mahallere de şarap ihraç ediliyordu. Bundan dolayı bu köylerde Edirne'den 8-10 tüccar şarap mağazası açmıştır.¹¹¹² Zalif ve Aslıhan köylerinde beyaz ve kara üzüm ile birlikte 1880'den itibaren *Karalahna* cinsi üzüm de üretilmiştir.¹¹¹³

Havsa kazasının tümünde ortalama bir senede 1.000.000-1.200.000 İstanbul kilesi çeşitli zahîre elde edilmektedir. Üretilen zahîrenin yaklaşık 400.000 kilesi tohumluk ve yemeklik olmak üzere kaza genelinde tüketilmekte, yaklaşık 250.000 ki-

1105- SVE-H. 1310, s. 400; SVE-1317 Malî Senesi, s. 395; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005.

1106- SVE-1317 Malî Senesi, s. 392; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1002.

1107- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 221.

1108- SVE-H. 1310, s. 400.

1109- SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005; H. 1310 (1893) senesi Sâlnâmesinde pamuk üretimi için; "Her yerde üretilmeyip, yalnız Zalif köyünde 500-600 dönüm üzerinde pamuk üretimi yapıldığı ve senelik mahsulün birkaç bin kıyyeden ibaret olduğu" belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 402.

1110- SVE-H. 1310, s. 401.

1111- SVE-H. 1310, s. 400-401; SVE-1317 Malî Senesi, s. 395-396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005-1006. "1883 senesinde Zalif ve Aslıhan köylerinde 8.614 dönüm olduğu belirtilen bağlar, 1901 ve 1903 senesi sâlnâmelerinde 9.000 dönümden fazla olarak belirtilmektedir."

1112- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 223; SVE-H. 1310, s. 401; SVE-1317 Malî Senesi, s. 396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005-1006.

1113- SVE-H. 1310, s. 401

* Pavli; günümüzde Kırklareli ilinin ilçesi olan Pehlivanköy'ün o dönem ki adı..

lesi ise Pavli* tren istasyonu vasıtasıyla İstanbul ve Dedeâğaç'a, geri kalan kısım zahîrede Edirne ve Kırklareli'ne nakil ve ihraç ediliyordu.¹¹¹⁴

Zirâî mahsullerin senelik ortalama üretim miktarları 1893 senesinde İstanbul Kilesi, 1901 ve 1903 senelerinde ise Şinik¹¹¹⁵ ölçüsüne göre belirtilmiştir.¹¹¹⁶

Havsa Kazasında 1893, 1901 ve 1903 Senesi Sâlnâmelerine Göre Ortalama Olarak Bir Senede Elde Edildiği Belirtilen Zirâî Ürünler

Ürün	1893	1901-1903
	İstanbul Kilesi	Şinik
Buğday	300.000	200.100
Kızılca	250.000	365.666
Arpa	150.000	216.416
Çavdar	120.000	122.233
Mısır	160.000	91.091
Kuşyemi	20.000	2.558
Alef	100.000	75.675
Kapluca	25.000	-
Darı	35.000	5.900
Susam	10.000	4.233
Burçak	30.000	108.833
Fiğ	-	75
Süpürge Tohumu	-	170

Kazanın, R. 1307 (1891/1892) senesi toplam geliri 2.031.427 kuruştur. Toplamın % 64,74'ü yani 1.315.110 kuruşu a'sâr vergisinden elde edilen gelirdir.¹¹¹⁷

Tarım Faâliyetlerinden Alınan Vergi (A'sâr)

Sancak genelinde özellikle tarım faâliyetleri sonucunda mükelleflerinden elde edilen a'sâr, teorik olarak Müslümanlardan alınan ve mülk topraklarının mahsullerinin zekâtını ifade eder. A'sâr, Osmanlı'da hubûbât üretiminde bulunan bütün çiftçilerden alınırken, tahıl ve bakliyat mal olarak tahsil edilirdi. Osmanlı ekono-

1114- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 221; SVE-H. 1310, s. 402.

1115- Şinik = 0.5 kile, 0.25 kile için de kullanılır. Bkz.: Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu ..., s. 254.

1116- SVE-H. 1310, s. 402; SVE-1317 Malî Senesi, s. 395-396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1005.

1117- SVE-H. 1310, s. 398.

mi gibi, kapitalizm dışı ekonomilerdeki tarım en önemli sektör olduğundan Tanzimat dönemiyle başlayan yeni malî uygulamalarda a'şâr, bütçenin en önemli geliridir. Tanzimat döneminde bu vergi, mahsulün yetişmesi için üreticinin yaptığı masraflara da bakılmayarak gayri sâfi hâsılat üzerinden tahsil edilmeye başlandı. Bundan sonrada bu verginin tahsili birçok aşamadan geçmiş ve toplanmasında farklı usuller uygulanmıştır.¹¹¹⁸

1886 (13 Mart) senesinden başlamak üzere Edirne Sancağı genelinde a'şâr memurluğu kaldırılarak, a'şâr gelirlerinin *Maktûan İhalesi*¹¹¹⁹ne karar verilmiş, 1889 (Haziran/ Temmuz) itibariyle alınan yeni bir kararla da sancakta a'şâr gelirlerinin *Emaneten*¹¹²⁰ idâre olunmasına başlanmıştır.¹¹²¹ Sancak gelirlerinin 1870-1903 seneleri arasında ortalama % 44,10'u a'şâr vergisinden sağlanmıştır. Ancak 19. Yüzyılın son senelerine doğru bu gelir kaynağı 1870 tarihine göre yaklaşık % 50 oranında azalma göstermiştir.¹¹²²

Edirne Sancağı'nın Bazı Senelerde A'şâr ve Toplam Gelirleri ile Toplam Gelir İçerisinde A'şâr'ın Oranı

	1870	1877	1888	1894	1903
A'şâr Geliri	15.439.778	12.500.000	10.136.525	8.509.119	7.687.875
Gelir Toplamı	32.690.528	30.130.296	19.933.217	20.242.986	19.774.432
Toplam Gelir'de A'şâr Vergisinin Oranı	47,23	41,49	50,85	42,03	38,88

Hayvancılık

Hayvancılık, elde edilen ürünleri ve gücü, beslenmeye sağladığı katkı, özellikle kırsal bölgelerde oluşturduğu istihdam açısından milletimizin ekonomik ve sosyal tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlılar döneminde oldukça yaygın olan mera hayvancılığı Diyarbakır, Erzurum, Urfa, Orta ve Batı Anadolu konar göçerlerinin ekonomik faaliyeti alanında olmuştur. Trakya yöresinde ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde çiftliklerin kurulmasıyla çiftlik hayvancılığı da yaygınlaşmış, Rumeli ve Anadolu'da ordunun ulaştırma ihtiyaçlarına yönelik hayvan yetiştiriciliğinin yanı sıra Suriye, Mısır ve Batı Akdeniz coğrafyasına canlı hayvan ve hayvan ürünleri satılmıştır.¹¹²³ Ziya Karamursal'ın be-

1118- Ahmet Tabakoğlu, "Öşür(Osmanlılar)", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 100-103.

1119- Tüm a'şâr gelirlerinin, taliplerine önceleri 2, daha sonra da 5 yıllığına verilerek idâre edilmesi. Abdülatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 132-136.

1120- A'şâr gelirlerinin Muhassıllar tarafından emaneten idâre olunması. Bu yöntemde, iltizamla devlet memurluğu birleştirilmiştir. Bkz.: Abdülatif Şener, *a.g.e.*, s. 132.

1121- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 8, 17.

1122- SVE-H. 1287, s. 154-155; SVE-1293 Malî Senesi, s. 156; SVE-H. 1305, s. 256, SVE-1310 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y., SVE-1319 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y.

1123- Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat...*, s. 242.

lirttiğini sınıflandırmaya göre hayvanlar ikiye ayrılmıştı. Çatal tırnaklılar ve bütün tırnaklılar. Çatal tırnak olanları; etinden, yün, kıl, süt ve derilerinden fayda görülen her cins ağnâm¹¹²⁴, öküz, inek, manda ile domuz'dur. Bütün tırnaklılar ise at, beygir, kısrak, katur ve merkep'tir. Develer de bütün tırnak arasına girmiştir.¹¹²⁵

Osmanlı şehir ve kasabalarında da pek çok aile kendi günlük süt ve süt ürünleri ihtiyacını karşılamak için birkaç sağmal koyun ve keçi beslemekteydi.¹¹²⁶ Dönemin şartlarına göre baktığımızda öncelikle ordu ve ahâli için taşıma ve binek aracı olarak da bütün tırnaklıların yanı sıra öküz, inek, manda ayrı bir önem taşımıştır. 19. Yüzyıldan itibaren salgın hastalıklar, mera, çayır ve yaylakların tarla haline getirilmesi, savaşlar, göç, erken kesim, vergilerin yüksekliği gibi olaylarla hayvancılık gerilemeye başlamıştır.¹¹²⁷

Edirne Sancağı'nda Hayvancılık

Edirne Sancağı'nın genelinde küçükbaş ve büyükbaş hayvanların yanı sıra, yük ve yolcu naklinde kullanılan hayvanlar bulunmaktadır. Hayvancılık, sancak sakinleri için tarımla birlikte önemli bir geçim kaynağını teşkil ederken, küçükbaş hayvan besiciliği hayvancılığın en önemli bölümünü oluşturuyordu. Hayvanların, etinden, yününden, kılından, sütünden ve derisinden faydalanılmakta, aynı zamanda büyükbaş hayvanlar ve beygirden de koşum hayvanı olarak istifade edilmektedir.

Hayvanlardan elde edilen süt ve et ürünlerinden pek çok çeşit yiyecek yapılırdı. Günümüzde olduğu gibi o vakitlerde de yörede peynir üretimi çoktur. Kaşar ve Basma olarak adlandırılan bu peynirlerin gayet meşhur olduğu belirtilmekte olup, peynir ve hayvansal yağların alım-satımı da yerel ticarete önemli bir seviyedeydi.¹¹²⁸ Günümüzde pek bilinmeyen, ancak o dönem halkın yediği ve Edirne'ye ait olan özel tatlardan birisi de *sığırdili* pastırmasıydı.¹¹²⁹

Ayrıca değişik hayvanlardan elde edilen yapağı, tiftik ve keçi kılından da fayda sağlanırdı. Edirne'de yapağı'dan bükülmüş iplikten feracelik şallar, aba, çeşitli şayak, çorap ve kalıçeler üretilirdi. Şehir halkının çoğunluğu, yapağı'dan dokunmuş şayak palto ve pantolon diktirip giymekteydi.¹¹³⁰

1124- Koyunlar manasındadır. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Ağnam", *a.g.s.*, C. 1, s. 25.

1125- Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1940, s. 176.

1126- Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat...*, s. 243.

1127- Gös. yer.

1128- SVE-H. 1288, s. 180; SVE-H. 1310, s. 167; SVE-H. 1319, s. 908.

1129- SVE-H. 1291, s. 156-157; *Hayvanlardan elde edilen yiyeceklerin bir kısmı kurutma ve konserve şeklinde diğer mevsimlere saklanır; kavurma ve pastırma gibi et ürünleri bolca üretilirdi*. Bkz.: Veli Şirin, *a.g.e.*, s. 267.

1130- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 32; *Hayvancılığın bir başka yönü de; yün ve kullardan yapılan çeşitli dokuma ürünleri, kilimler, keçeler, heybeler, torbalar, giyim eşyaları ve derilerden yapılan ayakkabı, giyim eşyaları, hayvanlar için koşum araçları (eğerler, yular, gem vb. takımlar) elde edilmesi idi*. Bkz.: Veli Şirin, *a.g.e.*, s. 267.

Debbâğhâne miktarlarına baktığımızda Edirne ve Dimetoka'da dericiliğin gelişmiş olduğunu belirtebiliriz. 1876 senesinde Edirne'de 32, Dimetoka'da ise 10 adet deri işlenen mekân vardı.¹¹³¹ Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında yaşanan işgalin etkisiyle, gerek telef olan koyunlar gerekse göçler dolayısıyla gerilemiş olan hayvancılığın etkisiyle, dericilik sektörü de büyük bir gerilemeye uğramıştır. 1886'da Edirne merkezinde deri işlemesi yapılan yer adeti sadece 2 olarak belirtilmiştir.¹¹³² 1892'ye gelindiğinde şehirde sadece 2 adet Debbâğhâne vardı.¹¹³³

Arıcılık ise sadece Dimetoka kazasında yapılırken, ortalama olarak 1.000 arı kovanının olduğu kaza genelinde senelik 10.000 kıyye bal elde ediliyor, 400 kıyye civarında da balmumu üretiliyordu.¹¹³⁴

Edirne Sancağı genelinde hayvanların yetiştirilerek beslenmesi için gerekli mera ve çayır'lar, coğrafi yapının uygunluğu dolayısıyla yeterlidir. Çayır ve meraların, dönüm olarak değil parça olarak belirtildiği kayıtlara göre Uzunköprü çayırların, Havsa ise meraların en çok olduğu kazalardır.¹¹³⁵

Edirne Sancağı'nda Bulunan Çayır ve Meralar (Parça olarak)

Yer	Çayır	Mera
Edirne	278	-
Üsküdar Nâhiyesi	315	2
Çöke Nâhiyesi	344	38
Ada Nâhiyesi ¹¹³⁶	611	18
Cisr-i Mustafapaşa	917	44
Kırcaali	595	104
Dimetoka	377	43
Uzunköprü	2.886	32
Ortaköy	46	81
Havsa	641	117

1131- SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

1132- SVE-H. 1304, s. 256.

1133- SVE-H. 1310, s. 165.

1134- SVE-H. 1310, s. 345.

1135- SVE-H. 1310, s. 164, 291-292, 294, 308, 323, 346, 367, 384, 400.

1136- Ada Nâhiyesi genelinde hayvanların faydalandığı arâzî miktarının toplam 25.000 dönüm olduğu belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 295.

Büyükbaş Hayvancılık

Büyükbaş hayvanlar öncelikle önemli zirâat vasıtalarıydı. Edirne Sancağı'nda sayı olarak başta öküz olmak üzere sırasıyla inek, dana, manda ve boğa gibi büyükbaş hayvan bulunuyordu. Bölgenin karasığır ve mandalarının et verimliliği orta seviyeydi. Karasığır ineklerinden 150, öküzlerden 250 ve mandalardan ise 350 kg et elde edilirken, bunlardan zirâat ve nakliyat için fazlasıyla fayda sağlanıyordu.¹¹³⁷

Karasığır ineklerinin 5, manda ineklerinin ise 7 kıyye kadar süt verimliliği vardı. Karasığır inekleri sütünün 16 ve manda inekleri sütünün 8 kıyyesinden 1 kıyye kadar tereyağı ile manda ineklerinin 7 kıyye sütünden 1 kıyye kaymak elde edilirdi.¹¹³⁸ Edirne Vilâyeti'ne ait ilk sâlnâmede vilâyet genelinde (tüm sancaklar) mevcut küçükbaş, yük ve yolcu taşımacılığında kullanılan hayvanlar ile birlikte kayıtlı büyükbaş hayvanların cinsleri ile adetleri gösterilmiştir.¹¹³⁹

H. 1287/1870 ve 1902 Senesi Sâlnâmesine Göre Vilâyet Genelindeki Büyükbaş Hayvan Miktarları

Cins	Adet	Cins	Adet
Öküz	163.000	Manda	28.700
Damızlık Manda Erkek	6.850	Dişi Manda	28.500
Malak	18.000	Boğa	8.800
Dana	81.000	İnek	264.000
Boğa ve İnek	96.102	Tosun, Düğe, Dana	68.129
Koşu Öküzü	128.968	Manda Boğası ve Dişi Manda	23.853
Koşu Mandası	15.068		

Edirne ve civarı hayvancılık bakımından zengin bir bölge iken, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında küçükbaş ve çift hayvanlarından pek çok zayıt olmuştur.¹¹⁴⁰ Belirtilen bu durum

1137- SVE-H. 1304, s. 272-273.

1138- SVE-H. 1305, s. 277.

1139- SVE-H. 1287, s. 162.

1140- SVE-H. 1310, s. 166.

Tablo 43'deki 1869 senesi hayvan miktarları ile 1903 senesine ait sâlnâmede gördüğümüz 1902 senesi hayvan miktarları karşılaştırıldığında açıkça ortaya çıkmaktadır.¹¹⁴¹

1869 senesinde Edirne Vilâyeti genelinde kayıtlı büyükbaş hayvan sayısı 598.850 adet iken, 1902 senesinde toplam büyükbaş hayvan sayısı 332.120'dir.

Edirne civarında mevcut olan büyükbaş hayvan sayısı neşredilen sâlnâmelerde Edirne Vilâyeti'ndeki hayvan sayısı toplamı içerisinde belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Edirne'nin Üsküdar nâhiyesi genelinde 1900 senesinde kayıt altına alınmış 1.161 karasığır ve 553 manda vardı.¹¹⁴² Diğer nâhiyeler Ada ve Çöke'de büyükbaş hayvan miktarları ise sâlnâmelerde belirtilmemiştir.

Havsa kazasında, büyükbaş hayvan sayılarına bakıldığında hayvan yetiştiriciliği günümüzde olduğu gibi o dönemde de yoğundur. 1892 senesinde kaza genelinde 12.000 inek mevcudunun yanı sıra diğer büyükbaş hayvanlar 3.500 öküz ve 1.500 manda'dır. Uzunköprü kaza genelinde ise 5.137 öküz ve 2.808 manda vardır. Kayıtlara göre Havsa ile birlikte Uzunköprü'de ki büyükbaş hayvan varlığı bu şekilde ayrıntılı sınıflandırma yapılmadan verilmişken, Edirne'ye bağlı Cisir-i Mustafa Paşa, Kırcaali, Dimetoka ve Ortaköy kazalarında bulunan büyükbaş hayvanlar sınıflandırmaya tabii tutularak, kayıtlarda belirtilmektedir.¹¹⁴³

1892'de Edirne Sancağı Kazalarının Büyükbaş Hayvan Miktarları

Cinsi	Cisir-i Mustafa Paşa	Kırcaali	Dimetoka	Ortaköy
Çift Öküzü	2.754	2.528	5.166	3.530
Çift Mandası	280	106	200	136
Manda Boğası	10	-	25	3
Manda İneği	270	110	1.300	144
Malak	150	-	900	68
Sığır Boğası	55	-	40	84
İnek	1.200	3.500	1.500	2.629
Dana	550	900	600	932
Toplam	5.269	7.144	9.731	7.526

1141- SVE-1319 Malî Senesi, s. 899.

1142- SVE-1317 Malî Senesi, s. 357.

1143- SVE-H. 1310, s. 310, 328, 348, 368, 385, 403.

1902'de ise Kırcaali'de 2.612 öküz ve 186 manda, Uzunköprü'de 916 boğa ve inek, 3.500 tosun, düğe ve dana, 12.416 koşu öküzü, 2.079 manda boğası ve dişi manda, 2.264 koşu mandası vardı.¹¹⁴⁴ 1902'de Dimetoka kazasının kayıtlı büyükbaş hayvan miktarı 8.000 koşu öküzü, 250 koşu mandası, 50 karasığır boğası, 1.350 karasığır ineği, 30 manda boğası, 770 inek, 600 tosun, düğe ve dana'dan ibarettir.¹¹⁴⁵ Toplam 11.050 olan büyükbaş hayvan sayısında yaklaşık 10 senede % 13,55 oranında bir artış yaşanmıştır. Cısr-i Mustafa Paşa ile Ortaköy kazalarının büyükbaş hayvan varlıkları 1903 senesi sâlnâmesinde belirtilmemiş olup, 1902'de Havsa genelinde kayıtlı büyükbaş hayvan miktarı 3.000 öküz, 2.000 manda ve 12.500 tümü buzağı inek'tir.¹¹⁴⁶

Küçükbaş Hayvancılık

Osmanlı'da küçükbaş hayvanlar beş cinstir. Bunlar *kıvırcık*, *karaman* ve *dağlıç* koyunları ile *tiftik* ve *kıl* keçileridir.¹¹⁴⁷ İstanbul'u besleyen kasaplık hayvan sürüleri daha ziyade Balkan Yarımadası'ndan getiriliyordu. Rumeli'nin kıvırcık cinsi koyunu lezzet bakımından saray mutfağında ve halk arasında da Anadolu'dan gelen koyuna tercih ediliyordu. *Kıvırcığın eti yağsız, süt verimi yüksek ve yapağısı niteliklidir. Bu ırkın en saf olduğu bölge ise Trakya'dır. Kıvırcığın ortalama ağırlığı 40 kg., süt verme süresi 150-160 gündür. Yılda 60-90 kg süt verir. Sütünde %5-6 oranında yağ bulunur. Yapağı ağırlığı 1,3-1,7 kg'dır.*

Edirne ve civarında, çoğunluğu kıvırcık cinsinden olan koyun bulunurdu. Kıvırcık koyunlarından elde edilen yapağı da daha hafif olarak kabul edildiğinden diğerlerine göre daha pahalıya satılıyordu.¹¹⁴⁸

Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında olan zayıflık, sâlnâmelerde aktarılan küçükbaş hayvan sayılarından da açıkça tespit edilebilir. 1869'da vilâyetin tümünde 3.295.000 adet olarak belirtilen küçükbaş hayvan miktarı¹¹⁴⁹, 1885'de 1.818.845 koyun, 787.379 adet keçi olmak üzere toplam 2.606.224'tür.¹¹⁵⁰ 1892'de 1.623.878 koyun, 889.764 keçi olmak

1144- SVE-1319 Malî Senesi, s. 981, 993,

1145- SVE-1319 Malî Senesi, s. 998.

1146- SVE-1319 Malî Senesi, s. 1006.

1147- Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, I. Kısım, Kader Matbaası, Dersaadet 1328, s. 29.

1148- SVE-H. 1303, s. 268; Halime Doğru, Rumeli'de Celep-Keşanlar', *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. III, Kısım III, Ankara 2002, s.1680; Edirne, *Yurt...*, s. 2405.

1149- SVE-H. 1287, s. 162.

1150- SVE-H. 1303, s. 268; H. 1306 (1889) tarihinde yayınlanmış olan Kâmusü'l-A'lâm'da vilâyetin koyun

üzere toplam 2.513.642 küçükbaş hayvan olup, 1902'de ise 1.846.847 koyun, 847.113 keçi varlığı ile toplam 2.693.960 küçükbaş hayvan olduğu belirtilmiştir.¹¹⁵¹ Bu bilgilere göre yaklaşık 33 sene içerisinde küçükbaş hayvanların miktarında % 18 oranında azalma gerçekleşmiştir.

H. 1287/1870 Senesi Sâlnâmesine Göre Vilâyet Genelindeki Küçükbaş Hayvan Miktarları

Cins	Adet	Cins	Adet
Kuzu	770.000	Koç	162.000
Dişi Koyun	1.460.000	Erkek Keçi	69.000
Dişi Keçi	494.000	Oğlak	340.000

Büyükbaş hayvan istatistiklerinde olduğu gibi Edirne bölgesinin küçükbaş hayvan sayıları vilâyet toplamı içerisinde belirtilmiştir. Edirne Kazası'nın Ada nâhiyesinde bulunan küçükbaş hayvan mevcudu da belirtilmemekle birlikte, Üsküdar nâhiyesi genelinde (merkez ve köyler dâhil) sayımı yapılmış küçükbaş hayvan miktarları 1900 senesinde 32.500 koyun ve 3.165 keçiden ibarettir. 1902 senesinde de aynı miktarlar verilmiştir. Çöke genelinde 1900'de toplam 82.764 olan koyun ve keçi mevcudu, 1902'de ise toplam 71.870'tir.¹¹⁵²

Kazalar içerisinde Uzunköprü'nün küçükbaş hayvan mevcudu diğer kazalara oranla daha fazladır. Ortaköy kazasında ise 1892'de 77.768, 1900'de 74.428 olan koyun ve keçi toplamı 1902'de hızlı bir azalma ile 40.807 olmuştur.

1892, 1900 ve 1902'de Edirne Sancağı Kazalarında mevcut olan Küçükbaş Hayvanların Miktarları

KAZA	1892 ¹¹⁵³		1900 ¹¹⁵⁴		1902 ¹¹⁵⁵	
	Koyun	Keçi	Koyun	Keçi	Koyun	Keçi
Cisr-i Mustafa Paşa	54.830	25.427	73.175		73.175	
Kırcaali	18.206	30.998	23.444	27.680	25.286	25.804
Dimetoka	39.134	24.915	38.098	18.534	38.098	18.534
Uzunköprü	98.434		96.000	24.000	96.000	24.000
Ortaköy	36.985	40.783	74.428		40.807	
Havsâ	46.657	3.553	65.993	3.615	65.993	3.615
Toplam	419.922		444.967		411.312	

sayısı 1.818.850, keçi sayısı ise 787.380 olarak belirtilmiştir. Bkz.: Şemseddin Sami, a.g.e., C. 2, s.809.

1151- SVE-H. 1310, s. 166; SVE-1319 Malî Senesi, s. 899.

1152- SVE-1317 Malî Senesi, s. 357, 362; SVE-1319 Malî Senesi, s. 963, 969.

1153- SVE-H. 1310, s. 310, 328, 348, 367, 385, 403.

1154- SVE-1317 Malî Senesi, s. 368, 372, 377, 383, 388, 396.

1155- SVE-1319 Malî Senesi, s. 977, 981, 986, 993, 998, 1006.

Görüldüğü üzere vilâyet genelinde bulunan küçükbaş hayvanların 1892'de % 16,71'i ve 1902'de % 15,27'si Edirne merkezi ve nâhiyeleri hariç olmak üzere Edirne Sancağı'nın kazalarında bulunmaktadır.

Vilâyetin genelinde ayrıca Gayrimüslimler de ihtiyaçlarını karşılamak adına domuz yetiştiriyordu. Tüm vilâyette 1869'da 72.000, 1892'de 39.732 ve 1902'de ise 50.311 adet kayıt altında olan domuz vardı.¹¹⁵⁶ 1892'de Cısr-i Mustafa Paşa'da 1.301, Dimetoka'da 3.256, Uzunköprü'de 3.211, Ortaköy'de 1.325 ve Havsa'da 760 adet domuz olmakla birlikte, ahâlisinin çoğunluğu Müslüman olan Kırcaali'de ise domuz bulunmuyordu. Edirne şehir merkezi ve nâhiyelerinde olması muhtemel domuzların miktarları ise aynı sene belirtilmemiştir.¹¹⁵⁷ 1903 tarihli son sâlnâmede ise sadece Üsküdar nâhiyesinde 313, Uzunköprü'de 5.700 adet domuz olduğu belirtilmiş, geri kalan yerleşim birimlerinin domuz miktarlarından bahsedilmemiştir.¹¹⁵⁸

Yük ve Yolcu Taşıma Amacıyla Kullanılan Hayvanlar

Halk, yük ve yolcu taşımada *bâr-gîr*, *ester*, *merkeb-hergele-himâr*, *kısırak* ve *deve* kullanmaktaydı. Ayrıca bu hayvanlar, askerî alanda da özellikle o dönem nakil için önemli olmalıdır. Bunların yanı sıra aygır ve tay gibi hayvanlarında sayı olarak varlığı sâlnâme kayıtlarında verilmiştir.

Bölgede mevcut kısıraklar küçük yapılı olup, en iyileri 1,5 metre boyundadır. Bunlar daha çok binek ve nakliyat işlerinde kullanılmaktaydı. Ancak bölgedeki kısıraklar büyük top arabalarının nakli ile fayton kullanımı için istenilen verimlilikte değildi.¹¹⁵⁹ Vilâyet genelinde zirâat amaçlı koşu beygiri miktarı 1869'da 18.200'dür. Aynı sene 44.000 eşek, 4.600 aygır, 38.000 kısırak, 17.000 tay ve 7.000 katır olduğu kayıtlara geçirilmiştir.¹¹⁶⁰ 1902'de ise vilâyet'te 11.989 aygır ve kısırak, 11.409 iğdiç beygir, 8.505 katır, 41.441 eşek ve 892 deve vardı.¹¹⁶¹

Edirne Sancağı'nda; öncelikle yük ve yolcu taşıma amacıyla ve az da olsa tarımda faydalanılan hayvanların 1892'de en çok olduğu kaza Dimetoka, en az olduğu kaza ise Kırcaali'dir.¹¹⁶²

1156- SVE-H. 1287, s. 162; SVE-H. 1310, s. 166; SVE-1319 Malî Senesi, s. 899.

1157- SVE-1319 Malî Senesi, s. 899.

1158- SVE-1319 Malî Senesi, s. 963, 993,

1159- SVE-H. 1305, s. 277.

1160- SVE-H. 1287, s. 162.

1161- SVE-1319 Malî Senesi, s. 899.

1162- SVE-H. 1310, s. 310, 328, 348, 367-368, 385, 403.

1892’de Edirne Sancağı Kazaları Genelinde Bulunan Yük ve Yolcu Taşıma Amacıyla Kullanılan Hayvanların Miktarı

	Cisr-i Mustafa Paşa	Kırcaali	Dimetoka	Uzunköprü	Ortaköy	Havsa
Beygir	800	51	1.200	209	275	150
Katır	80	158	35	1	280	-
Eşek	300	-	500	-	970	600
Kısrak	-	-	-	337	-	-
Toplam	1.180	209	1.735	547	1.525	750

1902’de nâhiyelerden sadece Üsküdar’da 312 beygir ve 417 eşek, kazalar içerisinde de Kırcaali’de 100 beygir ve 300 katır, Uzunköprü’de 990 aygır ve kısrak, 499 iğdi beygir, 700 eşek, Dimetoka’da 50 aygır, 250 kısrak, 100 beygir ve 400 eşek, Havsa’da 700 eşek ve 150 kadar binek ve koşum beygiri bulunuyordu.¹¹⁶³

Hayvancılık Faâliyeti Sonucu Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti’nde şahıs, ticaret ve zirâi mahsul vergilerinden başka, hayvanlar da vergiye mevzu teşkil etmiştir. Hayvanlardan alınan vergiler zaman, durum, bölge ve şartlara göre Őu Şekilde sınıflandırılabilir:

- Adet-i Ağnâm,
- Ondalık Ağnâm Resmi,
- Otlak Resmi,
- Zebiha Resmi,
- Selâmet Akçası,
- Ağnâm Bâcı,
- Ağıl Resmi,
- Canavar Resmi,
- Diğerk Hayvanların Vergisi.¹¹⁶⁴

Sâlnâmelerde hayvancılık faâliyeti sonucunda alınarak miktarları belirtilen vergiler, Ağnâm Rsmu¹¹⁶⁵ ve Canavar Rsmu’dur.

1163- SVE-1319 Malî Senesi, s. 963, 981, 993, 998, 1006.

1164- Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 147.

1165- Vergi. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Rsm”, *a.g.l.*, s. 901.

Osmanlı Devleti'nde büyükbaş hayvan içerisindeki öküz ve manda gibi sığır cinsi hayvanlar önemli zirâat vasıtası olarak kabul edildiğinden bunların üzerine ayrıca bir vergi konulmamıştır. Yalnız İhtisap Rüsûmu¹¹⁶⁶ uygulanmasından sonra bunların nakliyatta kullanılan kısmı araba ve yük ile kasabalara geldikleri ve derbentlerden geçtikleri zaman araba ve yük hesabıyla ve bir de bu nevi hayvanat pazar yerlerinde satıldıkları vakit kıymetlerinden kuruşta bir para hesabıyla vergi alınmıştır.¹¹⁶⁷ Sâlnâmelerde büyükbaş hayvanların yanı sıra yük ve yolcu taşımacılığında kullanılan hayvanlardan alınan vergiler hakkında herhangi bir kayıt yer almamaktadır.

Ağnâm Rüsûmu

Sâlnâmelerde *Ağnâm rüsûmu* (ağnâm resmi) adı ile gördüğümüz Adet-i Ağnâm en kısa tanımıyla Osmanlı Devleti'nde, *bilhassa büyük ölçüde koyun besiciliği yapan, ağnâma (koyun ve keçi) sahip olan Müslümanların vermekle yükümlü oldukları vergidir*. Toplanan vergi oranları sancaklara göre değişiklik gösterirdi. Bu vergi ağnâmın sayısına göre alınırdı. Vergilendirme uyarınca, ağnâm sahipleri, hayvanları için gerekli ödemeyi yapmak zorundaydı. Ancak, hayvanların vergi memurlarından kolayca saklanabileceği de unutulmamalıdır.¹¹⁶⁸ Bu vergi, başlangıçta her on hayvandan biri devlet adına alınmak suretiyle uygulanmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra ise bir koyun veya keçinin süt, yapağı ve et verimleri mahallî değerlere göre tespit ettirilerek, senelik hâsılatına göre vergi alınması kararlaştırıldı. Memleketin muhtelif bölgelerinde tespit edilen verimler ile alınması kararlaştırılan % 10 nispetindeki vergiye göre Edirne Vilâyeti'nin tamamında bir hayvanın tahmini yıllık verimi 40 kuruş, yıllık vergisi de 4 kuruş olarak belirlenmiştir.¹¹⁶⁹

Hayvancılığa ait vergiler, daha önce muhtelif adlar altında alınan ağnâm vergilerinin şikâyet konusu olması üzerine, 1857 yılından itibaren Rumeli'de, 1858'den sonra da Anadolu ve Arabistan'da bunlar kaldırılarak yerine *Ağnâm Rüsûmu* adıyla tek bir vergi konmuştur.¹¹⁷⁰ 1872 senesinde bu vergi, vilâyetlere göre 20-40 para miktarında artırılmış, 1880 ve 1897 senelerinde hayvan başına yenden iki defa yirmişer para zam yapılmıştır.¹¹⁷¹

1166- Kent merkezlerinde, panayır ve pazar yerlerinde satılan mallardan çeşitli adlarla alınan vergilerin bütününe genel olarak "İhtisap Rüsûmu" deniliyordu. Bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 131.

1167- Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II. Kısım, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1330, s. 234.

1168- Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Doğu Batı Yayınları, Çev: Emine Sonnur Özcan, Ankara 2006, s. 75; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vergi ...*, s. 147-149; Adet-i Ağnâm, Ondalık Ağnâm ve Ağnâm Resmi için bkz.: Abdurrahman Vefik, *Tekâlif...*, I. Kısım, s. 29-31).

1169- Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 175.

1170- Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:14 Tarih Şubesi Yayınları No:12, Elazığ 2007, s. 217.

1171- Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 175.

Edirne Sancağı'nın 1869'da ağnâm rüsümü 5.200.000 kuruştur. Vilâyetin tümünde toplam ağnâm rüsümü miktarı aynı yıl 19.910.000 kuruş olarak gerçekleşmiştir.¹¹⁷² Buna göre tüm vilâyette toplanan vergi miktarının % 26,12'sini Edirne Sancağı karşılıyordu. 1872'de Edirne şehir merkezinde bulunan koyun ve keçilerden alınan rüsüm-u ağnâm miktarı 15.106 kuruştur. Nâhiye merkezleri ve bağlı bulunan tüm köylerde aynı yıl 2.129.083 kuruş, köyleri ile birlikte kazalarda ise 4.321.326 kuruş olmak üzere ağnâm vergisinden sancak genelinde 6.465.515 kuruş gelir elde edilmişti.¹¹⁷³

1876'da 5.758.846 kuruş olarak gerçekleşen ağnâm hâsılatı¹¹⁷⁴, Osmanlı-Rus savaşından sonra bir daha bu miktar seviyelerine çıkmadığı gibi yarı yarıya azalma göstermiştir.¹¹⁷⁵

Farklı Senelerde Edirne Sancağı ile Edirne Vilâyetinde Elde Edilen Ağnâm Hâsılatı

	Edirne Sancağı	Edirne Vilâyeti	Vilâyetin Toplam Ağnâm Vergisi İçerisinde Sancağın Yüzdelik Dilimi
1884	2.054.840	12.907.707	% 15,92
1885	2.904.305	13.298.456	% 21,84
1886	2.635.000	13.075.295	% 20,15
1887	3.070.300	14.143.515	% 21,71
1889	2.284.970	15.042.551	% 15,19
1890	2.997.610	13.751.274	% 21,80
1891	2.769.140	12.209.191	% 22,68

1892'de koyun ve keçilerinden dolayı en çok vergi veren kaza Uzunköprü'ydü.¹¹⁷⁶ Bu seneki sâlnâme içerisinde Edirne merkez ve nâhiyeleri ile Dimetoka'nın ağnâm vergisi geliri toplam gelir içerisinde ayrıca verilmemiştir.

1172- SVE-H. 1287, s. 154-155.

1173- SVE-H. 1290, s. 168-200; Bu seneye ait Sâlnâmede Edirne Sancağı'nın nâhiyeleri Üsküdar, Ada, Çöke ve Manastır'dır. Kazaları ise, Dimetoka, Kırklareli, Cisir-i Mustafapaşa, Çirmen, Uzunköprü, Baeski, Pınarhisar, Havsa, Hatunili Kızılağaç.

1174- SVE-1293 Mali Senesi, s. 106.

1175- SVE-H. 1302, s. 250; SVE-H. 1303, s. 256; SVE-H. 1304, s. 252; SVE-H. 1305, s. 256; SVE-H. 1307, s. 256; SVE-H. 1308, s. 256; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 377.

1176- SVE-H. 1310, s. 306-307, 323, 341, 364, 380, 398.

1892 Senesi'nde Edirne Sancağı Kazalarının Ağnâm Vergileri (Kuruş)

	Ağnâm Geliri	Toplam Geliri	Ağnâm Geliri'nin Toplam İçerisindeki Yüzdesi (%)
Cisr-i Mustafapaşa	404.640	2.756.369	14.68
Kırcaali	242.458	2.229.684	10.87
Dimetoka	B	2.618.506	-
Uzunköprü	490.670	3.960.061	12.39
Ortaköy	385.115	2.212.962	17.40
Havsa	251.700	2.031.427	12.39

1893'e gelindiğinde ulaşılan vergi miktarı sancak'ta 3.137.120¹¹⁷⁷, 1895'te 3.147.665 kuruştur.¹¹⁷⁸ 1902'de sancağın toplam ağnâm rüsûmu geliri 3.254.124 kuruş olarak gerçekleşti. Vilâyette toplanan vergi ise aynı yıl 13.885.320 kuruştur.¹¹⁷⁹ 1902'de sancak ağnâm gelirin'in tüm vilâyet geneli içerisinde oranı ise % 23,44 civarında olup, sancak'ta 1902'de toplanan ağnâm vergisi miktarı, 1877 senesinden sonra elde edilmiş olan en yüksek seviyedir.

Canavar (Domuz) Rüsûmu

Osmanlı'nın Müslüman vatandaşı tarafından "canavar" diye isimlendirilen domuz için alınan bu vergiye eskiden beri *Hınzır Resmî*, *Bidat-ı Hanazır* da deniyordu.¹¹⁸⁰ Eski kayıtlara göre bu vergi, bir dönem Belgrat ve Alacahisar Sancaklarında bulunan domuzlardan her birisi için senelik dörder para alınmak suretiyle uygulanmıştır. Ancak halkın talebi üzerine bu vergi alımından H. 1193 (1779/1780) senesinde vazgeçildi. Ancak daha sonra özellikle Rumeli'de yeniden alınmaya başlanılan bu vergi, değişik yerlerde farklı oranlarda toplanıyordu.¹¹⁸¹

Tanzimatın ilanından, H. 1273 (1856/1857) senesine kadar bu vergi her yerde kabul olunan miktarda olmak üzere tahsil olundu. Anadolu ve Arabistan'da zaten yetiştirilmeyen bu hayvanlara devlet pek de önem vermiyordu. Sonraları Rumeli'de rağbet artıp vergi konulduğu zaman ağnâm vergisi derecesinde bir miktar konulmuştur. H. 1274 (1857/1858) senesinde birden bire verginin 10 kuruşa çıkarılması sahiplerine pek ağır geldiği için bazı yerlerde vergi vermemek adına domuzlar itlaf edilmiştir. Ertesi sene alınan vergi 7 kuruşa ve nihayet H. 1279 (1862/1863) senesinden itibaren 3 kuruşa indirildi.¹¹⁸²

1177- SVE-1310 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y.

1178- SVE-1312 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y.

1179- SVE-1319 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y.

1180- Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vergi ...*, s. 158; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ...*, s. 75.

1181- Abdurrahman Vefik, *Tekâlif...*, I. Kısım, s. 34.

1182- Abdurrahman Vefik, *Tekâlif...*, II. Kısım, s. 235-236.

Edirne Sancağı'nda Gayrimüslim vatandaşların sahibi olduğu domuzlardan alınan verginin miktarı ilk olarak 1885 senesine ait sâlnâmede gösterilmiştir. Neşredilmiş 28 sâlnâmenin 12'sinde bilgileri verilen domuz vergisi kayıtları içerisinde, güncelleme yapılmamasından dolayı olmalıdır ki 1888 senesi miktarları 1887 senesi miktarı ile aynıdır. Edirne sancağı domuz vergisi miktarları, vilâyetin toplam domuz vergisi içerisinde seneler itibariyle genelde % 20 ile % 35 arasında karşılık bulmuş, sancak ve vilâyet genelinde verginin miktar olarak en çok toplandığı sene 1896 olmuştur.¹¹⁸³

Edirne Vilâyeti Sâlnâmelerinde Belirtilmiş Olan Edirne Sancağı ve Edirne Vilâyeti Genelinde Elde Edilen Domuz Vergisi Miktarları ile Sancakta Toplanan Verginin Vilâyet Toplamı İçerisindeki Yüzdeler Miktarı

Sene	Edirne Sancağı	Edirne Vilâyeti	Sancağın Domuz Vergisi Geliri'nin Edirne Vilâyeti Toplamı İçerisindeki Yüzdesi (%)
1884	30.558	159.081	% 19,21
1885	39.847	139.280	% 28,60
1886	33.847	136.324	% 24,83
1887	39.750	126.663	% 31,38
1889	45.000	190.647	% 23,60
1890	65.635	228.905	% 28,67
1891	58.400	200.557	% 29,12
1893	71.040	220.329	% 32,24
1895	93.825	268.868	% 34,90
1902	63.451	225.153	% 28,18

Tabloda belirtilen seneler haricinde sadece 1892'de kazalarda toplanan domuz vergisinin miktarları ayrıca belirtilmektedir. Nüfusunun neredeyse tamamı Müslüman olan Kırcaali'de domuz mevcudu olmadığından vergisi de bulunmamaktadır. Diemetoka kazasının da toplam gelir içerisinde vergi geliri kalemleri ayrıca belirtilmemiştir.

Domuzlardan alınan verginin önceki sayfalarda H. 1279 (1862/1863) senesinden itibaren 3 kuruşa indirildiğini belirtmiştik. Burada dikkati çeken bir husus şudur: Cizr-i Mustafa-

1183- SVE-H. 1302, s. 250; SVE-H. 1303, s. 256; SVE-H. 1304, s. 252; SVE-H. 1305, s. 256; SVE-H. 1307, s. 256; SVE-H. 1308, s. 256; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 377; SVE-1310 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y.; SVE-1312 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y.; SVE-1319 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y.

paşa, Uzunköprü, Ortaköy ve Havsa'da 1892 senesinde mevcut olan domuz sayısı ile bunlardan alınan vergi karşılaştırıldığında (domuz sayısı/vergi miktarı), bir adet domuzdan 5 kuruş vergi alındığını tespit edebiliyoruz.¹¹⁸⁴

1892 Senesinde Edirne Sancağı'nın Bazı Kazalarının Domuz Vergisi, Domuz Miktarı ve Toplanan Verginin Birim Fiyatı

Kaza	Domuz Vergisi Miktarı (Kuruş)	Domuz Miktarı	1 Adet Domuz Karşılığı Birim Fiyat (Kuruş)
Cısr-i Mustafapaşa	6.505*	1.301	5
Uzunköprü	16.055	3.211	5
Ortaköy	6.685	1.325	5,05
Havsa	3.800	760	5

Bu tespite göre; aynı sene Dimetoka'da bulunan 3.256¹¹⁸⁵ domuzdan toplanan vergi 16.280 kuruş olmalıdır.

Sancağın Gelir - Gider Kalemleri: Bütçeler

Osmanlı'da bütçe anlayışı, günümüzde ki bütçe anlayışından farklıdır. Günümüzde modern tarifile bütçe; *Devlet, vilâyet ve belediye gibi belli kamu tüzel kişileriyle yarı resmî veya özel teşekkül ve toplulukların belli bir devre içindeki gelir ve masraflarını tahmin eden ve bunların icrasına önceden yetki veren bir kanun bir nizâmname bir kararname veya idarî bir tasarruftur.*¹¹⁸⁶ Osmanlı'da ise bütçeler, hesapları kapatılan bir malî yılın gelir-gider hesaplarının bilançosu şeklinde olmuştur.¹¹⁸⁷ Tanzimat ile birlikte modern anlamda bir bütçe geleneği yerleşmiş ve merkezdeki bu gelişmeler öncelikle vilâyet yönetimlerinde kendini göstererek taşrada da bütçeler hazırlanmıştır.¹¹⁸⁸

Çalışmada Edirne Sancağı'nın 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından önce neşredilen son sâlnâmesi ile savaş ve işgalden sonra neşredilmiş ilk sâlnâmesinin yanı sıra sancağın 1870 senesinde ilk ve 1903 senesinde son defa neşredilen sâlnâmelerinde belirtilen gelir ve gider hesaplarının durumunu aktarmaya çalışılacaktır.

1184- SVE-H. 1310, s. 307, 310, 364, 367, 380, 385, 398, 403

* Sâlnâmede verilen miktar 6.505 kuruş 20 para'dır. Birim fiyatı etkilemediği için kuruş olarak belirtilmiştir.

1185- SVE-H. 1310, s. 348.

1186- Erdoğan Keskinç, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Bütçeleri Üzerine Genel Bir Bakış", OTAM, S. 14, Ankara 2003, s. 319.

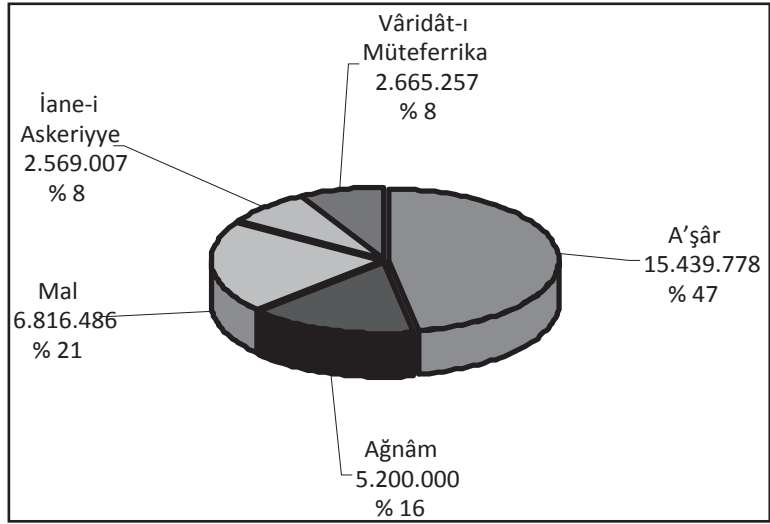
1187- Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Malî Tarih), Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 20.

1188- Selda Kılıç, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilâyet Bütçeleri", A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XX, S. 31, Ankara 2000, s. 194.

1869 Senesi Edirne Sancağının Bütçesi

Sancağın H. 1287/1870 senesine ait ilk sâlnâmesinde 1869 senesinin gelir kalemlerini a'şâr, ağnâm rûsûmu, vergi-i mal, îâne-i askeriyeye¹¹⁸⁹ ve vâridât-ı müteferrika¹¹⁹⁰ oluşturuyordu. Toplam gelirin 32.690.528 kuruş olduğu sancakta bu toplamın 15.439.778 kuruşu yani % 47,23'ü a'şâr vergisinden elde edilen miktardır. A'şâr gelirini elde edilen miktara göre sırasıyla mal vergisi, ağnâm rûsûmu, vâridât-ı müteferrika, îâne-i askeriyeye gelirleri takip etmektedir.¹¹⁹¹

Edirne Sancağı'nın 1869 Senesi Gelirleri

Vilâyet Masârifât-ı Umûmiyyesi Hakkında Ta'limât'a göre vilâyet mal sandıklarından kullanılacak masraf türleri altı adet olarak belirlenmiştir. Bu masraf kalemleri, dâhiliye, maliye, şeriyeye, ticaret, maârif ve nâfia'dır. Bu masraflar hazine tarafından gönderilen *muvâzene defterleri*'ne¹¹⁹² yazılacak, ayrıca vilâyet muhasebecileri tarafından her sancak için *muvâzene defteri* yapıpılıp bağlı sancaklara gönderilecektir. Bu sancaklarda, kazalar için bir *muvâzene defteri* tanzim edip, kazalara gönderecektir.

1189- Tanzimat'tan sonra cizye yerine Hıristiyanlardan alınan verginin adıdır. Miktarı 15.000 kuruştur. Bu vergi daha sonra "Bedel-i Askerî" adını almış ve II. Meşrutiyet'e kadar alınmaya devam edilmiştir. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "İâne-i Askeriyeye", a.g.s., C. 2, s. 11.

1190- Gelir kalemlerinde belirtilmemiş olmasına rağmen alınan çeşitli vergileri ifade etmek için kullanılmıştır. Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 178.

1191- SVE-H. 1287, s. 154-155.

1192- Seksen Yedi Senesi İçin Her Vilâyetin Mesârif-i Umûmiyesini Şamil Olarak Bu Kere Vilâyetlere İrsâl Kılınan Muvâzene Defterinin Tarifnâmesidir (5 Safer 1288), *Düstür*, Tertip I, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289, s. 79-82.

Vilâyet muhasebecilerine gönderilen bu defterler esas kabul edilerek, sancak ve kazalara gönderilen defterler buna göre hazırlanacaktır.¹¹⁹³

Belirtilen masraf kalemleri incelendiğinde ilk sâlnâmede ta'limâtta belirtildiği gibi kayıtlar verilmiştir. 1869 senesinde Edirne sancağının toplam 7.358.520 kuruş olan maaş ve masrafları içerisinde en fazla gider miktarı 3.768.594 kuruş ile dâhiliye'ye aittir. Ticaret masraflarının hiç olmadığı sancakta, maliye giderleri 1.859.326 kuruş, nâfia giderleri 1.055.380 kuruş, şeriyye giderleri 642.750 kuruş ve maârif giderleri ise 32.470 kuruş'tur. Maliye masrafları içerisinde tüm emeklilerin, yetimlerin, şehit eşlerinin ve muhtaçların maaşlarıyla, tekke ve zâviyelerin yemek masrafları, Câmi ve mescit görevlileri için yapılan harcamalar dâhildir.¹¹⁹⁴ Bu rakamlara göre Edirne Sancağı'nın toplam giderleri (7.358.520 kuruş), toplam geliri- nin (32.690.528 kuruş) % 22,50'sini oluşturmaktadır. Sancağın geliri giderine göre oldukça fazladır.

1876 senesi Edirne Sancağının Bütçesi

Osmanlı-Rus savaşından önce neşredilen son sâlnâme kayıtlarına göre Edirne Sancağı'nın gelir bütçesini, mal vergisi, bedel-i askerî, a'sâr, ağnâm ve rüsûmât-ı müteferrika ile *hâsılat-ı mütenevvia* gelirleri oluşturmaktadır. Giderlerin ise ayrıntısı belirtilmeksizin sadece toplam miktarı gösterilmiştir.¹¹⁹⁵

Edirne Sancağı'nın 1876 Senesine Ait Gelir ve Giderleri (Kuruş).

Gelir Kalemleri	Kuruş	Para	Yüzdellik Oranı
Mal Vergisi	6.042.965	-	% 20,05
Bedel-İ Askerî	3.695.265	-	% 12,27
A'sâr Vergisi	12.500.000	-	% 41,49
Ağnâm Vergisi	5.758.846	-	% 19,11
Diğer Vergiler	2.133.220	27	% 7,08
Gelir Toplamı	30.130.296	27	% 100
Gider Toplamı	10.310.846	-	

Görüldüğü üzere en yüksek gelir a'sâr vergisinden elde edilirken, bu bütçeye göre gelirin % 34, 22'si maaş ve masraflara harcanmaktadır.

1193- Vilayât Masârîf'at-ı Umûmiyyesi Hakkında Ta'limât (5 Safer 1288), *Düstûr*, Tertip I, C. II, Matbaa-i Âmiri, İstanbul H. 1289, s. 74-78.

1194- SVE-H. 1287, s. 156-157.

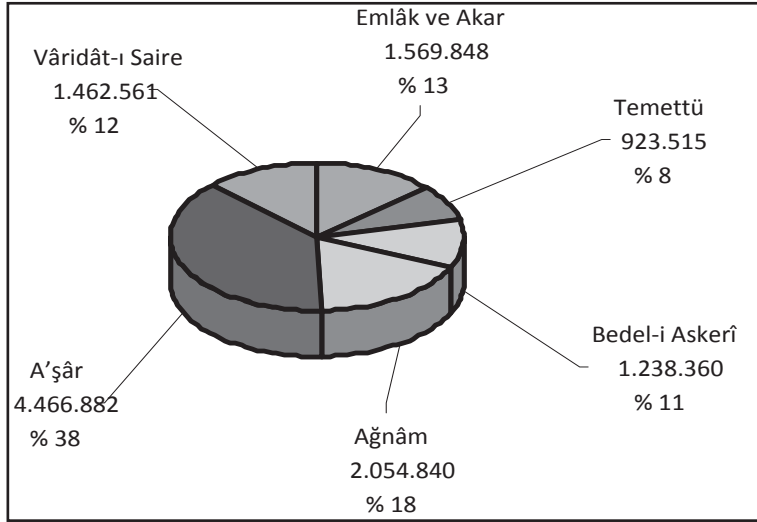
1195- SVE-1293 Malî Senesi, s. 156.

Aynı sene Edirne sancağı ile birlikte Filibe, İslimiye, Sofya, Gelibolu ve Tekirdağ sancaklarından oluşan Edirne Vilâyeti'nin toplam geliri 154.902.642 kuruş, 30 para, toplam gideri ise 17.242.184 kuruş, 25 para'dır. Buna göre vilâyet toplam gelirinin % 19,45'ini Edirne Sancağı gelirleri, toplam giderinin ise % 59,80'ini Edirne Sancağı giderleri oluşturmaktadır.¹¹⁹⁶

1883 Senesi Edirne Sancağı'nın Bütçesi

1877'de neşredilen sâlnâmeden sonra ilk sâlnâme H. 1300/1883 senesinde neşredildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve Rusların işgalinden sonra neşredilen 1883 ve 1884 senesi sâlnâmelerinde bütçelere ait kayıtlar belirtilmemiş, ancak H. 1302/1885 senesine ait sâlnâmede 1883'e ait bütçe bilgileri aktarılmıştır. Bu kayıtlara göre Edirne Sancağı'nın toplam geliri 11.716.006 kuruş'tur. Bu toplam 1869 gelirinin % 35,84'ü ve 1876 senesi gelirinin ise % 38,88'ine karşılık gelmektedir. Savaş ve işgalden sonra sancak gelirleri yaklaşık % 65 oranında azalmıştır. Bu sene ki bütçede gösterilen gelir kalemleri ise emlâk ve akar vergisi¹¹⁹⁷, temettü vergisi¹¹⁹⁸, bedel-i askerî, ağnâm rûsümü, a'şâr hâsılatı ve vâridât saire'dir.¹¹⁹⁹

1883 senesinde Edirne Sancağı Gelirlerinin Dağılımı

1196- SVE-1293 Malî Senesi, s. 156.

1197- Şehir ve civarındaki binalardan tahrîr olunan değeri üzerinden binde dört, ayrıca gelir sağlayan binaların yıllık gelirlerinden ek olarak yüzde dört alınan vergidir. Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 107.

1198- Herkesten kazancına uygun olarak alınan bir vergidir. Tüccar, esnaf ve zanaatkârın yıllık gelirleri üzerinden, başlangıçta yüzde 3 oranında alınırken, 1878'de yüzde dört'e yükseltilmiştir. Bkz.: Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde ..., s. 346.

1199- SVE-H. 1302, s. 248.

Görüldüğü üzere en çok gelir yine a'şâr vergisinden elde edilirken, temettü vergisi en az gelir türüdür. İşletme sahiplerinden alınan temettü vergisinin bu oranından dolayı, savaş sonrası Edirne ticaretinin gerilemiş olduğunu belirtebiliriz.

Gider kalemleri ise daha önce olmadığı kadar ayrıntılı belirtilirken, bunlar dâhiliye, maliye, maaşat-ı zâtiyye, şeriyye, adliye, maârif, nâfia, polis, zabtiyye, orman, vergi emaneti, a'şâr emaneti, faiz ve bedalât'tır. En çok zabtiyye (1.752.690 kuruş), en az ise orman giderleri (67.200 kuruş) için harcama yapılmış, sancağın bu sene toplam harcama miktarı ise 8.345.971 kuruş olarak gerçekleşmiştir.¹²⁰⁰

1892 Senesi Edirne Sancağı Kazalarının Bütçesi

Neşredilen tüm sâlnâmelerde kazalara ait gelir ve giderlerin ayrıntıları ile belirtildiği tek sâlnâme H. 1310/1893'e ait sâlnâmedir. Kazalarda gelir gidere göre hazırlanan listelerin sonucunda ortaya çıkan hâsılat sancak merkezi olan Edirne'ye gönderiliyordu.

Cisr-i Mustafa Paşa Kazasının Bütçesi

1892 senesinde toplam geliri 2.756.369 kuruş, 9 buçuk para olan kazanın, tahsil edilebilen gelir miktarı % 87,33 oranında yani 2.407.229 kuruş, 38 para'dır. Masraflar için 169.402 kuruş harcama yapılan kazada, 2.233.127 kuruş, 31 para nakit ve senet karşılığı sancağa aktarılmıştır. Sene içinde toplanamayarak 1893'e devir edilen miktar ise 349.139 kuruş, 11 buçuk paradan ibaretti.¹²⁰¹

Cisr-i Mustafa Paşa Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.

Gelir Türü	Kuruş	Para
A'şâr	1.233.632	-
Vergi* ve Bedel-i Askerî	873.033	15,50
Ağnâm	404.640	-
Domuz Vergisi	6.505	20
Orman	22.225	20
Hâsılat-ı Mütferrika	30.328	-
Rüsûmat-ı Mütenevvia	28.900	-
Maden	10.600	-
Tapu Hâsılatı	52.157	-

1200- Gider kalemlerinin belirtilen miktarları net olarak okunmadığından dolayı burada belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-H. 1302, s. 249.

1201- SVE-H. 1310, s. 306-307

* Açık olarak belirtilmemiş ancak diğer kazaları incelediğimizde arâzî, emlak, akar ve temettü gelirlerinin anlaşılması gerektiğini belirtebiliriz.

En çok a'şâr vergisinden gelir elde edilen Cisir-i Mustafa Paşa kazasında, belirtilen toplam ile verilen rakamlar arasında olan yaklaşık 94.350 kuruşluk fark, önceki seneden devir edilen miktar olmalıdır. Bunun yanı sıra gördüğümüz rakamlar ile gelir ve yapılan giderler arasında eşitlik oluşmamakta ve yaklaşık 4.700 kuruşluk fazla gelir ortaya çıkmaktadır.

Dimetoka Kazasının Bütçesi

Gelir kalemlerinin ayrı olarak belirtilmediği Dimetoka kazasının 1892 toplam geliri 2.618.506 kuruş, 35 paradır. Aynı sene içerisinde yapılan tahsilât miktarı 2.188.100 kuruş, 16 para olarak gerçekleşirken 430.406 kuruş, 19 para ise 1893 senesine devir edilmiştir. Elde edilen gelirin 287.273 kuruş, 35 parası kazanın masrafları için kullanılmış 1.888.972 kuruş, 15 parası Edirne Sancağı *Mal Sandığı*'na gönderilmiştir. 11.854 kuruş, 6 parası kazanın mevcut mal sandığı bakiyesi olarak 1893 senesine devir edilmiştir.¹²⁰²

Kırcaali Kazasının Bütçesi

Kazanın 1892 senesi gelir toplamı 2.229.684 kuruş, 38 buçuk paradan ibarettir. Belirttiğimiz bu toplamın aynı sene içerisinde 1.914.099 kuruş, 15 parası tahsil edilebilmişken, 315.582 kuruş, 23 buçuk para ise 1893'e devir edilen miktardır. Giderleri hakkında bilgi verilmemiş olan Kırcaali kazasının gelir kalemleri ve miktarları şöyledir.¹²⁰³

Kırcaali Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.

Gelir Türü	Kuruş	Para
A'şâr	1.214.291	10
Ağnâm	242.458	20
Vergi	401.341	25
Bedel-i Askerî	18.167	3,50
Orman	1.873	15
Tapu Harçları	225.696	5
Mahkeme Harçları	18.724	37
Rûsûm-u Mütenevvia	15.003	5
Hâsılat-ı Mütferrika	31.653	-
Maaş Tevkifâtı	8.020	20
Maârif Hassa-i İânesi	52.454	18

1202- SVE-H. 1310, s. 341-342.

1203- SVE-H. 1310, s. 323-324.

Kırcaali kazasında da ilk sırada elde edilen gelir a'şâr vergisinden sağlanmaktadır. Dikkat çeken diğer bir hususta tapu harçlarından elde edilen gelirin yüksekliğidir.

Uzunköprü Kazasının Bütçesi

Sancağın geliri en yüksek kazası Uzunköprü'dür. 1892'te toplam 3.960.061 kuruş, 30 buçuk geliri bulunan kazada tahsilâtı gerçekleştirilen miktar 3.521.699 kuruş, 7 paradır. 438.362 kuruş, 23 para ise 1893 senesi bütçesine devir edilmiştir. Giderleri hakkında bilgi verilmeyen kazanın gelirleri tablodaki gibidir.¹²⁰⁴

Uzunköprü Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.

Gelir Türü	Kuruş	Para
A'şâr	2.134.269	20
Ağnâm	490.670	-
Emlâk ve Temettuât	583.968	25
Bedel-i Askerî	451.746	11
Domuz Vergisi	16.055	-
Orman	94	30
Maden	502	20
Tapu Harçları	182.400	20
Mahkeme Harçları	39.924	10
Rüsûm-u Mütenevvia	11.248	5
Hâsılât-ı Mütferrika	29.612	5
Maaş Tevkifâtı	7.447	30
Maârif Hassa-i İânesi	7.122	15

Uzunköprü'de de a'şâr'dan elde edilen gelir, yaklaşık olarak diğer kazaların toplam geliri kadardır. Ormanlık alanın az olduğu kazada bu durum orman gelirine de yansımıştır.

Ortaköy Kazasının Bütçesi

1891 senesinde Ortaköy'de toplam gelir 1.890.837 kuruş olarak gerçekleşmişken, 1892'de Ortaköy'ün toplam gelir 2.212.962 kuruş, 9 para'ya yükselmiştir. Tahakkuk eden gelirler içerisinde tahsilâtı yapılmış miktarlar ise 1891'de 1.563.081 kuruş, 5 para

1204- SVE-H. 1310, s. 364.

ve 1892'de 1.982.725 kuruş, 14 para'dır. Kazanın 1883 senesi bütçesinden başlayarak 1891 sonuna kadar devir edilerek gelen 846.555 kuruşun çoğunluğu tahsil edilmiş olup ancak a'sâr hâsılâtının bir kısmı tahsil edilememiştir.¹²⁰⁵

Ortaköy Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu

Gelir Türü	Kuruş	Para
A'sâr	858.648	30
Ağnâm	385.115	-
Emlâk ve Akar Vergisi	533.025	5
Bedel-i Askerî	301.185	14
Domuz Vergisi	6.685	-
Orman	1.580	25
Maden	1.000	-
Tapu Harçları	42.541	25
Mahkeme Harçları	21.512	5
Rüsûm-u Mütenevvia	9.367	25
Hâsılât-ı Müteferrika	20.869	35
Maaş Tevkifâtı	7.103	20
Maârif Hassa-i İânesi	5.772	30
Emlâk-ı Miriye Hâsılâtı	1.432	30
Emanet	12.342	30
İstirdâd ¹²⁰⁶	2.046	-
Şahıs Zimmetleri	2.684	-

Ortaköy kazasında da a'sâr geliri ilk sıradadır. Bunu diğer kazalarda da olduğu gibi emlâk ve akar vergisi, ağnâm ve bedel-i askerî takip etmektedir.

Havsa Kazasının Bütçesi

Giderlerinin de belirtilmiş olduğu Havsa'nın 1892 senesinde toplam geliri 2.031.427 kuruş, 39 para olup, bunun 1.810.872 kuruş, 3 parası tahsil edilmiştir. Gelirin 1.604.991 kuruş, 3 parasının farklı tarihlerde nakit olarak Edirne Sancağı mal sandı-

1205- SVE-H. 1310, s. 380-381.

1206- Geri alma, geri alınma. Verilmiş veya gönderilmiş bir şeyin geri gönderilmesini isteme. Bkz.:Ferid Devellioğlu, "İstirdâd", *a.g.l.*, s. 462.

ğına gönderildiği Havsa'da 1893 senesine aktarılan miktar ise 220.555 kuruş, 36 paradır¹²⁰⁷ (Bkz. Tablo 58).

Tablo 58. Havsa Kazasının 1892 Senesine Ait Gelir Tablosu.

Gelir Türü	Kuruş	Para
A'sâr	1.315.110	-
Ağnâm	251.700	-
Arâzî, Emlâk ve Akar Vergisi	129.122	10
Bedel-i Askerî	146.002	01
Temettü Vergisi	118.626	25
Domuz Vergisi	3.800	-
Orman	24	-
Tapu Harçları	29.896	-
Mahkeme Harçları	24.183	30
Rüsûm-u Mütenevvia	852	20
Hasılat-ı Mütferrika	5.217	35
Maaş Tevkifatı	4.289	23
Maârif Hassa-i İânesi	2.603	15

Gelir durumu tabloda belirtildiği gibi olan Havsa'da, 1892 senesinde yapılan harcamaların toplamı 1.810.872 kuruş, 3 paradır. Sancak mal sandığına gönderilen miktar haricinde 12.253 kuruş, 19 para şeriyeye memurlarına, 32.650 kuruş, 6 para dâhiliye memurlarına, 36.957 kuruş, 25 para maliye memurlarına ve 24.011 kuruş, 25 para ise adliye memurlarına yapılan ödemelerdir. Ayrıca Eshâm-ı Mütenevvia¹²⁰⁸ ya 4.464 kuruş 30 para, Jandarma'ya 90.693 kuruş ve diğer giderler içinse 4.840 kuruş, 15 para ödeme yapılmıştır¹²⁰⁹.

1902 senesi Edirne Sancağı'nın Bütçesi

1319/1903 Malî Senesi sâlnâmesi aynı zamanda Edirne Vilâyeti için neşredilmiş olan son sâlnâmedir. Vilâyetin tüm sancaklarının gelir ve giderinin aynı listelerde belirtilmişken oluşturulan bütçenin gelir kalemleri içerisinde; emlâk vergisi, temettü vergisi, bedel-i askerî, ağnâm rüsûmu, domuz rüsûmu, maktûan ihale olunan a'sâr bedeli, emaneten idâre olunan a'sâr hâsılatı, emlâk-ı mîriye muaccele¹²¹⁰ ve îcâr ve hâsılatı, rüsûm-u mütenevvia, orman hak-

1207- SVE-H. 1310, s. 398.

1208- Çeşitli Hisseler, borç alınan paraya karşılık senetler. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Eshâm", *a.g.l.*, s. 462.

1209- SVE-H. 1310, s. 398-399.

1210- Beylik ve vakıf kiralardan peşin alınan kısım. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Muaccele", *a.g.e.*, s. 655.

kı, kereste ve pul resimleri, çeşitli maden, emlak ve tapu harçları, mahkeme harçları, hâsılat-ı müteferrika bulunmaktadır.¹²¹¹

Edirne Sancağı'nın 1902 senesi Gelirleri ile Edirne Vilâyeti'nin Toplam Gelirleri

Gelir Türü	Edirne Sancağı	Edirne Vilâyeti*	Edirne Sancağı Gelirinin Vilâyet Toplam Geliri İçerisinde Yüzdelik Miktarı
Emlâk Vergisi	3.164.029	10.347.632	% 30,58
Temettü Vergisi	957.892	3.868.548	% 24,76
Bedel-i Askerî	3.566.199	10.024.074	% 35,58
Ağnâm Rüsûmu	3.254.124	13.885.220	% 25,25
Domuz Rüsûmu	63.451	225.153	% 28,18
Maktûan İhale Olunan A'sâr Bedeli	6.749.990	20.464.809	% 32,98
Emaneten İdâre Olunan A'sâr Hâsılatı	937.885	5.359.907	% 17,50
Emlâk-ı Mirî Muaccelle ve İcar Ve Hâsılatı	9.976	65.970	% 15,12
Rüsûm-u Mütenevvia	373.286	886.630	% 42,10
Orman Hakkı, Kereste ve Pul Resimleri	32.200	1.301.740	% 2,48
Çeşitli Maden	10.400	19.227	% 54,09
Emlâk ve Tapu Harçları	136.000	845.650	% 16,08
Mahkeme Harçları	277.000	1.022.085	% 27,10
Hâsılat-ı Müteferrika	242.000	826.936	% 29,26
Toplam	19.774.432	69.143.579*	% 28,60

Görüldüğü üzere Edirne Sancağı, vilâyetin elde ettiği gelirin dörtte birinden fazlasını karşılamaktadır. Gelir türleri açısından maden gelirlerinin yarısından çoğu Edirne Sancağı tarafından elde edilmişken, sancağın vilâyet gelirlerine en az oranda katkı sağladığı gelir türü orman hakkı, kereste ve pul resimleri'dir.

Edirne Vilâyeti'nin 1902 senesi masraflarını gösteren Muvâzene Cedveli'ne göre giderler; şeriyye, dâhiliye, adliye, maliye, maşat-ı zâtiyye, eshâm-ı mütenevvia, jandarma, polis ve orman başlıkları altında sınıflandırılmıştır.¹²¹²

Edirne Sancağı'nın 1902 senesi Giderleri ile Edirne Vilâyeti'nin Toplam Giderleri

Gider Türü	Edirne Sancağı	Edirne Vilâyeti	Edirne Sancağı Giderinin Vilâyet Toplam Gideri İçerisinde Yüzdelik Miktarı
Şeriyye	192.974	814.600	% 23,69
Dâhiliye	1.170.864	2.977.518	% 39,32
Adliye	832.200	1.987.400	% 41,87
Maliye	1.746.865	2.692.304	% 64,88
Maaşat-ı Zâtiyye	253.296	529.676	% 47,82
Eshâm-ı Mütenevvia	261.440	297.381	% 87,91
Jandarma	2.168.015	5.478.200	% 39,58
Polis	378.523	689.331	% 54,91
Orman	56.039	270.244	% 20,74
TOPLAM	7.060.216	15.736.654	% 44,86

Görüldüğü üzere aynı zamanda vilâyet merkezi olan Edirne şehrinininde bulunduğu Edirne Sancağı, tüm vilâyet gelirlerine % 28,60 oranında katılım sağlarken, vilâyet giderlerinin ise % 44,86'sı Edirne Sancağı'na aittir. Bunun temel sebebi ise *Vilâyet Merkezi* olmasından kaynaklanmaktadır. Giderin çoğunluğu Jandarma teşkilâtına harcanmakta, bunu maliye ve dâhiliye teşkilâtı için yapılan harcamalar takip etmektedir. Orman başlığı ile verilen giderler ise en az harcama yapılan kalemdir.

* 1319 Mâli Senesi (1903) tarihli Sâlnâmede belirtilen gelir bütçesine göre Edirne Vilâyeti, Edirne Gümül-cine, Kırklareli, Dedeoğaç, Gelibolu ve Tekirdağ Sancaklarından oluşmaktadır.

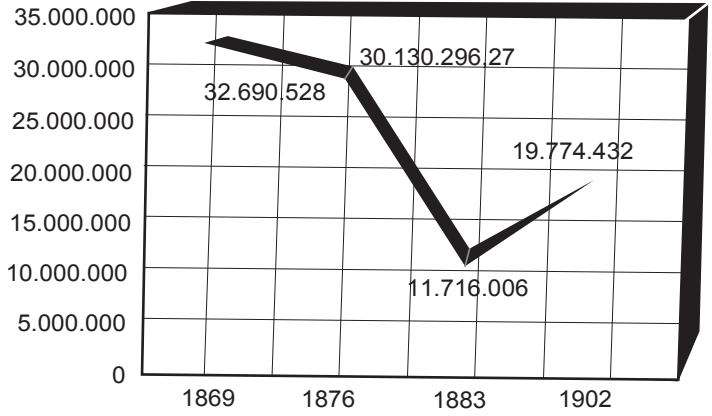
* Toplama yapıldığında 2 sayı fark ile 69.143.581 elde edilmektedir.

1212- SVE-1319 Mali Senesi, (Ek Sayfa), s.s.y.

İncelenen Dönemlere ait Sancak Gelirinin: Değerlendirilmesi

1869 ve 1902 seneleri arasında Edirne Sancağı'nın gelir seyri grafikte belirtildiği gibi gerçekleşmiştir.

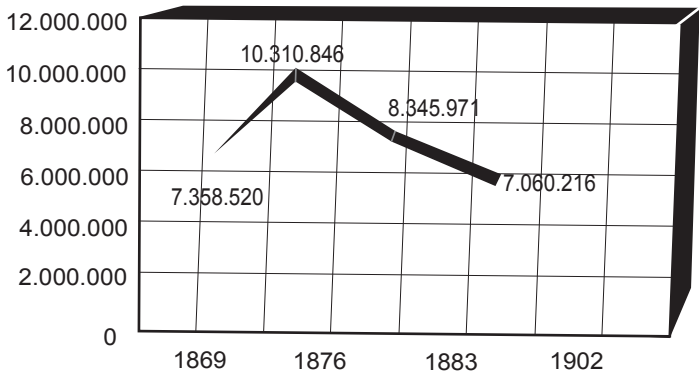
Edirne Sancağı'nda Farklı Senelerde Elde Edilen Gelir:

1869'da 32.690.528 kuruş, savaştan hemen önce 1876'da 30.130.296 kuruş 27 para geliri olan Edirne Sancağı'nın 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve işgalinden sonra 1883'te 11.716.006 kuruş miktarına gerilemişken, 20. Yüzyılın ilk senelerinde ise 19.774.432 kuruşa ulaşmıştır. 1869 ile 1902 senesini karşılaştırdığımızda Sancak gelirlerinde % 39,51 oranında azalış vardır.

İncelenen Dönemlere ait Sancak Giderinin Değerlendirilmesi

Edirne Sancağı'nın Farklı Senede Ortaya Çıkan Giderlerinin Durumu

Görüldüğü üzere 1869'da 7.358.520 kuruş olan Sancağın gide-ri, 1876'da % 40,12'lik artışla 10.310.846 kuruşa yükselirken, 1883'e gelindiğinde gider yedi sene öncesine göre % 19,06'lık azalışla 8.345.971 kuruş olmuştur. 1902 senesinde ise gider miktarı 7.060.216 kuruş olarak gerçekleşirken 1883'e göre % 15,40 gider azalışı yaşanmıştır.

Ekonomik Hayata Yön Veren Kuruluşlar

Meslek Kuruluşları

Özellikle Tanzimat ile birlikte 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde or-taya çıkan siyasî ve toplum bünyesindeki değişikliklerin yanı sıra ekonomik yapı da değişime uğramıştır. Etkinliği iyice azalmış olan ve önemini yitiren Lonca ve Gedik düzeni kaldırılırken, zirâat, tica-ret ve sanayi'ye etkinlik kazandıracak yeni teşkilâtların kurulmasına başlandı.

Odaların kurulmasına gidilen süreçte ilk girişimler danışma işlevi bulunan bazı meclislerin kurulması ve faaliyete geçmesi şeklinde olmuştur. 1838'de Zirâat ve Sanayi Meclisi, 1865'te Islâh-ı Sana-yi Komisyonu ve 1868'de Nâfia Dairesi faaliyete geçirildi. 1876'da ise Ticaret ve Zirâat Meclisi kuruldu. Bu meclisin görevleri arasında sanayi, ticaret ve zirâat alanında danışma işlevi bulunan cemiyet-lerin kurulması yer almaktaydı.¹²¹³ Merkezde yaşanan bu girişimler ile taşrada istenilen komisyon veya odalar kurulmaya başlanmıştır. Yapılan tüm yeni teşekküller Edirne şehrinde Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine göre daha erken kurulmuştur.

Zirâat Komisyonları

Zirâat Meclisi olarak da adlandırabileceğimiz ve yerli halkın tem-silcilerinden oluşan bu komisyona ait ilk kayıt H. 1287/1870 sâl-nâmesinde belirtilmiştir. Derviş Bey'in başkan olduğu komisyonun üyeleri Rasim Bey, Hacı Rüstem Ağa, Ahmed Bey, Baki Efendi, Nazif Efendi, Manolaki Efendi, Bagos Ağa ve Zeronyan Kehork Ağa'dır.¹²¹⁴ Bu komisyona ait son bilgi H. 1290/1873 kayıtlarında bulunurken, bu komisyon Osmanlı-Rus Savaşı sonrası nesredilmiş ilk sâl-nâme göre *Zirâat Odası* olarak teşkilâtlanmıştır.¹²¹⁵

1213- Murat Koraltürk, "Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Sanayi Odalarının Kuruluşu ve Gelişimi", *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 449.

1214- SVE-H. 1287, s. 36; SVE-H. 1288, s. 37; SVE-H. 1289, s. 38; SVE-H. 1290, s. 38; Bu komisyonda ki üyeler Edirne'nin önde gelen çiftçileri olmalıdır. Maaş almamışlardır. Bu komisyonların haftada bir defa toplanması ve her 4 ay'da bir de İstanbul'a tarımsal koşulların iyileştirilmesi ve yerel zirâati geliştirmek için alınması gereken önlemlere ait rapor vermesi gerekiyordu. Bkz.: Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, İş Bankası Yayınları, Çeviren: Nilay Özak Gündoğan-Azat Zaim Gündoğan, İstanbul 2008, s. 79.

1215- SVE-H. 1300, s. 46.

Zirâat Odası

Tarım alanında kurumsallaşma açısından gerçekleştirilen önemli bir adım, 1880 senesinde çıkarılan nizâmnâme sonucu Zirâat Odaları'nın kurulmasıdır. Bu nizâmnâmeye göre, üyeler mahallî yönetim kurumları tarafından seçilecekti. Üyelik genellikle fahrî olacaktı. Görev süreleri 4 sene olan üyeler ayda en az iki kere toplanacaktı. Zirâat Odaları, her türlü tahılların, meyve ve orman ağaçlarının geliştirilmesi ve hayvan cinslerinin ıslâhı gibi zirâat gelişmeyle ilgili konularda görüşmeler yapacak ve alacakları kararları Ticaret ve Zirâat Nezâretine bildirecekti.¹²¹⁶

*O dönemin ilk kurulan odalarından biri olan, Edirne Zirâat Odası'nın 1882'de başkanı Kapıcıbaşı Hacı Ahmed Bey'dir. Meclis üyesi olarak bulunanlar şunlardır:*¹²¹⁷

Aza	Hüsni Bey	Aza	Alâeddin Bey
“	Emin Ağa	“	Dimitraki Ağa
“	Zevonyan Efendi	“	Refik Bey
“	Mustafa Bey	“	Yorgaki Efendi
“	Abacıbaşı Aleko Ağa	“	Yanako Ağa
“	Altınalmaz Manolaki Efendi		

Ticaret, Zirâat ve Sanayi Odası adı altında birleşinceye kadar Edirne Zirâat Odası'nın başkanlığını 1883-1888 döneminde Hacı Ahmed Bey yapmıştır.¹²¹⁸ Zirâat Odası adı ile gördüğümüz son kayıttaki oda üyeleri; Mustafa Bey, Refik Bey, Dimitraki Ağa, Zevonyan Kehork Ağa, Hüsni Bey, Alâeddin Bey, Abacıbaşı Aleko Ağa, Yanako Ağa, Altınalmaz Manolaki Ağa ve Emin Ağa'ydı.¹²¹⁹ Görüldüğü üzere Edirne Zirâat Odası'nın bugünkü anlamda yönetim kurulu uzun dönem birlikte çalışmıştır.

Ticaret Odası

Günümüzde etkin meslek kuruluşlarından önde geleni olan Ticaret Odaları'nın ilk kurulmuş olanı 14 Ocak 1882 senesinde açılışı yapılan İstanbul Ticaret Odası'dır. Bu odanın görevlerinden biri de, memleketin diğer bölgelerinde odaların kurulmasını teşvik etmektir. O dönem ülkede öncelikle kurulması gereken odalar hakkında hükümetin bir sorusunu cevaplandıran İstan-

1216- Tefik Güran, “Tarım Politikası (1839-1913)”, *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 306.

1217- SVE-H. 1300, s. 46.

1218- SVE-H. 1301, s. 50; SVE-H. 1302, s. 51; SVE-H. 1303, s. 51; SVE-H. 1304, s. 54; SVE-H. 1305, s. 56; SVE-H. 1306, s. 56.

1219- SVE-H. 1306, s. 56

bul Ticaret Odası, bir derecelendirme yaparak Edirne’de Ticaret Odası kurulmasını *ikinci derecede* önermiştir. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, birinci sayısında verdiği habere göre açılış yapılan belli başlı odalar arasında Edirne Ticaret Odasını belirtmiştir.¹²²⁰

İlk kurulan İstanbul Ticaret Odası’nın aynı veya benzer yönetmeliği¹²²¹ ile kurulmuş ve buna göre yönetilmesi ihtimâl dâhilinde olan, Edirne Ticaret Odası’nın kayıtlarda gördüğümüz ilk heyet başkanı Salih Bey’dir. H. 1300 (1883) kayıtlarında ilk olarak bahsedilen Edirne Ticaret Odası Heyeti’nin 1882 senesinde mevcut diğer üyeleri ise;¹²²²

Aza	Tüccardan Bahaeddin Efendi
“	Tüccardan Bedestanî Hacı Mehmed Ağa
“	Altın Almaz Melitadi Efendi
“	Avram Azaryan Efendi
“	Yağcıoğlu Kırkor Ağa
“	Hacı Yorgaki Ağa
“	Tüccardan Bedestanî Kamil Efendi
“	Bakkal Emin Efendi
“	Todoraki Ağa
“	Kara Kostioğlu Hristodulaki Ağa
“	Evakim Ağa’dır.

Edirne Ticaret Odası’nın adı son defa 1889 senesi kayıtlarında belirtilmiş, bu oda da yeni oluşturulan Ticaret, Zirâat ve Sanayi Odası bünyesine katılmıştır. Edirne Ticaret Odası’nın başkanlığını 1882-1888 seneleri arasında Salih Bey yaparken,¹²²³ odanın son heyet üyeleri şunlardır: Tüccardan Bahaeddin Efendi, Altın Almaz Melitadi Efendi, Avram Azaryan Efendi, Yağcıoğlu Kırkor Ağa, Yorgaki Ağa, Tüccardan Bedestanî Kamil Efendi, Bakkal Emin Efendi, Todoraki Ağa, Kara Kostioğlu Hristodulaki Ağa, Evakim Ağa.¹²²⁴

1220- İTO, *Loncadan Oda’ya*, İTO Yayınları, İstanbul 2007, s. 219-235; Adnan Giz, “Osmanlı Devleti’nde Ticaret Sanayi Odaları ve Borsalar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985, s. 750-751; 1221- Bu yönetmeliğe göre, odalar hükümetin ticaret ve tüccarla ilgili sorunlarında bilgi kaynağı ve arada haberleşme vasıtası olacaktır. Odaların esas görevinin, ticaret ve sanayiye yararlı hususların araştırılması, gelişmeyi sağlayacak sebeplerin ve ilerlemeye engel olan şeylerin ve alınması gereken önlemlerin incelenerek hükümete bildirilmesinden ibarettir. Odaların başkâtibi ve öteki memurları oda tarafından atanacaktır. Birinci ve ikinci kâtiplerin yabancı dil bilmesi gerekliydi. Toplantıda üyeler başkanın izni olmadan konuşamayacaktır. Kararlar oy çoğunluğu ile alınacak, bir konuda oylar eşit olursa başkanın katıldığı taraf tercih edilecekti. Görüşülen konulara olumsuz oy verenler, tutanaklarda görüşlerini belirtebilecekti. Tutanaklar, Türkçe ve Fransızca olacak ve her toplantıda, önceki toplantı tutanağı okunacaktır. Bkz.: gös. yer. 1222- SVE-H. 1300, s. 47.

1223- SVE-H. 1301, s. 50; SVE-H. 1302, s. 51; SVE-H. 1303, s. 51; SVE-H. 1304, s. 54; SVE-H. 1305, s. 56; SVE-H. 1306, s. 56.

1224- SVE-H. 1306, s. 56.

Ticaret, Zirâat ve Sanayi Odası

Genel olarak çok başarılı olmayan bağımsız ticaret ve sanayi odaları kurulması girişimi ardından, dönemin Ticaret ve Nâfia Nâzırı Zihni Paşa'nın önerisi ve Pâdişahın 28 Şubat 1889 tarihli iradesiyle, kurulu bulunan Ticaret Odaları, Zirâat ve Sanayi odalarının işlevlerini bünyesine almış ve Ticaret, Zirâat ve Sanayi Odaları adı ile yeni teşekkül oluşturulmuştur.¹²²⁵

Edirne'de de bu yeni isimli odaya ait ilk kayıt H. 1307/1890 senesine aittir. Başkanlığını Katibyan Mıgırdıç Efendi'nin yaptığı oda'nın 1889'da ki diğer üyeleri şunlardı.¹²²⁶

Aza	Banka Direktörü Antuvan Efendi	Aza	Salih Bey
“	Mehmed Bey	“	Hacı İbrahim Bey
“	Altın Almaz Melitadi Efendi	“	Tahir Efendi
“	Hacı Emin Efendi	“	İshak Efendi
“	Zeronyan Kehork Efendi	“	Dikran Efendi
“	Avram Papo Efendi	“	Avram Efendi

Yeni oluşum sonucunda kurulan bu yeni odanın 1890 senesinde de başkanlığını Katibyan Mıgırdıç Efendi yapmıştır. 1891'de başkanlık makamı münhal olup 2. Başkan Salih Bey'di. 1892'den itibaren 1902 senesi de dâhil olmak üzere Edirne Ticaret, Zirâat ve Sanayi Odası'nın Başkanlık görevi uzun seneler Salih Bey'in uhdesinde kalmıştır.¹²²⁷

Son olarak neşredilen belgelere göre 1902 senesinde Edirne Ticaret, Zirâat ve Sanayi Odası'nın yönetim kurulu Salih Bey başkanlığında şu şekildedir:¹²²⁸

Aza	Emin Efendi	Aza	Kiryazi Efendi
“	Kimon Efendi	“	Moiz Papo Efendi
“	Bagosyan Efendi	“	Yani Petraki Efendi
Kâtip	Yuda Efendi		

1225- Murat Koraltürk, *a.g.m.*, s. 451.

1226- SVE-H. 1307, s. 55

1227- SVE-H. 1308, s. 55; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 53; SVE-H. 1310, s. 85; SVE-1310 Malî Senesi, s. 75; SVE-1311 Malî Senesi, s. 57; SVE-1312 Malî Senesi, s. 59; SVE-1313 Malî Senesi, s. 57; SVE-1314 Malî Senesi, s. 59; SVE-1315 Malî Senesi, s. 59; SVE-1316 Malî Senesi, s. 58; SVE-1317 Malî Senesi, s. 64-65; SVE-1319 Malî Senesi, s. 659.

1228- SVE-1319 Malî Senesi, s. 659.

Bankalar

Osmanlı Devleti'nde ilk banka 1849 senesinde İstanbul Bankası adı ile kurulmuştur. Fazla uzun ömürlü olmayan bu banka, 1852'de tasfiye edildi. O dönem devletin banka kuracak sermaye birikim olmadığı için dış kaynaklı bir banka kurulmasına mecbur olunmuş ve İngiltere kökenli bir sermaye grubunun *Bank-ı Osmanî* (Ottoman Bank) adıyla yeni bir banka kurmasına izin verilmiştir. 1860'da yaşanan ekonomik kriz ile bu banka fazla çalışmamış ve 1863'te *Bank-ı Osmanî-i Şahâne* kurulduğunda Fransız sermayedârlar da bu bankaya ortak olmuştur. Genelde vurgunculuk amacı ile o dönem kurulan bankalar mevcut olmakla birlikte, merkezi Avrupa'da olan bankalar da, Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinde şubeler açmıştır.¹²²⁹

Osmanlı Bankası

Osmanlı Bankası, 4 Şubat 1863'te, 1856'da faaliyete başlayan Ottoman Bank'ın İngiliz grubuyla, 1862 istikrazını üstlenen Fransız grubun birleşmesinden doğmuştur. Her grup, sermayenin yüzde 50'sini sağlarken, bankanın kurucu yasası, 1875 sözleşmesiyle yeniden gözden geçirilmiş olan 1863 imtiyâz antlaşmasıdır. Bu banka, uzun seneler Osmanlı Devleti'nin resmi bankası ve hazinedarı olarak görev yaptı. Devletin genelinde birçok altyapı yatırımını destekleyen banka, yaygın şube ağı sayesinde piyasa ile ilişkilerini artırarak ticari bankacılıkta önemli bir yer edindi. Osmanlı Bankası'nın Edirne Şubesi ise Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen öncesinde 1875 senesinde açılmıştır.¹²³⁰ 1875'te kurulduğu belirtilen Osmanlı Bankası Edirne Şubesi'ne ait ilk bilgi H. 1300/1883 sâlnâmesinde belirtilmiştir. Mösyö Tomas'ın direktör olduğu bankada ayrıca direktör muavini (Mösyö Ernest), kontrol memuru (Mösyö Emil), Türkiye muhasebe ve tahrîrât¹²³¹ memuru (Kostaki Efendi), baş muhasebe memuru, muhasebe kâtipleri (Mösyö Juan ve Mösyö Jak) ve sandık emîni muavini unvanı ile 9 personel çalışıyordu.¹²³²

1229- Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 239-241; Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 159-160; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985, s. 762-763; Latif Daşdemir, "Osmanlı Devleti'nde Banker-Sarraf Faaliyetleri Yahut Bir Gerileme Sebebi Olarak Bankacılıktaki Gelişme", *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 470-473.

1230- Jacques Thobie, "Osmanlı Bankası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985, s. 775; Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, *Osmanlı Bankası Tarihçesi*, <http://www.obarsiv.com/ob-tarih.html>, (18.01.2013).

1231- Bir dairece yazılan resmî mektup. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Tahrîrât", *a.g.l.*, s. 1021.

1232- SVE-H. 1300, s. 81.

Banka personelinin unvan ve isimlerinden başka herhangi bir ayrıntı verilmeyen Osmanlı Bankası Edirne Şubesi'nin çalışan personeli genelde Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ile yabancıardan oluşmuştur.¹²³³ Yaklaşık 20 senelik kayıtlara baktığımızda (1883-1903) sadece Kâmi Efendi, Türkiye muhasebe ve tahrîrât memuru unvanıyla 1887-1891 döneminde bankada çalışmıştır.¹²³⁴

Zirâat Bankası

Milli bankacılığımızın ve Zirâat Bankası'nın ilk temelleri 1863 senesinde Niş Vâliliği döneminde Mithat Paşa'nın öncülüğüyle devlet eli ve himayesiyle kurulan *Memleket Sandıkları* denilen organizasyon ile atılmıştı. 1867 senesinde *Memleket Sandıkları Nizâmnamesi*'nin yürürlüğe girmesiyle Osmanlı Devleti'nin her yanında sandıklar faâliyete başladı. Memleket Sandıklarının kuruluşunda sandık geliri olarak çiftçilerin *imece* yöntemi ile oluşturdukları ürünün bedeli alınmıştır. Edirne'de bu sandığın kurulması 1865 senesine dayanmaktadır. Ancak ilerleyen dönemlerde sandıkların işleyişinde yaşanan bozulmaların etkisiyle 21 Temmuz 1883'te yayınlanan bir emirle bu sandıklar için devlet denetimi getirilmiş ve bu sandıklar *Menâfi Sandıkları*'na dönüştürülmüştür.¹²³⁵

Sözü edilen sandık Edirne'de mevcut olup kayıtlarda Memleket Sandığı yerine önceleri *Menâfi-i Umûmiyye Komisyonu* olarak belirtilmiştir.¹²³⁶ 1869'da Memleket Sandığı'nın vekilleri, Rasim Bey, Mehmed Bey, Mustafa Bey, Yorgaki Ağa, Bagos Ağa ve Yorgi Ağa'dır.¹²³⁷ Memleket Sandıkları, kaynağını kendi üyelerinden sağlayan, kendi üyelerinin ihtiyaçlarını karşılayan bir kooperatif niteliğindedir. Sandığın sermayesi, çiftçilerin sandığa verdikleri ürünlerin satılmasından elde edilen gelirden oluşuyordu. Verilen en yüksek kredi miktarı 2.000 kuruştur. Se-

1233- SVE-H. 1301, s. 88; SVE-H. 1302, s. 90; SVE-H. 1303, s. 90; SVE-H. 1304, s. 70; SVE-H. 1305, s. 72; SVE-H. 1306, s. 72; SVE-H. 1307, s. 59; SVE-H. 1308, s. 59; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 58; SVE-H. 1310, s. 93; SVE-1310 Malî Senesi, s. 85; SVE-1311 Malî Senesi, s. 67; SVE-1312 Malî Senesi, s. 67; SVE-1313 Malî Senesi, s. 65; SVE-1314 Malî Senesi, s. 70; SVE-1315 Malî Senesi, s. 70; SVE-1316 Malî Senesi, s. 68; SVE-1317 Malî Senesi, s. 75; SVE-1319 Malî Senesi, s. 670.

1234- SVE-H. 1305, s. 72; SVE-H. 1306, s. 72; SVE-H. 1307, s. 59; SVE-H. 1308, s. 59; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 58.

1235- Tevfik Güran, *19. Yüzyıl...*, s. 151; Arslan Yüzyün, "Zirâat Bankası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985, s. 771; Zirâat Bankası, *Bankamız Tarihçesi*, http://www.ziraat.com.tr/tr/Bankamiz/Hakkimizda/Pages/Bankamiz_Tarihcesi.aspx, (18.01.2013).

1236- SVE-H. 1287, s. 36; SVE-H. 1288, s. 37; SVE-H. 1289, s. 37; SVE-H. 1290, s. 37; SVE-H. 1291, s. 33; SVE-H. 1292, s. 33; SVE-H. 1293, s. 33; SVE-1293 Malî Senesi, s. 87.

1237- SVE-H. 1287, s. 36.

nelik % 12 faiz alınan kredilerin ödenme süresi 3 ay ile 1 sene arasında değişiyordu. Kredi, malların rehin gösterilmesi ya da kişisel kefillik karşılığında veriliyordu. Bu sandıkların senelik faiz gelirleri, köylerin yol, kaldırım, köprü, okul yapımı ve onarımı ile benzeri işlerde kullanılmıştır.¹²³⁸ Edirne Sancağı Menâfi Sandığı'nın 1872 senesinde sermayesi 9.465.227 kuruş, 10 para,¹²³⁹ 1873 senesi sermayesi 11.796.248 kuruş,¹²⁴⁰ 1874 senesi sermayesi 12.923.738 kuruş¹²⁴¹ ve 1875 sermayesinin toplam miktarı 14.873.816 kuruştur.¹²⁴²

1883 senesi ile birlikte Edirne'de ki Memleket Sandığı'nda, yeniden yapılandırılmış unvanı ile Menâfi Sandığı İdâresi olarak kayıtlarda gösterilmiştir.¹²⁴³ Menafi Sandığı hakkında son bilginin bulunduğu H. 1306/1889 sâlnâmesine göre sandığın yöneticileri; Refik Bey, Ali Bey, Halis Efendi, Uncu Tahir Efendi, Vasilaki Ağa, Hüsnü Bey, Salih Bey, Tanaş Ağa, Evakim Serkizyan Efendi ve Tütüncü Angelaki¹²⁴⁴ Efendi'dir. Ohannes Efendi ise sandıkta Kâtip ve Sandık Emîni unvanıyla görev almıştı.¹²⁴⁵

Menafi Sandıkları her ne kadar yararlı olmaya çalışmışsa da, genelde zirâî kredi sorunu çözülmemiştir. Bunun sebebi sermayelerinin bölgenin kredi ihtiyacının ancak çok sınırlı bir bölümüne yetebilecek seviyede olmasındandır. Sandıkların işleyişinin bozulmasıyla, bu sandıklarda toplanan fonlardan, krediye ihtiyacı olan küçük üreticiler yerine, zengin ve nüfuslu

1238- Tevfik Güran, *19. Yüzyıl...*, s. 151.

1239- SVE-H. 1290, s. 319; Bu toplamın sancağın o dönem ki kazalarına dağılımı şu şekildedir: Edirne: 2.948.407 kuruş, Havsa: 284.219 kuruş, Babaeski: 247.937 kuruş, Kırklareli: 682.192 kuruş, 17 para, Pınarhisar: 412.552 kuruş, Uzunköprü: 780.539 kuruş, Dimetoka: 2.484.304 kuruş, 20 para, Hatunili-Kızılağaç: 393.313 kuruş, 13 para, Çirmen-Cisr-i Mustafa Paşa: 1.231.763 kuruş.

1240- SVE-H. 1291, s. 127; Bu toplamın sancağın o dönem ki kazalarına dağılımı şu şekildedir: Edirne: 3.798.452 kuruş, Havsa: 349.489 kuruş, Babaeski: 305.198 kuruş, Kırklareli: 817.616 kuruş, Pınarhisar: 482.717 kuruş, Uzunköprü: 938.538 kuruş, Dimetoka: 2.987.016 kuruş, Hatunili-Kızılağaç: 481.940 kuruş, Çirmen-Cisr-i Mustafa Paşa: 1.625.282 kuruş.

1241- SVE-H. 1292, s. 123; Bu toplamın sancağın o dönem ki kazalarına dağılımı şu şekildedir: Edirne: 4.123.225 kuruş, Havsa: 381.438 kuruş, Babaeski: 357.103 kuruş, Kırklareli: 885.526 kuruş, Pınarhisar: 578.381 kuruş, Uzunköprü: 1.021.238 kuruş, Dimetoka: 3.272.532 kuruş, Hatunili-Kızılağaç: 592.376 kuruş, Çirmen-Cisr-i Mustafa Paşa: 1.769.397 kuruş, Ferecik: 932.532 kuruş.

1242- SVE-H. 1293, s. 117; Bu toplamın sancağın o dönem ki kazalarına dağılımı şu şekildedir: Edirne: 4.541.912 kuruş, Havsa: 418.930 kuruş, Babaeski: 362.710 kuruş, Kırklareli: 964.902 kuruş, Pınarhisar: 630.851 kuruş, Uzunköprü: 1.114.128 kuruş, Dimetoka: 3.597.922 kuruş, Hatunili-Kızılağaç: 537.522 kuruş, Çirmen-Cisr-i Mustafa Paşa: 1.868.397 kuruş, Ferecik: 932.532 kuruş.

1243- SVE-H. 1300, s. 79; SVE-H. 1301, s. 87; SVE-H. 1302, s. 89; SVE-H. 1303, s. 89; SVE-H. 1304, s. 54; SVE-H. 1305, s. 56.

1244- H. 1306 senesine ait sâlnâmede, Tütüncü (Duhanî) adı ile bahsedilen kişinin adı okunamamıştır. Bir sonraki sâlnâmede aynı kişinin ilk adı Angelaki adı ile belirtilmiştir. Bkz.: SVE-H. 1306, s. 56; SVE-H. 1307, s. 56.

1245- SVE-H. 1306, s. 56.

kişiler faydalanmış, ayrıca devletin içine düştüğü malî sıkıntıdan dolayı toplanan sermayeler hazineye aktarılmıştır. Bunun sonucunda yeni bir umutla 15 Ağustos 1888’de *Zirâat Bankası* oluşturuldu ve aynı sene 28 Ağustos’ta banka hakkında bir nizamnâme yayınlandı. Genel Müdürlüğü’nün faaliyete geçmesi ise 17 Eylül 1888’dir.¹²⁴⁶

Edirne’de Zirâat Bankası’nın varlığı ilk olarak H. 1307 (1890) senesine ait kayıtlarda mevcuttur. Kadrosuna bakıldığında sandıklardan farklı olarak profesyonel çalışanların varlığından bahsedebiliriz. 1889’da Edirne Zirâat Bankası’nın yönetimi ve çalışanları şunlardır:¹²⁴⁷

Reis Efendi	Ali Bey	Aza	Refik Bey
Muhasebe Kâtibi	İbrahim Şefik Efendi	“	Salih Bey
Aza	Hüsni Bey	“	Tahir Efendi
“	Halis Efendi	“	Angelaki Efendi
“	Vasilaki Efendi	Memur	Mustafa Haşim Efendi
“	Evakim Serkizyan Efendi		

Menafi Sandığı yönetimi ile yeni kurulan Zirâat Bankası yönetiminde çok değişiklik olmamış, genelde aynı kişiler yönetici olarak görevlerine devam etmişlerdir.

1891 senesinde bankanın sermayesi 3.119.467 kuruş, 36 para olup, aynı sene verdiği *ikrâzât*¹²⁴⁸ 845.939,50 kuruştur. Verilen bu ödünç paradan tahsil edilen miktar ise 250.153 kuruş, 30 para’dır. Geri kalan miktar ahâlîde *matlûbât*¹²⁴⁹ olarak 1892 senesine devir olunmuştu. Sermayesinin 869.286 kuruş, 14 parası nakit olarak mevcut olmakla birlikte, bunun 458.159 kuruş, 30 parası Bedelât-ı Nakdiye’den ve 118.975 kuruşu şubeye ait ayrılmış akçe’dir.¹²⁵⁰

Banka nizamnâmesine göre; Zirâat Bankası’nın taşrada açılan şubelerinin yönetim kurulları, şube müdürü, zirâat müfettişi ile Ticaret, Zirâat odaları ve Belediye meclis üyeleri arasından seçilen iki kişiden meydana gelecekti.¹²⁵¹ Önceleri yönetim kurulu üye sayısı nizamnâmeden farklı olarak fazla olan bankanın

1246- Tefik Güran, *19. Yüzyıl...*, s. 152; Arslan Yüzgün, *a.g.m.*, s. 771; Zirâat Bankası, *Bankamız Tarihi*, http://www.zirâat.com.tr/tr/Bankamiz/Hakkimizda/Pages/Bankamiz_Tarihcesi.aspx, (18.01.2013).

1247- SVE-H. 1307, s. 56.

1248- Borç, ödünç verme. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “İkrâzât”, *a.g.l.*, s. 424.

1249- Alacaklar. Bkz.: Ferit Devellioğlu, “Matlûbât”, *a.g.l.*, s. 587.

1250- SVE-H. 1310, s. 235.

1251- Tefik Güran, *19. Yüzyıl...*, s. 153.

Edirne şubesinin yönetimi ile alakalı bu durum ancak 1892'den itibaren uygulanmış ve yönetim kurulu üye sayısı istenilen seviyeye gelmiştir¹²⁵². Edirne Zirâat Bankası'nda yönetim kurulu haricinde şube kaleminde farklı senelerde memur, memur muavinini, muhasebe kâtibini, ikinci kâtip, mukayyid, veznedar ve mübeyyiz kadrosu ile personel hizmet vermiştir.¹²⁵³

*Bankanın 1902'de ki yönetimi ve çalışanları şunlardır:*¹²⁵⁴

Reis	Hacı İbrahim Bey	Memur	Mustafa Asım Efendi
Aza	İstefenaki Efendi	Aza	Emin Efendi
Memur Muavinini	Hakkı Efendi	Başkâtip	Süleyman Efendi
II. Kâtip	Şevket Efendi	Mukayyid	Sabri Efendi
Mübeyyiz	Arif Efendi	Veznedar	Mustafa Fahri Efendi

Düyun-ı Umûmiyye İdâresi

Siyasî sınırları ve bu sınırlara hâkimiyeti bakımından tarihçilerin *Cihan Devleti* olarak tanımladıkları Osmanlı'nın, 19. Yüzyıl'da dış borç alınmasına ve bunun sonucunda borç çıkmasına girişini etkileyen pek çok sebep bulunmaktadır. 17. ve 18. Yüzyıl'da yaşanan malî bunalım, gelirlerin yetmemesini ortaya çıkarmıştır. Yenilgi ile biten savaşlar, kapitülasyonlar, çeşitli ticaret antlaşmaları, toplanamayan vergi gelirleri, devleti borçlanmaya yönelten iç ve dış nedenler arasında belirtilebilir.

Osmanlı Devleti'nin dış borç arayışına girdiği 1850'li seneler, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Avrupalı tasarruf sahiplerinin yeni yatırım alanları aradığı dönemdir. Bu bakımdan devlet borç bulmakta pek zorlanmamış, 1854 senesinde başlayan borçlanma giderek büyümüş, çoğu kısa vadeli, pahalı, üretime yönelik olmayan bu borçlanmalar devleti zor durumda bırakmış, en sonunda, 6 Ekim 1875 kararname ile devletin iflâsı resmen ilan edilmiştir. Bundan sonra borç ödeme ile ilgili çeşitli girişimlerde bulunulmuşsa da bunlardan başarılı sonuçlar alınmamıştır. Yabancı alacaklı temsilcileriyle yapılan görüşmeler neticesinde 20 Aralık 1881'de borçların tahsili için anlaşma sağlanmıştır. Düyun-ı Umûmiyye İdâresi'nin kurulması ile teşkilât ve yönetimini de düzenleyen bu anlaşma, Rumî takvime

1252- SVE-H. 1310, s. 86.

1253- SVE-H. 1307, s. 56; SVE-H. 1308, s. 56; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 54; SVE-H. 1310, s. 86; SVE-1310 Malî Senesi, s. 76; SVE-1311 Malî Senesi, s. 58; SVE-1312 Malî Senesi, s. 60; SVE-1313 Malî Senesi, s. 58; SVE-1314 Malî Senesi, s. 60; SVE-1315 Malî Senesi, s. 60; SVE-1316 Malî Senesi, s. 59; SVE-1317 Malî Senesi, s. 65; SVE-1319 Malî Senesi, s. 660.

1254- SVE-1319 Malî Senesi, s. 660.

göre 28 Muharrem 1299 senesinde olduğu için *Muharrem Kararnâmesi* adını aldı. Artık Osmanlı hükümeti *borçların tamamı ödeninceye kadar, mutlâk ve değişmez olarak* tuz ve tütün te-kellerini, damga resmini, *müskirât*,¹²⁵⁵ İstanbul ve civarının balık vergisiyle İstanbul, Edirne, Bursa ve Samsun'un ipek öşürü gelirini bu idâreye devrediyordu.¹²⁵⁶

Genel merkezi İstanbul'da bulunan Düyun-ı Umûmiyye İdâresi, içlerinde Edirne'nin de bulunduğu Osmanlı'nın belli başlı şehirlerinde kendisine bağlı birimler kurdu. Edirne'deki idârenin varlığı ilk kez H. 1302/1885 senesine ait sâlnâmede belirtilmiştir. İhtimâl ki bu idâre 1881 senesine ait Muharrem Kararnâmesi sonrası Edirne'de en geç 1884 senesinde kurulmuş olmalıdır. Nâzırı Rahmi Efendi olan bu dairede ayrıca, Müfettiş Corcevic Efendi, Tahrîrât Başkâtibi Rif'at Efendi, Tahrîrât Kâtip Yardımcısı Ahmed Şevki Efendi, Tahrîrât Mübeyyizi Necib Efendi, Sandık Emîni Agob Efendi, Muhasebe Başkâtibi Abdülvahab Efendi, Muhasebe Kâtip Yardımcıları Osman ve Nuri Efendiler ile Müskirât Kâtibi Salih Efendi görev yapıyordu.¹²⁵⁷

Düyun-ı Umûmiyye Edirne teşkilâtının idâre yeri, Abacılarbaşı'nda Rüstem Paşa Hanındaydı.¹²⁵⁸ Sorumluluk alanı Edirne Vilâyeti'nin tümü olmak üzere ayrıca Çatalca Sancağı'dır.¹²⁵⁹ Bu bölgede; Duhân (Tütün), Tuz, Harîr, Pul (Damga), Balık, Alkollü İçkiler, Tönbeki, Pösteki, Sayd-i Mâhî (Balık Avı) Tezkeresi'nden elde edilen hâsılat ve vergiler Düyun-ı Umûmiyye İdâresi'nin kontrolündeydi. 1893 senesi kayıtlarına göre evvelki sene tüm bu gelir kalemlerinden elde edilen hâsılat ve vergi 7.358.816 kuruş, 23 para'dır. İdârenin, aynı dönem içerisinde yaptığı maaş ödemeleri ile sair giderleri ise 1.741.186 kuruş, 1 para'dır.¹²⁶⁰

1255- Sarhoş eden, sarhoşluk veren şeyler. Bkz.: Ferit Devellioğlu, "Müskirât", *a.g.l.*, s. 741.

1256- V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul 2008, s. 79-90; Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 211-221; Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, ATO Yayını, Ankara 2009, s. 74-84; Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 182-199; Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985, s. 691-716; Rifat Önsöy, "Muharrem Kararnâmesi ve Düyun-u Umumiye İdâresi", *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 400-414.

1257- SVE-H. 1302, s. 53.

1258- SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 143. Günümüzde ki Kervansaray Otel.

1259- SVE-H. 1310, s. 247; 1893 senesi sâlnâmesine göre Edirne Vilâyeti; Merkez Sancak Edirne olmak üzere, Gümölcine, Kırklareli, Dedeoğaç, Gelibolu ve Tekirdağ Sancaklarından meydana gelmektedir.

1260- Yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı'nın gelirlerini toplamakla yükümlü idârenin, vilayet sorumluluk bölgesinde bulunan Kavak, Müsellem ve Enez'de (Bu üç yer Edirne Sancağı sınırları içerisinde bulunmuyordu) 3 adet Memlaha olup, bunlardan Kavak ve Enez'de ki memlahalar, görülen lüzum üzerine kapatılmıştır. Sadece Müsellem'de ki Memlaha idâre tarafından işletilmeye devam ederken, buradan senelik ortalama 2,5 milyon kilo kadar tuz elde ediliyordu. 1891 senesinde buradan elde edilen tuzun miktarı

İdârede, istihdam edilen personel sayısı her geçen sene giderek artarken, bu personel kadrosu çoğunlukla Müslüman Türklerden oluşuyordu¹²⁶¹. 1899 senesinde *Edirne Duyun-ı Umûmiyye-i Osmaniye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi*'nin Nâzır Vekilliğini Rauf Bey yaparken diğer personel Muhasebe ve Tahrîrât Kalemi'nde görevliydi.¹²⁶²

Muhasebe Kalemi

Başkâtip	İbrahim Efendi
Kâtip Yardımcısı	Avaris Efendi
Sandık Emîni ve Pul Memuru	Agob Efendi
Vâridât-ı Cedide Mukayyidi	Abbas Efendi
Mübeyyiz	Mehmed Sabri Efendi
Hâsılat Kâtibi	Vasıf Efendi
Mubassır ve Tuz Kâtibi	Hayim Efendi
Müskirât Kâtibi	Salih Sabri Efendi
Müskirât Kâtip Yardımcısı	Reşid Efendi

Tahrîrât Kalemi

Başkâtip	Ahmed Hamdi Efendi
Müsevvid	Mehmed Hami Efendi
Müsevvid	Muhsin Efendi
Mukayyid	Mehmed Necib Efendi
Mukayyid Yardımcısı	Hafız Ali Efendi
Mübeyyiz (Birinci)	İsmail Hakkı Efendi
Mübeyyiz (İkinci)	Hidayet Bey

2.597.363 kilo'dur. İdârenin, gelirleri ile ilgilendiği diğer bir kalem Harîr Öşrüydü. 1891'de bölgede 568.642 kilo koza elde edilmiştir. Bu gelirin Hazine adına emaneten idâre olunduğu yerler; Edirne, Cısrî Mustafa Paşa, Uzunköprü, Ortaköy, Dimetoka, Sofulu'dur. Duyun-ı Umûmiyye İdâresi'nin, gelirlerini kontrol ettiği diğer bir ürün içki yapımında kullanılan üzümdür. Bölgede önceleri *ehemmiyeti haiz denilebilecek derecede* üzüm elde edilmekteydi. Bu üzümden senelik ortalama 30 milyon kilo kadar şarap ve yüzde 10'u nisbetinde rakı imal edilirken, bunun çoğunluğu *Diyar-ı Ecnebiyye*'ye ihraç edilirdi. Ancak üzüm üretiminin her geçen dönem azalması ile elde edilen ve ihraç edilen şarap miktarı yarıya azalmıştır. Örneğin, 1891 senesi şarap ihracatı 15.783.753 kilo olarak gerçekleşmiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 247-249; İdârenin 1895 senesinde elde ettiği gelir ile giderleri için bkz.: SVE-1312 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y. (Liste halinde verilmiştir)

1261- SVE-H. 1303, s. 53; SVE-H. 1304, s. 56; SVE-H. 1305, s. 58; SVE-H. 1306, s. 58; SVE-H. 1307, s. 58; SVE-H. 1308, s. 58; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 57; SVE-H. 1310, s. 88-89; SVE-1311 Malî Senesi, s. 61-62; SVE-1312 Malî Senesi, s. 62-63; SVE-1317 Malî Senesi, s. 73-74, SVE-1319 Malî Senesi, 668-669. 1262- SVE-1316 Malî Senesi, s. 66-67.

Reji Nezâreti İdâresi

Tütün Öşürü Düyun-ı Umûmiyye'ye devredildikten sonra 1883'te Osmanlı tütünlerinin tekelinin yönetimi çeşitli yabancı finans gruplarının oluşturduğu bir şirkete verildi. *Müşterek-ül Menfaa İnhisarı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* veya kısaca *Tütün Rejisi* namıyla kurulan bu şirket Osmanlı Devleti sınırları içinde tütün üretme, tütün satın alma, işleme ve satma hakkına sahipti. Düyun-ı Umûmiyye'nin, Tütün Reji'sine sağladığı hâsılatlar arasında *Reji Hakkı Payı*'da bu şirketin önemli gelir kaynakları arasındaydı.¹²⁶³

Tütün Reji Şirketi, Osmanlı Devleti'nde halktan ve hükümetten büyük tepki çeken tek şirketti. Sebebi şirketin yabancı oluşu değil, tekel uygulamalarında tütün üreticisine ve devlete verdiği zarardır. Şirket, tütün kaçakçılığını önlemek adına kendi silâhlı güvenlik gücünü kurmuş, çok sayıda insanın ölümüne yol açmıştı.¹²⁶⁴

Şirket, 1883'te faaliyete başlamış olsa da Edirne'de ki *Reji Nezâreti İdâresi* hakkında ilk kayıt H. 1307/1890 sâlnâmesinde bulunmaktadır. Bundan dolayı bu şirketin 1889'da Edirne'de var olduğunu belirtebiliriz. Nâzır'ı Dimitri Efendi olan Reji'nin diğer personeli şunlardı:¹²⁶⁵

Muhasebeci	Viktor Efendi
Muhasebeci Muavini	Maksud Efendi
Sandık Emîni	Danon Yako Efendi
Muhâkeme Müdürü	Zapa Efendi
Fransızca Kâtibi	Mösyö Gutevski
Anbar Müdürü	Hırsto Efendi
Anbar Müdür Muavini	Mösyö Vernaçe
Zirâat Başkâtibi	Abdullah Efendi
Zirâat İkinci Kâtibi	Osman Nuri Efendi
Mukayyid ve Mübeyyiz	Halil Efendi
Sarfiyât Müdürü	Baltoryan Efendi
Sarfiyât Müdür Muavini	Mösyö Edvar
Muhafaza Müdürü	Yanko Papadopulo Efendi
Muhafaza Kâtibi	Sami Efendi

Reji İdâresi, Edirne'de Has Fırın yakınındaydı. 1890 senesinde idâreye bağlı yerlerde 305.000 kilo tütün elde edilirken, bunun 160.000

1263- Tiğınçe Özkiper Oktar, "Tütün Reji Şirketi Memalik-i Şâhâne Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdâresi, Reji Şirketinin Kuruluşundan Önceki Gelişmeler", *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 459-464; Vedat Eldem, *a.g.e.*, 76-78; Haydar Kazgan, *a.g.m.*, s. 710, 715;

1264- V. Necla Geyikdağı, *a.g.e.*, s. 206.

1265- SVE-H. 1307, s. 58; Diğer sâlnâmelerde belirtilen Reji İdâresi'nin personeli için bkz.: SVE-H. 1308, s. 58; SVE-H. 1309, I. Bölüm, s. 57-58; SVE-H. 1310, s. 89; SVE-1311 Malî Senesi, s. 62-63; SVE-1312 Malî Senesi, s. 63-64; SVE-1315 Malî Senesi, s. 68-69; SVE-1316 Malî Senesi, s. 67-68; SVE-1317 Malî Senesi, s. 74-75; SVE-1319 Malî Senesi, s. 669-670.

kilosu ihraç edilmiş, 85.000 kilosu ise idâre tarafından satın alınmıştı. Toplam tütün miktarının elde edilmesi için yapılan harcama ise 5.044.000 kuruştur.¹²⁶⁶

1895'de Reji Nezâreti'ne bağlı yerlerde elde edilen toplam tütünün miktarı 1.265.319 kilo olarak gerçekleşirken, bu miktar tütün 5.834.122 kuruş harcanarak elde edilmiştir.¹²⁶⁷

İyi tütün elde edilen yerler Şeyhuma Nahiyesiyle (Gümölcine), Ortaköy ve Koşuvak ile Cısr-i Mustafa Paşa kazasının Yatacak köyüdür. Bunlardan başka yerlerde elde edilen tütün kalitesizdir.¹²⁶⁸

Reji İdâresine Bağlı Yerlerde Elde Edilen Tütün ve Yapılan Harcamalar (1895)

YER	ÜRETİLEN TÜTÜN (KİLO)	YAPILAN HARCAMA (KURUŞ)
Edirne Nezâreti	9.947	2.493.378
Havsa	9.681	85.007
Cısr-i Mustafa Paşa	127.125	283.636
Ortaköy	290.040	23.901
Koşukavak	192.665	2.957
Dedeâğaç Maa Ferecik	5.791	393.342
Sofulu	197.952	184.760
Dimetoka	15.333	137.347
Enez	1.254	180.400
Kırklareli	8.775	701.773
Babaeski	3.101	162.040
Pınarhisar	10.843	46.275
Vize	23.104	131.535
Tırnova	1.796	100.370
Lüleburgaz	18.989	212.855
Ahtapoli	300	7.204
Uzunköprü	6.439	205.625
Ferecik	-	74.305
Üsküb	-	53.245
Samakof	-	63.537
Saray	-	63.537
Vasilikos	-	57.315

1266- SVE-H. 1309, II. Bölüm, (Ek sayfa), s.s.y. (Liste halinde verilmiştir).

1267- SVE-1312 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y. (Liste halinde verilmiştir).

1268- SVE-1312 Malî Senesi, (Ek sayfa), s.s.y., SVE-H. 1309, II. Bölüm, (Ek sayfa), s.s.y.; SVE-H. 1310, s. 250.

SONUÇ

Bu çalışmada 1870-1903 seneleri aralığında neşredilmiş olan sâlnâmeler, arşiv belgeleri ve inceleme eserler ile desteklenerek Edirne Sancağı'nın 19. Yüzyılın son çeyreği ile 20. Yüzyılın ilk senelerindeki idârî, sosyal ve ekonomik yapısı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bölge 93 harbi olarak isimlendirilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve hemen ardından yaşanan Rus işgaliyle acı bir süreç yaşamıştır. Bu işgalin olumsuz neticelerini sâlnâmeler vesilesiyle de çok yakından görmek mümkündür. Başka bir ifadeyle Edirne Sancağı'nın idârî, sosyal ve ekonomik yapısını belirtirken savaş/işgal öncesi ve sonrası olarak nitelendirmek daha doğru olur. Bu süreçte sâlnâmelerin neşri kesintiye uğrar. Savaştan hemen önce neşredilen 1877 senesi (1293 Malî Senesi) sâlnâmesinden sonra ilk sâlnâme H. 1300/1883'te neşredilebildi.

Edirne Sancağı'nın işgalden önceki son kayıta göre merkez kaza dışında kalan kazaları, Dimetoka, Kırklareli, Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü, Babaeski, Pınarhisar, Havsa, Kızılağaç ve Ferecik'tir. İşgal sonrası bu durum değişmiş ve incelenen son sâlnâmenin neşredildiği 1903'e kadar Edirne merkez kazası ile birlikte, Dimetoka, Cısr-i Mustafa Paşa, Uzunköprü, Havsa, Ortaköy ve Kırcaali, sancağın kazaları olarak kalmışlardır. Tüm bu sancak bölgesi, bir dönem merkez mutasarrıflığı ve sancak idâre meclisi tarafından yönetilirken, yapılan idârî değişiklik ile sancağın yönetimi yeni oluşturulan vâlî muavinlerinin ve hemen sonrasında vilâyet vâlisinin uhdesine geçmiştir.

Oldukça karmaşık bir bölge olan Edirne Sancağı, farklı dil, din ve etnik grupları bünyesinde barındırmaktaydı. Bu toplulukların rahatça ibâdetlerini yapabildikleri sancakta, gerek Müslümanlar gerekse Gayrimüslimler açısından çok önemli ibâdethânelerden varlıklarını koruyanlar olduğu gibi, yıkılıp harap olanlar da vardır. Bunlardan bir kısmı günümüzde de mevcudiyetini korumaktadır. Fetihden sonra Müslüman-Türk kenti özelliği kazanan bu bölge, özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve işgali ile bu özelliğini kaybetmeye başlamış ve bölgenin demografik yapısı Müslüman Türklerin aleyhine gelişmiştir. Söz konusu bu gelişme 19. Yüzyılın son çeyreğine geldiği zamanda konumunu muhafaza etmiş ve 1877-1878 meselesinin hemen öncesinde erkek Müslüman-Türk nüfus tüm sancak nüfusunun ancak % 30'unu oluşturmuştur. Osmanlı-Rus Savaşı'nın en acı sonucu olan göçten en çok Edirne bölgesi etkilenirken, o dönem yapılan idârî değişikliklerin de katkısıyla Müslüman-Türk nüfusun oranı sancak içerisinde % 50 seviyesine yükselmiştir.

Sancak bölgesinin başkente yakınlığı özellikle eğitim konusunda diğer bölgelere göre biraz daha önde olmasını sağlamıştır. Eski usulde eğitim veren sıbyan mekteplerinin yerine yeni usulde eğitim verecek olan ibtidâiler, yeni açılan sivil ve askerî rüşdiyeler ile öğretmen yetiştirme amacı ile açılan Dârül-muallimin sıbyan mekteplerinin İstanbul'dan sonra ilk uygulama alanı Edirne Sancağı olmuştur. Çeşitli kademelerde sivil ve askerî mekteplerin olduğu sancakta, savaş sonrası ortada kalan çocuklara yönelik olarak öncelikle Islâhâne olarak açılan, daha sonra Hamidiye mektebi adı verilen ve Osmanlı'da öncü olarak açılan sanayi mektebide bulunuyordu. Edirne merkezinde uygulamalı eğitim verilen bu mektebe, daha sonra uygulamalı zirâat eğitimi verilen bir kısım eklenmiştir. Kızlarında, önceleri eğitim aldığı Hamidiye mektebinin Osmanlı'da açılan *Kız Sanayi Mektebi* özelliğinde olması da ihtimâl dâhilindedir. Osmanlı Devleti'nin ilk ve önemli medreselerinin bulunduğu Edirne, medreselerin niteliğinin kaybolması ve öneminin azalmasından etkilenmiştir. Öyle ki, o dönemde varlığını devam ettiren medreseler bulunsada eski günlerini aramaktadırlar. Sancağın Müslüman-Türk halkı çocuklarının eğitim almasında, Osmanlı'nın diğer bazı bölgelerine göre daha isteklidir. Bu durum öğrenci sayıları karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Ancak Edirne Sancağı'nın Gayrimüslim halkı çocuklarının eğitiminde Müslüman-Türk nüfusa göre daha öndedir. Özellikle Edirne'de açılan ve çoğunlukla Gayrimüslimlere yönelik eğitim kurumları bu durumu onların lehine geliştirmiştir. Askerî İdâdi'nin taşınması meselesinde Edirne halkının gösterdiği ilgi ve halkın katkısıyla yeni mektep binası inşâsının tamamlanması, bölge halkının eğitime verdiği kanıtın başka bir göstergesidir. Eğitime yönelik faaliyetler ve yatırımlarda Edirne Vilâyeti Vâlilerinden Rauf Paşa, Kadri Paşa ve Hacı İzzet Paşa'nın emeği büyüktür.

Resüleksiyonistler'e ait Polonya Azınlık Okulu (günümüzde I. Murad Lisesi) olduğu halde, sâlnâmelerde, Bulgar Katolik Mektebi olarak belirtilen okulun bu ad ile anılması dönemin Osmanlı yönetiminin gösterdiği hassasiyettendir. Talep edildiği halde *dışarıdan (Avrupa) gelişebilecek müdâhaleleri engellemek* adına okulun adının değiştirilmesine izin verilmemiştir

Sancak genelinde olmasa da Edirne şehri mevcut kütüphâneleri ile önemli bir konumdadır. Sultan II. Selim ile birlikte diğer bağışçıların vermiş olduğu kitaplar, Rus işgalinden kaçırılmış ve muhafaza edilmiştir. Yıldırım Bayezid adını taşıyan diğer bir kütüphâne de Dimetoka'da bulunuyordu. Edirne Vilâyet Matbaası, 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi sonucu açılmaya başla-

nan matbaaların ilklerinden olup, farklı dillerde neşir yapmanın yanı sıra vilâyetin resmi gazetesi *Edirne* bu matbaada basılıyordu. Ayrıca farklı dillerde neşir yapan matbaalar ve genelde bu matbaaların neşrettiği gazeteler de o dönemin sosyal hayatına katkı sağlamıştır.

Çevresinde ki nehirlerin etkisiyle oldukça fazla su baskınları yaşayan Edirne sancağı, salgın hastalıklar ile sürekli karşılaşmıştır. Bunun en acı bilançosu 1877-1878 savaşı sırasında yaşanmış ve onbinlerce insan salgın hastalık ve bakımsızlıktan hayatını kaybetmiştir. Edirne Sancağı'nın diğer bir varlığı da, Avrupa yönünden gelebilecek salgın hastalıklara karşı kordon oluşturmak ve başkente bu hastalığın geçmesini önlemektir. Sağlık hizmeti veren kuruluşlar açısından diğer yerlere oranla Edirne Sancağı daha ileri seviyededir. Özellikle askerî bölge olması bunun önemli bir sebebidir. Havsa kazası haricinde tüm kazalarda hastahâne bulunurken, Edirne'de ki sivil hastahânelerin birisi Belediye'ye ait *Gurebâ* (Gariban) hastahânesiydi. Sosyal devlet olmanın özelliklerinden birisi olan ücretsiz sağlık hizmeti o dönemde Edirne'de uygulanmıştır. Diğer bir gariban hastahânesi Dimetoka'dadır. Yetişmiş sağlık personelinin oldukça fazla olduğu sancak genelinde, Müslüman ve Gayrimüslim sivil ve asker doktorlar, eczacılar, ebeler hizmet verirken birçok doktor yabancı memleketlerden diploma almış ancak denkliklerini Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhane onaylamış ve çalışma ruhsatı vermiştir.

Edirne sancağı stratejik olduğu kadar ekonomik bakımdan da önemli bir bölgedir. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi dönemin Edirne sancağında da ekonomik yapı, tarım ürünlerin alım-satımı ile oluşan ticaret faaliyeti üzerine kuruluydu. Ticaret yapılan alanın oldukça fazla olduğu sancak genelinde han, çarşı ve pazar yerlerinin sayısı oldukça fazladır. Bunun yanı sıra uluslar arası ticaretin gerçekleştiği panayırlar yine sancakta, Osmanlı Devleti genelinde olmadığı kadar fazla sayıda açılmaktadır. Bunun temel sebebi ise bölgenin bulunduğu coğrafi konumdur. Ahâli, genelde geleneksel yöntemler ile elde ettikleri yiyecek ve giyecekleri kendileri için üretirken, fazlasının satışını yapmaktadır. Dönemin Edirne Sancağı'nda halkın kendisinin ürettiği ve giydiği giyim eşyalarından dolayı kişinin hangi yerleşim biriminden olduğu dahi hemen tespit edilebilirdi. Bu geleneksel ürünlerden bazıları halen varlığını korurken, bazıları ise unutulmuştur. Ticaretin gerçekleştiği diğer bir eksen ise bölgede üretilmeyen ürünlerin alım-satımıdır. Sanayisi pek gelişmemiş olan Edirne Sancağı'nda büyük kapasiteli üretim işletmelerinin

sayısı oldukça azdır. Savaştan sonra küçük işletmelerin sayısı da oldukça azalmış ve dönemin önemli sektörleri neredeyse yok olma seviyesine gelmiştir. Sancak toprakları oldukça çeşitli ürünün elde edilmesine müsaittir. Halkın tarım faaliyetlerinden başka önemli bir ekonomik faaliyeti de hayvancılıktı. Ancak bu da yaşanan savaş ile gerilemiştir.

Belirttiğimiz gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile sonrasında ki Rus işgalinin ekonomik anlamda Edirne Sancağı üzerinde ki yaptığı olumsuz etki en çok sancağın vergi gelirleri ile alâkalıdır. 1869 senesinde elde edilen gelir ile 1902 senesini karşılaştırdığımızda sancak gelirlerinde % 39,51 oranında azalış göstermektedir.

İncelediğimiz dönemde Edirne adı, sadece bir şehri ifade etmektedir. Edirne, değişik zamanlarda yakın çevresini idârî olarak kapsayan bir kaza, dönemlere göre sayısal farklılık gösteren kazalardan oluşan bir sancak ve sancaklardan oluşan büyük bir vilâyetin adıdır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, tarih boyunca iki kıtayı bağlayan, Osmanlı Devleti'nin Balkanlara ve Avrupa'ya açılan kapısı olan Edirne ve civarı, tarihin her döneminde sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan hareketli ve değişken bir yapıya sahip olmuştur. Bu bölge günümüzde de bu özelliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Sadâret Mühimme Kalemi Evrakı, (A.}MKT. MHM), 431/12, (22.N.1285/6.Ocak.1869).
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Sadaret-Mühimme Kalemi, (A.}MKT.MHM), 460/43, (5.C.1290/1.Temmuz.1873).
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askeri Maruzat, (Y.PRK.ASK.), 47/79, (12.Za.1305/21.Temmuz.1888).
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Dahiliye-Mektubi Kalemi Evrakı, (DH. MKT.), 1772/13, (02.Ra.1308/16.Ekim.1890).
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askeri Maruzat, (Y.PRK.ASK.), 69/65, (28.C.1308/8.Şubat.1891).
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İradeler-Hususi, (İ.HUS), 9/1310/Ş-086, (19.Ş.1310/8.Mart.1893).
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Hususi Maruzat (Y. A...HUS.), 304/97, (29.M.1312/02 Ağustos 1894).
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız-Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.), 99/61. (08.S.1312/11 Ağustos 1894).
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Sadâret-Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT. MHM), 559/13 (26.S.1312/29 Ağustos 1894).

SÂLNÂMELER

- Maârif Sâlnâmesi, H. 1316, 1. Defa, Matbaa-i Âmire.
- Maârif Sâlnâmesi, H. 1317, 2. Defa, Matbaa-i Âmire.
- Maârif Sâlnâmesi, H. 1318, 3. Defa, Matbaa-i Âmire.
- Maârif Sâlnâmesi, H. 1321, 6. Defa, Matbaa-i Âmire.

- SVE-H. 1287, 1. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1288, 2. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1289, 3. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1290, 4. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1291, 5. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1292, 6. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1293, 7. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-1293 Malî Sene, 8. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1300, 9. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1301, 10. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1302, 11. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1303, 12. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1304, 13. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1305, 14. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1306, 15. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
- SVE-H. 1307, 16. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

- SVE-H. 1308, 17. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-H. 1309, 18. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-H. 1310, 19. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-1310 Malî Sene, 20. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-1311 Malî Sene, 21. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-1312 Malî Sene, 22. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-1313 Malî Sene, 23. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-1314 Malî Sene, 24. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-1315 Malî Sene, 25. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-1316 Malî Sene, 26. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-1317 Malî Sene, 27. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.
SVE-1319 Malî Sene, 28. Defa, Edirne Vilâyet Matbaası.

KİTAPLAR

370 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rum-İli Defteri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 55 Defter-i Hakani Dizisi: VII. Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2001, s. 45.

AFYONCU, Erhan, *Osmanlı'nın Hayaleti*, 8. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu VI*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.

AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, TTK, C. X, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Ankara 1988.

AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, TTK, C. XV, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Ankara 1993.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, YKY, İstanbul 2010.

ALKAN, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, DİE, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 6, Ankara 2000.

ASLANAPA, Oktay, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından Sanat Tarihi Enstitüsü: 6, İstanbul 1949.

AYBET, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2007.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Öz Yayınları, Ankara 1959.

AYVERDİ, Sâmiha, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları I*, 2. Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul 1977.

ATSIZ, Hüseyin Nihal, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, MEB, İstanbul 1970.

BALTACI, Cahid, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

BAŞARAN, İbrahim Ethem, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 3. Basım, Yargıcı Matbaası, Ankara 1996.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:14 Tarih Şubesi Yayınları No:12, Elazığ 2007.

BEHAR, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi C. 2, Ankara 1996.

BEHLÜLGİL, Mefahir, *İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz*, BDS Yayınları-Özal Matbaası, İstanbul 1992.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele*, 3. Baskı, TTK, C. 1, Ankara 1992.

BİLİM, Cahit Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No:1067 Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2, Eskişehir 1998.

BOZDEMİR, Mustafa, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları Yayın No: 2010-79, İstanbul 2011.

BRASSEY, Annie, *Sunshine and Storm in The East*, Henry Holt and Company, New York 1880.

CEMAL, Ahmed, *Coğrafya-i Osmanî*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1316.

CANAYE, Philippe du Fresne, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, KitapYayınevi, Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

CERASİ, Maurice M., *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, 2. Baskı, YKY, Çeviren: Aslı Ataöv, İstanbul 2001.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, TTK, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991.

CEVAD, Mahmud, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Matbaa-i Âmire, C. 1, İstanbul 1338.

CEYHAN, Erdal, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Ulusal Bellek Yayınları, Edirne 2004.

CEZAR, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klâsik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını No:9, İstanbul 1985.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Malî Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

CİCİOĞLU, Hasan, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim (Tarihi Gelişimi)*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No:140, Ankara 1985.

CİHAN, Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, 1. Baskı, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1997.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

ÇALIK, Sıddık, *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar'da Osmanlı Düzeni (15.-16. Yüzyıllar)*, Bosna Hersek Dostları Vakfı, Ankara 2005.

ÇELİK, Mehmet, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864-1868*, Libra, İstanbul 2010.

DAVISON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, II. Basım, Agorakitaplığı, İstanbul 2005.

DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ, *Türkiyede Toplumsal ve ekonomik gelişmenin 50.yılı*, Ankara 1973.

DUMAN, Hasan, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)*, IRCICA, İstanbul 1982.

DUMAN, Hasan, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Kültür Bakanlığı, C. I, Ankara 1999.

DÜSTÛR, İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi (29 Şevval 1287), Tertip I, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289.

DÜSTÛR, Seksen Yedi Senesi İçin Her Vilâyetin Mesârif-İ Umûmiyesini Şamil Olarak Bu Kere Vilâyetlere İrsâl Kılınan Muvâzene Defterinin Tarifnâmesidir (5 Safer 1288), Tertip I, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289.

DÜSTÛR, Vilayât Mesarifat-ı Umûmiyesi Hakkında Ta'limât (5 Safer 1288), Tertip I, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289.

DÜSTÛR, Vilâyet Dâhilinde Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Süret-i Tertibi ve Memurlarının Vezaifi Hakkında Talimât, Tertib 1, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289.

DÜSTÛR, Daire-i Belediye Meclisinin Vezaifi Umûmiyyesi Hakkında Talimât, Tertib 1, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289.

DÜSTÛR, İdâre-i Nevâhî Nizâmnâmesi (11 Rebî'ülevvel 1293), Tertip I, C. III, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1293.

DÜSTÛR, İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Hakkında Tâlimat (25 Muharrem 1293), Tertip I, C. III, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1293.

DOĞRU, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No:872 Edebiyat Fakültesi Yayınları No:1, Eskişehir 1995.

EDİRNE'DE BULUNAN TARİHİ KIŞLA VE BİNALAR, 54. Mekanize Piyade Tugay Komutanlığı Yayını, Edirne 2001.

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994.

ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul 1999.

EREN, Ahmet Cevat, *Tanzîmât Fermanı ve Dönemi*, Derin Yayınları, İstanbul 2007.

ERĞİN, Osman, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkışafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı No: 3, İstanbul 1936.

ERĞİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

ERTUĞRUL, Özkan, *Edirne'nin Kültür Tarihinde Özel Bir Albüm*, Troya Yayıncılık, İstanbul 1995.

ERYILMAZ, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2006.

ESAD, Mehmed, *Mirat-ı Mektebi Harbiyye*, Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul 1310.

EVLİYÂ ÇELEBİ, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İkdam Matbaası, C. 3, İstanbul 1314.

FAROQHI, Suraiya- MC GOVAN, Bruce-QUATAERT, Donald-PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi -Cilt 2, 1600-1914-*, 2. Basım, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Doğu Batı Yayınları, Çev: Emine Sonnur Özcan, Ankara 2006.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Çev: Zeynep Altınok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2009.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 5. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

GEYİKDAĞI, V. Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul 2008.

GEYLANGİL, Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmani*, 2. Sene, 3. Baskı, Selanik Matbaası, İstanbul 1331.

GOVESSİS, Georgios, *1878'de Şark Meselesi ve Osmanlı Rum Basını*, Yaprak Yayınları, İstanbul 2002.

GÖÇER, Orhan, *Şehirlerde Ticaret Alanları*, İTÜ Yayını, İstanbul 1984.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2007.

GÜL, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, TTK, Ankara 1997.

GÜLER, Ali, *Türk Eğitim Politikalarının Tarihsel Süreci*, Yeryüzü Yayınevi, Ankara 2004.

GÜRAN, Tevfik, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, DİE, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 5, Ankara 1997.

GÜRAN, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

GÜVEN, İsmail, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayıncılık, Ankara 2010.

HAKER, Erol *Edirne Yahudi Cemaati ve Alyans Okulları 1867-1937*, GÖZLEM, Çev: Lizet Deadato, İstanbul 2007.

HOCA SADETTİN EFENDİ, *Tacü'l-Tevarih I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992.

HOCA SADETTİN EFENDİ, *Tacü'l-Tevarih III*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992.

İNALCIK, Halil-SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -I*, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 14. Baskı, YKY, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul 2009.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

İTO, *Loncadan Oda'ya*, İTO Yayınları, İstanbul 2007.

İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, C. 1, İstanbul 1997.

KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1940.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, DİE, Ankara 1994.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi -İslâhat Fermanı Devri (1856-1861)-*, 5. Baskı, TTK, C. VI, Ankara 1995.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 7. Baskı, TTK, C. V, Ankara 1999.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, TTK, C. VIII, Ankara 2000.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev. : Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003.

KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004.

KIRAY, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

KIRMIZI, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908*, 2. Basım, Klâsik, İstanbul 2008.

KISAPARMAK, Necip Güngör, *Milli Eğitim Cephesiyle Edirne*, Turan Matbaası, Elazığ 1968.

KİLİ, Suna-GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 3. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Uzman Yayınları, Ankara 1987.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1999.

KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2009.

LEWİS, Raphaela, *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009.

MEHMED SAİD PAŞA, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Sabah Matbaası, 1. Cild, Dersaadet H. 1328.

MEVSİM, Hüseyin, *Bulgar Gözüyle Edirne*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

MİLLİ SAVUNMA BAKANLIĞI İNŞAAT EMLAK DAİRESİ BAŞKANLIĞI, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar*, Haz: Nurettin Yıldırım-Leyla Tekkollu, TTK Basımevi, Ankara 2001.

MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökubbe Yayınları, İstanbul 2005.

MONTAGU, Lady, *Doğu Mektupları*, Ark Kitapları, Çev: Murat Aykaç Erginöz, İstanbul 2004.

NEŞRÎ, Mehmed, *Neşri Tarihi I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Ankara 1983.

NUMANİ, Şibli, *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi (Sefernâme-i Rûm u Şâm u Mısır)*, Risale, Tercüme: Yusuf Karaca, İstanbul 2002.

NUTKU, Özdemir, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1987.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleceği*, Hil Yayın, Ankara 1985.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007.

ORUÇ BEĞ, *Oruç Beğ Tarihi*, Tercüman 1001 Temel Eser 5, Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul 1972.

OSMAN, Rif'at, *Edirne Rehnüması*, Vilâyet Matbaası, Edirne 1920.

OSMAN, Rif'at, *Edirne Sarayı*, 2. Baskı, TTK, Yay: Süheyl Ünver, Ankara 1989.

OSMAN, Rif'at, *Edirne Evkâf-ı İslâmiyye Tarihi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, C. I, Osmanlıca'dan Sadeleştiren: Ülkü (Ayan) Özsoy, Ankara 1999.

ÖNEŞ, Edhem Ruhi, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Esnaf*, İstanbul Esnaf ve Sanâtkarlar Dernekleri Birliği Yayınları, İstanbul 1985.

ÖNSOY, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.

ÖZBAY, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. III, I. Kitap, Yörük Basımevi, İstanbul 1981.

ÖZDEMİR, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, ATO Yayını, Ankara 2009.

ÖZTÜRK, Hüseyin, *Tarihin ve Medeniyetin Beşiği Çarşılar*, İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları Yayın No: 2010-65, İstanbul 2011.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı Türkiye İktisadî Tarihi*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

PEREMECİ, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul 1939.

RASİM, Ahmet, *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecit*, 3. Basım, Evrim Yayınları, Günümüzün Diliyle Basıma Hazırlayan: H. V. Velidedeoğlu, İstanbul 1987.

REYHAN, Cenk, *Osmanlı'da İki Tarzı İdare Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Yayınları, Ankara 2007.

RODRIGUE, Aron, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance Okulları" 1860-1925*, Ayraç Yayınevi, Çev: İbrahim Yıldız, Ankara 1997.

SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

SAKAOĞLU, Necdet, *20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası (1907-1908)*, Denizkültür Yayınları No:21, İstanbul 2007.

SAMİ, Şemseddin, *Kamûsü'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, C. II, İstanbul 1306.

SAMİ, Şemseddin, *Kamûsü'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, C. III, İstanbul H. 1308.

SAMUK, Fevzi, *Türkiye'de Akıl Hastanelerinin Dünü ve Bugünü*, İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği Vakıf Yayınları, İstanbul 1980.

SARICAOĞLU, Mehmet Esat, *Malî Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri: II. Mahmud Döneminde Edirne Örneği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu: 21, Ankara 2006.

SHAW, Stanford J.-SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, C. 2, İstanbul 1994.

ŞAKİR-TAŞ, Aziz Nazmi, *Adrianopol'den Edirne'ye Edirne ve Civarında Osmanlı Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşumu (XIV.-XVI. Yüzyıl)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2009.

ŞEN, Ömer, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

ŞEVKİ, Osman, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sadeleştiren: İlter Uzel, Ankara 1991.

ŞİMŞEK, Selami, *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne'de Tasavvuf Kültürü*, Buhara Yayınları, İstanbul 2008.

ŞİMŞİR, Nahide, *Osmanlı Araştırmaları (Makaleler I)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.

ŞİRİN, Veli, *Ana Hatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi*, II. Baskı, Marifet Yayınları, İstanbul 2000.

ŞİŞMAN, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 18. Baskı, YKY, İstanbul 2009.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1999.

TÖNÜK, Vecihi, *Türkiye'de İdare Teşkilâtı*, İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1945.

UBİCİNİ, M.A., *Türkiye 1850*, Çev: Cemal Karağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, C. 1, İstanbul (yayın tarihi yok).

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1988.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.

VEFİK, Abdurrahman, *Tekâlif Kavâidi*, I. Kısım, Kader Matbaası, Dersaadet 1328.

VEFİK, Abdurrahman, *Tekâlif Kavâidi*, II. Kısım, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1330.

YILDIRIM, Selahattin, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârulhadîsi ve Müderrisleri*, Dârulhadîs, İstanbul 2001.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 22. Baskı, İletişim Yayınları, Çeviren: Yasemin Saner, İstanbul 2008.

QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, İş Bankası Yayınları, Çeviren: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zaim Gündoğan, İstanbul 2008.

MAKALELER

AKBAL, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Bellekten*, C. XV, S. 60, Ankara 1951.

AKBAŞ, Sebahattin, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000.

AKBAYAR, Nuri, “Osmanlı Salnameleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 5, İstanbul 1985.

AKBAYAR, Nuri, “Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İstanbul 1985.

AKDAĞ, Mustafa, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *DTCF Dergisi*, C. XIII, Ankara 1955.

AKKUTAY, Ülker, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi”, *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999.

ALTINTAŞ, Ayten, “Edirne'de İlk Askeri Hastahanenin 1841-1842 Yılları Arasındaki Durumu Hakkında”, *I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, T.Ü. Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999.

ALTINTAŞ, Ayten, “Edirne'de İlk Askeri Kışla ve Hastanesi (Bostancı Kışlasındaki Hastane)”, *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001.

ALTUNTEK, N. Serpil, “İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Ankara 1993.

ASAF, “Edirne Hakkında Ma’lumat”, Şule-i Maârif, C. I, S. II, Edirne R. 1302.

ASLANAPA, Oktay, “Edirne’de Türk Mimarisinin Gelişmesi”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

AVŞAR, Zakir- SOLAK Ferruh, “ İmparatorluk Türkiyesi’nde Yapılan Nüfus Sayımları “, *Yeni Türkiye, (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000.

AYDIN, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilâtlanması”, *OTAM*, S. 15, Ankara 2004.

AYRANCI, İlhami, “Kudüs’te Paskalya Kutlamaları”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 39, S. 1, Ankara 2003.

BALİ, Rıfat N., “ Edirne Yahudileri “, *Edirne: Serhattaki Payıtaht*, YKY, İstanbul 1998.

BALTA, Evangelia, “Edirne Rum Cemaati (XIX. Yüzyıl ortası-1922)”, *Edirne:Serhattaki Payıtaht*, Çeviren: Işık Ergüden, YKY, İstanbul 1998.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bırançoları”, 2. Baskı, *Belgeler*, C. 1, S. 1-2, Ankara 1993.

BİLGİ, Nejdet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında”, *Türkyurdu*, S. 148-149, Ankara 2000.

BİZBİRLİK, Alpay, “Osmanlı Devleti’nde Ticaret ve Üretime Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: “Tereke Defterleri” ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme”, *Türkler*, C. 10, Ankara 2002.

BUMİN, Kürşat, “Dünden Bugüne Edirne”, *Edirne*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

BURMOV, Aleksandır, “Türkler Edirne’yi Ne Vakit Aldılar?”, *Belleten*, C. XIII, S. 49, Bulgarca’dan Çeviren: Hasan Eren, Ankara 1949.

ÇADIRCI, Musa, “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 2, S. 5, Ankara 1993.

ÇADIRCI, Musa, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 2, S. 3, Ankara 1993.

ÇOLAK, Melek, "Cumhuriyet Döneminde Muğla'da İpekböcekçiliği ve İpekli Dokumacılık", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 8, Muğla 2002.

DARKOT, Besim, "Edirne Coğrafi Giriş", *Edirne Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

DAŞDEMİR, Latif, "Osmanlı Devleti'nde Banker-Sarraf Faaliyetleri Yahut Bir Gerileme Sebebi Olarak Bankacılıktaki Gelişme", *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999.

DİLAVER, Hüseyin, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı Maârihi", *Türkler*, C. 15, Ankara 2002.

DÜZBAKAR, Ömer, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Bursa 2003.

DOĞRU, Halime, "Rumeli'de Celep-Keşanlar", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. III, Kısım III, Ankara 2002.

EKİNCİ, Ahmet C., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Edirne'deki Eczânelerde Kullanılan Araç ve Gereçler", *1. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999.

EMECEN, Feridun M., "Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M. Sabri Koz, İstanbul 1998.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Editörler: Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980.

ERGENÇ, Özer, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara: 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, TTK, Ankara 1989.

ERGÜN, Mustafa-DUMAN, Tayyip, "19. Yüzyılda Osmanlı Askeri Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye*, S. 7, Ankara 1996.

ERTUĞ, Hasan Refik, “Osmanlı Devrinde Salnâmeler”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 7, İstanbul 1973.

EYİCE, Semavi, “Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler”, *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

GELİŞLİ, Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, C. 15, Ankara 2002.

GİZ, Adnan, “Osmanlı Devleti'nde Ticaret Sanayi Odaları ve Borsalar”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, C. XX, S.77-80, Ankara 1956.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı I)*, S. 31, Ankara 2000.

GÜMÜŞ, Musa, “Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islâhat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi”, *BİLİG*, S. 47, Ankara 2008.

GÜRAN, Tevfik, “Tarım Politikası (1839-1913)”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000.

GÜRAN, Tevfik, “Tarım Politikası (1839-1913)”, *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992.

İNALCIK, Halil, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 109-112, Ankara 1964.

İNALCIK, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 109-112, Ankara 1964.

İNALCIK, Halil, “Edirne'nin Fethi (1361)”, *Edirne (Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

İNALCIK, Halil, “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, *Doğu-Batı Makaleler II*, İstanbul 2008.

İNİCİCİYAN, P. L.-ANDREASYAN. H. D., “Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 2-3, İstanbul 1974.

KANSU, Şevket Aziz, “Edirne’nin Tarihöncesine Ait Araştırmalar”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

KAZGAN, Haydar, “Düyun-ı Umumiye”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985.

KELEŞ, Bahattin, “XV. ve XVI. Yüzyılda Edirne’nin İktisadi ve Ticari Hayatı”, *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Edirne Valiliği Yayını, (yayın tarihi belirtilmemiş).

KESKİNKILIÇ, Erdoğan, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Bütçeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, *OTAM*, S. 14, Ankara 2003.

KILIÇ, Selda, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilâyet Bütçeleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 31, Ankara 2000.

KILIÇ, Selda “1864 Vilâyet Nizâmnamesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, Ankara 2005.

KIRMIZI, Abdülhamit, “19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayın No: 2, Editör: Erol Özvar-Arif Bilgin, İstanbul 2008.

KORALTÜRK, Murat, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Edirne’de Ticaret ve Sanayi –Sermayenin Etnik Kompozisyonu-“, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M.Sabri Koz, İstanbul 1998.

KURAT, Yuluğ Tekin, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri”, *Belleten*, C. XXVI, S. 103, Ankara 1962.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. II, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999.

KOÇAK, Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar“, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1985.

MANSEL, Arif Müfid, “İlkçağda Edirne”, *Edirne (Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı)*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

MERİÇ, Rıfık Melûl, “Edirne’nin Tarihi ve Mimârî Eserleri Hakkında”, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, S. 1, İstanbul 1963.

ÖNSOY, Rıfat, “Muharrem Kararnâmesi ve Düyun-u Umumiye İdaresi”, *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999.

ÖZDEMİR, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, ATO Yayını, Ankara 2009.

PARLAK, Bekir, “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Taşra Yönetimine İlişkin Anayasal-Yasal Gelişmeler ve Cumhuriyete Yanlımlar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 11, İstanbul 2002.

REYHAN, Cenk, “Cebel-i Lübnan Vilâyet Nizâmnâmesi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, S. 1, Ankara 2006.

SARI, Nil-DİNÇ, Gülten-NAMAL, Arın, “Edirne Sarayı’nda Tıp Tarihi ile ilgili Yapılar”, *I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999.

SENCER, Muzaffer, “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”, *Amme İdaresi*, C. 17, S. 2, Ankara 1984.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilâyeti Nizâmnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 2, Ankara 1996.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri I”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 5, Ankara 1996.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri II”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 6, Ankara 1996.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Yerel Yönetim Metinleri (XV) Dâ’ire Belediye Meclislerinin Tertibi Hakkında T’alimât*, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 7, S. 4, Ankara 1998.

SOMUNCU, Mehmet, “Cehri Üretimi ve Ticaretinin 19. Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 22, Kayseri 2004.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N., “Edirne II. Bayezid Darüşşifası”, *Edirne- Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1993.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000.

THOBİE, Jacques, “Osmanlı Bankası”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985.

TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985.

TUFAN, Muzaffer, “Tarih Açısından Edirne'nin Yeri”, *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Edirne Valiliği Yayını, Edirne y.t.y.

TURAL, Erkan, “Minyatür Bir Tanzimat Ülkesi: Lübnan ve 1861 Lübnan Vilâyet Nizâmnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 14, S. 2, Ankara 2005.

TÜRK, Fahri, “Edirne Bulgar Cemaati ve Polonya Azınlık Okulu “Polak Mektep””, *Bellekten*, C. LXXIII, S. 268, Ankara 2009.

TÜRKAY, Cevdet, “Serhad Şehrimiz Edirne ve Tarihi Önemi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 36, İstanbul 2000.

UNAN, Fahri, “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999.

ÜÇER, Müjgân, “Dârü's-Şifadan/Şifa Yurdundan Hastahaneye (Hastaneye)”, *1. Edirne Tıp Tarihi Günleri “Dr. Rıfat Osman Anısına”*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2001.

YAŞAR, Ahmet, “Çarşı: Osmanlı Şehrinde Hayatın Aktığı Yer”, *İĞİAD Bülten*, S. 21, İstanbul 2010.

YILDIRIM, Nuran, “Edirne’de Kolera Salgını-1894”, *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2001.

YILDIRIM, Gülay-KADIOĞLU, Selim-UZEL, İter, “Galip Ata Ataç’ın “Tıp Fakültesi” Kitabında Yer Alan Osmanlı Dönemi Tıp Eğitimi Tarihçesi Bilgileri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 4, Sivas 2007.

YOLALICI, M.Emin, “Maarif Sâlnâmelerine Göre Trabzon Vilâyeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *OTAM*, S. 5, Ankara 1994.

YOLALICI, M.Emin, “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Kurumları“, *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999.

YÜZGÜN, Arslan, “Zirâat Bankası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985.

QUATAERT, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985.

ANSİKLOPEDİ, LÛGAT VE SÖZLÜKLER

AKALIN, Şebnem, “Kervansaray”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002.

BARCAN, Ömer Lütfi, “Avârız”, *İA*, C. 2, İstanbul 1979.

BOZKURT, Nebi-TANMAN, M. Baha, “Dârülkurrâ ”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, “Ekmekçizâde Ahmed Paşa Kervansarayı”, *DİA*, C. 10, Ankara 1994.

DENY, J. “Sancak”, *İA*, C. 10, Eskişehir 1997.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 18. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2001.

EDİRNE, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1982.

ERKAL, Mehmet, “Arşın”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991.

ERKAL, Mehmet-TABAKOĞLU, Ahmet, “Öşür”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007.

EYİCE, Semavi, “Edirne-Mimari”, *DİA*, C.10, İstanbul 1994.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Edirne”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Edirne”, *İA*, C. 4, Eskişehir 1997.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Hane”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997.

İNALCIK, Halil, “Rumeli”, *İA*, C. 9, İstanbul 1964.

İNALCIK, Halil, “Türkler (Osmanlılar)”, *İA*, C. 12/2, İstanbul 1988.

İNALCIK, Halil, “Eyâlet”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995.

ÖRENÇ, Ali Fuat, “Mutasarrıf”, *DİA*, C.31, İstanbul 2006.

ÖZTÜRK, Cemil, “İslâhâne”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C. 2, İstanbul 1983.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C. 3, İstanbul 1983.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. Basılış, MEB, C. 1, İstanbul 1983.

SAKAOĞLU, Necdet, “İdâdî” *Tanzimat*’tan Cumhuriyet’e Tarih Sözlüğü, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

SAKAOĞLU, Necdet, “Haric Medreseler” *Tanzimat*’tan Cumhuriyet’e Tarih Sözlüğü, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Öşür(Osmanlılar)”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007.

TERZİOĞLU, Arslan, “Bimâristan”, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992.

YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul 2010.

GAZETELER

EDİRNE GAZETESİ, No: 481, 4 Rebiülahir 1307 (16 Teşrin-i sânî 1305/28 Kasım 1889).

TEZLER

AKYÜZ, Ayfer, *Sâlnâmelerde Eskişehir*, (Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2009.

ARICI, Hayrettin, *XIX. Yüzyılda Trabzon Vilâyeti'nde Eğitim*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2006.

AYAR, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.

GENÇ, Erol, *Sâlnâmelere Göre Sivas Vilâyetinde Dini ve Sosyal Yapı*, (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2009.

KÖKSAL, Nursel, *Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Dönemi Askerî Eğitim Sistemi (1840-1908)*, (Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2007.

POLAT, Ebru, *H. 1310 (M. 1892) ve H. 1316. 1317. 1318 (M. 1898. 1899. 1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006.

TOPKAYA, Adem, *Salnâmelere Göre Konya Vilâyeti (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007.

ÜNLÜ, Mucize, *Kosova Vilâyeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2002.

İNTERNET TABANLI KAYNAKLAR

EDİRNE VALİLİĞİ, *Görev Yapmış Valilerimiz*, http://www.edirne.gov.tr/default_B0.aspx?content=51, (Erişim Tarihi: 08.05.2011).

NİŞANYAN, Sevan, *Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, “Mağaza”, <http://www.nisanyansozluk.com/?k=ma%C4%9Faza> (Erişim Tarihi: 10.05.2012)

ŞİMŞEK, Selami, “Edirne ve Çevresinde Celvetilik ve Celvetiler”, <http://www.hudayivakfi.org/download/Tebliğ43.pdf> (Erişim Tarihi: 05.05.2012)

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ, *Kışlaların Devir Teslimi Yapıldı*, http://www.trakya.edu.tr/Haberler/2005/kisla_devirteslim.htm, (Erişim Tarihi: 15.05.2011)

OSMANLI BANKASI ARŞİV VE ARAŞTIRMA MERKEZİ, *Osmanlı Bankası Tarihçesi*, <http://www.obarsiv.com/ob-tarih.html>, (18.01.2013).

ZİRAAT BANKASI, *Bankamız Tarihçesi*, http://www.zirâat.com.tr/tr/Bankamız/Hakkimizda/Pages/Bankamız_Tarihçesi.aspx, (18.01.2013).

LUGAT

alef: Yulaf
âlî: Yüksek
arâk: Raki.
atîk: Eski
azâ-yi kirâm: soydan gelenler, ulular.
bâr-gîr: Beygir, at
bâzergân: Tâcir
beşerî: İnsana mensup, insânî.
bezirhâne: Keten tohumundan çıkarılan yağın işlendiği yer.
bî-kes: Kimsesiz
bîmârhâne: hastahâne, tımarhâne, deliler yurdu
bî-vâye: mahrum
cebel: dağ
cerrah-ı evvel: Birinci cerrah
cepken: Kolları yırtmaçlı ve uzun, harçla işlenmiş bir tür kısa, yakasız üst giysisi
cezâ-yi nakdî: para cezası
cülûs: tahta çıkma (Padişah)
çerge: Bir çeşit dokuma örtü.
dârül-eytam: Yetimler evi
dârül-hayr: Hayr evi
dârüs-saâde: Osmanlı sarayında enderûn ve harem ağalarının en büyüğü
dârüs-saltana: saltanat yeri
debbâğhâne: Deri işlenen yer.
dergâh: Tekke
der-i saadet: Mutluluk Kapısı
ders-i âmm: Öğrenciye, medreseliye ve herkese ders vermeye yetkili kimse, Câmi hocası.
dest-gâh: Tezgâh, dokuma âleti, atölye
dil-nişîn: gönül açıcı
dirhem: ağırlık birimi (3,207 gr)
duhan: Tütün
duhûliyye: bir yere girmek için verilen ücret
ebü'l-feth: Fetih yapan.
eczâcî-i evvel: Birinci eczâcî

- eczâcı-i sâni: İkinci eczâcı
eczâ-yı tibbiye: İlaç yapılan nesnelere.
efrâd: Fertler, bireyler
emtia: Satılacak şeyler
erbaîn: Dervişlerin çile çıkarmak için hücreye kapandıkları 40 günlük müddet
esmân: Bedel
ester: Katır
esvâb: Giyecek şeyler
evkaf: Vakıf
ferace: Osmanlı'ya mahsus uzun kollu, yakasız, bol ve siyah renkte pardüseyi hatırlatan üst elbise.
fermân: Emir, buyruk
ferraş: Temizlikçi
fetvâ: Müftünün verdiği şer'î cevaplar
gassâl: Ölü yıkayıcı
grah: Fasulye
gurebâ: Garip, gariban
hâdim: (berber), hademe, hizmetçi
haffaf: Kavaf, ayakkabı, terlik vesaire yapan ve satan.
hâfız-ı kütüb: Kütüphaneci, kütüphâne memuru
halîfe-i ekmel: En olgun halife
harik: Yangın, ateş
harîr: İpek
hâsılat-ı mütenevvia: Değişik, çeşitli kalemlerden elde edilen gelir.
havancı: Eczâcı kalfası
hayr: İyilik, faydalı iş
hazîne-i hâssa-i şâhâne: Hükümdarlık makamına mahsus tahsisat ile emval ve emlak.
hergele: Eşek sürüsü
himâr: Erkek Eşek.
hükümet-i seniyye: Yüksek, yüce idare
hümâyûn: Mübarek, kutlu, pâdişaha ait
iâne-i hamiyet-mendân: Hamiyetli yardımseverler
iâşe: Geçindirme, besleme

icâzetnâme: İzin, ruhsat, diploma
ihâta: Çevirme, sarma.
ihtiyat: yedek
ihyâ: Canlandırma, iyi duruma getirme
imtiyâz: farklı olma
inâs: Kız
intisâb: bir kimseye mensub olma, bir yere bağlanma
istihkâmât: İstihkâmlar, siperler.
iyâb-ü **zehâb**: Gelen ve giden
kabile: Kadın ebe
kablucu: Bir buğday çeşidi.
kaimmakam: kaymakam, yarbay
kalem: Yazı işlerinin görüldüğü yer, büro
kalîçe: Küçük halı
kârgîr: Taştan veya tuğladan yapılmış bina
kârhane: İş yeri, iş işlenen yer
kâtib-i evvel: Birinci kâtip
kâtib-i Sâlis: Üçüncü kâtip
kâtib-i Sâni: İkinci kâtip
kebîr: Büyük
kehhâl: Göz hekimi
kıbtî: Çingene
kızılca: Bir çeşit buğday
kilerdâr: Anbar memuru
kol ağası: Kıdemli yüzbaşı
kukuruz: Mısır
leyli: yatılı
litografya: Taş basması, bu yöntemle basılmış yazı, resim.
lonca: Esnaf teşkilâtı
maârif: bilim, bilgi, kültür
mahfil-i hümâyûn: Câmilerde pâdişaha ait yerden biraz yüksek yer
mahkeme-i şeriyeye: Nikah, miras taksimi ile din işleriyle ilgili meselelere bakan mahkeme
mahrusâ: Büyük şehir
maktûan: Götürü olarak, toptan.

ma'lûmât: Bilgi, bilinen şeyler
mamûr: Bayındır, şenlikli
matbaa-i âmire: Devlet matbaası
medfûn: Defin edilmiş, gömülmüş
melce-i eytâm: Islâhhâne, yetimhâne
mensûc: Dokunmuş, örülmüş.
menzil: Yollardaki konak yeri
merkeb: Eşek
mesned-i nişîn: Bir mesned veya makamda bulunan
meşîhat: Şeyhlik
meşrût: şartlı
mezbele: Çöplük, çöp dökülen yer
mezrû: Ekili yer
mihrâb: Câmilerde, mescidlerde yönelinen taraftaki duvarda bulunan ve imamlık edene ayrılmış olan oyuk, girintili yer
mîrî: Devlet hazinesine ait.
mîr-livâ: Tuğgeneral.
muâlece: ilaç yapma
muallim: Öğretmen
muallim-i evvel: Birinci öğretmen
muallim-i sâni: İkinci öğretmen
muharrir: Yazar
mukayyid: Kayıt memuru.
muraahashâne: Ermeni piskoposluğu
muslin: İnce ve sık dokunmuş pamuklu kumaş
muvakkat: Geçici
muvazzaf: Bir görev ve hizmetle yükümlü olan kimse
mübayaa: Satın alma
mübeyyiz: Müsveddeleri temize çeken kalem kâtibi.
müceddeden: yeni olarak, yeni baştan
müderris: Ders veren, ders okutan
müessesât-ı hayriyye: Hayr kurumu
mülâzım: stajyer, teğmen
mülâzım-ı evvel: Üsteğmen
mülâzım-ı sâni: Teğmen
münbit: Verimli.

münderis: Eseri, izi, nişanı kalmamış.
münhasır: Bir kimseye veya bir şeye mahsus olan
münzevî: İnzivâ eden, çekilen, kimse ile görüşmeyen
mürettib: Yazı dizicisi
müşir: Mareşal
müstemilât: Eklentiler.
müteferrika: ufak tefek masraflar için ayrılan para
mütekaid: Emekli
mütenevvia: Çeşitli
müvezzi: Gazete dağıtıcısı
nafîa: Bayındırlık işleri
nâib: Vekil, kadı vekili, birinin yerine geçen
nakîbül-eşrâf: Peygamber soyundan olanların işlerini görmek üzere içlerinden hükümetçe tayin olunan memur
narh: Çarşıda, pazarda satılan şeyler için resmi makamlarca gösterilen fiyatı.
nâzir: vekil, bakan, nezaret eden
nebâtât: Bitkiler.
neşr: Yayım
nevâhî: Nâhiye, bucak
nezâret: İdâre
nisâ: Kadın
nizâmnâme: Tüzük
ordû-yi hümâyûn: Pâdişah ordusu
pâye: ilmiye sınıfında rütbe
pây-ı taht: Başşehir, başkent
post-nişîn: Tekke şeyhi
reis-ül müderris: Baş müderris
reis-i etibbâ: Başhekim
risâle: Kısa yazılmış küçük kitap, mecmûa, dergi
rûhu'l-beyân: Şeyh İsmail Hakkı Bursevî'nin eseri.
rûz-i hızır: Hızır günü (Hıdırellez)
rûsûm: Vergi
sânî: İkinci
sandık emîni: Veznedâr
saraç: Koşum, eyer takımı yapan esnaf

- selhâne: Salhâne, mezbaha
semâhâne: Mevlevî tekkesinin semâ edilen geniş divanhânesi
serezâcî: Başeczâcî
serhademe: Başhademe
sertabîb: Başhekim
seyrek: Keten tohumu
sıbyan: Çocuklar
sünter: Kırmızı renkli çavdara benzer bir çeşit sert buğday.
şadırvan: genelde cami avlularında bulunan üzeri kubbeli veya açık havuzş
şayak: Kaba dokunmuş, dayanıklı bir çeşit yün kumaş.
şâyân-ı zikr: Söylemeye, anılmaya değer.
tabîb-i evvel: Başhekim
tabîb-i sâni: İkinci hekim, başhekim yardımcısı
tahaffuzhâne: Karantina yeri
tahmishâne: Kahvenin kavrulup, öğütülüp, satıldığı yer.
tahsîsât: Ödenek
tahtânî ve fevkânî: altlı, üstlü
taht-ı revân: dört kişilik ve çoğunlukla 2 katır tarafından taşınan nakil aracı
ta'limât: Emir
ta'limâtnâme: Yönetmelik
tanzîfât: Temizlik işleri.
tathîrât: temizlikler
tebaa-i şâhane: Osmanlı vatandaşı
tekfur: Bizans valisi
temettü: Bir tür vergi
terakki: Yükselme, ilerleme
tevliyet: Mütevellilik, vakıf işlerine bakma vazifesi
tımarcı: Hastabakıcı
ulemâ: Alimler, ilim sahipleri, bilginler, ilmiye mensubu
umûmiyye: herkese ait, herkesle ilgili.
urba: Elbise.
ümerâ: Beyler, binbaşı, yarbay, albay rütbeli fermanlı subaylar
vâridât: gelir
vekilharç: Masraf görmekle vazifeli kimse, mubayaa memuru

velâdet: Pâdişahın doğum günü
vezîr-i a'zam: sadrazam, başvekil
zâbitân: Subaylar
zâviye: Küçük tekke
zevât-ı kirâm: büyük zatlar

DİZİN

A

A'sâr, 92, 252, 255, 258, 259, 261, 262, 276, 277, 278, 279,
280, 281, 282, 283, 284,
Aba, 263,
Abdurrahman Hibrî, 83,
Abdülkadir Efendi, 92, 205,
Ada Nahiyesi,
Adrianopolis, 179,
Adriyan, 20,
Ağnâm rüsûmu, 276, 278, 283,
Alaca, 228,
Alaman, 96,
Ali Bey, 55, 56, 67, 90, 156, 293, 294, 293,
Ali Paşa Câmî, 86,
Ali Paşa Çarşısı, 238,
Aliş Paşa, 45,
Anadolu, 19, 42, 109, 180, 262, 267, 271, 273,
Andrenopoli, 20,
Annie Brassey, 238,
Aragon, 56, 96,
Arda, 252,
Asker Matbaası, 177,
Askerî İbtidâî Mektebi, 158,
Askerî İdâdî, 160, 161, 162, 304,
Askerî Rüşdiye Mektebi, 158, 160,
Atîk Ali Paşa, 86, 104,
Antik Ukudama, 20,
Avar, 20,
Ayailya, 95,
Ayanikola, 56, 95,
Ayaparaskevi, 95,
Ayastefanos, 56, 95,
Ayatiryade, 95,
Ayayani, 56, 95,
Ayayorgi, 95,
Ayşe Hatun, 82, 173, 174,
Ayşe Hatun Câmî, 82,
Ayşe Sıdika Hanım, 161,

B

Babaeski, 45, 46, 49, 52, 93, 114, 115, 116, 117 118, 126, 231,
232, 238, 241, 299, 303,
Balkanlar, 19, 23, 24, 36, 42, 43, 112, 122, 306,
Bat Pazarı, 84, 240,

Bayezid Câmî, 76, 87, 186,
Bedesten, 219, 227, 231, 238, 239,
Beledî, 228,
Bettegeri, 19,
Beylerbeyi Câmî, 88,
Beylerbeyi Sinan Paşa, 88,
Bizans, 20, 21, 23, 53, 222, 248,
Bosna, 25, 36, 37, 87, 234,
Buçuktepe, 56, 83,
Budin, 56,
Bulgar, 20, 21, 24, 52, 55, 57, 73, 93, 94, 95, 110, 113, 118,
119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 131, 135, 140, 168, 171,
176, 177, 179, 227, 304,
Bulgar Katolik Mektebi, 168, 170, 177, 178, 304,
Bulgaristan, 13, 19, 21, 68, 183, 193,
Burgaz, 45,
Bursa, 35, 238, 252, 254, 296,
Büyük Arasta, 239,
Büyük Portukal, 56, 96,

C

Canavar Rüsûmu, 270,
Cedid Ali Paşa, 238,
Cemâat-ı İslâmiye, 92, 158,
Ceride, 177, 178, 180,
Ceride-i Havadis, 178,
Cisr-i Mustafa Paşa, 46, 47, 48, 49, 52, 67, 90, 93, 94, 95, 96,
106, 114, 117, 118, 122, 125, 126, 127, 138, 146, 156, 164,
165, 167, 183, 184, 194, 204, 205, 212, 213, 215, 231, 232,
233, 241, 242, 243, 247, 252, 254, 255, 266, 267, 268, 269,
270, 279, 280, 299, 303,
Connoi, 19,

Ç

Çalı Nahiyesi,
Çerge, 228, 229,
Çırpan, 45,
Çirmen, 43, 44, 45, 46, 48, 52, 90, 93, 117, 231, 232,
Çirmen Sancağı, 45,
Çokalca Câmî, 83,
Çorlu, 43, 45,
Çöke, 47, 48, 49, 74, 93, 94, 112, 113, 114, 118, 120, 124, 138,
228, 231, 234, 253, 264, 266, 268,
Çöp Nahiyesi, 47,

D

Dağdevirenzade Hacı Mehmet Ağa, 76,
Dâru'l-hadîs, 157,
Dârül-Hadîs Câmii, 78,
Dârül-muallimin sıbyan, 137, 304
Darüşşifa, 76, 182, 186, 187, 188, 193, ,
Dâye Hatun Câmi, 87,
Debbâğ Hacı Ramazan, 85,
Debbâğ Hacı Ramazan Câmii, 85,
Debbağhane, 53,
Dedeagaç, 19, 45, 261, 299,
Defterdar Abdüsselam, 92,
Defterdar Câmi, 84,
Defterdar Mustafa Efendi, 84,
Delikli Kaya, 87,
Demirtaş Câmi, 89,
Demirtaş Hastahânesi, 194, 199,
Deva-i Misk, 228,
Dimetoka, 22, 42, 45, 46, 47, 48, 50, 52, 67, 91, 93, 94, 95, 96,
98, 107, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 125, 126, 127,
139, 146, 156, 164, 165, 166, 167, 173, 182, 184, 194, 202,
203, 211, 212, 213, 229, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 241,
242, 243, 244, 245, 246, 252, 256, 257, 264, 266, 267, 268,
269, 270, 273, 274, 275, 280, 299, 303,
Dimetoka Asker Hastahânesi, 202,
Dizdarzâde Ahmet Efendi, 86,
Doğu Roma, 20,

E

Ebu'l-hayrat, 153,
Edirne Assomptionnistes Rahibeleri, 193,
Edirne Bostancıbaşılığı, 44,
Edirne Bostancıbaşısı, 89,
Edirne Bostancıbaşısı İsmail Ağa, 89,
Edirne Eyâleti, 45,
Edirne Helvası, 228,
Edirne İdâdîsi, 149,
Edirne Kabı, 223,
Edirne Kadılığı, 44,
Edirne Merkez Hastahânesi, 194, 196,
Edirne Merkez Hastahânesi (Eski), 194,
Edirne Mutasarrıfı, 44,
Edirne Müşirliği, 45,
Edirne Sancağı, 14, 19, 28, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 52,

67, 68, 73 ,93, 94, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122,
123, 125, 126, 127, 131, 133, 137, 141, 146, 156, 172, 177, 182,
212, 213, 226, 227, 229, 231, 232, 233, 235, 239, 241, 242, 244,
245, 247, 249, 258, 259, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270,
272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 284, 285, 286, 293,
303, 304, 305, 306,
Edirne Şehri, 19, 20, 23, 42, 44, 53, 55, 57, 62, 73, 93, 95, 96,
111, 113, 120, 121, 123, 124, 131, 134, 135, 136, 137, 141, 142,
156, 162, 164, 177, 182, 192, 193, 194, 211, 212, 233, 239, 251,
252, 285, 287, 304,
Edirne Vilâyet Matbaası, 28, 176, 179, 180, 304,
Edirne Vilâyeti, 14, 19, 26, 28, 40, 42, 45, 47, 59, 67, 73, 93,
114, 119, 123, 124, 131, 132, 133, 144, 150, 158, 173, 176, 177,
179, 180, 183, 184, 192, 193, 194, 208, 234, 249, 250, 251, 265,
266, 271, 272, 274, 278, 283, 284, 285, 296, 304,
Edrenaboli, 22,
Edrene, 22,
Edrenos, 22,
Ekmekcizâde Ahmet Paşa, 82,
Emir Süleyman, 78, 84,
Enez, 22, 45, 222, 224, 226, 299,
Ergene Nehri, 257, 258,
Ermeni, 52, 55, 56, 57, 73, 93, 95, 96, 110, 113, 118, 119, 120,
121, 122, 123, 124, 125, 130, 131, 135, 136, 165, 166, 177, 178,
Eski Câmi, 78, 153, 154, 155, 177, 212, 239, 243,
Eski Saray, 23, 75, 161,
Eski Zağra, 45,
Esma Sultan, 89,
Evkaf-ı Hümayun Nezâreti, 129,
Evliyâ Çelebi, 54, 74, 153, 187,
Evliyâ Kasım Paşa Câmi, 82,
Evros, 177, 180,
Eyâlet Meclisleri, 35,

F

Fatih Sultan Mehmet Han, 83 ,84,
Fatma Hatun, 88, 101, 174,
Ferace, 228, 263,
Ferecik, 45, 46, 93, 117, 118, 119, 126, 231, 232, 239, 241, 299,
303,
Feridun Ahmet Paşa, 91,
Fındık Fakih, 56, 88,
Filibe, 45, 78, 222, 249, 252, 278,
Firuz Ağa Mescidi, 87,
Fransız Hastahânesi, 188, 193,

G

Gabrova, 48,
Gayrimüslim Kıbtî, 73, 118,
Gayrimüslim Mektepleri, 162,
Gâzi Mihal Bey Câmî, 80,
Gelibolu, 19, 45, 117, 222, 223, 249, 278
Gotlar, 20,
Groz, 96,
Gurebâ (Belediye) Hastahânesi, 188, 194,
Gülşeniler Zâviyesi, 82,
Gümülcine, 19, 45, 299,

H

Habbâz Hacı Yusuf Ağa, 89,
Habib Hoca, 91, 139, 194,
Hacer-ül Rükni Yemânî, 78,
Hacı Ahmet İzzet Paşa, 131,
Hacı Alâeddin, 78,
Hacı Alemüddin Câmî, 84,
Hacı Bayram Velî, 78, 100,
Hacı Bektaş-ı Velî, 74
Hacı İzzet Paşa, 131, 148, 154, 158, 304,
Hacı Osman Ağa, 91,
Hacı Salih Bey, 88, 155, 157,
Hacı Süle Çelebi bin Sinan, 82,
Hacı Süleyman Efendi, 92,
Hacı Şerif Bey, 142,
Hacı Yusuf, 89,
Hadım Ali Paşa, 86,
Hadika-i Fünun, 180,
Haffaflar, 239,
Hafize Zübeyde Hanım, 144,
Hakkı Paşa, 89,
Halebî Câmî, 79, 240,
Halise Hatun, 91, 139,
Hamidiye Mektebi, 64, 131, 151, 176, 234, 253, 304,
Hand Hatun, 87,
Hapishâne (Cezaevi) Hastahânesi, 193,
Hasan Efendi, 65, 86, 139, 157, 174, 205,
Hasanbeyli, 117,
Haseki Sultan, 75, 90,
Hatice Sultan, 86, 161,
Hatice Sultan Sarayı, 86, 161,
Havsa, 45,46, 47, 48, 50,52, 66, 92, 93, 94, 95, 96, 114, 115,

116, 117, 118, 120, 122, 125, 126, 127, 140, 146, 156, 164, 183, 211, 229, 231, 232, 234, 235, 241, 242, 260, 261, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 273, 275, 282, 283, 293, 299, 303, 305,
Hayrabolu, 42, 45,
Hayri Efendi, 59, 60, 177, 196, 212,
Hıristos, 56, 95, 163, 166,
Hoca İlyas Câmî, 81,
Hocalar, 48,
Hudâvendigâr Câmî, 74,
Hun, 20,
Hüsni Bey, 116, 142, 198, 288, 293, 294,

I

I. Murad, 22,43, 74, 79, 304,
II. Abdülhamid, 79, 92, 97, 122, 172, 202, 253,
II. Mahmud, 34, 97, 220,
II. Murad, 77, 78, 80, 88, 91, 105, 153, 154, 172, 210, 223, 239, 240,
III. Selim, 34,
Islahat Fermanı, 35, 220 ,221,
IV. Sultan Murad Han, 74,

İ

İbrahim Çelebi, 90,
İbrahim Efendi, 85, 100, 105, 173, 192, 196, 203, 205, 297,
İbrahim Paşa Câmî, 83,
İbriktepe, 48,
İbtidâî Mektepleri, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 151, 163,
İdâdîler, 136, 144, 147, 149,
İdâre-i Nevâhi Nizâmnâmesi, 39,
İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Hakkında Tâlimat, 39,
İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi, -
İmaret Câmî, 91,
İnecik, 45,
İpsala, 45,
İsa Dede, 82,
İsmail Ağa Câmî, 89,
İstanbul, 14, 15, 20, 21, 23, 25, 38, 40, 42, 43, 44, 53, 56, 62, 64, 66, 82, 83, 96, 98, 106, 132, 137, 150, 161, 165, 172, 175, 179, 184, 212, 222, 223, 226, 239, 240 ,241, 243, 250, 252, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 267, 288, 289, 291, 296, 304,
İtalya, 56, 96, 176, 212,

K

Kabağaç Arnabud, 50,
Kabe-i Muazzama, 78,
Kâdirhâne, 85, 96,
Kadri Paşa, 76, 131, 148, 150, 151, 210, 304,
Kaleiçi, 53, 54, 79, 80, 95, 104, 111, 162, 163, 165, 166, 167,
168, 183,
Kaliçe, -
Kara Yazıcı Hacı Ahmed Efendi, 83,
Karağaç, 59, 61, 64, 162, 166, 193, 199, 213, 230, 234, 236,
237, 241, 252,
Karacahalil, 50,
Karakilise, 50,
Karantina, 183, 184, 247,
Katalunya, 96,
Katolik, 52, 73, 110, 118, 119, 121, 123, 125, 168, 177, 178,
304,
Keşan, 45,
Kıbtî, 52, 54, 55, 57, 73, 110, 112, 113, 114, 116, 118, 119,
121,
Kırağılar, 48, 256,
Kırcaali, 46, 47, 50, 52, 68, 94, 95, 96, 106, 121, 123, 125,
127, 131, 139, 146, 156, 183, 184, 194, 206, 207, 212, 213,
229, 234, 235, 242, 243, 247, 255, 264, 266, 267, 268, 269,
270, 273, 274, 280, 281, 303,
Kırcasalih, 47, 48, 164,
Kırklareli, 19, 45, 46, 48, 52, 93, 94, 114, 117, 126, 146, 231,
232, 241, 242, 247, 261, 299, 303,
Kışla-i Hümâyûn, 90,
Kıyık, 53, 83, 85, 100, 101, 104, 162, 163, 166, 172, 188, 193,
252,
Kız rüşdiyesi, 144,
Kızanlık, 45,
Kızılağaç, 46, 48, 52, 93, 114, 115, 116, 117, 118, 126, 231,
232, 241, 303,
Kilise Câmî, 79,
Kirişhane, 53, 61, 62, 82, 95, 132, 134, 162, 163, 166, 183,
Koğacılar Câmî, 88,
Kratova, 77,
Kulelibergos, 48, 50,
Kurucaviran, 48, 50,
Küçük Portukal, 56, 96,
Küpeli Câmî, 79,

L

Lady Montagu, 181, 224, 238, 239,
Lala Şahin Paşa, 22, 42, 43,
Lârî Câmî, 84,
Latin, 21, 122, 123, 168,
Lefke, 48, 222, 254,
Lübnan Nizâmnâmesi, 36,

M

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, 129,
Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi, 129, 142
Mahmud Paşa, 83, 92,
Mahmudlu, 48, 242, 243,
Mahrusâ-i Edirne, 43,
Makedonyalılar, 19,
Makri, 46, 119, 126, 245, 246,
Malkara, 45,
Manastır, 47, 48, 113, 114, 118, 231, 242, 246,
Mandariçe, 48,
Manyas, 62,
Mayor, 56, 96,
Mehmed Ağa, 55, 61, 66, 68, 90, 214, 289,
Mekteb-i İdâdî-i Mülkî, 148,
Mekteb-i İdâdî-i Rüşdiye Şubesi, 144,
Mekteb-i Maârif-i Adli, 141,
Melce-i Eytâm, 151, 183, 209, 210,
Memleket Meclisleri, 35,
Meriç, 19, 23, 180, 222, 252, 257,
Meriç Nehri, 22, 61, 79, 180, 222, 230, 251,
Metropolid, 5, 56, 95, 163,
Mezid Bey, 55, 86, 211, 240,
Mezid Bey Mescidi, 86,
Mimar Sinan, 24, 75,
Muhassılık Meclisleri, 35,
Muradiye Câmî, 77, 134, 146,
Muradiye Küçükpazar, 89,
Muradiye Küçükpazarı Mescidi, 89,
Murahhashane, 95,
Musa Çelebi, 78, 153,
Mustafa Ağa, 68, 85,
Mustafa Nuri Paşa, 45,
Mustafa Paşa, 46, 47, 448, 49, 52, 67, 75, 84, 90, 93, 94, 95,
96, 106, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 125, 126, 127, 138, 146,
156, 164, 165, 167, 183, 184, 194, 204, 205, 212, 213, 215,

231, 232, 240, 241, 242, 243, 247, 252, 254, 255, 266, 267,
268, 269, 270, 279, 280, 299, 303,
Mutasarrıf, 38, 40, 41, 42, 44, 58, 303,
Muvâzene defteri, 276,

N

Nafâ Hazinesi, 249,
Nasuh Bey, 91,
Nikolaki Efendi, 41, 42, 61,
Nisâ Hastahânesi, 182, 191, 192, 193,
Noktacı Câmi, 88, 103,
Numune-i Terakki Mektebi, 171,

O

Odrisya, 20,
Odryslar, 19,
Oniki Havariyun, 95,
Oreiste, 20,
Ores-Tas, 20,
Orestia, 19,
Orestiya, 19,
Ortaköy, 46, 47, 50, 52, 68, 94, 95, 96, 125, 126, 127, 140,
146, 164, 183, 184, 194, 208, 212, 213, 229, 234, 235, 242,
243, 245, 246, 252, 258, 259, 264, 266, 267, 268, 269, 270,
273, 275, 281, 282, 299, 303,
Osmanlı Devleti, 13, 27, 34, 39, 43, 73, 108, 110, 111, 130,
132, 142, 172, 175, 178, 180, 193, 194, 214, 224, 247, 249,
270, 287, 291, 292, 295, 298, 304, 305, 306,
Osmanpaşalar, 48, 256,

P

Pala, 227, 228,
Panaiye, 56, 95,
Pastör usulü, 252,
Paşa Livası, 33, 43,
Pazarcık, 45, 222,
Peçenek, 20, 21,
Pehlivan Panayırı, 244,
Pınarhisar, 46, 48, 52, 93, 114, 115, 116, 117, 118, 126, 231,
232, 241, 242, 243, 247, 299, 303,
Piyade Kışlası, 196,
Poliya, 96,
Polonya Azınlık Okulu “Polak mektep”, 168,
Protestan, 52, 73, 110, 121, 122, 123,

R

Raif Bey, 41,
Ramazan, 58, 78, 85, 100, 102, 153,
Rauf Paşa, 131, 132, 210, 237, 304,
Reaya, 112, 113,
Reis-ül Müderris, 153,
Rıza Efendi, 91, 139, 207,
Roma İmparatorluğu, 20, 248,
Rum, 55, 57, 73, 93, 110, 121, 123, 124, 125, 224, 227,
Rumeli, 19, 21, 23, 42, 43, 68, 96, 97, 109, 112, 222, 227, 228,
244, 262, 267, 271, 273,
Rumeli Eyaleti, 42, 43,
Rus, 21, 24, 26, 41, 44, 46, 49, 53, 55, 68, 74, 86, 87, 93, 110,
112, 114, 115, 119, 126, 142, 161, 173, 179, 183, 188, 191,
193, 209, 210, 211, 224, 225, 226, 236, 238, 242, 249, 252,
264, 265, 267, 272, 275, 277, 278, 286, 287, 291, 303, 304,
306,
Ruslar, 21, 24, 87, 119, 191, 278,
Rükn-i Yemânî, 78,
Rüstem Paşa, 77, 177, 240, 241, 296,
Rüşdiyeler, 141, 142, 144, 146, 304,

S

Sadrazam Cevat Paşa, 122,
Saint-Louis, 193,
Saltık Nahiyesi, -
Sancak İdâre Meclisi, 41, 42, 303,
Saraçhane, 53, 84, 88, 240,
Saraçlar, 90, 177, 212, 214,
Sarı Câmi, 89,
Sarıca Paşa, 55, 56, 90, 98, 156,
Sarıhıdır, 48,
Sefer Çelebi, 89,
Sefer Şah, 74,
Sefîne-i Mevlevîyye, 77,
Selbüken, 48, 243, 254,
Selçek Hatun binti Mürsel, 85,
Selçek Hatun Mescidi, 85,
Selçuk Hatun Mescidi, 85,
Selimiye, 24, 75, 83, 86, 135, 144, 155, 161, 170, 173, 177,
188, 239, 243,
Selimiye Câmi, 83, 86, 144, 161, 173, 177, 188, 239, 243,
Selmanlar Nahiyesi, 48,
Semâhane, 77, 97, 100, 105,

Sevindik Fakih, 55, 85, 104,
Seyyidî-zâde Hacı İbrahim Ağa, 89,
Sezai Hazretleri, 82,
Sığır Dili Pastırması, 242,
Sicill-i Nüfus Nizâmnâmesi, 110,
Silistre Eyaletine, 45,
Silivri, 45,
Sisilya, 56, 96,
Sitti Sultan Câmî, 84, 104,
Soeurs de Chaité de Ağram Mektebi, 176,
Sofya, 43, 44, 278,
Sokollu Mehmet Paşa, 92,
Sûfî Bayezid, 89,
Sultan Bayezid Han Velî, 77,
Sultan Câmî, 84, 89, 104, 170,
Sultan I. Ahmed, 241,
Sultan Mehmet (Çelebi), 78,
Sultan Selim Câmî, 75, 155,
Sultan Süleyman, 77, 80, 84, 105, 238,
Sırp Karabet, 95,
Süle Çelebi Câmî, 82,
Süleymaniye Küçükpazarı, 82, 237,

Ş

Şaban Nâhiyesi, -
Şarköy, 45,
Şayak, 228, 229, 233, 263,
Şehit Mahmud Paşa, 83,
Şehsuvar Bey, 91,
Şeyh Fazlullah Efendi, 85,
Şeyh Fazlullah Efendi/Bostancıbaşı Süleyman Ağa Câmî, 85,
Şeyh Sadik Dede Zaviyesi-Câmisi, 85,
Şeyhi Çelebi Câmî, 83,
Şeytan Kulu, 86,
Şücâeddîn Câmî, 80,

T

Tahaffuzhane, 189,
Tahmishâne, 230,
Tahrîr-i Nüfus ve Emlaka Dair Nizâmnâme, 109
Taht Şehri, 44,
Tahtakale Câmî, 88,
Takvim-i Vekâyi, 178,
Tanzimat, 25, 33, 34, 35, 45, 57, 129, 175,

Tarлакapı, 82, 102,
Taş Han, 240, 241,,
Taş Odalar, 53, 144, 145,
Taşlık Câmî, 83,
Tekirdağ, 19, 45, 194, 222, 226, 249, 278,
Ters Lale, 75,
Tımar,33, 34, 108, 191, 193, 248,
Tırnova, 183, 224, 299,
Timurlar Nahiyesi, -
Timurtaş Paşa, 43,
Tirfelli, 113,
Toliya, 96,
Topal Paşa, 88,
Trak, 19,
Trakya, 13, 16, 21, 43, 162, 188, 195, 262, 267,
Tuna Vilâyeti, 37, 38, 109, 175, 244,
Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi, 38,
Tunca Nehri, 23, 54, 62, 76, 78, 80, 81, 82,
Tur-i Sina, 95,
Tüccar Hacı Nasuh, 88,

U

Umur Bey, 21, 56, 90,
Uscudama, 20,
Uzuncaabâd-ı Hasköy, 45,
Uzunköprü, 45, 46, 47, 48, 50, 52, 65, 91, 93, 94, 95, 96, 107,
114, 115, 116, 117, 118, 120, 122, 125, 126, 127, 139, 146,
156, 164, 167, 183, 184, 194, 211, 212, 215, 229, 231, 232,
234, 235, 237, 240, 241, 242, 246, 252, 257, 258, 264, 266,
267, 268, 269, 270, 272, 273, 275, 281, 299, 303,

Ü

Üç Şerefeli Câmî, 77, 98, 151,
Üsküdar Nâhiyesi, 113, 137, 138, 234, 253, 264, 266, 268,
269,
Üsküdarî Mahmud Efendi, 86,

V

Vafiyadis Efendi, 83,
Vâlî Muavinliği, 41, 42,
Vassa Efendi, 41,
Vidin Sancağı, 44,
Vilâyet-i Umumiye Nizâmnâmesi, 37,
Vize, 45, 56, 299,

Y

Yahudi, 52, 53, 54, 56, 57, 73, 93, 94, 110, 113, 118, 119, 120,
121, 122, 123, 124, 125, 130, 131, 136, 178, 182, 227,
Yahyalı, 48,
Yanbolu, 45,
Yanbolu Nahiyesi, -
Yemiş Kapanı, 239, 243,
Yenice-i Karasu, 45,
Yıldırım Bayezid Han, 79, 80, 91, 153,
Yıldırım Câmi,
Yunanistan, 13, 19,

Z

Zirâat Meclisi, 249, 287,
Zoodohos, 95,

Konum itibariyle her dönem iskân tercih edilen bir bölge olan Edirne, çeşitli medeniyet ve kültürlerle, farklı din ve dillere sahip topluluklara yüzyıllarca ev sahipliği yapmıştır. Şehrin gelişimine ivme kazandıran olay, Osmanlılar tarafından fethedilmesidir. Bu vakadan sonra hızla büyüyerek gerçek bir Türk-İslâm Şehri hüviyeti kazanan Edirne, bir dönem Osmanlı Devleti'ne Pây-ı tahtlık yapmasının yanı sıra, 19.Yüzyıl'da bugün neredeyse Trakya topraklarının tamamı ile bir kısmı Bulgaristan'da, bir kısmı ise Yunanistan'da kalan geniş bir bölgenin de idarî merkezi olmuştur.

Bu çalışmayla, Cumhuriyet öncesi Edirne Sancağı olarak bilinen bugünkü Edirne ili ile yine o dönem Edirne Sancağı'na bağlı idarî birimlerin, 1869-1902 dönemi, idarî konumuyla birlikte sosyal ve ekonomik yapısı ortaya çıkarılmıştır.

